

GORDOGAN #35-36

BROJ 35-36 (79-80) • zima-jesen 2017. • godište XV (XXXIV)

POEZIJA

Anne Carson (str. 21, 69, 80, 103 i 129)

(prir. i prev. Nenad Ivić)

12 Nenad Ivić: *Scholia*

Textus

Tri varijacije

Kpīoīç

Revolutio

22 Mate Božić i Stjepan Čosić: *Nastanak hrvatskih grbova – podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća*

70 Jean-Claude Milner: *Od Lenjina do laži, jedna ezopovska pustolovina*

84 Vori Lalić: *Smrt Višanina Petra Rokija godine 1917. u Australiji*

104 Mario Stipančević: *Vampir iz Petrinjske – Janko Bedeković*

130 Milovan Buchberger: *Franjo M. Fuis – zrnca i prisjećanja*

145 Bora Čosić: *Dnevnik 2013*

178 Snješka Knežević: *Improvizacija i arogancija – zagrebački spomenik Holokaustu*

DINKO ŠTAMBAK (2)

192 Ivo Sanader: *Dinko Štambak u karikaturi Petera Ustinova*

JOSIP HORVAT

195 Vasilije Krestić: *Josip Horvat bio je gospodin čije je ponašanje plijenilo – pismo Branku Matanu*

FAŠIZAM – KLEROFASIZAM (2)

198 Veljko Žvan: *Hrvatska u predideologisko doba*

KRONIKA

IN MEMORIAM:

203 Darko Suvin: *Imali smo klasika: bilješke za situiranje Predraga Matvejevića*

213 Bora Čosić: *Reč-dve o Goldsteinu*

RECENZIJE

214 Nenad Ivić o Malaparteu (Rita Monaldi i Francesco Sorti: *Malaparte, smrt kao ja*, Fraktura, Zagreb, 2017)

218 Maja Vukušić Zorica o dvije nove knjige Arlette Farge (*Le Peuple et les choses*, Pariz, 2015; *Vivre et parler au 18e siècle*, Pariz, 2017)

223 Dubravka Bogutovac o novoj povijesti srpske književnosti (Stojan Đordić: *Irealističko doba – Srpska književnost od 1990. do 2010.*, Beograd, 2015)

225 Stanko Andrić o knjizi internetskog pjesnika koji objavljuje pod pseudonimom (Sven Adam Ewin: *Poeme*, VBZ, Zagreb, 2017)

IZ UREDNIŠTVA

228

Odjeci na časopis i knjige

Mile Babić: *Sloboda mišljenja, Svetlo riječi*, Sarajevo, mjesecačnik Franjevačke provincije Bosne Srebrenе, 33/2015, br. 385, travanj 2015., str. 36. (odjek na *Gordogan* br. 29-30, naknadno uočeno)

(...) Nestanak slobode mišljenja i njezino postupno pretvaranje u slobodu od mišljenja, o čemu piše briljantni mislilac i romanist Nenad Ivić, vidljivi su u svim medijima, kako u tiskanim tako i u elektroničkim. Ivić u najnovijem broju zagrebačkoga časopisa *Gordogan* (br. 29-30/2014) piše: "Sloboda što je danas znanstvenici žive nije sloboda mišljenja nego sloboda od mišljenja." Sloboda mišljenja, koja već preko dvjesto godina spada u temeljne ljudske slobode, nečujno se pretvara u puki instrument služenja onima na vlasti, točnije rečeno, onima koji imaju bilo koji oblik moći, počevši od onih u obiteljima i malim zajednicama do onih u društvenim, religijskim i državnim institucijama. (...)

Željko Ivanjek: *U znaku Branka Vučićevića i Waltera Benjamina; Gordogan; Novi i jedini prošlogodišnji broj, Jutarnji list*, 19. 4. 2017., str. 30.

Suizdavači *Gordogana* su Ministarstvo kulture i Grad Zagreb, kao i Ante Žužul, no možete ga nabaviti tek u dvije knjižare u Zagrebu i jednoj u Rijeci, tako barem piše na klapni. Zar se ne bi mogao prodavati i u nekim knjižnicama? Vrijedilo bi.

Novi i jedini prošlogodišnji broj dobio sam u ruke proteklih dana. Glavni urednik Branko Matan neumitno vodi *Gordogan* tradicionalnim, slobodarskim vodama. Osim "starih" suradnika (Snješka Knežević, Nenad Ivić, Božo Kovačević, Darko Suvin, Ladislav Tadić i dr.), tu su i "prvobitne": recenzije. Dobro je čitati Waltera Benjamina ili *Hrvatsku crkvenu laž*.

Errata corrigé!

U prošlom broju časopisa došlo je do manje pogreške u prilogu Marija Stipančevića *Podzemna Hrvatska Ivo Franića Požežanina*, str. 184, umjesto ispravno *Milan*, omaškom je napisano *Nikola Stojadinović*.

Ispričavamo se čitateljima.

Napokon, prijevodi njemačkog mislioca prelaze i u središnji temat broja: Branko Vučićević (1934 - 2016). Jer, upravo je o Benjaminu Vučićeviću napisao svoj posljednji scenarij. Ali, za nas starije Vučićević nije samo autor scenarija nekoliko prekretničkih filmova (*Ljubavni slučaj*, 1967, i *Nevinost bez zaštite*, 1968, Makavejeva), već i nekoliko ključnih prijevoda (Ejzenštajn, McLuhan, Booth itd.). Usto, autor je nekoliko knjiga, dok Matan njegovim remek-djelom smatra izmišljenog avangardista Iliju Dimića (zajedno s Urošem Otaševićem). "Dimićev" rad krasiti naslovnicu broja.

Esej Bore Čosića (*Roman o Vučićeviću*) objašnjava mnogo toga o ovom manje poznatom autoru, "samozatajnom provokatoru", koji je vrijedan poznavanja. I o svome romanu *Doktor Krleža*.
(integralno)

Igor Lasić: *Nina Obuljen Hasanbegović; Časopis Gordogan doživio je vjerojatno fatalno smanjenje sredstava, a dug je popis projekata koji su, uz provedenu smjenu na čelu HAVC-a, već nastradali u mandatu ministrike Obuljen Koržinek, od knjiga Ijevih autora, preko Zagreb Pridea i festivala Fališ, do kulturnih manifestacija i književnih natječaja poput Goranovog proljeća, Prozaka i Na vrh jezika, Novosti*, br. 905, 21. 4. 2017., str. 10-11.
URL: <http://www.portalnovosti.com/nina-obuljen-hasanbegovic>

Uz ostalo:

Još su žive uspomene na prošlog ministra kulture Zlatka Hasanbegovića iz prošle vlade HDZ-a i Mosta, no već blijadi sjećanje na reakcije oko njegove smjene. Jer ono podrazumijeva i slike općeg te neskrivenog ushita viještu da će ga na dočinjoj poziciji zamijeniti Nina Obuljen Koržinek. A kakvo li je to samo oduševljenje bilo, kakvo nepatvoreno blaženstvo iz ranjenog srca čitave jedne civilizacije.

I dobro, nije baš da isti kulturnjački krugovci – oni koji su tad slavili – danas već prave Hasanbegovića iz blata, ali mnogi se, evo, mjesecima grizu za jezik. Ispostavilo se, naime, da smo se riješili odiozne ustaške kape na stvarnoj i simboličkoj figuri ministra, dok je tzv. neideološki ostatak s vremenom postao tim gori. No tek ćemo vidjeti gdje se točno u navodnome strogo profesionalnom i ekspertnom dje-lovanju nove ministrike krije politika, i zašto se uopće ima kriti.

Prvi šok izravno zainteresirane javnosti, točnije proizvodača u kulturi, prouzročio je prijedlog novog Zakona o doprinosima, u mjesecu studenome. Novom su regulacijom izbrisane razlike u poreznim obvezama između onih kojima je honorar bio dopuna primarnom dohotku i onih kojima je to glavni prihod. Već tada bilježimo i prvi načelni ultimatum za Obuljen Koržinek, mada se potom nije dogodilo ništa posebno. Ipak, bio je to signal za uvođenje pojačanog opreza u prometu s ministricom, a uskoro će se pokazati do koje mjere ona ne zasljužuje ukazano joj povjerenje struke. Iz više nego oplijivilih razloga jer – mimo uzvišenih periodičnih vizija koje nikoga ni na što ne obavezuju – kriterij ministarske uspješnosti u prvom redu ostaje briga za materijalne potrebe sektora i ljudi koji u njemu djeluju.

Kad smo već kod vizija, a može i kod misija, nije zgoreg odmah napomenuti da jedan specifičan kompleks te vrste otpočetka izbija kroz programski habitus Nine Obuljen Koržinek. Najlakše ga je opisati kao gorljivu posvećenost proceduri, osobito proceduri zadanoj po europsko-unionskoj praksi i pravnoj stečevini kao rezonu koji se ovdje ne propituje ni kad ga razdiru upadljiva proturječja. Kontradiktornost samog Ministarstva kulture pod novom mandatarkom ponajviše će doći do izražaja pri razdjelu aktualnoga godišnjeg budžeta. Poznato je da kultura u ukupnom državnom proračunu predstavlja trinaesto prase, kao izdatak koji još nekako i služi u ceremonijalne svrhe, ali se ne doživljava kao realno neophodan. Ta je stavka zato godinama opadala u postotku, dospjevši na sami rub vidljivosti – još samo malo i nestala bi s horizonta u izmaglici. Ali ove godine, s već opjevanim efektom postkriznog oporavka, cijekupna se nacionalna kesa donekle podebljala, pa se razmjerni tračak prosperiteta prelio i na kulturu. I opet su zbog toga bila ustreptala srca, i mnogi se kulturnjački ubogi kruhoborac ponadao kako će koначno dostajati sredstava i za režije i za dugove i za inovacije.

Nada je zaživjela samo kratko, do objave rezultata natječaja za potpore javnim potrebama u kulturi, gdje će na vidjelo pristići jedna sasvim nova matematika. Premda je novca za kulturu namijenjeno oko 200 milijuna kuna više nego lani, dakle, pojedinačni vanjski korisnici budžeta ovog ministarstva dobit će jedno manje nego ranije, što se odnosi jednako na knjigu, časopis, predstavu, festival, koncert itd.

Dug je popis projekata koji su pritom već nastradali u kratkom dosadašnjem službovanju ministrici Obuljen Koržinek. Više smo puta spominjali kako su iz podjele javnih sredstava uvelike isključeni subjekti lijeve provenijencije, uvjetno rečeno. Tako recimo neće biti financirana knjiga Predraga Lucića, kao ni poetska manifestacija *Goranovo proljeće*, ali ni kulturni program *Zagreb Pridea*. Kulturni magazin *Gordogan* doživio je drugo smanjenje sredstava u dvije godine, vjerovatno i fatalno. Festival ljevice *Fališ* u Šibeniku od bio je uopće preuzeti namijenjeni mu iznos od deset tisuća kuna. I dok se *Fališ* uspijeva snaći prikupljanjem novca kroz crowdfunding – barem za ovu godinu – *Gordogan* bilježi odbijenice i za sufinciranje knjiga koje pokušava objaviti.

– Tih 20 tisuća kuna znače, po našem razumijevanju, nastavak provođenja Hasanbegovićeve odluke da se časopis dvije-tri godine polagano guši kako bi, po mogućnosti, bez mnogo buke bio likvidiran. Podnijeli smo prigovor, odgovoreno nam je prije nekoliko dana: naši argumenti se ne prihvaćaju, ministrica osobno stoji iza donesene odluke. A taj minijaturni iznos dodatno je umanjen divljačkim porezom koji je početkom godine udaren na honorare - rekao nam je glavni urednik časopisa Branko Matan i zatim proširio vizuru na katastrofalnu kulturnu bilancu za čitavih posljednjih četvrt stoljeća.

– Izdavaštvo je razoren, fanatizam i nesistemnost su na svakom koraku, institucije ne rade stvari zbog kojih postoje. U digitalizaciji knjiga i novina daleko zaostajemo za Srbijom i Slovenijom, hrvatska *Wikipedia* je nacionalna sramota prvog reda, većina čak i hvaljenih knjiga veoma je slaba, no o tome se nigdje ne piše. A ne piše se, uz ostalo, jer se nema gdje pisati, jer odnedavno više nemamo ni novina za kulturu. *Vijenac* i *Hrvatsko slovo* to nisu, nego su neki zapravo čudni bilteni za širenje nacionalističkih ‘istina’. Dok u kulturnim redakcijama HTV-a praktički nema čovjeka koji bi o kulturi nešto znao – zaključuje glavni urednik *Gordogana*. (...)

(Hina): *Kolokvij o Josipu Horvatu – “piscu povijesti”* koji je obilježio Hrvatsku 20. stoljeća, Hina, novinska agencija, 9. 5. 2017. (izvješće o održavanju znanstvenog skupa *Josip Horvat – intelektualac u burnom stoljeću*, 9. svibnja 2017. u zgradici Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, udrugu Novi Gordogan bila je jedan od suorganizatora; Hinin članak koristili su u raznim oblicima brojne medije)

Uz ostalo:

ZAGREB, 9. svibnja 2017. (Hina) - Novinar, književnik, prevoditelj i novinski urednik Josip Horvat nije bio klasični povjesničar već pisac povijesti koji je svojim priopovjedačkim stilom oživljavao ljudе i događaje, a naročito našu političku povijest od ilirizma do 1929, istaknuo je povjesničar Damir Agićić na kolokviju *Josip Horvat – intelektualac u burnom stoljeću* održanom u utorak u Hrvatskom državnom arhivu (HDA).

Na skupu održanom u sklopu Festivala povijesti Kliofest 2017. Agićić se ograničio, kako je istaknuo, na rane Horvatove radove – prije svega na *Političku povijest Hrvatske* izdanu 1938. naglašavajući kako se na njezinu početku navodi da bi i sam autor bio preuzetan ako bi svoju knjigu smatrao povjesnim djelom.

Horvat je kao prvi od naših povjesničara koristio prvorazredne povjesne izvore, isao u arhive i u svojim djelima izbjegao klasičnu zamku – selektivno opisivanje povijesti. No, kako su mnogi isticali, nenavodeće izvora u njegovim povjesnim djelima daje za pravo onima koji kažu da je bio sjajan autor povijesti, ali ipak ne i klasičan povjesničar, znanstvenik, rekao je Agićić zaključujući da je Horvat ispunio jednu povjesnu prazninu i to, kako je zaključio, stilski raskošno i znanstveno utemeljeno.

Branko Matan, urednik časopisa *Gordogan* na skupu predstavljen kao najveći hrvatski “horvatolog”, istaknuo je da je Horvat jedan od naših najistaknutijih intelektualnih pojava u 20. stoljeću čije tekstove od 20-ih godina prošlog stoljeća, kada je bio glavni urednik *Jutarnjeg lista*, pa sve do 60-ih, treba proučavati u kontekstu široih društvenih zbivanja (...).

Profesor Boris Beck na skupu je govorio o manje poznatom aspektu Horvatova djelovanja, “o seksualnosti i politici – lascivnim vicevima u pismima Josipa Horvata”. (...)

Na kolokviju koji su organizirali Hrvatski nacionalni odbor za povjesne znanosti, Hrvatski državni arhiv, Hrvatsko novinarsko društvo i Novi Gordogan o Horvatovu radu i značaju govorili su i Marina Bagarić, Nenad Ivić, Branko Ostajmer, Milan Vrbanus, Stjepan Čosić, Nikolina Šimetin Šegvić i Mario Stipančević.

Stefan Treskanica: *Uz najnoviju knjigu i memoare Sheile Fitzpatrick, Oktobarika, por-*

tal, 9. 5. 2017. (preuzete stranice s recenzijom knjige Sheile Fitzpatrick iz broja 33-24, te dodan link na audio-file razgovora s autoricom, Australian Broadcasting Corporation, 2. 9. 2013, URL: <http://www.abc.net.au/local/stories/2013/09/02/3839038.htm>; Oktobarika je, inače, kako kažu pokretači i urednici Marko Pustaj, Stefan Treskanica i Branimir Janković, “web-platforma pokrenuta povodom obilježavanja stogodišnjice Ruske revolucije”)

URL: <https://oktobarika.wordpress.com/2017/05/09/uz-najnoviju-knjigu-i-memoare-sheile-fitzpatrick/>

Marjan Čakarević: *Prorok u susedstvu (Časopis Gordogan, br. 33-34, Zagreb), Polja, e-časopis, Novi Sad, 10. 5. 2017.*

URL: <http://polja.rs/blog/marjan-cakarevic-prorok-u-susedstvu-casopis-gordogan-br-33-34-zagreb/>

Miroslav Edvin Habek i Boris Perić: *Kad se groziš ustaša, a ni partizani te ne prihvaćaju; Josip Horvat – prvi znanstveni skup o najboljem zagrebačkom kroničaru života u NDH; Održavanje skupa pola stoljeća nakon njegove smrti našem odnosu prema vlastitom identitetu baš i ne služi na čast, Zagrebački list, 1/2017, br. 9, 19. 5. 2017, str. 14-15. (relativno opsežan članak o znanstvenom skupu Josip Horvat – intelektualac u burnom stoljeću)*

Ladislav Tadić: *Trinaest portreta srpske elite u nenadmašnoj knjizi Latinke Perović; Održišta i protusredišta, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, portal, 22. 5. 2017. (u pdf-obliku prenijeta recenzija Ladislava Tadića knjige Latinke Perović)*

URL: http://www.helsinki.org.rs-serbian/index_sa02.html

<http://www.helsinki.org.rs-serbian/doc/latinka,%20recenzija.pdf>

Ivana Srdanović: *Dejan Dragosavac Ruta (razgovor), Designed.rs, online magazin, Beograd, 24. 5. 2017. (opširan razgovor s Dejanom Dragosavcem Rutom u povodu izložbe koju je imao u Podgorici, naslov je bio VIDI DIZAJN!, a održana od 23. 4. do 10. 5. 2017. u prostorima Perjaničkog doma i Galerije klub Centra savremene umetnosti Crne Gore; prenosimo dio razgovora u kojem Ruta govori o radu na Gordoganu)*

URL: http://www.designed.rs/intervju/dejan_dragosavac_ruta

SRDANOVIC: *Na otvaranju izložbe u Podgorici, [Oleg] Šuran je govorio o tehnič-*

nosti i metodičnosti koja su prisutne u tvojim radovima. To nekako provejava kroz sve te godine i sva ta izdanja. Da li misliš da to kod tebe postoji od početka?

RUTA: Ja mislim da nije baš od početka, opet ču se kao i kod onih *plakatića za MAMU* vratiti. Mislim, zapravo ne mislim, znam da je tako! Tu je rez bio kada smo išli sa Mirkom Ilićem da redizajniramo dnevne novine.

U toj situaciji ti stvaraš jedan sistem, gde ne dizajniraš stranicu, već dizajniraš *način* na koji će neko prelamatati. Ti doslovno nje-mu definišeš proces, jer nije samo pitanje kako će to da izgleda, već moraš da os-misiš i postaviš sistem uz pomoć koga će on moći da napravi nešto u jako kratkom vremenskom roku. Optimizuješ, racionali-zuješ i onda moraš, kada sve to sistematizi-zuješ, da razmišljaš da to bilo koja osoba može da napravi, i u 45 minuta prelomi jednu stranicu maksimalno. Onda se cela stvar drugačije razvija. Počinješ i ti sam da razmišljaš drugačije. Što bi se reklo "mi gradimo prugu, pruga gradi nas".

Ja njima tamo objašnjavam kako treba da rade, ali u stvari moji sledeći poslovi po-sle toga su pod mnogo većim uticajem toga nego što oni to koriste. Tako da, te neke 2002-2003. kad smo radili taj redi-zajn dnevnih novina i magazina sa Mir-kom, su mi u stvari, pored toga što je sa-ma saradnja s Mirkom jedno korisno isku-stvo, zaista bogato iskustvo.

Bila mi je korisna ta škola racionalizacije. Tu više nije bilo - uzmem tekst i onda ra-dim šta hoću, već pre nego što uopšte pristupim tekstu, pre nego što ga uopšte pročitam, ja već imam sve postavljeno, znam kako treba da radim. Tu i tada se desila ta promena. Zato *Arzin* recimo, *Godine nove*, *Nomad* izgledaju još uvek tako... Čak i *Nomad* koji nije u nekoj de-konstruktivističkoj estetici kao *Arzin*, ipak ima dosta tog *divlјeg* u sebi: ide le-vo, ide desno, jednostavno nije ekono-mično za rad! Sada kada to pogledam, znaš koji je moj komentar – "kako mi se dalo tak to raditi?". A dalo mi se jer nisam znao bolje. *Frakcija* i *Up&underground* - to je već jedna druga priča.

Čak i nešto ranije, sa *Gordoganom* koji sam pre njih radio, bilo je iskustvo koje mi je u tom trenutku bilo potpuno nezamisli-vo. Obično kada postavljam časopise u prvih par brojeva probam više stvari, sa mišlju da će nešto "ostat na zidu". Bacaš blato na zid, pa nešto ostane. A ovde je,

Gordogan u Podgorici – fotografija s otvorenja izložbe Dejana Dragosavca Rute 23. travnja 2017.

iako nisam to odmah znao, na kraju ostalo onako kako sam napravio prvi broj. Tu je urednik bio ipak iz neke generacije stari-jih ljudi, budući da je to časopis iz 80-ih koji je ponovo pokrenut oko 2000. Tako sam sa njim imao jedno dodatno iskustvo koje je bilo interesantno. Kad smo počeli dakle da radimo drugi broj, rečeno mi je "može sve što je bilo u prvom broju". Znači, nema menjanja! I na prvu sam bio onako... Jednostavno se nisam snalazio, bio sam šokiran. Pa mislim se, "idemo da probamo ovako, pa čemo videti, menjati", "Ne ne ne". Njima je ok sve što je u prvom broju – "*Gordogan* tako izgleda". To je gotovo, zaključano. Ali, to mi je omogućilo, kako to već ide u anegdotalnim priča-ma, nekakvu uštedu vremena, a i da nara-stem u promatranju časopisa.

On mi je omogućio da ne moram time da se bavim, pa sam onda mogao da se bavim nekim drugim stvarima, kao npr. radu na strukturisanju teksta - gde čemo, kako, ovo, ono ... kako stranice da napravimo. Ono što me je tu frustriralo je što sam mislio da je moj osnovni alat kako će ja mrdati stubac levo desno, kako će on vi-jugati oko nečega. Ali, kako mi je to sve bilo zaključano, shvatio sam da se mogu baviti nekim ritmom časopisa; gde će biti velike slike, gde će biti male; kako će pre-zentovati ... Bavio sam se nekim pravim art direktorskim poslom. Izmostio me je, rascepio me na pola.

Postoji taj formalni dizajnerski deo, koji se tiče samog preloma i to je to - to se zna kako se radi. A postoji i ovaj deo gde ti kao art direktor treba da osmisliš taj ri-

tam, da artikulišeš nekako, da struktur-i-šeš. Tako da, što bi se reklo, "ono što te ne ubije, ojača te".

SRDANOVIĆ: *Takođe je zanimljivo ono što si spominjao na predavanju da si funk-cionisao kao urednik. Ti radiš onako kako se tebi sviđa. Pomisliла sam da si bukval-но, na tom nivou, imao slobodu da odlu-čuješ, i da si to koristio.*

RUTA: Pa to naravno zavisi od časopisa do časopisa, odnosno, od onog za šta se izboriš u različitim časopisima. Imao sam različite statuse. U *Arzinu* su recimo, nastajali lomovi oko dizajna, redakcije su se menjale. Na kraju smo došli do toga da je Dejan Kršić koji je bio grafički urednik, postao glavni urednik. Ja sam tada bio grafički urednik, više nisam imao proble-ma, pa onda na taj način, da.

U *Nomadu* isto, još je to dosta dobro šlia-kalo, oni su bili mlađi, pa koliko god da sam ja bio neiskusan, ipak sam imao neki autoritet jer sam se već dve, tri godine ti-me bavio u odnosu na njih. U *Gordogunu* onda nekako učiš dalje, kako da se nosiš u tim situacijama, kakav ti je status, kako se za njega boriš. Dosta je vremena trebalo, da ja tamo dobijem otvorene ruke. (...)

Daša Drndić: *Kaljuge povjesnog revizionizma; U časopisu "Gordogan", broj 33-34, zima-jesen 2016., objavljen je poduzi, de-taljno argumentiran, tekst Bože Kovačeviće, bogato bibliografski opremljen, pod naslovom "Hrvatska crkvena laž", Danas, Beograd, 11. 6. 2017. (u popratnoj napom-eni kaže se da su posrijedi "delovi izлага-*

Snimio: Robert Perović

ja na ovogodišnjem *Forumu Tomica Trst-Kopar-Umag*)

URL: http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=348061&title=Kaljuge+povjesnog+revizionizma

Uz ostalo:

U njemu se [Kovačevićevu tekstu] govori o ulozi Vatikana i Katoličke, ali ne samo Katoličke crkve u vremenu prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata, s posebnim akcentom na ulogu NDH, Pavelića i Stepinca u vezi s Holokaustom i genocidom u Hrvatskoj, te s osvrtom i na današnje vrijeme. Podnaslov teksta, u kojem je sazdana bit Kovačevićevog rada glasi: "Poruka je jasna: pravi Hrvati su nužno katolici, a pravi katolici su nužno sljedbenici kleronacionalističkih političkih vizija Crkve."

Kovačević citira *Antimodernističku prisegu* pape Pija X od 1. rujna 1910. koju moraju položiti cijelokupno svećenstvo, redovničke poglavare i profesori u sjemeništima. "Svrha je bila", piše Kovačević, "sprejeći prodror protestantskih pristupa proучavanju povjesnog konteksta zbivanja opisanih u Novom zavjetu, ali i zabraniti katolicima da prihvaćaju moderne svjetonazore zasnovane na teoriji evolucije, na liberalizmu, socijalizmu i, općenito, na zasadama prosvjetiteljstva, racionalizma i materijalizma. Povjesničarima katoličke provenijencije tim je dokumentom faktički propisano da spoznaje do kojih mogu doći moraju biti u skladu s crkvenim dogmama. Tu su prisegu sve do 1967. godine polagali đakoni prije svećeničkog ređenja. Posljednjih nekoliko godina (na

ovo bih stavila Kovačevićev akcent), osobito u pontifikatu pape Benedikta XVI, osnažuju unutar Crkve shvaćanja da je potrebno vratiti se s puta koji je zacrtao Drugi vatikanski koncil, na smjer koji je najpregnantnije izražen u toj prisezi i prethodnim antimodernističkim enciklikama pape Pija IX, Lava XIII, i Pija X." (...)

Hrvatska se danas baškari u kaljuži povjesnog revizionizma, fašizira se i ustašiza, odasvud iskaču mračne spodobe, rabičatne i neartikulirane, bezumne, mentalni invalidi zaluđeni apstrakcijama koje kriju pogubnu misao uništenja osovjetskih radosti i sloboda, općinjeni apstrakcijama poput domovine i Crkve, apstrakcijama suviše velikim da bi se ugnijezdile u moje malo srce. (...)

Snimio Branislav Matan

Pavica Knezović Belan: *Novi Gordogan posvećen kritičaru Branku Vučićeviću*, *Globus*, br. 1384, 16. 6. 2017, str. 80.

Branimir Janković: *Ključno društveno pitanje međurača: mjesto Rusije kod Josipa Horvata*, *Oktobarika*, portal, 20. 6. 2017. (o znanstvenome skupu o Josipu Horvatu, posebno o "ruskom aspektu")
URL: <https://oktobarika.wordpress.com/2017/06/20/kljucno-drustveno-pitanje-meduraca-mjesto-rusije-kod-josipa-horvata/>

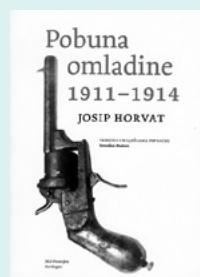
U zagrebačkoj Knjižnici i čitaonici Bogdana Ogrizovića, Preradovićeva 5, održano je 23. lipnja 2017. predstavljanje broja 33-34. Više digitalnih medija prenijelo je poziv. Na predstavljanju su govorili: Snješka Knežević, Nenad Polimac, Božo Kovačević i Nenad Ivić.
URL: <http://www.kgz.hr/hr/dogadjanja/gordogan/38687>

Ladislav Tadić: *Srpske elite i demokratija; Knjiga naslovljena "Dominantna i neželjena elita" i objavljena u nekoj od balkanskih zemalja izazivlje prije sumnju nego znatelju, ponajviše zato što nas iskušto uči da južnoslavenskim povjesničarima nije odveć stalo do sredjivanja i klasificiranja spoznaja stečenih u istraživanju kojega nacionalnopovjesnog fenomena*, *Danas*, 22. 7. 2017. ("delovi opširnijeg prikaza objavljenog u časopisu *Gordogan* br. 33-34")
URL: http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=351714&title=Srpske+elite+i+demokratija

Predstavljanje broja 33-34 u zagrebačkoj Knjižnici i čitaonici Bogdana Ogrizovića, 23. lipanj 2017 – za stolom, s lijeva: Snješka Knežević, Nenad Ivić, Nenad Polimac i Božo Kovačević, sasvim lijevo vidljiv je monitor za power-point prezentaciju priloga o Sashi Stoneu

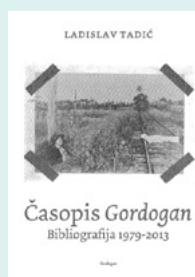
Biblioteka Gordogan

Mala edicija

Josip Horvat:
*Pobuna omladine
1911-1914*
JOSIP HORVAT

Cijena 100 kn
(rasprodano)
Objavljeno sredinom
listopada 2006.
U suzdanaštvu sa
Srpskim kulturnim
društvom *Prosvjeta*.

Ladislav Tadić:
*Časopis
Gordogan;
Bibliografija
1979-2013*

Cijena 120 kn
U pdf-obliku
besplatno
dostupno (kod
izdavača, na
molbu upućenu
e-poštom).
Objavljeno potkraj
svibnja 2015.

Nenad Ivić: *Napulj i
druga imaginarna
mjesta*

Cijena 120 kn
Objavljeno sredinom
srpnja 2009.

Knjiga je u pdf-obliku dostupna i na
portalu www.historiografija.hr, linkovi:
URL: <http://www.historiografija.hr/index.php>
URL: http://historiografija.hr/dokumenti/Bibliografija_Gordogana.pdf

Nenad Ivić:
*Augurium. Gustav
Mahler: pustolovina
neodgovornog
nosača*

Cijena 80 kn / 20 KM
Objavljeno
početkom listopada
2012.
U suzdanaštvu sa
Zborom franjevačkih
bogoslova Jukić,
Biblioteka Jukić,
Sarajevo

Una Bauer: *Pridite
bliže; O kazalištu i
drugim radostima*

Cijena 100 kn
Objavljeno
početkom siječnja
2016.

Nenad Ivić: *Grč
Sirene; Stihovi u
Gordogantu
2003-2013*

Cijena 80 kn
Objavljeno potkraj
srpnja 2014.

Velika edicija

Stanko Lasić:
*Pogledi i
istraživanja, sv 1-2*

Svezak 1: *Članci,
razgovori, pisma*
Svezak 2: Branko
Matan-Stanko
Lasić: *Bibliografija
Stanka Lasića*

Cijena 130 kn po svesku
Objavljeno sredinom rujna 2004.

Ne omogućujete nam da ostvarujemo svoj program

Nova administracija ministrici Nine Obuljen Koržinek dodatno je umanjila iznos potpore časopisu Gordogan – uredništvo se žalilo na tu odluku

Novi Gordogan, udruga za kulturu
Časopis Gordogan
[...]

U Zgbu, 3. 1. 2017.

Ministarstvo kulture RH
[...]

PREDMET: Prigovor na dodijeljeni iznos potpore časopisu *Gordogan* u 2017.

Poštovana [...],

obraćamo Vam se s prigovorom na iznos potpore koja je dodijeljena našem časopisu za godinu 2017. To činimo na temelju članka koji je potkraj godine objavljen u *Novom listu* (Zdenko Duka: *Ministrica Obuljen će mijenjati sastave vijeća i povjerenstava za dodjelu novca?*, 29. 12. 2016). U članku se citira dopis Ministarstva kulture prema kojem, "ako netko nije zadovoljan, može napisati prigovor Ministarstvu u roku 15 dana nakon objave rezultata".

Prigovor ulažemo iz dva razloga:

1) Dodijeljen nam je iznos od 20 000 kn i on je premalen za funkciranje časopisa na dosadašnjoj razini. Potankosti o tome zbog čega je sve premalen ispunile bi vjerojatno previše stranica ovoga prigovora. Ograničit ćemo se na to spomenemo samo jedan aspekt. Prema programu našega časopisa (objavljen je u prvom broju nove serije, 2003, str. 5-6, i pretiskan u knjizi Ladislava Tadića *Časopis Gordogan; Bibliografija 1979-2013*, izašlo 2015, str. 180-183) osnovna zadaća *Gordogana* je da pokuša – nasuprot "duhu posvemašnje proizvoljnosti koja je zavladala u hrvatskoj kulturnoj javnosti" – radići na "uspostavljanju kakvih-takvih kriterija" u toj javnosti.

Više od 90 % autora koji u *Gordogantu* objavljaju dobrovoljno se, u ime toga cilja, odriče svojih honorara. Svaki svezak časopisa u velikoj je mjeri poklon redakcije i autora kulturnoj javnosti.

Potpore koje dobivamo koristimo da podmirimo račune koji se moraju podmiriti: grafičku opremu i tisak. U skladu s programskom zadaćom *uspostavljanja kriterija* nastojimo da oprema i tisak budu vrhunski. To ima svoju cijenu.

Potpore od 20 000 kn ne omoguće nam da ostvarimo ni taj minimalni element svojega programa.

2) U sadržajnom smislu većina priloga koje objavljujemo rezultat su višegodišnjega rada na temelju redakcijskih narudžbi. Pojedine veće tematske cjeline pripremaju se ponekad i po pet godina.

Ovogodišnji iznos od 20 000 kn dio je kontinuiranog smanjivanja potpora od strane Ministarstva.

Prije nekoliko godina rečeno nam je od mjerodavnih predstavnika Ministarstva da je *Gordogan* jedan od najboljih časopisa u zemlji i da će, u slučaju da izlazi redovito, tj. u ugovorom predviđenom roku, imati potporu od 50 000 kn. Nedovoljnu, ali takvu koja je u skladu s teškim finansijskim okolnostima u zemlji.

Od tогa trenutka časopis nije nijednom kasnio. No već slijedeće godine potpora je bez obrazloženja smanjena na 40 000 kn. Administracija ministra Hasanbegovića iznos je dodatno umanjila na 30 000 kn. Sada smo došli na 20 000 kn.

Te brojke stvaraju dojam da se u Ministarstvu krenulo u smjeru ukidanja potpore časopisu.

Dovedeni smo u situaciju u kojoj ne znamo da li uopće ima smisla naručivati priloge za 2018-2019.

Uz srdačan pozdrav,

Branko Matan
Predsjednik udruge i glavni urednik

REPUBLIKA HRVATSKA
MINISTARSTVO KULTURE

Klasa: 612-10/16-04/0132
Urbroj: 532-05-02-01/5-17-04

Zagreb, 17. ožujka 2017.

Novi Gordogan, udruga za kulturu
n/r Branko Matan
Pantovčak 23
10000 Zagreb

PREDMET: Prigovor na dodijeljeni iznos potpore časopisu *Gordogan* u 2017.
- odgovor, daje se

Poštovani g. Matan,

primili smo Vaš prigovor na rezultate financiranja javnih potreba u kulturi za 2017. godinu i dodijeljeni iznos za časopis *Gordogan*.

Kulturno vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost još je jednom razmotrilo Vaš prigovor, uvezši pritom u obzir ne samo argumente koje ste naveli u dopisu nego i trenutno raspoloživa sredstva i postojeću metodologiju izbora prijavljenih programa te je ostalo pri svojem prvotnom prijedlogu koji je ministrica prihvatile.

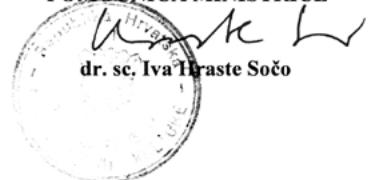
Vjerujemo da ćete i uz dodijeljena sredstva uspjeti osigurati kontinuitet u izlaženju časopisa *Gordogan*.

S poštovanjem,

POMOĆNICA MINISTRICE

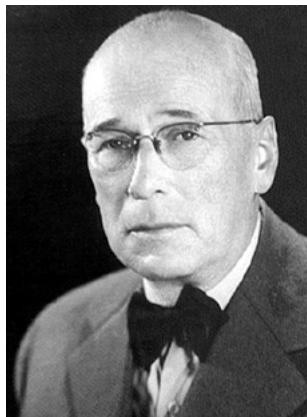
dr. sc. Iva Hraste Sočo

Na znanje:
Kabinet ministrike, ovdje
Pismohrana, ovdje

Znanstveni skup o Josipu Horvatu

Kontinuirano istraživanje života i rada Josipa Horvata u časopisu Gordogan, jednako kao i objavljivanje knjige njegovih pismama Slavku Batušiću, potakli su grupu pretežno mlađih povjesničara na organiziranje prvog znanstvenog skupa posvećenoga Horvatu – udruga Novi Gordogan pozvana je da bude suorganizator – donosimo program skupa

Pozivamo Vas na
Kolokvij
Josip Horvat
– intelektualac u burnom stoljeću

Sudjeluju:
Damir Agićić, Marina Bagarić, Boris Beck, Stjepan Čosić, Nenad Ivić, Branko Matan, Branko Ostajmer, Mario Stipančević, Nikolina Šimetić Šegvić, Milan Vrbanus

Utorak, 9. svibnja 2017. od 10 do 14 sati, Hrvatski državni arhiv,
Marulićev trg 21

U sklopu Festivala povijesti Klifest 2017.

Program kolokvija

Josip Horvat – intelektualac u burnom stoljeću

Festival povijesti Klifest 2017.

Hrvatski državni arhiv, 9. svibnja 2017.
Kolokvij se održava u Dvorani kataloga u prizemlju Hrvatskoga državnog arhiva,
Marulićev trg 21, Zagreb

Početak u 10:00

Pozdravne riječi

- 10:20 Marina Bagarić: *Josip Horvat i Demetrova 5 – Kulise djetinjstva i mladosti*
- 10:40 Nenad Ivić: *Hrvatski panoptikum*
- 11:00 Branko Ostajmer: *Presjek kroz povijest obitelji Mihalović u drugoj polovini 19. i u 20. stoljeću (tragom Horvatove biobibliografije)*
- 11:20 Milan Vrbanus: *Mihalovići u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća (do revolucije 1848.)*
- 11:40 Stjepan Čosić: *Horvat i Rusija*

12:00 - 12:20 Pauza

- 12:20 Boris Beck: *Seksualnost i politika: lascivni vici u pismima Josipa Horvata*
- 12:40 Damir Agićić: *Josip Horvat – pisac povijesti*
- 13:00 Branko Matan: *Što mi se u bavljenju Horvatom činilo teško objašnjivim?*
- 13:20 Nikolina Šimetić Šegvić: *Zagreb Josipa Horvata*
- 13:40 Mario Stipančević: *Rukovet zapisaka – o putopisima Josipa Horvata*
- 14:00 Rasprava o izlaganjima

Kolokvij su organizirali Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, Hrvatski državni arhiv, Hrvatsko novinarsko društvo i Novi Gordogan, udruga za kulturu

Snimio: Robert Perović

Fotografija kolokvija u drugome dijelu – za stolom lijevo Damir Agićić, desno Mario Stipančević. Skupu je prisustvovalo ukupno oko 60 ljudi, dio ljudi je otišao nakon prvoga dijela, dosta novih je došlo

Snimio: Robert Perović

Nenad Ivić govori na kolokviju, tema je *Hrvatski panoptikum*, u pozadini Mario Stipančević

Zagreb, 9. – 13. svibnja 2017.

Prorok u susedstvu

Časopis Gordogan, br. 33–34, Zagreb – prikaz u novosadskom e-časopisu Polja

Marjan Čakarević

Teško je sada precizno rekonstruisati kako se to dogodilo, tek, početkom ovog veka, posle demokratskih promena, u jugoslovenskim zemljama počeli su da nestaju književni časopisi. Uglavnom, neki ljudi su potpisali neke odluke, izračunavši prethodno da periodične publikacije podrazumevaju previše troškova, a pre malo ili nimalo (finansijske) koristi i tako su, gotovo preko noći i bez mnogo buke, iz kulturnog vidokruga nestali časopisi. Ovaj proces je proizveo barem dve dugoročne posledice: potiskivanje žanra pripovetke na rubove književne scene i dramatično sužavanje prostora za kritičko promišljanje kako književnosti, tako i raznih (aktuuelnih) društvenih fenomena.

Utoliko je jedan od uvodnih tekstova novog broja *Gordogana*, koji potpisuje urednik Branko Matan, nažalost primenljiv, uz minimalne folklorno-kozmetičke razlike, na mnogo širem prostoru nego što je Hrvatska. Matanov osvrт na politiku finansiranja časopisa koju je sprovodio prethodni, po zlu čuveni ministar Hasanbegović predstavlja kratku, ali savršeno preciznu analizu ukupne kulturnopolitičke aktivnosti hrvatskog ministarstva kulture, te dakle i vlade u celini: "Bili su orientirani rušilački, protiv pismenosti, protiv razmišljanja svojom glavom, protiv kriterija, protiv onoga što smo kao vrijednost naslijedili. Bili su ministar i vlast koji su se ponašali kao da im je zadaća da zatoku ono zadnje što još koliko-toliko pokušava održavati dah i duh kulture u

ovom našem zakutku. // Protukulturni ministar. Utoliko protuhrvatski. I, dakako, ne samo utoliko." Nije naodmet dodati da ovde "protuhrvatski" treba čitati i kao "protusrpski", i to ne u smislu "bratstvo-jedinstvenom", jugoslovenskom, mada svakako i na toj ravni, već pre svega u smislu da se kultura ili temelji na univerzalnim vrednostima, koje moraju da se razumeju i izvan lokalne, nacionalne zajednice, ili se zapravo ne radi o kulturi.

Najnoviji broj *Gordogana*, kao uostalom i svi prethodni, na najbolji način potvrđuje ovu tezu: u časopisu praktično da nema teksta čiji bi značenjski horizont podrazumevao samo (uvek uske) granice nacionalne kulture. U tom smislu trebalo bi izdvojiti nekoliko nosećih tekstualnih blokova koji oblikuju ovaj broj.

Najpre, tu je temat posvećen berlinskoj meduratnoj avangardi, koji je priredila Snejška Knežević i koji otvara njen tekst posvećen velikom fotografu Saši Stonu, Benjaminovom prijatelju i autoru poznate naslovne strane prvog izdanja *Jednosmerne ulice*. Knežević u svom tekstu ističe brojne paralele i veze kojima su isprepletene životne i umetničke sudbine Stona i Benjamina (Ston je inače jedan od četvoro Benjaminovih najbližih prijatelja, kojima pisac posvećuje prvu verziju *Berlinskog detinjstva*), a izbor fragmenata iz *Jednosmerne ulice* i *Male povijesti fotografije*, kao i odломak iz Deblinovog romana *Berlin Aleksanderplatz*, iako sami po sebi poznati ovdašnjim čitaocima, zajedno sa odabranim Stonovim fotografijama na izvanredno sugestivan način dočaravaju uzbudljivu atmosferu Berlina dvadesetih godina prošlog veka. Tu je reč i o pojedinačnim sudbinama, o prizorima iz burnog i dinamičnog života posleratnog Berlina koji prolazi kroz proces ubrzane transformacije iz stadijuma velikog grada u svet moderne metropole, o transformaciji same umetnosti i njenih jezika, vizija i poimanja pod uticajem tada

novih medija fotografije i filma. Sa tekstom Darka Suvina, posvećenom igranju i recepciji Brehtovog opusa u Jugoslaviji, koji se može čitati i kao neka vrsta dopune ovog bloka, opisani temat se može uzeti kao ilustracija dobre prakse onoga što danas još uvek mogu samo časopisi: da dovedu u vezu tekstove iz različitih, da li bliskih, ili na prvi pogled nepovezanih dela, i ponude novu, drugačiju viziju određene teme, epohe ili fenomena.

Za ovdašnje čitaoce, mada ne bogzna kako brojne, svakako je najzanimljiviji temat posvećen prošle godine preminulom Branku Vučićeviću. Da na našim univerzitetima ne prevladava duh strogo omeđenih nacionalnih kultura, podržan ideologijom evrobirokratskog konformizma – možda bi se neko i odvazio da osmisli i održi kurs posvećen Vučićeviću, preko čijeg (anti)umetničkog delovanja se može pratiti istorija jugoslovenskih neovanguardnih umetničkih praksi. Dok se tako nešto ne dogodi, zainteresovanima ostaju temati poput ovog, sastavljenog od tekstova koje potpisuju Bora Čosić, Nenad Polimac, Dejan Kršić, Zlatko Burić Kićo i urednik Branko Matan. Svi ovi (auto)biografski eseji u najkraćem predstavljaju s jedne strane ličnu istoriju odnosa ovih autora i Vučićevića, a sa druge književnokritički osrvt na Vučićevićev značaj i mesto u jugoslovenskoj kulturi. Dva priloga su ovde posebno zanimljiva: Čosićev, naslovljen *Roman o Vučićeviću*, u kome pisac, nekoliko decenija bližak Vučićevićev prijatelj, prenosi izvanredno zanimljive delove ličnih pisama i niz drugih pikantnerija iz intimne istorije i istovremeno iscrtava njegov duhovni profil; i Matanov esej, čiji je podnaslov *Prilog biografiji Ilje Dimića i nekoliko napomena*, koji (pre) ispituje istoriju odnosa *Gordogana* i Vučićevića, pa dakle i svoj lični odnos i prema jednom i prema drugom. Na osnovu ovih, ali i ostalih tekstova temata, Vučićević pred čitačevim očima izrasta u jednu, po mnogo čemu

Novi *Gordogan* posvećen kritičaru Branku Vučićeviću

Odjek u tjedniku Globus

Pavica Knezović Belan

Temat o Branku Vučićeviću središnji je dio novog broja kulturnog magazina *Gordogan*. O ovom filmskom kritičaru iz Beograda, po sudu Nenada Polimca najboljem jugoslavenskom filmskom kritičaru svih vremena, a u povodu njegove smrti početkom 2016. godine, pišu, osim Polimca, hrvatski glumac Zlatko Burić Kićo, srpski pisac Bora Čosić, dizajner Dejan Kršić te urednik *Gordogana* Branko Matan. "Znao sam da je Vučićević na neki čudan način važan, ali i da je taj način pomalo neuvhvatljiv. Znao sam da je to čovjek koji je važan nekim važnim ljudima, da je važan na važan način. No što točno radi Branko Vučićević

nije mi zapravo bilo jasno", piše Matan objašnjavajući potom kako je kolega iz Beograda bio gorljivi čitatelj *Gordogana* te kako su u uredništvu ovog časopisa dugo planirali veliki intervju s Vučićevićem dok to na kraju, nažalost, nije bilo prekasno. Temat je bogato opremljen arhivskim fotografijama, a tekstovi odišu zaražnim intelektualnim sentimentom.

Gordogan donosi i tekst Snejške Knežević o Sashi Stoneu, nedavno revaloriziranom fotografu, suradniku Waltera Benjamina i Ervina Piscatora, vrhunskom pripadniku avangardne umjetnosti weimarske Njemačke. Tu je i tekst Darka Suvina o Bertoltu Brechtu. 87-godišnji Suvin jedan je od naših najuglednijih teoretičara književnosti. U Sloveniji

mu je lani objavljena knjiga *Brechtovo stvaralaštvo i horizonti komunizma*. Uz članak o Brechtu, objavljen je i Suvinov tekst o suvremenom fašizmu ili, kako ga on piše, *fašizam 2.0.*

Časopis objavljuje i tekst Jacquesa Derida *Samo bez novinara!* u prijevodu Nenada Ivića, koji je za *Gordogan* preveo i pjesme Michela Deguya. *Gordogan* je prava, staromodna (u pozitivnom smislu) intelektualna poslastica. Šteta što ga nadležne institucije iz godine u godinu tako mačehinski financiraju.

Pavica Knezović Belan: *Novi Gordogan* posvećen kritičaru Branku Vučićeviću, *Globus*, br. 1384, 16. 6. 2017, str. 80. (integralno)

benjaminovsku figuru, i usamljenu i željnu svakovrsne, nežne pažnje, ironičnu, na mahove patetičnu, kapricioznu, sa izvanrednim, sasvim retkim osećajem za ono najbitnije u najmoderijem, i sa čudnom, zaošjanom doslednošću u svemu što je radio. Iza Vučićevića je, uprkos njegovim šarmantno šašavim odbijanjima da radi, da proizvodi, ipak ostala jedna hrvatica tekstova, scenarija, projekata, pisama, prevoda, beležaka, napomena, uočenih veza i paralela, koje, kako Matan na kraju svog teksta s pravom insistira, sada treba prikupiti, zajedno sa svom ostalom građom, na prvi pogled sekundarnog karaktera (intervjui sa prijateljima). Pričemu je tu, po mom osećanju, od posebne važnosti druga stavka u Matanovom spisku, a to su Vučićevićeva pisma, koja su, sudeći po delovima citiranim kod Čosića, možda omiljena i najautentičnija umetnička forma ovog autora: i apsolutno slobodna, ali i likom i profilom adresata zadata, i tačno na pola puta između privatnog i potencijalno javnog.

Treba skrenuti pažnju i na to da Matanov tekst, pored toga što tumači Vučićevića, možda i najzanimljivije u ovom tematu, po mnogo čemu jeste važan i za razumevanje umetničko-uredničke poetike samog Matana, te sleđstveno tome i *Gordogana*, u kom smislu je na zanimljiv način porediv sa davnim autorovim tekstrom povodom Krležine smrti, objavljenim na istom mestu.

Od ostalih priloga vredi posebno pomenuti temat o fašizmu i klerofašizmu sa preglednom i preciznom studijom Darka Suvina o istoriji i savremenim formama ove zlokobne ideologije i ništa manje važan esej Boža Kovačevića *Hrvatska crkvena laž o fašističkim tendencijama* koje je kroz (jugoslovensku) istoriju podsticala katolička crkva.

Ono što možda nije na prvi pogled uočljivo, ali što je konstanta *Gordogana*, i uostalom svih kvalitetnih časopisa, jeste fina književno-politička nit koja povezuje sve ove tekstove u jedinstven kulturni proizvod, potvrđujući na najbolji način da časopis nije samo puki zbir priloga objavljenih u njemu, već i jedna specifična vizija kulture, pa dakle i vizija sveta.

U dve reči: čitajte *Gordogan*!

Marjan Čakarević: *Prorok u susedstvu (Časopis Gordogan, br. 33-34, Zagreb), Polja, e-časopis*, Novi Sad, 10. 5. 2017. (integralno)

URL: <http://polja.rs/blog/marjan-cakarevic-prorok-u-susedstvu-casopis-gordogan-br-33-34-zagreb/>

Vidi i:

URL: <http://polja.rs/blog/>

Mjesto Rusije kod Josipa Horvata

Članak na web-platformi Oktobarika u povodu znanstvenoga skupa posvećenoga Josipu Horvatu

Branimir Janković

U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu 9. svibnja 2017. u sklopu *Festivala povijesti – Klifofest 2017.* održan je kolokvij *Josip Horvat – intelektualac u burnom stoljeću*. U hrvatskoj kulturi Josip Horvat (1896-1968) ima važno mjesto kao novinar, pisac, publicist i povjesničar. Za njegov opus u posljednje vrijeme vlada znatan interes, očitovan između ostalog prvim izdanjima i pretriscima njegovih djela. Zanimanje privlače kako Horvatovi dnevnički i memoarski zapisi tako i biografije i niz drugih djela koja prijavjedački dinamično i inovativno prikazuju hrvatsku političku i kulturnu povijest na način za koji nema mnogo usporedbi u domaćim razmjerima. Jedna od takvih knjiga svakako je izvrsni *Hrvatski panoptikum* koji sugestivno oslikava pluralnost hrvatske kulture. Osim čitateljskog i stručnog, suvremenih interes za Horvata da se svakako iščitati u pozitivnom vrednovanju njegove društvene pozicije liberala, koju Horvatovi proučavatelji drže vrijednom reafirmacije smatrajući da nije imala suviše razvojnih šansi u krajnje zaostrenoj dinamici hrvatske povijesti 20. stoljeća.

U kontekstu stogodišnjice Ruske revolucije Josip Horvat zanimljiv je jer se u Prvom svjetskom ratu borio na ruskom frontu i bio u dugotrajnem ruskom zarobljeništvu. S obzirom na putopise i memoaristiku o kojima kontinuirano pišemo na portalu Oktobarika, Horvat je osim vlastitih zapisa primjerice autor pogovora hrvatskom izdanju knjige R. H. Brucea Lockharta *Moskva 1912-1918: uspomene britanskog diplomata* (Zagreb 1941), o kojoj će još biti riječi na portalu.

Zastupljenost ruske problematike u Horvatovom opusu obradio je na kolokviju povjesničar Stjepan Čosić izlaganjem *Horvat i Rusija*. Čosić je istaknuo kontinuiranu prisutnost ruskih tema u Horvatovim novinskim člancima, opširnijim tekstovima i djelima, kao i memoaristički, korespondencijski, prijevodima... Moguće je stoga govoriti o Horvatovom ruskom opusu, u kojem Čosić – iako ga nije jednostavno usustaviti – vidi četiri tematska kruga: 1) Prvi svjetski rat i boravak u Rusiji (knjiga *Prvi svjetski rat: panorama zbijavanja 1914-1918*, memoarski *Zapisci iz nepovrata*:

kronika okradene mladosti 1900-1919., članci); 2) Ruska povijest i politika (članci, feljtoni...); 3) Ruska književnost i teatar (brojni članci); 4) Prijevodi ruskih autora i djela o Rusiji (uz predgovore/pogovore). Treba imati u vidu i mnoge reference na Rusiju sadržane u Horvatovoj korespondenciji. Primjerice u pismu Živku Vekariću 27. VIII. 1968. Horvat piše: „Bio sam tri godine u Rusiji, a gotovo šest decenija bavim se studijem ruske literature i historije.“ (*Gordogan*, god. III, br. 6, 2005, str. 148). I recentno objavljena knjiga: *Josip Horvat, Pisma Slavku Batušiću (1952-1968)*, koju je priredio i bilješkama popratio Branko Matan (Zagreb, 2014), sadrži referiranja na Rusiju i oktobarske motive. Čosić je pritom naveo i da su Horvatove ruske refleksije nesistematisirane, ali u svakom slučaju vrlo zanimljive.

Istaknuo je da je Horvat kao devetnaestogodišnjak bio od 1915. na ruskom frontu i zatim od 1916. u trogodišnjem zarobljeništvu u Rusiji, vrativši se 1918. u dramatičnom bijegu pred revolucijom. Svoj boravak evocirao je i 1936. godine povodom smrti Maksima Gorkog (*Kroz zavičaj Maksima Gorkog: "Vnjiz po matjuške, po Volge..."*; *Gledanje u video*, *Jutarnji list*, 25/1936, br. 8766, 23. 6. 1936, str. 11). Kasnije su publicirani već spomenuti Horvatovi *Zapisci iz nepovrata* u kojima prikazuje svoju ruskou epizodu. (Zapisi su dostupni online <http://dizbi.hazu.hr/object/10171>, a recentno ih je obradivao na primjer Boris Beck, <http://www.zarez.hr/clanci/revijem-za-okradenu-generaciju>; tome treba pridodati prilog *Kako je Josip Horvat pisao o Svjetskom ratu u svojim novinskim člancima*, *Forum*, 53/2014, br. 10-12, str. 1091-1120, priredio Branko Matan; usp.isto tako Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa: hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2013.)

Osim toga, Horvat je vrlo rano započeo prevoditi povjesne romane i članke ruskog emigranta D. S. Mereškovskog te pohvalno pisati o njemu, što više nije činilo nakon tekstova povodom njegovog dolaska u Zagreb 1928. godine (*Vizionar evropske historije; Dmitrij Sergejević Merežkovskij: Uz njegov boravak u Zagrebu*, *Jutarnji list*, 17/1928, br. 5996, 14. 10. 1928, str. 13). Čosić je spomenuo i niz Horvatovih članaka o ruskim temama u *Jutarnjem listu*. U njima je Horvat najprije oprezan u ocjeni revolucije, a zatim piše o surovosti boljševizma i prvim boljševičkim obraćunima u Sovjetskom Savezu. Kontinuirano je pak u formi feljtona prevodio ruskue autore u *Obzoru*, primjerice 9. *Thermidor* ("veliki roman iz vremena francuske revolucije") ruskog emigranta M. A. Aldanova (*Obzor*, 67/1926, br. 86 i dalje), kao primjer povi-

jesnih paralela koje su mnogi, među njima i Horvat, povlačili između Ruske i Francuske revolucije. Kako se, prema Ćosićevim riječima, Horvat divio ruskoj kulturi, u *Jutarnjem listu* objavljen je veliki temat o Dostoevskom. Povodom 10. obljetnice Ruske revolucije Horvat je primjerice objavio članak o „sovjetskom termidoru“, teroru i Staljinu (*Ruski 9. Thermidor; Osam dana vanjske politike; Revolucija proždare svoju djecu; Prokletstvo terora; Borba za vlast u Rusiji; Tko je Stalin? Jeden poraz Bratianua, Jutarnji list*, 16/1927, br. 5672, 20. 11. 1927, str. 4). Kasnije piše o zlokobnim pojavama boljevičke diktature, Moskovskim procesima 1930-ih, čistkama... Ćosić navodi da je Horvat 1934. napisao da je utopija jednakosti u stечaju. Vidio je inače zrcalnu sliku komunizma u fašizmu, govoreći o fašizmu u Rusiji, a o sovjetizmu u Italiji.

Ćosić je istaknuo da je Horvatu 1920-ih i 1930-ih godina ruska tema, u vidu predrevolucionarne i revolucionarne Rusije, bila omiljena tema. Spomenuo je da je Horvat sve pratio u vezi s njom i pisao o politici i kulturi, ali i ruskom humoru i vici, zidnim novinama i nizu drugih tema. U tim se brojnim člancima u *Jutarnjem listu*, prema Ćosiću, vidi Horvatoovo majstorstvo u kratkoj historiografskoj formi, u načinu kako oslikava ruski-japanski rat 1905., caricu, Rasputina... Napomenuo je da je Horvat držao poziciju anglofila i prozapadnjaka, što je značilo opiranje ekstremnim ideologijama masovnih pokreta. Stoga mu je britanska štampa često bila izvor obavijesti o stanju u Rusiji. Ta je orientacija sadržana i u Horvatomovom spomenutom pogovoru prijevodu memoara R. H. Brucea Lockharta *Moskva 1912-1918: uspomene britanskog diplomata* objavljenima u Zagrebu 1941. godine. Ćosić je naveo da je Horvat već prije toga objavio dva članka o britanskom špijunu Lockhartu koji je boravio i u Zagrebu gdje se sastajao sa svojom ruskom ljubavnicom.

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata Horvat je, kako ističe Ćosić, napisao nadahnut predgovor knjizi Philipa de Ségura *Vojna u Rusiji: zapamćenja jednog pobočnika cara Napoleona I* (Zagreb 1945). Knjiga, zaboranjena za vrijeme nacizma, tematizira Napoleonov poraz u Rusiji 1812. godine, što je bilo polazište za povlačenje paralela između Napoleona i Hitlera. U tom se poslijeratnom razdoblju posebno izdvaja Horvatom prijevod opsežnog djela Aleksandra Hercena *Prošlost i razmišljanja* (sv. I-III, Zagreb 1948), kojem je Lenjin napisao predgovor s obzirom da je riječ o misliocu bliskom revolucionarnoj tradiciji.

Budući da je najavljen zbornik radova s kolokvija, očekujemo Ćosićev rad – prema prethodno prenesenim dijelovima izlaganja – kao dobru osnovu za interpretiranje i sintetiziranje Horvatovog odnosa prema Rusiji i Ruskoj revoluciji. Osim zbornika, najavljen je i pretisak Horvatovih novinskih članaka iz *Jutarnjeg lista* i *Vjesnika* od 1927. do 1956. godine (izabralo i priredio Branko Matan). Vidjet ćemo hoće li među najavljenih dvadesetak članaka biti i članci o Rusiji. Do tada upućujemo na *Malu bibliografiju Josipa Horvata* koju je priredio Branko Matan (*Gordogan*, god. III, br. 6, 2005, str. 188-217).

U raspravi nakon izlaganja napomenuo sam da možemo govoriti ne samo o Horvatom osobnom interesu za ruske političke prilike i kulturu, nego i o tome da je ruska problematika ključna ideološka tema međuratnog razdoblja. Nije se radilo samo o ocjeni boljevizma nego općenito ideje socijalističke revolucije, kao i društvenog eksperimenta koji je uslijedio nakon nje. Stoga su manje-više svi u međuratnom razdoblju pisali o Rusiji. Objavljivali su se putopisi, knjige, brošure koje su podupirale određeni pogled na tu problematiku. To je bila društvena tema prema kojoj se nužno trebalo odrediti – bilo glasno, bilo šutnjom. Dovoljno je podsjetiti kakav je globalni odjek imala objava *Povratka iz SSSR-a* Andréa Gidea 1936. godine.

U raspravi sam kratko komentirao i razloge oštchine kojom je Krleža odbacivao Horvata, o čemu je na kolokviju govorio Branko Matan u izlaganju *Što mi se u bavljenju Horvatom činilo teško objasnjivim?* u kojem je istaknuo da je Krleža prema nekim drugim autorima vremenom ublažavao svoj negativni odnos, međutim ne i prema Horvatu. Poznata je naime Krležina oštra reakcija u poglavljiju *Urednik Jutarnjeg lista Josip Horvat kao katališni kritičar* u knjizi *Moj obračun s njima* iz 1932. godine. Napomenuo sam da razloge tome, osim na spomenutom pitanju ocjene Krležinog književnog djela ili pak osobnom animozitetu, treba tražiti i preko navedene ključne društvene teme na osnovu koje su se vršile zaoštrenе ideološke podjele. Krleža je, kao naprimjer i Cesarec, bio privrženik Oktobarske revolucije i zagovornik socijalne revolucije, odnosno svjetske revolucije, držeći Horvata za liberala koji je nasuprot tome uz *status quo*.

Ilustraciju sličnog odnosa moguće je pronaći i u sljedećoj Krležinoj rečenici: „O Ortegi y Gassetu nikada baš nisam držao mnogo. Njega smo, kao feljtonista, bacili preko palube već prije četrdeset godina, jer čovjek ni jednog trenutka nije imao ni najbljedeg pojma što je revolucija, a što je socijalizam.“

(*Razgovor o raketama*, *Vjesnik*, 27. XI. 1960). I dok Horvat prevodi Mereškovskog, Krležin sud u njemu iznimno je negativan (usp. članak *Mereškovski o Napoleonu*, *Hrvatska revija*, 9, 1929). Krležin odnos prema Horvatu i drugim intelektualcima dodatno potvrđuje u kojoj je mjeri odnos prema revoluciji bio ključno društveno pitanje toga razdoblja. To se sugestivno vidi i prema Cesarčevom prisjatanju uz socijalnu revoluciju po uzoru na Oktobarsku revoluciju i borbi za nju, o čemu piše povjesničarka Zorica Stipetić u knjizi *Argumenti za revoluciju – August Cesarec* (Zagreb 1982).

U tom smislu govor o Horvatu trebao bi svakako uključivati i druge autore koji su u međuratnom razdoblju pisali o Rusiji kako bi se njihove pozicije primjereno kontekstualizirale i situacijski interpretirale. Neovisno od zaključne ocjene, Josip Horvat u svakom slučaju upada u horizont Oktobarske revolucije.

Branimir Janković: *Ključno društveno pitanje meduraća: mjesto Rusije kod Josipa Horvata*, *Oktobarika*, portal, 20. 6. 2017. (integralno) URL: <https://oktobarika.wordpress.com/2017/06/20/kljucno-drustveno-pitanje-meduraca-mjesto-rusije-kod-josipa-horvata/>

Nenad Ivić

Scholia

Textus

Uprvoj knjizi Horacijevih *Oda*, na kraju Sedme, Teukar tužno prijateljima zbori: "Sutra ćemo ponovo na golemu pučinu."

Sutra ponavlja poznatost nepoznatog, bliskost dalekog. Govor pučine je pučina govora, brazda oranice koja nije jednom zaorana, već obnovljena, ponovo preorana. *Iterabimus*: ponoviti, preorati, zaorat ćemo ponovo, sutra.

Mnogo stoljeća kasnije, pučina je kod Coleridgea izbrzdana.

Sutra će uvjek iznova postati sada: kraj stiha je granica, kraj i početak pučine. Stih staje u točki okreta pluga nakon izorane brazde. Brazda uvjek slijedi. To je *versura*, suština onoga što je *versus*, stih. Otiskivanjem od kraja stiha, pučina se otiskuje u sebe samu, u pjesmu, u poeziju, te, istodobno, izvan sebe, u prazu, u čitanje, u komentar.

Mišljenje granice je mišljenje ekscesa, onoga što pretjeće. Ako je cenzura u stihu mišljenje za pjesnika, granicu stiha pretjeće golema pučina na kojoj plutaju pojedinosti što se ne odnose ni na što izvjesno.

Ingens na latinskom je ono što izlazi iz svojih granica, *in-gens*, golemo stoga što je veće od samog sebe, svoje vrste i roda, *iz-rod*. *Ingens aequor*, golema pučina je eksces pučine; pjesma je izrod, eksces pjesništva.

Na kraju druge Vergilijeve *Ekloge*, citatelj i Koridon promatraju plug što je završio dnevni posao: "Pogledaj, junci se vraćaju plugova obješenih o jaram i silazeće sunce udvostručuje rasutice sjene. Ljubav me sažiže: koja je ljubavi mjera? Ah, Koridone, Koridone, kakvo li te bezumlje obuzelo! Na brijestu ti buja poluobrezana loza: što ne požuriš prije, tamo gdje treba, pruće plesti i podatnu situ? Drugoga naći ćeš Aleksija, ako te ovaj prezre."

Nemoguća ljubav Koridona i Aleksija pokazuje nemogućnost meličke poezije u Panovu univerzumu, te, navlastito, nemogućnost rimske pederastije. Akulturiran u Italiji, *κάλως παῖς* bježi od grube pastirove seksualnosti, odbija njegove darove i od sebe ostavlja tek verbalnu sliku. Referent iščezava pred pričom koja je čista slika.

U slici Aleksija, pozadina se razlikuje udvostručujući se. Istodobno je dubina mogućeg Teukrova brodoloma, more Coleridgeove brazde i površina blistavog večernjeg Vergilijeva neba. Slika pluta, na milosti valova, zrcaleći sunce, nad bezdanom, orošena morem, ali sjajna od onog što joj prijeti i istodobno je nosi, sjajna od čitanja i komentara.

Latinska riječ *imago* prevodi grčku εἰκόνη: slika, portret, slika u zrcalu, prikaza, slika u duhu, sličnost. Čista slika je slika bez referenta. Slika bez referenta sliči vlastitoj sličnosti, oslikava nastajanje čiste, vlastite, svoje sličnosti: čista slika je povrat sa-

moj sebi, uputa na nemoguću vlastitost i povrat vlastitosti nemogućeg.

Grčki *εἰκών* ima isti korijen kao i grčki *εἶδος*, izgled, oblik, obilježja. To je *weid, koji izražava ideju viđenja: otuda grčki glagol *ἰδεῖν*, vidjeti i saznavati. Najznačajnija nominalna izvedenica je *ἰδέα*, ‘izgled, oblik’ odakle ‘vrsta, kategorija’; konačno znači nadosjetilne ideje kod Platona.

Čista slika ne predstavlja, tako, samo stvarno ili pravno odsutnog Aleksija: predstavlja doista ono što je odsutno iz njegove čiste i jednostavne prisutnosti, njegovo biće kao takvo, ili, štoviše, njegov smisao ili njegovu istinu. Odsutni Aleksije predstavlja rimsku poeziju i izlaže vrijednost, smisao, istinu poezije uopće. Slika pjesme je *modus amoris*, mjera, način ljubavi, *modus essendi*, način i mjera bivanja, ono što je u drugoj stvari i što se poima preko te stvari stoga što predstavlja vlastitu ideju sličnosti.

Ta slika poziva da ne mislimo više u registru fenomena već u registru rasporeda (razmicanja, dodirivanja, kontakta, putanje). Ako je poezija svijet u svijetu, *pars extra partes* svijeta, čak i ako je njegov dio, *pars intra partes*, pučina u pučini ili pučina pučine, slika odsutnog Aleksija ne sjaji i ne ističe se na sivoj pozadini nekog drugog, hladnog mora. Ona sjajem raspoređuje svijet: razmiče i dodiruje svijet svijetom, pučinu pučinom, brazdu brazdom, budućnost prošlošću.

Slika tjera sliku. Raspored, razmak i dodir zadaju posao. Plesni nešto, *detexere*, možda šiblje, izdanke i situ? *Detexere* na latinskom znači presti, isplesti, tkati ali i objasniti, završiti, dovršiti. U epiliju Ciris, nepoznati pseudovergilijanski pjesnik ustrajava, nesumnjivo se oslanjajući na metaforu udomaćenu još od Cicerona, tkati, *detexere*, do kraja svoje djelo. Dovršena pjesma iz pleativa objašnjene slike, dovršena slika iz tkanja objašnjene pjesme crpe sjaj. Sjaj je iscrpljenost. Dovršavanje je pletenje i saplitanje riječi prošlosti, tkanje budućnosti pisanjem.

Nemoguća mogućnost tkanja, tkiva, spletala, pleativa i prepleta, uhvaćena je, potresena, protresena zajedno – *coacta, coagita-ta est* – rječju koja će se pojavit nešto kasnije, prvi put kod Kvintilijana, u *Govorničkom umijeću*: značenje, smisao i istina pjesme što prethodi i slijedi svim istima i drugima, značenjima, smislovima i istinama: tekst, *textus*.

Tekst je ideja slike u njezinoj čistoj mogućnosti da slika i oslikava.

Tema

*The fair breeze blew, the white foam flew,
The furrow followed free;
We were the first that ever burst
Into that silent sea.*

Samuel Taylor Coleridge, *The Rime of the Ancient Mariner*

* * *

“Sutra ćemo... Horacije, *Od. 1.7. 31: Cras ingens iterabimus aequor.*

Iterabimus... Veyne upozorava na Cicerona, *de oratore*, 2.30.131: *agro non semel arato sed [novato et] iterato.*

Versura... Giorgio Agamben, *Categorie italiane. Studi di poetica e di letteratura*, Laterza, Bari, 2010, str. 139: “stih je, u svakom slučaju, jedinstvo što nalazi svoj *principium individuationis* jedino na kraju, definira se jedino u točki u kojoj završava. Drugdje sam to bitno obilježje stiha predložio nazvati *versura*, od latinskog naziva što imenuje točku gdje se plug okreće na kraju brazde.” Giorgio Agamben, *Idea della prosa*, Quodlibet, Macerata, 2002, str. 20: “iako nije imenovana u traktatima o metriци a predstavlja suštinu stiha (njezino izlaganje je *enjambement*), versura je dvo-smislena gesta, što se istovremeno odvija u dva suprotstavljenja pravca: prema natrag (stih) i prema naprijed (proza).”

Mišljenje granice... Jean-Luc Nancy, *Le sens du monde*, Galilée, Paris, 1993, str. 64: “Une pensée de la limite est une pensée de l’excès”.

Ako je cezura... Giorgio Agamben, *Idea della prosa*, Quodlibet, Macerata, 2002, str. 23: “Cezura u stihu, taj element što zauštavlja metrički zamah glasa, je, za pjesnika, mišljenje.”

Aspice... Vergilije, *Ecloga 2, 66-73:*

*Aspice, aratra iugo referunt suspensa iuvenci
et sol crescentis decadens duplicat umbras.
me tamen urit amor: quis enim modus adsit amori?
a, Corydon, Corydon, quae te dementia cepit!
semiputata tibi frondosa vitis in ulmo est:
quin tu aliquid saltem potius, quorum indiget usus,
viminibus mollique paras detexere iunco?
invenies alium, si te hic fastidit, Alexin.*

Nemoguća ljubav... Françoise Dupont, Thierry Eloi, *L’Eros-misme masculin dans la Rome antique*, Belin, Paris, 2001, str. 55 i 57.

U slici, pozadina... cf. Jean-Luc Nancy, *Au fond des images*, Galilée, Paris, 2003, str. 31: “U slici, pozadina se razlikuje udvostručujući se. Istodobno je dubina mogućeg brodoloma i površina

blistavog neba. Slika pluta, na milosti valova, zrcaleći sunce, nad bezdanom, orošena morem, ali sjajna od onog što joj prijeti i istodobno je nosi.”

Slika bez referenta sliči... cf. Jean-Luc Nancy, *Au fond des images*, Galilée, Paris, 2003, str. 62. Povrat samoj sebi prevodi grčki αὐτός, Jean-Luc Nancy, *L'autre portrait*, Galilée, Paris, 2014, str. 41-42: “Autos je ono što nadolazi kad bogovi, tj. drugi, bivaju povučeni i ne čine više referenciju (osim formalno, konvencionalno), kad je njihov *mythos* proglašen “fikcijom”. Autos nadolazi točno na mjestu i u kretanju tog povlačenja. On preuzima svu njihovu snagu i tajnu: počev od sebe, a ne od drugih, sad jezik mora početi govoriti, zajednica biti ustrojena i figura predstavljena. Počev od sebe kao drugog.”

Grčki εικών... Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, ss.vv.

čiste, vlastite, svoje... prevode lat. pridjev *proprietus*, vlastiti, poseban, stalan, i njegov francuski oblik *propre*, koji uz posebnost i vlastitost znači čist. *Proprius* je sinonim grčkog ἴδιος; *proprietas*, u apstraktnom smislu, jest ono po čemu neka stvar jest.

Čista slika ne predstavlja... Jean-Luc Nancy, *Au fond des images*, Galilée, Paris, 2003, str. 74: “Il s'ensuit que la représentation ne présente pas seulement quelque chose qui, en droit ou en fait, est absent; elle présente en vérité ce qui est absent de la présence pure et simple, son être en tant que tel, ou encore son sens ou sa vérité.”

Modus essendi... Spinoza, *Ethica*, 1, def. 5: *Per modum intelligo substantiae affectiones, sive id, quod in alio est, per quod etiam concipitur.*

Ta slika poziva... Jean-Luc Nancy, *Le sens du monde*, Galilée, Paris, 1993, str. 34.

U epiliju *Ciris... non tamen absistam coeptum detexere munus*, *Ciris*, 9. Komentar u John Scheid i Jesper Svenbro, *Le métier de Zeus. Mythe du tissage et du tissu dans le monde gréco-romain*, La Découverte, Paris, 1994, str. 147-152: “U Rimu se nadasve pišući “tka”. Za razliku od Grčke gdje [...] jezično tkanje nema povlašten odnos prema pismu.”

Prvi put kod Kvintilijana... *Institutio oratoria*, 9.4.13: *verba eadem qua compositione vel in textu iungantur vel in fine cludantur*. John Scheid i Jesper Svenbro, *Le métier de Zeus. Mythe du tissage et du tissu dans le monde gréco-romain*, La Découverte, Paris, 1994, str. 160.

Tekst je ideja... Giorgio Agamben, *Che cos’è la filosofia?*, Quodlibet, Macerata, 2016, str. 82: “Ako je istina, kao što kaže Aristotel, da ideja nema vlastitog imena, ona nije, zahvaljujući tome αὐτός, savršeno homonimna stvari: kao “stvar sama” ona znači stvar u svojoj čistoj izrecnosti, i ime u svojoj čistoj imenivosti stvari.”

Tri varijacije o čudovišnom

Rimski car Tiberije volio je zaskočiti svoje prijatelje gramatičare neugodnim pitanjima. Danas bismo ih nazvali mitografima, filozofima, intelektualcima, specijalistima mišljenja. Pitao bi ih: što su obično pjevale sirene?

Sirene su očaravale mornare svojim zamamnim pjevom. Skončavali su jer mu se nisu mogli oduprijeti. Poznata su samo dva slučaja uspješnog otpora, Orfejev i Odisejev. Orfej je svojim pjevom nadglasao Sirene i Argonauti ih nisu mogli čuti. Nastavili su svoju plovidbu. Odisej je svojoj posadi začepio uši voskom, a sebe dao privezati za jarbol. Posada je, gluha, mirno odveslala dalje; Odisej se, čvrsto svezan, nije mogao odazvati pozivu. Nitko, u stvari, ne zna što su pjevale Sirene, kakvim su zvukom i kojim riječima očaravale moreplovce. *Oὐτις* ili Nitko je ime koje si je Odisej nadjeo varajući Polifema: Orfej i Odisej su, najvjerojatnije, čuli bar malo Sirenina pjeva, ali nikad nisu o njemu ništa rekli. Osim ako Sirene nisu pjevale Odisejeva lutanja i muke (neki tako misle) ili Orfejev silazak u Had, spašavanje Euridike i smrt.

Jedna nadgrobna freska u Asgafa el Abiar u Kirenaiki prikazuje Odiseja privezanog za jarbol, na brodu s posadom začepljenih ušiju, pred liticom Sirena. Sirene pjevaju i sviraju, jedna od njih drži svitak papirusa. Pjevale su, čini se, ono što je zapisano na papirusu. Ali tog papirusa nema ni u jednoj biblioteci, nijedan ih srednjovjekovni monah nije prepisao, nijedan fragment nije nađen na egipatskim smetlištima. Nitko ne zna što su pjevale Sirene: prikazivanje ne prikazuje prikazano već prikazivanje samo.

Neki prepostavljaju da je pjev Sirena obećavao sve znanje svijeta, poput Platonova Sokrata kojeg Alkibijad uspoređuje sa Sirenama kraj kojih se nije moglo umrijeti već slušajući ostarjeti. Prihvatimo li to, što su onda Sirene pjevale? Suprotno srdžbi, oružju i junacima, pjevale su tugu svijeta. Sirene su pjevale ono što ep nije mogao. Nitko ne može odoljeti tuzi svijeta, i nitko, makar je čuo, makar je nadvladao vlastitom radošću ili lukavstvom, ne može posvjedočiti što je to čuo u pjevu tuge svijeta. Može ispričati priču o umjetnosti i umijeću nadvladavanja i otpora, o lukavstvu i neuspjehu povratka, ali ne može izreći, tim istim umijećem i umjetnošću, ono što je nadvladano.

Tuga svijeta je istodobno očaravanje i zabrana, zabrana očaravanja i očaravanje zabranom. Tuga je moć nemoći, šutnja povijesti koju potvrđuju Zlatno runo i Itaka.

* * *

Ptolemej Henos je živio, najvjerojatnije, u II. stoljeću. Bio je sin Hefajstiona, a zvali su ga *Xέννος*, prepelica. Napisao je *Antihomera* i *Novu povijest*. Knjige mu nisu sačuvane, tek fragmenati i sažetak u Fotijevoj Biblioteci. Grčki pridjev *καυνή*, kojim on opisuje svoju povijest - ili istraživanje, kako je to Herodot rekao - znači, novo, neobjavljeni, neviđeno. Njegovi zapisi o Odiseju, mitovima i povijesti nemaju nigdje drugdje potvrde. Iz Fotijeva se sažetka može zaključiti da je Ptolemej zapisivao ono što nitko drugi nije znao. Grci su književnost neviđenog zvali paradoxografijom; taj znamen davne erudicije koju su stoljeća odbacila kao lažnu i nepotrebnu, izražavao je ono što ništa drugo nije moglo izraziti: granice svijeta i granice iskaza o njemu. Mi bi paradoxografiju danas nazvali romanom: kao su priče o čudesnim iscjeljivanjima, povracima u život i iskupljenjima počele kružiti Sredozemljem, Ptolemej je možda pisao ono što je u prošlosti bilo nemoguće pisati, vidjeti, oponašati, što danas ne može biti pročitano.

Suvremenici su Ptolemeja ismijavali i prezirali. Bowersock misli da bi se jedan Marcijalov epigram mogao odnositi na njega: zar bi očekivali, veli Marcijal, da se papagaj glasa glasom prepelice? Rimljani su cijenili papagaje, njihovu sposobnost oponašanja ljudskog govora; neki su ih, poput Olimpiodora, nosili na ramenima. Papagaj je oponašao ljude, govorio ono što oni govore; povijest je ponavljala djela ljudi: Rimljani su, možda, cijenili papagaje stoga što su ih papagaji, zeleni i uočljivi, podsjećali, svojim ponavljanjem riječi, na povijest i povjesničare, na njihovo neobavezno, ali točno brbljanje bez smjera i zakona. Skromniji se prepelici nitko nije divio; služila je u borbama i tovljenja za hranu. Njezino sivilo nije bilo uočljivo; njezino glasanje nije ništa govorilo o djelima i riječima ljudi; bilo je samo šum u šipražju. Taj šum nije bio artikuliran, on nije ni oponašao ni izražavao. Bio je ono što papagajeve riječi nikad nisu mogle biti: strah, nada, život i smrt bez referencije, bespomoćnost i bijeg, zgušnuti u mrmljanje življena.

Ako mrmljanje življena mora iščeznuti pred poviješću, onda je nestanak mrmljanja jedini način na koji se povijest može odlučno, kao takva, potvrditi, izmičući se obuhvatu mrmljanja.

Prepeličji šum u šipražju je tuga življenja koju papagaj povjesničar ne može oponašati. Tuga je nemogućnost istisnutu iz mogućnosti izricanja, apsolutno stvaran i apsolutno nevjerojatan trag prepeliče nožice na ispucaloj zemlji.

Svaka usporedba šepa, govorilo se u antici. Trag prepeliče nožice zapisuje šepanje. Jezik je ljudsko iznašašće i pripada samo njemu: zato što nije čovjek, zato što ne govoriti, prepelica može šumom sve izreći.

* * *

Gaj Plinije Sekund, nazvan Stariji, živio je u I. stoljeću. Bio je vojnik, erudit i pisac. Pisaо je mnogo, o retorici, povijesti, čovjeku i svijetu.

Rimljani se nisu brinuli o cijeni svojih osvajanja i pobjeda, iako su znali su da se veličina događaja mjeri veličinom patnje sudionika. Njihova retorika bijaše retorika potpunog uništenja, ali su se potpuno uništeni neprijatelji često i brzo ponovno pojavljivali. Potpuno uništenje o kojem oni govore nema ništa zajedničko s konačnim rješenjem u naše doba.

Plinije je jedini osudio Cezarovo osvajanje Galije. Uz pobjede u građanskim ratovima, kaže Plinije, milijun stodevedeset i dvije tisuće ljudi ubijeno je u njegovim bitkama. Neću mu, dodaje, upisati u slavu ono što je doista bilo uvreda ljudskom rodu iako je možda na to bio prinuđen; sam je to priznao ne otkrivajući broj žrtava u građanskim ratovima. Plinije je jedan od rijetkih Rimljana zagledanih u same sebe kao u povijest Rima. Za njega je ta povijest, ili barem jedan od njezinih najsjajnijih trenutaka, uvreda ljudskom rodu. Uljepoti pobjeda on nalazi užas ubijenih tijela.

Evropa, koja nastaje romanizacijom Kelta, nastaje Cezarovom uvredom ljudskom rodu. Bogatstvo me siromaši, baština me razbaštinja, kaže Ovidije o Narcisu, o onome koji će, kako kaže prorok, živjeti ako se ne upozna.

Ako je čovjek povjesno biće, upoznati sebe je spoznati u sebi uvredu ljudskom rodu. Uvreda ljudskom rodu nije samo žrtva drugih: spoznaja sebe u uvredi i uvrede u sebi je *καταποντιουός*, skok, pad, davljenje u tmini, dubina kobna intelektu gdje, slijepi drugovi sjena u Hadu, stalno boravimo.

Mnoštvo povijesti je poput mnoštva jezika.

Plinije govoriti o Cezarovo slavi, znamenitosti, glasovitosti. Narcis je volio slavu, glas, znamenitost, glasovitost vlastite ljepote. Glasovitost je povijest. Povijest je priča. Plinije i Narcis vide u promotrenom ono neobjašnjivo, što je isključiva tekovina ljudskog roda, i ono neizrecivo, što je kategorija koja pripada samo jeziku.

Tuga je sljepilo promatranja vlastite sjene. Sjena je neobjašnjivost i neizrecivost čovjeka koji izriče i objašnjava.

Mi smo metež sjena, razbaštinja, nepokopana gomila.

Tema

Ἄριστος τρόπος τοῦ ἀμύνεσθαι τὸ μὴ ἔχομοιο θαῖται. Najbolji način obrane je ne sličiti. Marko Aurelije, *Ad se ipsum*, 6.6

“Was nie geschrieben wurde, lesen”, heißt es bei Hofmannsthal. Der Leser, an den hier zu denken ist, ist der wahre Historiker. Kod Hofmannsthala stoji: “Čitatelj ono što nikad nije bilo zapisano”. Čitatelj na kojeg se ovdje misli je pravi povjesničar. Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften I.3*, ed. R. Tiedemann i H. Schweppenhäuser, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991, p. 1238.

* * *

Tiberije... quid Sirenes cantare sint solitae, Svetonije, *Vitae Caesarum*, 3. 70.

Orfej... Apolonije Rođanin, *Argonautika*, 4. 891-911.

Odisej... *Odiseja*, 12. 158-200.

Jedna nadgrobna freska... u Maurizio Bettini, Luigi Spina, *Le mythe des Sirènes*, Paris, Belin, 2010, p. 201-202.

Neki pretpostavljaju... na temelju *Odiseje*, 12. 184-196. “Mi boznademo sve, što Argejci u širokoj Troji / Trplješu, što li Trojanici po odredbi bogova vječnih. / Znademo za sve, što se na zemlji mnogohranoj sbiva”, prevodi Tomo Maretić 1882. godine.

Alkibijad... Platon, *Symposion*, 216a.

Suprotno srdžbi, oružju i junacima... *μῆνιν*, *Ilijada*, 1.1; *Arma virumque cano*, Vergilije, *Eneida*, 1.1.

Ptolemej Henos... Glen W. Bowersock, *Fiction as History. Nero to Julian*, University of California Press, Berkeley i Los Angeles, 1994, p. 24-27.

Iz Fotijeva se sažetka... Fotije, *Bibliotheca*, 190.

Jedan Marcijalov epigram... *voce ut loquatur psittacus coturnicis*, Marcijal, 10.3.7.

Rimljani su, možda, cijenili papagaje... J.M.C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, Cornell University Press, Ithaca New York, 1973, p. 248; za prepelice, p. 256.

Bez referencije... Jean-Luc Nancy: “Htio bih da naučimo misliti bez referencija. [...] Dakako, filozofija želi uvijek pokazati smisao smisla. Ona je, međutim, isto tako, uvijek škola vlastitog epekeina tēs philosophias”, u Danielle Cohen-Levinas et Jean-Luc Nancy, *Inventions à deux voix. Entretiens*, Le Félin, Paris, 2015, p. 169-170.

Ako mrmljanje življenja mora iščeznuti... Giorgio Agamben, *Che cos'è reale? La scomparsa di Majorana*, Neri Pozza, Vicenza, 2016, p. 52: "Hipoteza koju želimo sugerirati je da, ako se konvencija koja vlada kvantnom mehanikom sastoji u tome da stvarnost mora iščeznuti u vjerojatnosti, onda je nestanak jedini način kojim se stvarnost može odlučno potvrditi kao takva, izmaknuvši se vlasti računa."

Plinije je osudio... *nam praeter civiles victorias undeciens centena et nonaginta duo milia hominum occisa proeliis ab eo non equidem in gloria posuerim, tantam etiam coactam humani generis iniuriam, quod ita esse confessus est ipse bellorum civilium stragem non prodendo*, *Naturalis historia*, 7.25.92.

Evropa, koja nastaje romanizacijom Kelta... Luciano Canfora, *Giulio Cesare. Il dittatore democratico*, Laterza, Bari, 2002, p. 135-139.

Baština me razbaštinjuje... *in opem me copia fecit*, Ovidije, Met. 3. 466 i 3. 347-348, za proročanstvo. Komentar u Maurizio Bettini, Ezio Pelitzer, *Le mythe de Narcisse*, Belin, Paris, 2010, p. 75.

καταποντισμός, skok, pad, davljenje u tmini... Plotin, Eneade, 1.6. (1) 8.

Mnoštvo povijesti... "Die Vielheit der Historien ist der Vielheit der Sprächen ähnlich", Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften I.3*, ed. R. Tiedemann i H. Schweppenhäuser, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991, p. 1238.

Neobjašnjivo... "Trebamo dakle promatrati nerazumljivo kao isključivu tekovinu *homo sapiens*, a neizrecivo kao kategoriju koja pripada jedino ljudskom jeziku", Giorgio Agamben, *Che cos'è la filosofia?*, Quodlibet, Macerata, 2016, p. 15.

Mi smo razbaštinjena, nepokopana gomila... *haec omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est*, Vergilije, *Eneida*, 6. 325.

Koίσις

Poncije Pilat je bio prefekt Judeje od 26. do 36. godine. Osim Evandželja, jednog natpisa u Cezareji, spomena u Filona Aleksandrijskog i u Flavija Josipa, o njemu se ne zna ništa. Tajna njegove povijesti pokrivena je dvotisučljetnim svjedočanstvima. Dvotisučljetna svjedočanstva postala su njegova povijest.

Povijest i svjedočanstvo ne mogu biti pomirenji, stalno se međusobno isključuju i pozivaju. Povijest je neumoljiva i, istodobno, nemoguća, stoga što u njoj stvari pojavljuju kao izgubljene i nepovijesne; svjedočanstvo je milosrdno, a ipak neučinkovito, stoga što se u njemu stvari pojavljuju kao nešto o čemu se ne može svjedočiti.

U svjedočenju je Pilat nepovijestan. U povijesti nije sposoban svjedočiti. Zastrta prošlost svjedočenja je uvijek njegova budućnost s koje se ne može skinuti veo.

Pilat je kralja Judeje, koji je izazivao predaju, predao Židovima, koji su predaju branili.

Predaja prevodi i predaje lat. *traditio*: odustajanje, predaja (nekome); pouka, nauk; tradicija. Pilat predaje; pouka i nauk postaju predaja i tradicija.

“A Pilat je napisao natpis i stavio ga na križ. Bilo je pisano “Isus Nazarećanin, kralj židovski”... Bilo je pisano hebrejski, latinski i grčki. Nato glavari svećenički reknu Pilatu: “neka ne ostane napisano ‘kralj židovski’, nego ‘Ovaj je tvrdio: ‘kralj sam židovski’”.” „Što sam napisao, ostaje napisano!” odvrati im Pilat.”

Respondit Pilatus: quod scripsi, scripsi, prevodi Jeronim na latinski s grčkog ἀπεκρίθη ο Πιλάτος, “Ο γέγοαφα, γέγοαφα”.

Ništa nije zamjenjivije od Pilatova ja koje se podrazumijeva u prvom licu perfekta, niti je išta manje zamjenjivo. Pilat je zamjenjiva nezamjenjivost, jedinstveno oruđe ekonomije povijesti, i nezamjenjiva zamjenjivost, svačije svjedočenje o ekonomiji spasenja.

Pilat je držao do svoje riječi. Držati se jezika kao takvog, u njemu prepoznati dijelove neke stvarnosti, jest, što se tiče subjekta, reći govornim subjektima da ima, u jeziku i svakom izrazu, nešto čemu oni nisu ni gospodari niti su za to odgovorni. Sinedriti nisu odgovorni za natpis, kralj Judeje nije odgovoran za svoje kraljevstvo, natpis nije odgovoran za napisano. Držati se svoje riječi znači biti za odgovoran za njezinu neodgovornost.

Koίσις, na grčkom, znači: razabiranje, izbor, odvajanje, osporavanje, neslaganje, sudbeni proces, optužbu, odluku i presudu.

Glavni motivi djelovanja velikih su često, piše Descartes českoj kraljici Elizabeti kritizirajući Machiavelliju, tako posebne prilike, da, ako čovjek nije sam taj veliki, ili ako nije dugo upoznat s njegovim tajnama, on ih ne može zamisliti. Za Descartesa, koji je držao da pravda među velikima ima drugačije granice nego među malima, te da bog daje pravo onima kojima daje silu, pronicanje odluka velikih izdaleka ne pripada racionalnom promišljanju već imaginaciji, maštanju, fikciji, književnosti.

Pilat u mašti razabire, izabire da razabere, odvaja se od sinedrita, osporava i ne slaže se. Traži optužbu, donosi odluku i presudu. Izdaleka, Pilatovi motivi su tajna dvotisučljetnog maštanja napisanog.

Napisano je izbor, optužba, osporavanje i presuda. Sve što se dotiče, sve što je privrženo napisanom, uvijek je u krizi. U napisanom se izbliza nazire križ, *crux*, nerazrijesena i nerazrješiva praznina ili pomutnja slova u filologiji, što zaziva, izaziva poetsko iskustvo jezika.

Tema

Osim Evandželja... najzadnje, Aldo Schiavone, *Ponzio Pilato. Un enigma tra storia e memoria*, Einaudi, Torino, 2016.

Povijest i svjedočanstvo... Giorgio Agamben, *Pilato e Gesù*, nottetempo, Rim, 2013, str. 63.

A Pilat je napisao... *Evandželje po Ivanu*, 19.19-22.

Ništa nije zamjenjivije... Jacques Derrida, *Poétique et politique du témoignage*, L'Herne, Paris, 2005, str. 61.

Držati se jezika... Jean-Claude Milner, *L'Amour de la langue*, Verdier, Lagrasse, str. 113-114.

Glavni motivi... ”Lettre à Elisabeth (Egmond, septembre 1646)”, u René Descartes, *Œuvres et lettres*, ed. André Bridoux, Gallimard, coll. de la Pléiade, Paris, 1953, str. 1241; pravda među velikima, str 1238. Komentar u Jean-Claude Milner, *Pour une politique des êtres parlants. Court traité politique 2*, Verdier, Lagrasse, 2011, str. 71-73.

Revolutio

Rimska slika izlazi posebnim načinom iz iskaza na koji upućuje: prefigurirajući scenu koju ne pokazuje na stijeni”, upozorava Pascal Quignard u *Slici što manjka u našim danima*. Dodaje na kraju: “Dva su vrlo različita vremenska namjesnika na raspolaganju smrtnicima: slika, riječ. Slika vidi ono što manjka. Riječ imenuje ono što je bilo.”

Slika “je za mene”, kaže Giorgio Agamben 2017. godine, “dista poezija što šuti, riječ stišana u slici – ali, baš zato, izložena kao riječ, kao *mythos*. Riječ jest, njezina tišina je vidljiva – i, u toj tišini načas iskršava stvar vraćena svoj bezimenosti, tome što još nema, ili više nema ime.”

Najava je rječiti eksces slike; imenovanje je eksces stvari.

Grci su rječito pripovijedanje pripovijesti slike zvali ekfrazu. Ekfrazom se iznova piše, odvraća, odgovara, takmi i suprotstavlja ispravljanoj slici. Tako Barbara Cassin tumači značenje grčkog glagola ἀντίγραφός koji kaže ekfrazu. Zaključuje: ekfrazu je najudaljenija od prvtne fizike koja je filozofija, što kazuje stvari onakve kakve i kako jesu, od neposrednog fenomenološkog opisa i od nevine ontologije. Ulazi u umjetnost i umjetno, kojim vladaju i koje modelira učinkovita, stvaralačka performativna sposobnost što je posjeduje diskurs oslobođen istine i laži, kad, umjesto da kaže ono što vidi, čini vidjeti ono što kaže.

Roland Barthes je u *Svjetloj komori* imenovao ono što je bilo ekfrazom onog što manjka. “Krenuo sam od njezine posljednje slike, snimljene u ljeto prije smrti (bila je tako umorna, tako otmjena, sjedeći pred vratima naše kuće, okružena mojim prijateljima) i stigao, uspinjući se trima četvrtinama stoljeća, do slike jednog djeteta: gledam ustrajno prema Vrhunskom dobru djetinjstva, majke, djeteta-majke. Svakako, tad je dvaput gubim, u njenom konačnom umoru i u njenoj prvoj slici, za mene posljednjoj; ali tad se sve zaljulja i ja je konačno pronalazim onaku kakvu u njoj samo...” Barthes upotrebljava glagol *basculer*, koji na francuskom opisuje kretanje ljudja... pred okom što promatra za njega nevidljivu izmjenu slika, osjetima proizvodi, čini vidjeti kretanje. Ekfrazu figurira idealni predmet koji manjka imenovanom koje je bilo.

Budućnost prošlosti je slika što manjka u prošlosti naše budućnosti. Ona je uvijek već naslikana i oduvijek prazna, vidljiva kad iščezava i nevidljiva kad se pojavljuje, prva i posljednja. Stalno odlazi i stalno se vraća, poput ljudja ili poput nebeskih tijela što se uvijek vraćaju na isto mjesto. Rimljani su kretanje nebeskih tijela zvali *conversio*; u kasnoj antici, za isti pojam, radije su upotrebljavali riječ *revolutio*.

Michel Foucault je bio općinen Velázquezovom slikom *Las meninas*. Analizom te slike započeo je svoju knjigu *Riječi i stvari*. Kaže: “Čim sam pokušao opisati [tu sliku], stanovita boja jezika, stanoviti ritam, te, nadasve, stanoviti oblik analize, pružili su mi utisak, gotovo izvjesnost – pogrešnu možda – da baš tu leži diskurs kojim se može pojavit i izmjeriti distanca koju imamo prema klasičnoj filozofiji reprezentacije i klasičnoj misli reda i sličnosti.” Za Foucaulta *Las meninas*, poput rimske slike, prefiguriraju scenu znanja o znanju. Riječi i stvari izlaze iz ekfrazе *Las meninas*; *Las meninas* najavljuje Micheleta i njegove slike reda i pravilnosti. Foucault je *cicerone* poretka reda i sličnosti koji ne pokazuju Micheletove slike naslikane riječima koje on zove *tableaux*.

Znanje, vjerovanje i tuga zahtijevaju sliku koja se rađa prije njih i uvijek dolazi poslije.

Jedan drugi *cicerone*, u *Jedanaestorici* Pierrea Michona, opisuje narudžbu i sliku na kojoj je Corentin naslikao jedanaestoruču članova Direktorija za vrijeme Francuske revolucije. To je izmišljena priča o zamišljenoj slici i nepostojećem slikaru. Michon čini govoriti Micheleta: “On je shvatio zašto David pribiva u purgatoriju drugorazrednih slikara, onih što su samo slikari, a Corentin pod aureolom stoluje u zenitu: zato što je Davidov *Marat* samo mrtav čovjek, otpadak povijesti, možda njezin leš. A jedanaestorica živilih ljudi su Povijest na djelu, na vrhuncu djelovanja strave i slave što utemeljuje povijest – stvarna prisutnost povijesti.”

“Već gotovo dva stoljeća”, piše Jean-Claude Milner na početku *Ponovnog čitanja revolucije*, “to ime organizira predodžbe i riječi. Vokabular slikarstva dopušta pokazati što to podrazumijeva. Prema prosvijećenom mišljenju, navlastito na francuskom jeziku, povijest Evrope u XIX. stoljeću i povijest svijeta u XIX. stoljeću raspoređuje se u sliku s perspektivom; pravci se ukrštaju u jednoj točki; istodobno daleka i stalno prisutna, ta se jedinstvena i ujedinjujuća točka zove revolucijom.”

Revolucija ujedinjuje stalnost i promjenu, beskonačni poređak univerzuma i poredak beskonačnosti volje.

Povijest imaginarija je ekfrazu manjka naših dana. U našim danima, krajem XX. i početkom XXI. stoljeća, ekfrazu uobražava odnos riječi i ljudskih stvari, onoga što najavljuje ali što još nema, ili više nema, ime. Dosezanje slike mjeri tjeskobu izlaza iz nje. Platon je smatrao da ljepota kojom je ukrašen nebeski svod može biti uzor pravom znanju. Znanje ispisuje nebeski svod. Vječna, zastrašujuća tišina beskonačnih prostora stalno progogni neograničenu mogućnost promjene.

Ispričati neizrecivu bol: zašto rane ove vidim?

Tema

Bien loin qu'il y ait, comme on l'a dit, confusion et chaos, c'est un ordre, une régularité inévitable et fatale. Ne vrlada tu, kao što neki kažu, zbrka i kaos, već neizbjegna i sudbonosna pravilnost. Jules Michelet, *Tableau de la France. Géographie physique, politique et morale de la France*, A. Lacroix et Cie, Paris, 1875. str. 1.

* * *

Rimska slika... Pascal Quignard, *Sur l'image qui manque à nos jours*, Arléa, Paris, 2014, str. 32 i 63.

Slika je... Giorgio Agamben, *Autoritratto nello studio, notte-tempo*, Milano, 2017, str. 72.

Grci su rječito pripovijedanje... Barbara Cassin, "L'ekphrasis" du mot au mot", u Barbara Cassin (ed), *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*, Seuil - Le Robert, Paris, 2004, str. 289: "L'expression grecque *antigrapsai tei graphei* est bien plus rigoureuse: il faut écrire "contre", et "à nouveau", rivaliser et recopier ce premier récit qu'est la peinture, en jouant à la fois l'avocat de la défense et le greffier... Avec l'ekphrasis, on est au plus loin de la *phusis* et de cette physique première qu'est la philosophie, chargée de dire les choses qui sont comme, en tant que, et par où elles sont; au plus loin d'une description phénoménologique immédiate et d'une ontologie innocente. On entre dans l'art et dans l'artifice dominés et modélisés par la capacité performative, efficace, créatrice que possède le discours affranchi du vrai et du faux, lorsqu'au lieu de dire ce qu'il voit, il fait voir ce qu'il dit"

Roland Barthes... *La chambre claire*, u *Oeuvres complètes V. Livres, textes, entretiens 1977-1980*, ed. Eric Marty, Seuil, Paris, 2002, str. 847.

Michel Foucault... "Entretien entre Michel Foucault et Claude Bonnefoy, 1968 ", u P. Artières (ed.), *Michel Foucault. Le beau danger*, Editions EHESS, Paris, 2011, str. 67.

Cicerone... prema Littréu i Robertu, s.v., vodič koji pokazuje strancima zanimljivosti nekog grada, muzeja ili spomenika.

Već gotovo dva stoljeća... Jean-Claude Milner, *Relire la révolution*, Verdier, Lagrasse, 2016, str. 26.

Jedan drugi cicerone, u *Jedanaestorici*... Pierre Michon, *Les Onze*, Gallimard, Paris, 2009, str. 128-129.

Revolucija ujedinjuje... Jean-Claude Milner, *Relire la révolution*, Verdier, Lagrasse, str. 72: *la révolution astronomique rassemble, sans contradiction, deux déterminations: identité et changement* i str. 76: *régime de l'infini de la volonté*.

Iako je Platon smatrao... *Rep. 529c-d*: Οὐκοῦν, εἶπον, τῇ πεοὶ τὸν οὐρανὸν ποικιλίᾳ παραδείγμασι χοηστέον τῆς πρὸς ἐκεῖνα μαθήσεως ἔνεκα, ὁμοίως ὥσπερ ἀν εἴ τις ἔντυχοι ὑπὸ Δαιδάλου ἡ τινος ἄλλου δημιουργοῦ ἡ γραφέως διαφερόντως γεγραμμένοις καὶ ἐκπεπονημένοις διαγράμμασιν.

Vječna tišina beskrajnih prostora... Blaise Pascal, *Pensées*, fr. 201, ed. Lafuma, Seuil, Paris, 1962, str. 110: *le silence éternel des espaces infinis qui m'effraie*.

Ispričati neizrecivu bol ... Vergilije, *Eneida*, 2.3: *infandum... renovare dolorem*; i 2. 286: *aut cur haec vulnera cerno?* Eneja pripovijeda prošli san koji najavljuje budućnost.

Anne Carson

Epitaf: Edipov drijemež

ODABRAO I PREVEO: Nenad Ivić

Spržen da se probudi bez zakona, odriješen
U dupljama od sebe
Okrutno tamnoružičasto februarsko nebo
Je
Vuklo oblake kući, ravnoteža pokolja
Na poderotini.

Mate Božić i Stjepan Čosić

Nastanak hrvatskih grbova

Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća

Uvod

Osobni i plemenski znakovi na ratničkim štitovima, individualizirani amblemi, crteži i inkrustacije, postojali su već u ranim civilizacijama. Međutim, osmišljeni i stabilni sustav prepoznatljivih likova na štitovima - kao simbolička sastavnica staleške i rodovske strukture - proširio se tijekom razvijenog srednjovjekovlja od 12. do 14. stoljeća. Za pojavu i uporabu grbova neusporedivo važniji od funkcije viteškoga "prepoznavanja" bio je proces pretvaranja lena u naslijedno dobro. Usporedo s razvojem feudalnih institucija rodoslovja i grbovi postali su znakovi plemićke ukorijenjenosti i povezanosti s posjedom. Tako je tijekom 12. stoljeća, svijest o plemstvu kao "krvnom nasleđu" artikulirala vlastiti sustav znakova. Osobne insignije prerasle su u ambleme i grbove koji su postali naslijedni dio patrimonija i simbol genealoškoga slijeda. U čitavoj Europi otada se razvija heraldička retorika s kompleksnim obrascima i varijantama za različite stupnjeve vladarskih, plemićkih i prelatiskih titula, kao i za označavanje pripadnosti ograncima plemićkih rodova. Štoviše, difuzijom heraldike ubrzo su bili zahvaćeni svi staleži i brojne zajednice neplemića pa su grbove dobili gradovi, vjerske, trgovačke i obrtničke bratovštine i slične korporacije. Stoljećima grbovi se koriste za osobno, rodovsko i staleško legitimiranje, kao znakovi stvarne političke i duhovne moći, presti-

ža, teritorijalne vlasti i suvereniteta. U grbovima su upisana drevna prava i genealoške veze, ostvarene i neostvarene političke ambicije i pretenzije pa heraldiku uistinu možemo smatrati "stenografijom povijesti" (sir Anthony Wagner).

Uporabom grbova i pojmom herolda kao dvorskih službenika, heraldika je izvorno začeta kao dvorska i administrativna disciplina. S druge strane, poznavanje heraldičkih obilježja postalo je važan segment obrazovanja i znanja o svijetu. Tako, zahvaljujući raznim sastavljačima, mecenama, slikarima, grafičarima, antikvarima, kompilatorima, kolekcionarima i tiskarima, već od polovice 13. stoljeća nastaju prvi grbovnici i srodne zbirke koje se u brojnim prerisima dopunjavaju i zajedno s novim inačicama rabe diljem Europe. Premda utilitaran, svijet heraldike ne obuhvaća samo pravila već podrazumijeva imaginaciju i poznavanje simboličkih i mitskih oblika, bogatstvo i slojevitost likovnih elemenata kao i umjetnost izvedbe. Heraldički sadržaji, zapisi i kodovi mogu se čitati na različite načine ali u pravilu zahtijevaju razumijevanje grbovnog jezika koji se sastoji od egzaktnih, ali i od posve proizvoljnih elemenata. Naime, osim bilježenja i modificiranja postojećih grbova, prvi su heraldičari i sastavljači armorijala, kreirali nova znamenja, nastojeći tako obilježiti slabo poznate, nepoznate, egzotične, pa i imaginarnе zemlje i vladare izvan kršćanskoga civilizacijskoga kruga.^{o1}

^{o1} Literatura o grbovima, grbovcima i fenomenu heraldike u sklopu srednjovjekovne i ranonovovjekovne kulture nepregledna je. U kontekstu ovoga rada za hrvatsku i bosanskohercegovačku heraldiku vrijedna je bibliografija: Tomislav Galović i Emir O. Filipović, "Prilog bibliografiji o heraldici (s posebnim osvrtom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu)." *Arhivski vjesnik* 51 (2008): 161-226. Za europski kontekst ističemo rezultate fundamentalne rasprave o srednjovjekovnim armorijalima s gradivom i literaturom: Steen Clemmensen, *Editing Armoria I. Cooperation, knowledge and approach by late medieval practitioners; Editing Armoria II. Cooperation, knowledge and approach (Appendices, Bibliography)*. København: Books on Demand, 2017.

Znamenja plemića, magnata i vladara postupno su se vezivala za posjede, zemlje i države pod njihovom vlašću i suverenitetom. Pritom je bilo logično da se predheraldički amblem ili grb nekog velikaša, vladara ili dinastije u praksi jednostavno primjeni kao grb države ili zemlje, odnosno plemićke zajednice na tome području. Druga je mogućnost bila da sâm vladar posebnom ispravom, grbovnicom, dodijeli heraldički znamen državi, pokrajini ili gradu pod svojim vrhovništvom. I u tom slučaju novi bi se znamen najčešće sastojao od motiva ili boja iz vladarskoga ili dinastičkoga grba.

U dalnjem tekstu bit će riječi o podrijetlu, oblikovanju, motivima, uporabi i modifikacijama grbova koji su od 13. do početka 16. stoljeća u različitim izvorima na različite načine atribuirani Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskom kraljevstvu ili nekom od njegovih dijelova (srednjovjekovnoj "Slavoniji", Dalmaciji, "Slovinju", Hrvatskoj i novovjekovnoj Kraljevini Slavoniji), a zbog heraldičke i povijesne povezanosti obuhvatit ćemo i neke grbove koji se pripisuju srednjovjekovnoj Bosni. Bavit ćemo se grbovima s motivom leopardovih (lavljih) glava i inačicama s ljudskim glavama, znamenjima s tri lovačka psa u trku, rukom s mačem (sabljom ili bodežom), kunom između dviju rijeka i srebrno-crveno šahiranim poljima. Riječ je o grbovima koji se u tom razdoblju pojavljuju u javnoj heraldici ili kao neslužbena (dekorativna) znamenja u grbovnicima i drugim izvorima.

Zbog sinkronijskog prepletanja heraldičkih sadržaja i prezentacije gradiva u višestoljetnoj perspektivi, na početku je važno naglasiti distinkciju između javne heraldike, odnosno grbova koji su se kao vladarske i zemaljske označke srednjovjekovne Hrvatske koristili na novcima, pečatima, ispravama i na druge načine, i grbova koji su na temelju različitih kriterija kreirani u grbovnicima te su se dugo rabilo izvan službene vladarske domene. U prvu skupinu spada stari grb Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva (kasnije isključivo Dalmacije) s tri okrunjene lavle ("leopardove") glave, grb Hrvatske u obliku šahiranoga štita i grb novovjekovne Kraljevine Slavonije s kunom između dviju rijeka. Specifična varijanta grba s tri okrunjene lavle ("leopardove") glave je znamen s tri okrunjene ljudske (ženske ili muške) glave kojiji, kao što ćemo vidjeti, predstavlja prijelazni oblik između spomenutih dviju skupina grbova. Naime, primjere grba s tri ljudske glave nalazimo skoro uvijek u inozemnim grbovnicima, dok su se u okviru javne heraldike koristili veoma rijetko. U drugu skupinu ubrajamo grb srednjovjekovnog "Slovinja" s tri lovačka psa u trku i grb Hrvatske, a u nekim slučajevima i Dalmacije, (kasnije grb Bosne), s motivom ruke koja drži mač, bodež ili sablju.

Simbolika srednjovjekovnih zemaljskih i državnih znamenja ima i svoj moderni aspekt koji nas podsjeća na povijesnu ali i na antropološku dimenziju heraldike. Radi se o modificiranoj naruvi grbova u vidu nacionalnih i državnih simbola. Naime, kao i svim povijesnim sadržajima, novi su naraštaji starim heraldičkim biljezima upisivali nova značenja. Feudalna heraldika odavno je izgubila prvotnu funkciju ali je sam grb, kao semantički oblik, nadživio stari poredak i sva iskušenja građanskoga društva na posve jednostavan način: tako što se u kolektivnom i individualnom smislu "demokratizirao" i postao opće dostupan. Državna i pokrajinska znamenja pokazala su se kao najvitalniji segment u procesu modernizacije i ideologizacije heraldičke simbolike. Drugim riječima, zemaljski biljezi feudalnih elita tijekom 19. i 20. stoljeća uglavnom su se pretvorili u *grbove nacija*, a cjelokupna heraldička simbolika postala je izdašno vrelo nacionalizma.⁰²

Nakon dulje stagnacije heraldičkih i srodnih istraživanja u Hrvatskoj, u proteklome desetljeću objavljen je niz relevantnih radova, a pojavile su se i dvije monografije u kojima se, između ostalog, tematizira podrijetlo, značenje i uporaba najstarijih hrvatskih grbova. Riječ je o knjizi Marija Jareba te zajedničkom djelu Dubravke Peić-Čalđarović i Nikše Stančića.⁰³ Autori potonje knjige sistematizirali su gotovo sve dosadašnje spoznaje donoseći i niz novih podataka o najstarijem hrvatskom znamenju. Na neka djelomično odgovorena, neodgovorena ili nepostavljena pitanja u spomenutim djelima odgovore ćemo pokušati dati u ovome radu. S druge strane, u publicističkim tekstovima o hrvatskom znamenju, osobito o šahiranome grbu, objavljenima u proteklih tridesetak godina, iznesena su različita tumačenja koja se uglavnom temelje na starijim pretpostavkama koje zadiru u prapovijest, indo-iransku simboliku, etnogenezu Hrvata i koješta drugo, pri čemu se rašireni šahirani motiv na artefaktima najrazličitije provenijencije i vremena nastanka nekritički povezuje s hrvatskim grbom. S obzirom na prve poznate primjere i simboliku šahiranoga grba Hrvatske, kao i činjenice vezane za njegovo pojavljivanje u širem kontekstu uporabe hrvatskih zemaljskih znamenja, u ovome radu nećemo razmatrati teze koje njegovu pojavu i motiv traže ili nalaze prije kasnoga 15. stoljeća. Novootkrivene podatke kritički ćemo suočiti s dosadašnjim spoznajama kako bismo izložili obuhvatniju i potpuniju interpretaciju u vezi s nastankom, datacijom, likovima i prilagodbama zemaljskih grbova Hrvatske, Dalmacije, Slavonije, "Slovinja" i Bosne od 13. do 16. stoljeća.

⁰² U hrvatskome slučaju primjetan je svojevrsni paradoks koji iznova potvrđuje semantičku ovisnost simbola o kontekstu. Motiv najstarijega hrvatskoga zemaljskoga znamena, srednjovjekovnoga grba s tri okrunjene leopardove glave, u modernome je razdoblju, kao grb dalmatinskih autonomaša i talijanaša, postao simbolom "antihrvatstva". S druge strane, znatno mlađi, srebrno-crveni šahirani grb habsburške provenijencije, koji se javlja potkraj 15. stoljeća, postao je *grbom nacije* pa mu je, po logici nacionalizma, bilo potrebno tražiti i nalaziti drevno podrijetlo u pretheraldičkom dobu. ⁰³ Mario Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*. Zagreb: Alfa i Hrvatski institut za povijest, 2010; Dubravka Peić-Čalđarović i Nikša Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*. Zagreb: Školska knjiga, 2011.

Hrvatski grbovi u armorijalima i srodnim vrelima do kasnoga 15. stoljeća

Osim znamenjâ koja su zabilježena i sačuvana na hrvatskom području, na kamenim spomenicima, pečatima, novcima i ispravama, različiti, često najstariji prikazi zemaljskih, municipalnih, crkvenih (biskupskih i nadbiskupskih), osobnih i obiteljskih (bandskih, velikaških i plemićkih) grbova hrvatske atribucije, nalaze se u brojnim grbovnicima i srodnim izvorima inozemne provenijencije. Od protekloga desetljeća, posredovanjem suvremenе mrežne tehnologije, svakim danom postaju nam sve dostupniji bogati sadržaji europskih armorijala koji u bitnome smislu proširuju i upotpunjaju korpus informacija o hrvatskoj heraldičkoj baštini.⁰⁴

Tumačenje heraldičkih likova, grbovnih modifikacija i atribucija zemaljskih grbova u srednjovjekovnim grbovnicima podrazumijeva oprezan pristup. Uz same grbovnike, koji su često sačuvani u više inačica, rijetko nalazimo dodatno gradivo o njihovu nastanku, izvorima i sadržaju, a *modus operandi* starih heraldičara dobrim se dijelom temeljio na prijepisima i prerisima, kao i na informacijama i opisima iz nepouzdanih vrela. Pritom je do lazilo do različitih vrsta pogrešaka i simplifikacija. Mnogi su grbovnički tijekom vremena dopunjavani i proširivani novim znamenjima pa njihov sadržaj u vremenskom, stilskom i autorskom smislu uglavnom nije koherentan. U nedostatku preciznih podataka, sastavljači armorijala ponekad su sami stvarali grbove manje poznatih zemalja, služeći se različitim analogijama, ili na temelju dostupnoga gradiva, najčešće koristeći grbove ili elemente iz grbova najmoćnijih feudalnih rodova povezanih s dotičnom zemljom. Slični primjeri hrvatskih grbova spominjat će se u dalnjem tekstu. Uz to, u europskim grbovnicima srednjovjekovne provenijencije ne može se uvijek pouzdano utvrditi koje se atribucije, heraldički motivi i grbovi odnose na cijelinu Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, a koje na pojedini njegov dio. Osim zamršenoga državnopravnog položaja Hrvatske od 13. do 16. stoljeća, pojedini vladari razvili su različite titulacije koje su bile povezane s političkim pretenzijama i tradicijama.

04 Unatoč relativno razvijenoj heraldičkoj praksi, na hrvatskome području nisu sačuvani domaći grbovnici srednjovjekovne provenijencije, a zbog državnopravnih specifičnosti i kasnijih osmanskih osvajanja nisu brojni ni tragovi "državne" heraldike srednjega vijeka. Stoga smo upućeni na istraživanje europskih grbovnika u kojima ima podataka o hrvatskim zemaljskim grbovima. Informacije o tim grbovnicima i njihovu sadržaju u ovome radu uglavnom smo crpili iz sistematskih analiza danskoga heraldičara Steena Clemmensea. Njegovi rezultati s dalnjim poveznicama dostupni su na mrežnoj stranici <http://www.armorial.dk/> te u knjigama *Editing Armoria I i II* (vidi bilješku 2). U ovom radu koristili smo se Clemmensenovim detaljnim analizama sljedećih grbovnika: Bergshammar, Lyncenich, Jörg Rugen, Donaueschingen, Uffenbachsche, Sankt Gallen-Haggenberg, Livro de arautos, Ulrich von Richental i Conrad Grünenberg. Većina armorijala koji se spominju u ovome radu, dostupna je u cijelosti ili djelomično u digitalnom obliku na mreži. Ako drugačije nije označeno, svi podaci o europskim grbovnicima potječu od Steena Clemmensea i dostupni su na njegovoj mrežnoj stranici. **05** O kompleksnom prostornom i povijesnom određenju Slavonije u srednjem vijeku vidi: Tomislav Bali, *Slavonski meandar. Prostor i pojam Slavonije u XIII. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa, 2014. Kajkavske Hrvate u prošlosti se nazivalo *Slovincima*, a sukladno tome i zemlja "od Sutle na istok" nazivala se pridjevom srednjega roda "Slovinje". Tako 1484: *slovinski ban*, 1493: *zemlje hrvatske i slovenske do Save i Drave*, 1527: *slovinski rusag*. Kajkavski se "Slovinje" nazivalo *Slovenje* (na Slovenjeh, u Antuna Vramica). Također, Hrvati kajkavci su svoj jezik do 18. stoljeća nazivali *slovenskim*. Više o tome u: Alemko Gluhak: "Ime Slavonije." *Migracijske i etničke teme* 1 (2003): 111-117. **06** Na ovom mjestu treba početi voditi računa o tome da narav heraldičkih životinja podrazumijeva različite preobrazbe koje se terminološki bitno razlikuju. Tako lik lava s glavom prikazanom u položaju *en face*, zadržava izgled "lava" ali se u heraldici naziva "leopardom" što vrijedi i za lavlju glavu koja se u tom položaju također naziva "leopardovom". Ukoliko bi pak ista glava bila prikazana profilno u heraldičkoj terminologiji ostala bi "lavlja". U slučaju grba, koji se početkom 15. stoljeća definirao kao zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva miješaju se likovi "leoparda" i "lava", odnosno "leopardovih" i "lavljih" glava, što ćemo, između ostalog, nastojati objasniti u ovome radu.

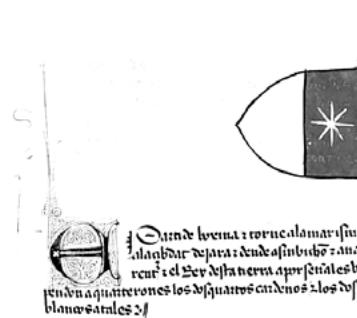
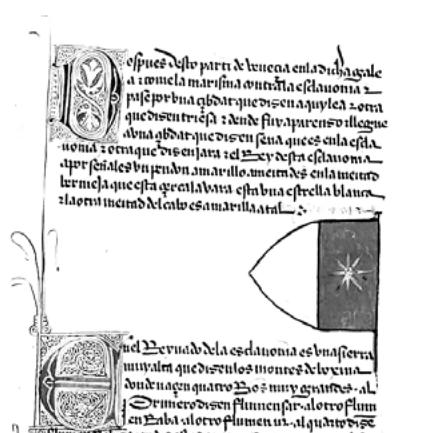
U svakom slučaju, sve grbove i varijante pojedinih grbova prisivanih "Dalmaciji", srednjovjekovnoj "Slavoniji", "Slovinju" i "Hrvatskoj" prikladno je nazvati hrvatskim, kao što smo to učinili u naslovu, jer su svi ti grbovi iz različitih perspektiva europejske heraldike označavali područja današnje Hrvatske. Dakako, u tekstu smo nastojali elaborirati kontekst pojavljivanja, uporabu, podrijetlo i motive svakoga od hrvatskih grbova posebno. Tako je grb s tri okrunjene leopardove (lavlje) glave, koji se pojavljivao od druge polovice 13. stoljeća, često bio atribuiran kao grb "Dalmacije", ali nerijetko i kao grb "Hrvatske", dok je njegova inačica s tri okrunjene ljudske glave pripisivana isključivo srednjovjekovnoj "Slavoniji". Pritom se pojam "Slavonije" u tom kontekstu nije odnosio na "Slavoniju" u novovjekovnom odnosno suvremenom smislu, nego prvenstveno na cijelokupno Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo, odnosno na zemlje pod upravom hrvatskog hercega, o čemu će riječi biti kasnije. Grb koji uključuje motiv ruke s mačem (bodežom, sabljom) pojavljivao se od početka 15. stoljeća, a najčešće je bio atribuiran "Hrvatskoj", ali ponekad i "Dalmaciji". Ta praksa ukazuje na titularnu i gotovo sinonimsku povezanost Hrvatske i Dalmacije, odnosno na kolebanje autorâ prilikom atribucije grbova. S druge strane u istom razdoblju, motiv triju lovačkih pasa u trku redovito je pripisivan srednjovjekovnom "Slovinju", pri čemu se taj pojam prvenstveno odnosio na zapadnopanonski *regnum* između Drave i Save, koji je sve do kraja 15. stoljeća, odnosno do konačnog formiranja novovjekovne Kraljevine Slavonije, na različitim razinama i različitim intenzitetom bio povezan s Hrvatsko-dalmatinskim kraljevstvom.⁰⁵

* * *

Glavni heraldički lik koji se u raznim varijantama pojavljuje na najstarijim hrvatskim grbovima je lav, to jest heraldički leopard, odnosno lavlja, heraldički leopardova glava.⁰⁶ Čini se da je taj lik otpočetka dobio i svoju stiliziranu heraldičku varijantu koja se pojavljivala uglavnom u europskim grbovnicima kao antropomorfizirani prikaz lavljih (heraldički leopardovih) glava u različitim stupnjevima, od blagih naznaka ljudskoga lika do potpuno ljudskih fizionomija.

Grb "kralja Ugarske",
oko 1270-1280
(rekonstrukcija);
grbovnik *Herald's Roll*

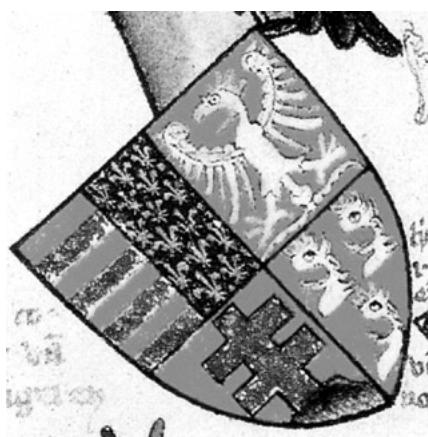
Grb "slavenskog kralja",
1390-1440; grbovnik
Uffenbachsche

Grb "Slovinja", 1390-
1440; grbovnik
Uffenbachsche

Motiv ruke u crvenom
koja zamahuje mačem u
štitu i nakuti grba; grb
Hrvoja Vukčića
Hrvatinića, 1403-1404;
Hrvojev misal

Grb Hrvatske u
četvrtoj polju štita na
znamenju pripisanome
Ludoviku I., početak 15.
stoljeća; grbovnik
L'armorial universel
(Gelre)

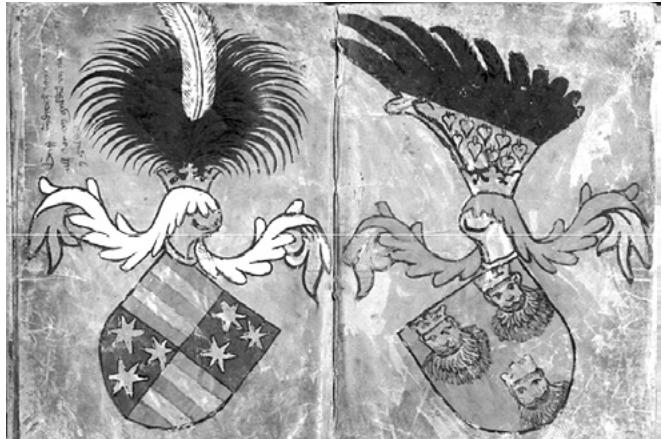
Grb "Kraljevine
Hrvatske", oko 1420-
1440; *Kronika Sabora u
Konstanci* (izdanje iz
1483)

Grb "kralja Slovinja",
oko 1420-1440; *Kronika
Sabora u Konstanci*
(izdanje iz 1483)

Grb "kralja Bosne" i
"Ane kraljice Bosne",
oko 1420-1440; *Kronika
Sabora u Konstanci*
(izdanje iz 1483)

Grb knezova Krčkih kao
znamenje "kneza
Hrvata", 1390-1440;
grbovnik *Uffenbachsche*

Grb "kralja Slavena",
1440-1450; grbovnik
Redinghoven (stariji
segmenti)

Grb "kralja Slavonije",
15. stoljeće; grbovnik *iz
vremena engleskog
kralja Henrika VI.* (1422-
1461; 1470-1471)

Grb "Dalmacije", oko
1470; grbovnik *Hansa
Haggenberga*

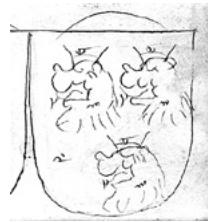
Grb "Hrvatske", oko
1470; grbovnik *Hansa
Haggenberga*

Jedan od grbova
heraldičkog znamenja
Fridrika II. Celjskog,
oko 1410; *Wiener
Handschrift*

Zastava knezova Krčkih
kao znamenje "kralja
Slavonije" i "gospodara
(brda) Bosne" (1480-te
godine); rukopis *Libro
del conocimiento etc.*
nastao tijekom 15.
stoljeća

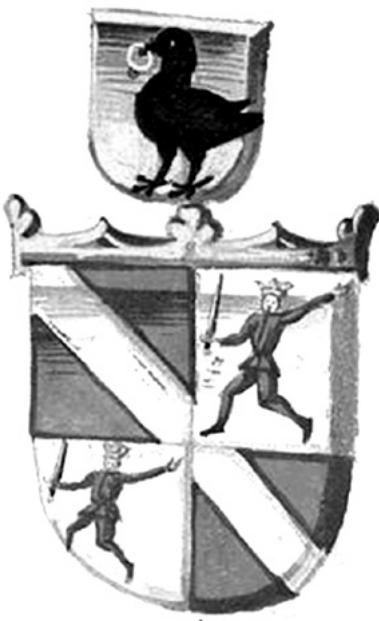
Grb "Bosne", oko 1470; grbovnik Hansa Hagenberga

Grb "kralja Dalmacije", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

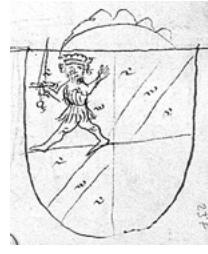
Grb "kralja Hrvatske", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

Grb "kraljevine Bosne", 1483; grbovnik Conrada Grünenberga

Grb "kralja Slovenija", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

Grb "kralja Bosne", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

Grb "kralja Slovenija", 1483; grbovnik Conrada Grünenberga

Grb "Kraljevine Hrvatske", Dubrovnik, 1487; Hodočašće u Jeruzalem Conrada Grünenberga

Grb "Kraljevine Dalmacije", Šibenik, 1487; Hodočašće u Jeruzalem Conrada Grünenberga

Između 1285. i 1300. nastao je francuski armorijal *Vermandois* (L'Armorial du Héraut Vermandois) u kojemu je kao grb "Le Roy de Danit" na crvenom polju prikazana zlatna leopardova glava razjapljenih čeljusti.⁰⁷ Ako bi se naziv zemlje "Danit" protumačio kao iskvareni naziv za Dalmaciju,⁰⁸ bio bi to prvi zabilježeni grb "kralja Dalmacije", odnosno tadašnjeg vladara cjelokupnog Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva zajedno s područjem srednjovjekovnog "Slovinja", međurječja Drave i Save. Tu tezu potkrepljuje i sličan prikaz u grbovniku *Heralds' Roll* koji datira između 1270. i 1280. - na crvenom propinjući zlatni lav razjapljenih ralja s plavom ogrlicom - pripisan "kralju Ugarske" (Le Roy de Hungarie).⁰⁹

Istodobno ili malo kasnije, javljaju se i antropomorfni oblici "leopardovih" glava kao heraldičkog znamenja vladara tadašnjeg Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva. Tako u armorijalu francuske provenijencije *Wijnbergen*, koji je nastajao u drugoj polovici 13. stoljeća,¹⁰ nalazimo grb "kralja Slavonije" (le Roi dezclauonie): na plavom tri okrunjena ženska poprsja (2, 1), podlje štita posuto je zlatnim križićima.¹¹ Sljedeći, veoma sličan grb "kralja Slavonije" (Le Roy de Esclevoni) nalazimo u engleskom grbovniku *Lord Marshals' Roll* koji datira iz 1295-1296: na plavom tri okrunjene srebrne ljudske glave (2, 1).¹² Treba odmah reći kako se pojam "kralja Slavonije" u ovim slučajevima odnosi na vladara srednjovjekovne "Slavonije", prostora koji je, prema srednjovjekovnim ispravama, obuhvaćao sva područja od rijeke Drave do Jadranskog mora kojima je vladao odnosno kojima je u ime kralja upravljaо hrvatski herceg ("dux totius Sclavonie") uključujući u prvom redu središnji jadransko-dinarski prostor Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva na jugu kao i srednjovjekovno "Slovinje" na sjeverozapadu.¹³ Osim toga, pod upravom hrvatskoga hercega povremeno su bili i krajevi srednjovjekovnog Huma na jugoistoku,¹⁴ kao i neke sjevernije prekodravske županije u današnjoj Mađarskoj.¹⁵

S kraja 13. stoljeća potječe i crtež zastave uz šator "sina ugarskog vojvode" u hanoverskome primjerku ilustriranoga rukopisa srednjovjekovnog djela *Le Destruction de Rome*¹⁶ u kojemu se opisuju podvizi izmišljenog saracenskog viteza Fierabrasa. U toj verziji rukopisa uz šator je nacrtana i motka sa zastavom na kojoj su vidljive tri leopardove glave s razjapljenim raljama i isplaćenim jezicima. Glave su postavljene u položaj 2, 1 s tim da je između umetnuta greda. Isti heraldički motiv pojavljuje se na još jednoj ilustraciji spomenutog rukopisa i to u obliku grba na štitu jednog od okrunjenih konjanika, samo što je između tri zlatne leopardove glave, također u položaju 2, 1, umjesto grede postavljen rog.¹⁷

Srednjovjekovnu "slavonsku" atribuciju ponegdje dobivaju i znamenja najmoćnijega feudalnoga roda. Tako se zastava s heraldičkim znamenjem kneževa Krčkih, koju uočavamo na portulanimu iz 14. stoljeća navodi i kao grb "kralja Slavonije" to jest "gospodara (Brda) Bosne". Podatak o tome nalazimo u djelu nepoznatog španjolskog autora, koje najvjerojatnije potjeće iz osamdesetih godina 14. stoljeća, a nosi naslov *Libro del conocimiento de todos los regnos et tierras e señoríos que son por el mundo et de las señales et armas que han*. U tom je putopisu (ili pseudoputopisu), koji sadrži naslikane insignije različitih zemalja, znamenje "Slavonija" ("Esclavonia") i "Bosne" ("Boxnia") obilježeno zastavom.¹⁸ Opišući znamen "kralja Slavonije" autor navodi: "i stigoh u jedan grad, koji zovu Sena (Siena) koji je u Slavoniji, i drugi koji zovu Jara i kralj ove Slavonije ima za znamenje žutu zastavu na polovine; u crvenoj polovini koja je blizu motke je bijela zvijezda a druga polovina kraja je žuta." Zanimljivo je kako anonimni putopisac znamenje Krčkih pripisuje i susjednoj Bosni, koju je također navodno posjetio, i to sljedećim riječima: "U kraljevini Slavoniji ima gorski lanac veoma visok koji zovu Brda Bosne ... I gospodar ovih brda ima zastavu kao što je ima kralj Slavonije".¹⁹

07 <http://archive.li/Hyg07> **08** Dragomir Acović, *Heraldika i Srbi*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008: 528. **09** <https://web.archive.org/web/20160312005934/http://briantimms.fr/Rolls/heralds/heraldsoi.html> **10** S. Clemmensen, *Editing Armoria II*: 10. **11** <http://archive.li/iXAos> **12** <https://web.archive.org/web/2016031235312/http://briantimms.fr/rolls/lordmarshals/lordmarshaloi.html> **13** Tako se primjerice u jednom pismu iz razdoblja vladavine kralja Bele III. (oko 1185) može pročitati da "dux Sclauonie" (hrvatski herceg) kralju plaća svake godine 10 tisuća maraka srebra. Nadalje, herceg Bela u jednoj ispravi iz 1222. titulira se kao "dux totius Sclauonie", a Belin brat i nasljednik herceg Koloman (1226-1241) skoro uvijek je koristio naslov "dux totius Sclavonie". Prema tome i sam papa Grigor IX. u svom pismu od 15. lipnja 1240. obraća mu se: "Carissimo in Christo filio Colomanno, illustri regi et duci Sclauorum" titulirajući ga "vojvodom Slavenu" odnosno Slavonije. Ban Dionizije, koji je obavljao službu hrvatskog hercega nakon Kolomanove smrti, nazivao se 1242. "Dionisio, bano totius Sclauonie", dok kralj Bela IV. u jednoj svojoj povelji iz 1267. navodi kako se Zagreb nalazi "in partibus Sclauonie". Da se pojam srednjovjekovne Slavonije ("Sclauonie") doista odnosio na Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije svjedoči i činjenica kako se već spomenuti herceg Bela ("dux totius Sclauonie") u jednoj ispravi iz 1223. također titulira i kao "gubernator Dalmatiae et Croatiae", dok se herceg Koloman ("dux totius Sclavonie") 1226. naziva: "Colomanus, dei gratia ... dux Dalmatiae atque Croatiae". Nadalje, u jednoj ispravi hercega Kolomana iz 1231. stoji kako herceg uzima u zaštitu "omnes templarios, qui infra ducatum Sclavonie sunt, tam in Dalmatia, quam in Croatia". Dalmacija i Hrvatska u toj se ispravi izričito označavaju kao tvorbene zemlje jedinstvenog dukata "Slavonije". Više o tome u: Ivan Bojničić Kninski: "Grbovica Kraljevine 'Slavonije'" *Viestnik hrvatskoga arkeološkoga društva* 1 (1895): 14-22. **14** Primjerice u okviru vojvodske titule hrvatskog hercega Andrije iz 1198. ubrojeni su Hum i njemu susjedno područje Rame: "Andreas, tertii Bele regis filius, dei gracia Dalmatiae, Croatiae, Rame, Chulmeque dux in perpetuum." I. Bojničić Kninski: "Grbovica Kraljevine 'Slavonije'" 17. **15** Riječ je o srednjovjekovnim županijama Baranjskoj, Šimeškoj i Zaladskoj. Više o tome u: "Vjekoslav Klaić, "Marturina: Slavonska dača u srednjem vijeku." *Rad JAZU* 156 (1904): 140. **16** Niedersachsische Staatsbibliothek MS IV, 578. (*La Destruction de Rome. Fierabras*) **17** Uz hanoverski primjerak djela *Le Destruction de Rome* iz kojeg potječu spomenute ilustracije znamenja s leopardovim glavama, postoji i rukopis istog djela koje se čuva u Londonu (London, British Library MS Egerton 3028), ali u njemu nema tih ilustracija. **18** Nancy F. Marino, *El libro del conocimiento de todos los reinos - The book of knowledge of all kingdoms*. Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999. **19** Josip Smislak, "Zemlje južnih Slovena i njihovi grbovi oko god. 1330. u 'putu oko svijeta' jednoga španjolskog fratra." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928-29): 1-32, prilog 2.

Prikaz triju antropomorfnih okrunjenih leopardovih glava vrlo sličan zemaljskom grbu "kralja Slavonije" iz grbovnika *Wijngaarden i Lord Marshals' Roll*, kao grb "slavenskog kralja" (Der Windische kunig) nalazimo i u njemačkom grbovniku *Uffenbachsche* koji je nastao između 1390. i 1440. godine. Motiv toga grba su također tri ljudska poprsja s okrunjenim glavama na plavom (2, 1) ali ovaj put s bradama, u muškoj formi. U ovom grbovniku po prvi put nalazimo i znamen - na zlatnom tri crna lovačka psa u trku - pripisan "zemlji Slavena" (Wintlanden),²⁰ odnosno srednjovjekovnom "Slovini". Dvostruka "slavenska" atribucija i pojava grba s lovačkim psima, koji se u različitim bojama ponavlja i u kasnijim grbovnicima, otvara pitanje višežnačnosti pojma "Slavonije" odnosno "Slovinja" kao regionima i etnonima u heraldičkoj uporabi o čemu će biti riječi u nastavku.

Znameniti *Hrvojev misal* (1403-1404), vjerojatno je izrađen na području Zadra za bosanskoga vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350-1416), odnosno za crkvu sv. Mihovila u Splitu. Vojvoda Hrvoje tada je bio na vrhuncu moći i od 1403. godine nosio je naslov: "herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, veliki vojvoda bosanski i knez Donjih kraja". Iluminacije s heraldičkim motivima u *Misalu* (Hrvoje na konju, Sv. Mihovil, Hrvojev grb) izradio je nepoznati minijaturist. Na jednoj iluminaciji prikazan je vojvodin grb s trakom, a na drugoj je Hrvoje kao konjanik sa štitom, na kojem je također njegov grb s motivom ruke koja zamahuje mačem. Ukrzo je taj isti motiv, u svom modificiranom obliku u više grbovnika nastalih tijekom 15. stoljeća atribuiran "Hrvatskoj", ali i "Dalmaciji". U tim prikazima mač je poprimio oblike bodeža i "orientalizirane" sablje. Očigledno je Hrvojev položaj, moć i ugled vladara najvećega dijela srednjovjekovne hrvatske države, utjecao na prijenos tog heraldičkog simbola s osobnog grba na zemaljski grb "Hrvatske" ili "Dalmacije" u europskim grbovnicima.

Modificirani oblik grba hrvatsko-dalmatinskog hercega odnosno vojvode srednjovjekovne "Slavonije" (tri okrunjene leopardove glave na plavom polju) predstavlja heraldičko znamenje s tri lavla poprsja okrunjenih glava (2, 1) na crvenom štitu, koje se, sada već kao zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, nalazi u četvrtom polju raščetvorenog štita kraljevsko-

ga grba pripisanoga Ludoviku I. Anžuvincu u armorijalu *Gelre (L'armorial universel)*. Ta zbirka čuva se u Bruxellesu i sadrži čak 1755 grbova, a njen je sastavljač bio herold Claes Heinen između 1370. i 1414. godine.²¹

Kronika Sabora u Konstanci, koju je između 1420. i 1440. sastavio Ulrich von Richenthal, a tiskana je 1483. godine,²² sljedeći je izvor u kojem se susrećemo sa zemaljskim, ali i biskupskim, nadbiskupskim i kardinalskim te banskim i velikaškim grbovima s područja Hrvatske.²³ *Kronika* donosi i grbove kraljevina kojima je vladao kralj Sigismund Luksemburški,²⁴ pa je tako na koloriranoj tabli sa šest grbova Sigismundovih zemalja,²⁵ grb "Dalmacije" (Talmatz): na crvenom tri srebrna lavla poprsja s okrunjenim glavama (2, 1) i plavim isplaženim jezicima na trećem mjestu, a grb "Kraljevine Hrvatske" (Das Künigreich zu Cawratia): na crvenom polju ruka sa sabljom, na četvrtom. Zanimljivo je da se na drugom mjestu u *Kronici*, grb s tri okrunjene srebrne lavle glave s poprsjima pripisuje "Hrvatskoj", a znamenje ruke sa sabljom "Dalmaciji". Uz grbove Dalmacije i Hrvatske u *Kronici* je narisani i grb "kralja Slovinja" (König von Schlaffanien): na srebrnom tri crvena lovačka psa u trku, kao i identični grbovi "kralja Bosne" i "Ane kraljice Bosne": raščetvoren štit na čijoj je drugoj i trećoj četvrtini ljevkosa greda na crvenom, a na prvoj i četvrtoj četvrtini uspravljeni lik muškaraca s krunom i mačem. Isti grb, atribuiran Bosni, pojavljuje se i u kasnijim grbovnicima ali nikad u javnoj uporabi.²⁶ Budući da je *Kronika* tiskana 1483. ovi su grbovi ujedno i najstarija tiskana znamenja s područja Hrvatske.²⁷

Od kraja 14. do prve polovice 15. stoljeća sastavljeni su i tri grbovnika, odnosno matice bratovštine u mjestu St. Christoph am Arlberg u Tirolu. U jednoj od tih zbirki grbova, poznatom kao *Münchner Handschrift*, heraldičko znamenje Hermana II. Celjskog (koje je u zbirku uneseno između 1406. i 1410.) predstavljen je s čak tri grba: dva obiteljska (grb samih Celjskih, to jest roda Sanneg, te grb roda Heunberg, čije su posjede, a time i grb Celjski naslijedili 1322. ili 1333.)²⁸ kao i jednim izvorno zemaljskim grbom Sigismundovog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva: tri okrunjene srebrne lavle glave sa isplaženim jezicima na crvenom polju sa srebrnom bordurom.²⁹ Sam je sastavljač grbovni-

²⁰ U istom grbovniku prikazani su i grbovi gradova: Dubrovnika (srebrno-crveno raskoljeni štit s crnim tornjem u sredini) i Zagreba (brdo nad kojim lebdi zlatna kruna) te hrvatskih magnata: "kneza Hrvata" (grb knezova Krčkih) i "hercega Zagorja" ("Saders", to jest knezova Celjskih kao tadašnjih gospodara Varaždina i znatnog dijela Varaždinske odnosno Zagorske županije). Grbovi knezova Krčkih i Celjskih prvi su plemićki, a grbovi Dubrovnika i Zagreba prvi gradski grbovi s područja Hrvatske koji su zabilježeni u europskim grbovnicima. ²¹ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20, 26; Vicko Kapitanović, *Povjesna vrela i pomoćne znanosti*: 306. ²² Heraldičke podatke Richental je prikupljal tijekom crkvenoga sabora u Konstanci /Constanz/ (1414-1418) kada su taj grad pohodili brojni europski crkveni dostojanstvenici, vladari i velikaši. ²³ D. Peić-Čaldarović i Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 44. ²⁴ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 228. ²⁵ U Richentalovoj *Kronici* zabilježena su i crkvena znamenja splitskog nadbiskupa Petra, dubrovačkog nadbiskupa Antuna, stonskog biskupa Jurja, trogirskog biskupa Ivana (grb rapske obitelji de Dominis iz koje je biskup potjecao), titularnog kninskog biskupa Teobalda te titularnog dubrovačkog kardinala Ivana, kao i heraldički neispunjeni grbovni štit zadarskog nadbiskupa Ivana. Tu se nalaze banski i velikaški grbovi: hrvatsko-dalmatinskog bana Ivana II. Albena, Nikole Gorjanskog, zatim Jurja, Tome i Alberta Kurjakovića, Ivana Korođa te Petra Talovca. Najzad, može se uočiti i heraldički neispunjeni štit predstavnika grada Splita, patricija Nikole Dominika. Grbove sudionika sabora u Konstanci donosi i nedovršena heraldička rasprava *Livro de arautos* koju je sastavio neimenovan portugalski herold između 1416. i 1417. Tu se mogu pronaći kolorirani grbovi hrvatskih velikaša: Nikole Gorjanskog, Tome Kurjakovića, Ivana i Antuna Morovića, Andrije Lapčanina i Ivana Korođa. ²⁶ V. Kapitanović, *Povjesna vrela i pomoćne znanosti*: 307. ²⁷ Amer Sulejmanagić, "Grob Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije," *Bosna Franciscana* 46 (2017): 228, 229. ²⁸ Prema Sulejmanagiću, srebrna bordura grbovnog polja izvorno je označavala pripadnika

Grb "kralja Bosne", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "Dalmacije", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "Hrvatske", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "kralja Slavena", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "Slovinja", Zadar, 1487; *Hodočašće u Jeruzalem* Conrada Grünenberga

Kameni grb hrvatskoga
hercega, sredina 14.
stoljeća; kraljevska
utvrda Ostrovica

ka odmah do opisanog grba naznačio kako je riječ o znamenju "grofovije Zagorje" ("Das ist dy Grafshaft von dem Sager"). U drugoj zbirci iz St. Christoph am Arlberga u Tirolu poznatoj kao *Wiener Handschrift* u okviru heraldičkog znamenja Fridrika II. Celjskog, koje je u tu zbirku uneseno oko 1410, također su prikazana dva obiteljska znamena rođova Sanneg (Celjskih) i Heunberg (u okviru jednog raščetvorenog štita)³⁰ te inaćica zemaljskog grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva: tri okrunjene srebrne leopardove glave s poprsjima na crvenom polju,³¹ ali u ovom slučaju bez srebrne bordure.³² Uz ove prve zabilježene slučajevе korištenja izvorno zemaljskog hrvatsko-dalmatinskog grba, grofovi Celjski su u okviru svoje heraldičke prakse sve do sredine 15. stoljeća često koristili opisano znamenje, ali redovito u varijanti s leopardovim (a ne lavljim) glavama.³³ Pritom su, primjerice na pečatima, isticali i naslov kneževa županije "Zagorje" ("SAGORIE" ili "SEGORIE"), kao što je od 1459. istu titulu, zajedno s grbom s tri okrunjene leopardove glave na crnom (dijamantnom) štitu, koristio i njihov nasljednik - ban "cijele Slavonije" Ivan Vittovec.³⁴ Međutim, treba istaknuti kako su Celjski uz spomenuti grb na svojim pečatima osim titule knezova Zagorja ponekad koristili i titulu banova "cijele Slavonije".³⁵

Još jedan velikaški grb nalazi se u francuskom grbovniku *Lyncenich* koji je nastao tijekom 1440-ih. To je prvi do sada poznati prikaz novog grba knezova Frankopana (Krčkih), koji su Frankopansko ime preuzeli 1430. pa su izmjenili i svoj dotadašnji grb. Očito zbog njihove moći, uz novi grb Frankopana (dva sručljena lava u propnju, prednjim šapama lome kruh) stoji zapis "grave van crabaten" jednako kao i u opisu njihova staroga grba (kao knezova Krčkih) u grbovniku *Uffenbachsche* koji je nastao između 1390. i 1440. ("der grove vō carbatten"). Ovime se, po četvrti put, u slučaju Krčkih odnosno Frankopana potvrđuje srednjovjekovna praksa autora grbovnika i srodnih djela da znamenja najmoćnijih feudalaca na području Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva povezuju s nazivom zemlje ili naroda.

Među starijim fragmentima njemačkoga grbovnika *Redinghoven*, tzv. armorijalu *Redinghoven*, koji također datira iz 1440-ih,

mlađe grane jednoga roda ili pravo nezakonitog djeteta na modificirani grb roditelja (nikako ne nezakonito rođenje kao takvo), a od druge polovice 14. stoljeća počinje biti i razlikovni znak (mark of difference) da bi se spriječila istovjetnost grbova na području pod istom heraldičkom administracijom. U slučaju jednog od tri prikazana grba Hermanna II. Celjskog na kojem je taj razlikovni znak bio primijenjen, očigledno se željela spriječiti istovjetnost s tada već aktualnim Žigmundovim grbom Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, koji je također bio predstavljen s tri okrunjene lavlje glave sa isplaženim jezicima na crvenom polju. A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 229, 230. **30** A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 223-225. **31** Osim grba Celjskih, u tom se grbovniku mogu pronaći i grbovi srijemskih velikaša Morovića te ličkih Kurjakovića iz plemena Gušića, to jest grb Karla Kurjakovića "kneza Krbave te bana Dalmacije i Hrvatske". **32** Budući da se takav grb doista razlikovao od aktualnog Sigismundovog grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva (na jednom od grbova kojeg je koristio Fridrik II. Celjski nalazile su se tri srebrne heraldičke leopardove, a na Sigismundovu zemaljskom grbu tri srebrne lavlje glave na crvenom polju) nije bilo potrebe za primjenom razlikovnog znaka, odnosno srebrne bordure, kao u slučaju nešto ranije nastalog heraldičkog znamenja Hermanna II. Celjskog. A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 231. **33** Za razliku od grbova sačuvanih na pečatima i kamenim spomenicima varijante tog heraldičkog znamenja grofova Celjskih sa okrunjenim srebrnim lavljim glavama na crvenom (bez srebrne bordure) ili crnom polju zadržale su se u kasnije nastalim grbovnicima, primjerice u: grbovniku Hendrika von Heessela (iz prve polovice 15. stoljeća), grbovniku Hansa Haggenberga, grbovniku nastalom u Augsbugu (1475-1500), grbovniku Wernigeroder, grbovniku Conrada von Grünenberga te u *Wappenbuchu* nepoznatoga autora iz prve polovice 16. stoljeća. A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 234-236. **34** Više o tome u: A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 219-274. **35** Primjerice na pečatu Hermanna II. Celjskog iz 1433. uz grb s okrunjenim leopardovim glavama stoji natpis "necnon Sclavonie bani". Više o tome u: Robert Kurelić, *The Uncrowned Lion: Rank, Status and Identity of the Last Cilli*. Budimpešta 2005. magistrski rad obranjen na CEU Budimpešta, 16. lipnja 2005. **36** S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 87. **37** Riječ je o crtežu-rekonstrukciji Williama Gibba pod natuknicom "Heraldry" u *Encyclopaedia Britannica* (1910/11), Eleventh edition, Volume 13, str. 320, 321. (Plate III). **38** S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 87.

sačuvana su dva prikaza velikaških grbova s današnjeg istočnoslavonskog prostora. Riječ je o grbu knezova Gorjanskih te grbu obitelji Alšanskih, koja je potjecala iz madžarskoga plemena Szente Mágocs. Alšanski su nazvani po svojem posjedu Alšanu koji se nalazio u Srijemu, na prostoru današnjih Posavskih Podgajaca u blizini Gunje, a koji je dobio mačvanski ban Ivan Alšanski. Rod je izumro 1435, neposredno prije sastavljanja spomenutog grbovnika u kojem nalazimo i prikaz grba "kralja Slavena": tri plava psa u trku u zlatnom štitu, uz atribuciju: "Der König von den Winden", vrlo sličan heraldičkom znamenju "zemlje Slavene" ("Slovinja") u grbovniku *Uffenbachsche*, odnosno grbu "kralja Slovinja" u *Kronici Sabora u Konstanci*.

Grb na kojem su također vidljiva tri okrunjena muška poprsja s bradama (2, 1), dakle antropomorfizirani prikaz triju okrunjenih leopardovih glava, nalazimo i u njemačkom grbovniku *Hansa Burggraфа* koji je izrađen oko 1447.³⁶ Međutim, u jednom neidentificiranom grbovniku koji je nastao u vrijeme engleskog kralja Henrika VI. (1422-1461; 1470-1471) nalazi se donekle različit grb "kralja Slavonije" ("le rois de sclauonne"): na plavom tri ženska poprsja s okrunjenim glavama (2,1),³⁷ dakle također antropomorfizirani prikaz triju okrunjenih leopardovih glava, ali u ženskoj formi.

U belgijskoj pokrajini Brabant, između 1441. i 1456. godine, izrađen je grbovnik *Bergshammer*, djelo nepoznatog autora. U njemu, kao i u *Kronici Ulricha von Richentalala*, nalazimo zemaljski grb s tri okrunjene srebrne lavlje glave na crvenom (2, 1) te jedan velikaški grb, znamen knezova Frankopana. Osim toga, frankopanski grb, uz koji stoji natpis "Krabaten" zabilježen je i u grbovniku herolda Hendrika van Heesela koji je nastao sredinom 15. stoljeća.

Oko 1450. datira *Donaueschinger Wappenbuch*³⁸ u kojem heraldički motiv ruke s bodežom, poput grba iz Richentalove *Kronike*, predstavlja znamen "Hrvatske", dok motiv tri okrunjene lavlje glave na crvenom polju, također poput grba iz Richentalove *Kronike*, predstavlja grb "Dalmacije". U istom grbovniku je i raš-

četvorenim grb "kralja Bosne", jednak spomenutome iz Richentahlove Kronike. U ovaj grbovnik uvršteni su i velikaški grbovi Gorjanskih i Morovića.

Motiv ruke s mačem na crvenom, kao grb "Hrvatske", nalazimo i u grbovniku Hansa Haggenberga (*St. Gallen Haggenberg*) koji je nastao oko 1470,³⁹ dok tri okrunjene lavlje glave na crvenom u istom grbovniku predstavljaju grb "Dalmacije", a raščetvoreni štit s kosom gredom i čovjekom s mačem, grb "Bosne".

Između 1466. i 1473. godine u Bavarskoj je sastavljen grbovnik *Ortenburg* u kojem nalazimo nekolorirane grbove: "kralja Slovinja" (tri lovačka psa u trku), "kralja Dalmacije" (tri okrunjene lavlje glave), "kralja Hrvatske" (ruka s bodežom) i "kralja Bosne" (raščetvoreni grb s opisanim motivom).

Iz godine 1483. potječe poznati *Wappenbuch* Konrada von Grünenberga.⁴⁰ Na jednoj tabli toga grbovnika zajedno su, jedan do drugoga, prikazani grbovi "kralja Dalmacije" (na crvenom rukama s bodežom) i "kralja Hrvatske" (na crvenom tri srebrne lavlje glave s krunama). U istom je grbovniku i grb "kralja Slovinja" (na crnom tri srebrna lovačka psa u trku) te raščetvoreni grb "kralja Bosne" istovjetan ranijim grbovničkim prikazima. Drugo Grünenbergovo rukopisno djelo - ilustrirani putopis hodočašća iz njemačke Konstance u Svetu Zemlju (1485-1486) - sastavljeno je oko 1487. Unjemu je, uz vedutu Dubrovnika, naslikan grb "Kraljevine Hrvatske" (na crvenom tri srebrne lavlje glave), uz vedutu Šibenika grb "Kraljevine Dalmacije" (na crvenom ruka s bodežom), a uz vedutu Zadra grb "Slovinja" (na zlatnom tri crna lovačka psa u trku) s natpisom: "Sara in Windischen Landen". U trenutku kad Grünenberg uplovjava u naše gradove, Dubrovnik je u državnopravnom smislu dio Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, pod suverenitetom ugarsko-hrvatskog kralja, pa ga on tako i označava. Međutim druga su dva grada već niz desetljeća bila pod mletačkom vlašću pa je ovaj Grünenbergov postupak izvrsna ilustracija heraldičkog konzervativizma kojemu trenutačni suverenitet nije jedino, a pogotovo ne i glavno mjerilo. Čini se da je njemački hodočasnik ovim potezom htio naglasiti svoju heraldičku učenost pa je jednostavno prikazao sva tri grba koja su do tada u grbovnicima označavala Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo ili njegove dijelove, odnosno državnopravne aspekte.

U jednom grbovniku iz južne Njemačke, koji je nastao potkraj 15. ili tijekom prve polovice 16. stoljeća nalazi se složeni grb kralja Matije Korvina u čijem se trećem polju nalaze tri okrunjene leopardove glave na plavom, dakle tada još uvijek službeni ze-

maljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva zajedno sa srednjovjekovnim "Slovinjem".⁴¹ Grb "slavenskog kralja" ("Der windische kunig"),⁴² tj. motiv okrunjenih leopardovih glava u njihovom antropomorfiziranom obliku (poprsja s bradatim okrunjenim muškim glavama u položaju 2, 1) ponovno nalazimo i u grbovniku *Miltenberg*, koji potječe iz 1490.⁴³ U tom grbovniku prikazan je i grb "Slovinja"; na srebrnom tri crvena lovačka psa u trku⁴⁴ te spominjano znamenje kralja Bosne, koje se tu pogrešno pripisuje Dalmaciji. Donosi se i prikaz grba Dalmacije s tri srebrne lavlje glave na crvenom te grb s rukom koja drži mač kojeg autor ne pripisuje ni Hrvatskoj niti Dalmaciji, kao što je bio slučaj u ranije nastalim grbovnicima, nego nekoj "Barbariji". Godine 1491. nastao je i grbovnik *Wernigeroder*⁴⁵ u kojem su prikazani grbovi: "kralja Slavena" ("kung Winden") na srebrnoj tri crne lovačke psa u trku; "Dalmacije", na crvenom ruka s mačem; "Hrvatske": na crvenom tri srebrne lavlje glave s krunama; i najzad raščetvoreni grb "kralja Bosne".

Najstariji hrvatski znamen: grb s tri leopardove glave i njegovo podrijetlo

Najstariji na hrvatskome području poznati heraldički prikaz, koji od početka 15. stoljeća prerasta u hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb, jedan je kameni znamen na kojemu su uklesane tri okrunjene leopardove glave (2, 1). Pronađen je u Ostrovici - nekadašnjoj utvrdi bribirskih knezova Šubića u zaleđu Zadra - koju je Juraj III. Šubić 1347. bio prisiljen ustupiti kralju Ludoviku I. u zamjenu za grad Zrin u Pounju.⁴⁶ Na temelju ovoga, jedinoga primjera iz toga doba, nađenoga u kraljevskoj utvrdi, teško je donositi pouzdane zaključke o njegovoj široj uporabi. S velikom sigurnošću možemo pretpostaviti, a što nam potvrđuju prikazi u grbovnicima, da je tada to još uvijek bio grb hrvatskoga hercega (ili bana) koji je u kraljevo ime vladao cjelokupnim Hrvatsko-dalmatinskim kraljevstvom (čitavom srednjovjekovnom "Slavonijom"), uključujući međurječje Drave i Save, a povremeno i širim područjem. Svakako, kralj Ludovik I. (1326-1382) privremeno je slomio otpore velikaša, reinkorporirao Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo⁴⁷ i - što je za našu temu osobito važno - obnovio titulu hercega koju je od 1349. do 1354. nosio njegov brat Stjepan.⁴⁸ Možda je upravo to obnavljanje institucije hercega bilo razlog izrade ovoga grba koji je dobivao na važnosti sa širenjem i jačanjem kraljevske vlasti uz jadransku obalu, da bi se kasnije počeo koristiti ne samo kao osobni znamen hrvatskoga vojvode, već i kao zemaljski grb.

³⁹ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 87. ⁴⁰ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 88. ⁴¹ Grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva (znamenje s tri okrunjene leopardove glave na plavom) može se uočiti i u nizu kružno poredanih grbova zemalja kojima je u cijelosti ili djelomično vladao kralj Matijaš Korvin, a zabilježen je u jednom katalonskom heraldičkom djelu (*Armorial catalan*) koje datira s početka 16. stoljeća. ⁴² Branko Todorović, "Ufenbahov grbovnik deo drugi, prilog za proučavanje heraldike južnoslovenskih zemalja." *Ocila Zbornik Društva srpskih grbonosaca 'Miloš Obilić'* 4/9-10 (2016): 22. ⁴³ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 88. ⁴⁴ B. Todorović, "Ufenbahov grbovnik deo drugi, prilog za proučavanje heraldike južnoslovenskih zemalja." : 22. ⁴⁵ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 88. ⁴⁶ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20. Grb se danas čuva u splitskom Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. ⁴⁷ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 26. ⁴⁸ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1976: 522-524.

Grb pripisan Ludoviku I., početak 15. stoljeća;
grbovnik *L'armorial universel* (Gelle)

Grb "kralja Hrvatske",
1483; grbovnik *Conrada
Grünenberga*

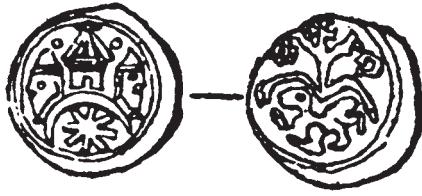
Grb "kralja Dalmacije",
1483; grbovnik *Conrada
Grünenberga*

Lav u hodu s drvom života u pozadini iz razdoblja
kralja Bele III. (rekonstrukcija); mural iz katedrale u
Ostrogonu

Lav u hodu sa
isplaženim jezikom,
posljednja četvrтina 12.
stoljeća; revers novca
kralja Bele III.

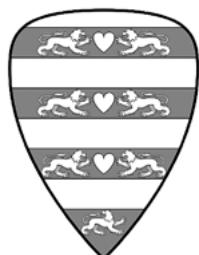
Lav u hodu s drvom života u pozadini, 1211-1220;
revers novca hrvatskih hercega

Osobni grb na pečatu
hercega i kralja Emerika,
1202. i rekonstrukcija
grba s pečata

Osobni grb pečata
hercega i kralja Andrije
II, 1221. i rekonstrukcija
grba s pečata

Sličan znamen, u vidu okrunjenih lavljih glava na crvenome (2, 1) nalazi se u četvrtome polju raščetvorenoga grba atribuiranog kralju Ludoviku u armorijalu *Gelre* koji je nastao između 1370. i 1414.⁴⁹ Tu se znamen s lavljinim glavama pojavljuje isključivo kao zemaljski grb u sklopu vladarsko-dinastičke ikonografije, a neki autori prepostavljaju da je nastao prije kraljeve smrti 1382.⁵⁰ Međutim, Heinenovu atribuciju u sumnju dovodi činjenica da ni na jednome drugome prikazu Ludovikova vladarskog grba, kao ni na njegovim pečatima i novcima, nikada nije korишten grb s tri lavlje glave. Sustavnu uporabu toga motiva kao zemaljskoga grba Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva u javnoj heraldici možemo pratiti tek u razdoblju vladavine njegova nasljednika kralja Sigismunda Luksemburškoga (1387-1437) koji hrvatsko-dalmatinski znamen s leopardovim ili lavljinim glavama redovito koristi među grbovima svojih zemalja tek od početka 15. stoljeća.⁵¹ Osim toga, herold Heinen je na grbovniku *Gelre* radio i dugo nakon Ludovikove smrti. Njegov prikaz lavljih glava identičan je stilizaciji na Sigismundovu pečatu iz 1411.⁵² kao i na njegovu raščetvorenome grbu u dodatku *Kronike Ulricha von Richental*,⁵³ a najzad i na samome grbu koji je u *Kronici* pripisan "Hrvatskoj", odnosno "Dalmaciji". Ako sve ovo povežemo s nizom pragmatičnih okolnosti vezanih za ranije djelovanje herolda Heinena i nastanak ovoga grbovnika u vrijeme njegove službe kod vojvode Viljama od Gelrea, heraldička "antedatacija" u grbovniku *Gelre* pri kojoj je Sigismundov vladarski grb pripisan Ludoviku čini nam se posve uvjerljivom.⁵⁴

U svakom slučaju, stupnjevi oblikovanja i primjene ovoga grba postat će nam jasniji kroz analizu predheraldičke povijesti lavljenog (leopardova) lika u vladarskoj ikonografiji Arpadovića. Ta se povijest odvijala u pravcu emancipacije heraldičke uporabe leopardova lika kao osobnoga grba hrvatskih hercega od sredine 13. stoljeća.

Podrijetlo prvog grba Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije s leopardovim (lavljim) glavama znatno je starije nego što se smatra u našoj literaturi, a povezano je sa simbolima koji se pojavljuju u srednjovjekovnoj ugarskoj i hrvatskoj sfragistici, numizmatici i heraldici od kraja 12. stoljeća. Lavlji lik pronalazimo u predheraldičkim, heraldičkim i neheraldičko-ornamentalnim prikazima koji se pojavljuju na novcima i kraljevskim pečatima niza ugarsko-hrvatskih kraljeva i kraljica od Bele III. potkraj 12. stoljeća, do Sigismunda Luksemburškog u prvoj polovici 15. sto-

ljeća, pa i kasnije. Predheraldički lik lava u hodu, s glavom okrenutom *en face* i isplaženim jezikom, vidljiv je na reversu novca kralja Bele III. (oko 1148-1196),⁵⁵ dok je na aversu novca istog vladara istaknut predheraldički dvostruki križ,⁵⁶ znamenje koje će se kasnije definirati kao glavna komponenta u jednom od dva zemaljska grba Ugarske. Na nekim primjercima novca istoga vladara, taj je križ smješten i u štitu, poprimajući tako heraldički oblik kraljevoga grba.⁵⁷ Iz vremena Bele III. datira i prikaz zlatnoga lava s drvom života na crvenoj pozadini s murala u Ostrogonu, a slično stilizirani lik lava s drvom života imamo i na reversu hrvatskih frizatika kovanih između 1212. i 1220.⁵⁸ Lavlji lik heraldički su razvili Belini potomci. Belin sin i nasljednik, kralj Emerik (1196-1204), na svom osobnom grbu, štitu sa crveno-srebrnim gredama,⁵⁹ možda još kao hrvatski herceg, postavio je devet lavova u hodu. Isti je grb vidljiv na reversu Emerikova kraljevskog pečata iz 1202.⁶⁰ Tako je predheraldičko lavlje znamenje Bele III. u potpunosti zadobilo heraldički značaj. Mlađi Belin sin i Emerikov brat, kralj Andrija II. (1205-1235), na svom je osobnom grbu također koristio crveno-srebrne grede, ali sa sedam lavova na štitu, s tim da se po sredini štitu između lavljih likova na crvenim gredama nalazio list lipe ili prikaz srca, kao što se vidi na reversu jednog njegova pečata iz 1221.⁶¹

Nema sumnje da simboli lava i dvostrukoga križa koje je inačicirao Bela III. vuku bizantsko podrijetlo. Lav je jedna od prvih životinjskih figura u heraldici. Proširio se osobito u vladarskim grbovima jer simbolizira moć, snagu, vrhovnu vlast i pravdu, a obuhvaća i mnoštvo drugih, napose kršćanskih konotacija. Lik lava, često u kombinaciji s drvom života, proširio se preko bizantske umjetnosti i ukrasnih predmeta u europskoj romanici. Dvostruki (patrijaršijski) križ, također je istočnoga podrijetla i bio je raširen kao znak crkvene jurisdikcije. Tako je likovima lava i dvostrukoga križa Bela želio označiti svoju svjetovnu i duhovnu vlast. Nakon što je 1161. postao hrvatski herceg, Bela je već 1163., zbog napetih odnosa njegova oca kralja Gejze II. s carem Emanuelom I. Komnenom, postao politički talac te je bio prisiljen otići na Bizantski dvor. Pod novim imenom, Aleksej, Bela je u Carigradu proveo punih devet godina, sve do smrti svoga starijega brata kralja Stjepana III. 1172. Tada se pod bizantskim patronatom vratio i bio okrunjen za ugarskoga kralja. Politički i finansijski ojačao je poziciju Ugarske, a nakon smrti cara Emmanuela 1181. vratio je pod svoju vlast Hrvatsku i Dalmaciju. Za Belin

⁴⁹ D. Peić-Čalarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20. ⁵⁰ D. Peić-Čalarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20. ⁵¹ Tako se primjerice na ispravama Sigismunda Luksemburškog koje datiraju iz razdoblja 1389-1395. na kraljevskom pečatu može uočiti samo jedno heraldičko znamenje: raskoljeni štit na kojem je desna polovica ispunjena crveno-srebrnim gredama, dok se na lijevoj nalazi dvostruki križ. Dakle, Sigismund se sve do kraja 14. stoljeća koristio stariim heraldičkim simbolima Arpadovića, koje su kao ugarsko-hrvatski kraljevi koristili i njegovi prethodnici iz vladarske kuće Anžuvinaca. Georg Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*. Budae: Regia Universitas Pestana, 1805; t. III. ⁵² A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 254-258. ⁵³ <https://heraldica.hypotheses.org/2854> ⁵⁴ A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 261-266.

⁵⁵ <http://www.pannoniaterra.hu/tetel/27/87> ⁵⁶ <http://www.pannoniaterra.hu/tetel/27/92> ⁵⁷ <http://www.pannoniaterra.hu/tetel/27/98> ⁵⁸ Irislav Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*. Zagreb: Prvi hrvatski bankovni muzej Privredne banke Zagreb, 1993: 24. ⁵⁹ Emerik se oženio princezom Konstancom, kćeri aragonskog kralja Alfonsa II. te je, vjerovatno po uzoru na grb vladara Aragona (četiri okomita, naizmjenično crvena i zlatna polja) i sam Emerik počeo koristiti heraldičko znamenje koje su također činila naizmjenična polja, ali za razliku od grba Aragonaca Emerikov grb se sastojao od vodoravnih crvenih i srebrnih greda. Znatno kasnije, te su grede u duhu ugarskoga imperijalizma bile tumačene kao simboli četiriju rijeka (Dunava, Tise, Drave i Save), a i danas čine jedan dio grba Republike Mađarske. ⁶⁰ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. VI. ⁶¹ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. VII.

vladavine došlo je do reformskoga procvata, zaživjele su dvorske ustanove, a osnovana je i kraljevska kancelarija pa nije čudno da se upravo tada javljaju i prva prava heraldička znamenja, i to bizantske provenijencije.⁶²

Po svemu sudeći za "prijenos" lavljeg lika i oblikovanje prve znamene Hrvatske i Dalmacije ključna je bila uloga hrvatskih hercega (vojvoda) i prijestolonasljednika iz dinastije Arpadovića. Već je Bela III, kao sin kralja Gejze II. (1141-1162) i ugarsko-hrvatski kraljević od oko 1162. do 1172. godine nosio naslov hrvatskog hercega, a potom je 1172. naslijedio i prijestolje. Belu je kao hrvatski herceg od oko 1194. do 1196. naslijedio njegov sin kraljević Emerik, koji je potom, 1196. godine, zasjeo na kraljevski tron. Sljedeći hrvatski herceg bio je od 1197. do 1205. Emerikov mlađi brat Andrija, koji je 1205. postao ugarsko-hrvatski kralj.⁶³

Za konačnu profilaciju i izbor leopardova lika (lavljeg lika s glavom okrenutom *en face*) kao grba hrvatskih hercega - koji je kasnije, u obliku triju okrunjenih leopardovih glava, postao i zemaljski grb Hrvatske i Dalmacije - došlo je u doba Andrijina nasljednika kralja Bele IV. (1235-1270) i njegovih sinova kraljevića Bele (+1269) i kasnjega kralja Stjepana (1270-1272).⁶⁴ Kralj Bela IV. proveo je oko 1260. značajnu upravnu reformu u sklopu koje je učvrstio titulu hrvatskoga hercega (*dux totius Sclavonie*). Institucija hercega bila je definirana i usko povezana s kraljevskom obitelji, a pridodana su joj dva bana: ban "cijele Slavonije" i "primorski" ban. U slučaju da hercega iz vladarske kuće ne bi bilo, tu bi dužnost preuzimao ban "cijele Slavonije" dok bi mu "primorski" ban bio podređen.⁶⁵ Ovaj zahvat kojim je Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo u upravnom smislu podijeljeno, bio je poduprт procesima u samome međurječju, a koji su vodili oblikovanju zasebnoga "slovinskog" *regnuma*.

Stjepana je na položaju hrvatskoga hercega od 1260. titularno, a od 1268. i stvarno, naslijedio njegov mlađi brat i očev ljubimac Bela,⁶⁶ koji je tijekom kratkotrajnoga herceštva 1268. dobio

novi konjanički pečat. Na tome pečatu, u štitu mladoga hercega, po prvi put se pojavljuje antropomorfno lavlje lice prikazano *en face*, odnosno antropomorfn, heraldičkom terminologijom definirana leopardova glava s isplaženim jezikom.⁶⁷ Radi se, dakle, o prvoj heraldičkoj artikulaciji grba s glavom leoparda, odnosno osobnoga grba hrvatsko-dalmatinskih hercega i banova "cijele Slavonije", koji se potkraj 13. stoljeća razvio u obliku štita s tri leoparlove odnosno lavlje glave s isplaženim jezicima, kao što se vidi na već spomenutim primjerima iz grbovnika i rukopisa.

Istdobno, na novcu Bele IV. nalazimo tri glave u dvjema varijantama: kao tri zasebno postavljene antropomorfne glave *en face*⁶⁸ i kao tri profilno spletene lavlje glave u formi triskeliona koje, pak, pod određenim kutom, izgledaju kao jedna lavlja, odnosno leopardova glava.⁶⁹ Ubrzo se pojavila i grbovnička varijanta u francuskom armorijalu *Vermandois* (1285-1300), u kojem je grb s jednom zlatnom leopardovom glavom na crvenom polju opisan kao grb "Le Roy de Danit", kao i antropomorfn verzija grba "kralja Slavonije" s tri okrunjene ljudske glave na plavom polju posutom zlatnim križevima (grbovnik *Wijnbergen*, oko 1285). Heraldički prikaz leopardove glave sličan primjeru iz grbovnika Vermandois uočavamo i na minijaturama u jednome prijepisu poeme *Willehalm Wolframa Von Eschenbacha* iz 1334.⁷⁰ Oslikani rukopis naručio je zemaljski grof Hessea Heinrich II.⁷¹ Na nekoliko minijatura vitez na konju nosi plavi štit sa zlatnom leopardovom glavom razjaplenih čeljusti i isplaženog jezika.⁷² Iako se u ovom nedovršenom djelu govori o borbama kršćanskih vitezova s poganim (Saracenima), ilustracije u kaselskome rukopisu zapravo evociraju suvremenu bitku kod Mühldorfa iz 1322. U bitki za carski naslov vojska bavarskoga vojvode Ludwiga Wittelsbacha i njegovih saveznika porazila je Fridricha Habšurškoga na čijoj su strani bili ugarski i kumansi vitezovi kralja Karla Roberta.⁷³ Upravo među tim snagama u prvim je redovima prikazan konjanik sa štitom hrvatskoga hercega koji na dvjema slikama biva ubijen.⁷⁴

62 Sve do rođenja sina i nasljednika cara Emanuela I. Bela (Aleksej) nosio je titulu despota i bio designirani nasljednik bizantskoga trona. Tada je dobro upoznao funkcioniranje države, a došao je i u kontakt sa zapadnom viteškom kulturom jer je u prvome braku bio oženjen za Agnezu, kćer antiohijskoga princa Raymonda od Châtillon-a. Godine 1170. Bela je sa suprugom posjetio Svetu zemlju gdje je darivao vitezove hospitalce titulirajući se kao "vojvoda Ugarske, Dalmacije i Hrvatske". Ferenc Maak, *The Árpáds and The Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989: 107-124; Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary 895-1526*. London-New York: I. B. Tauris, 2005: 83-124. **63** O institucijama mlađega kralja i hrvatskoga hercega te o Arpadovićima koji su ih obnašali vidi: Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu i Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1985: 101-104; Opširnije o hercezima i banovima u doba Arpadovića: T. Bali, *Slavonski meandar. Prostor i pojам Slavonije u XIII. stoljeću*: 81-123. **64** Kao prijestolonasljednik (*rex junior*). Stjepan je od 1245. do 1257. bio i hrvatski herceg, gospodar Hrvatske i Dalmacije, a potom i vojvoda Štajerske. Stoga je na štitu koji se vidi na njegovu konjaničkom pečatu iz 1263. vidljiv heraldički lik pantere u propnju (G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque alias: t. VIII*) koji je označavao Štajersku još od vremena markgrofa Otakara III. (1160). **65** Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997: 74-76. **66** O hercegu Beli više u: Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća* (Prvo i drugo doba). Zagreb: Tisak i naklada L. Hartmana, 1899: 242-245. **67** G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque alias: t. VIII* 68 **68** SZILÁGYI: A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE (<http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c300197.htm>) **69** <http://www.bmagic.org.uk/objects/1993C142> **70** <https://orka.bibliothek.uni-kassel.de/viewer/image/1300457892891/2/> **71** Naručitelj rukopisa ovim je minijaturama želio odati počast svome prethodniku Ottu I. od Hessea koji je podržavao Wittelsbacha. Vojske se lako prepoznaju po insignijama. Na pobedničkoj strani je žuta zastava s njemačkim carskim orlom, a na "nevjerničkoj" strani je zastava s glavom psa-vuka, insignijom Kumana, i vitez s grbom hrvatskoga hercega. *Willehalm Codex* čuva se u Sveučilišnoj knjižnici u Kassel-u i dostupan je na mreži. **72** <https://orka.bibliothek.uni-kassel.de/viewer/fullscreen/1300457892891/23/> **73** Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Treće doba: vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301-1526). Zagreb: Nakladni zavod MH (1975): 54. **74** Tezu da plavi štit sa zlatnom leopardovom glavom iz kaselskog rukopisa predstavlja hrvatsko herceško znamenje podupire činjenica da je dužnost bana "cijele Slavonije" od 1322.

Avers pečata hercega Bele (1260-1269) s grbom na štitu, 1268.

Tri profilno spletene lavlje glave na novcu Bele IV., hrvatskog hercega (1220-1226) i ugarsko-hrvatskog kralja (1235-1270)

Grb "kralja Slavonije", oko 1285.
(rekonstrukcija); grbovnik Wijnbergen

Grb sa zlatnom leopardovom glavom razjapljenih čeljusti i isplaženoga jezika na plavom štitu konjanika; minijatura na kaselskom rukopisu nastalomu oko 1334.

Juriš viteza s herceškim znamenjem kojeg slijedi konjanik s grbom madžarskoga plemena Aba; minijatura na kaselskom rukopisu nastalomu oko 1334.

Lavlje glave razjapljenih čeljusti na tronu; avers kraljevskog pečata Stjepana V. (1270-1272)

Štit s lavom razjapljenih čeljusti u propnju; avers pečata kraljice Agneze (1296-1301) (isječak)

Lav s glavom okrenutom frontalno na aversu pečata kralja Karla Roberta iz 1322. i 1333. (isječak)

S ovim valja povezati i već spomenuti hanoverski rukopis o pustolovinama saracenskog viteza Fierabrasa s kraja 13. stoljeća. Tu je prikazan šator "sina ugarskoga vojvode" sa zastavom na kojoj su tri "leopardove" glave (2, 1) sa isplaženim jezicima, a na jednoj drugoj ilustraciji iz istog djela može se uočiti štit okrunjenog konjanika na kojem su također tri zlatne leopardove (2, 1) glave isplaženih jezika.

Kada je 1270. Belu IV. na ugarsko-hrvatskom prijestolju naslijedio Stjepan, počeo je koristiti kraljevski pečat na kojem se vide dvije lavlje glave prikazane u profilu s obje strane kraljeva lika na prijestolju s dvostrukim križem u lijevoj ruci.⁷⁵ Tada se i na ugarsko-hrvatskom kraljevskom pečatu, po prvi put, pojavljuju lavlje glave odnosno lavlji likovi uz prijestolje. Na jednom pečatu kraljice Agneze (1296-1301), druge žene posljednjega Arpadovića, Andrije III. Mlečanina (1290-1301), s desne strane kraljičinog prijestolja vidljiv je štit s lavljinim likom u propnju.⁷⁶ Zanimljivo je da se nešto ranije i u europskim grbovnicima pojavljuje istovjetno znamenje lava u propnju na crvenom polju kao grub "ugarskoga kralja" (u engleskom grbovniku *Heralds' Roll* koji je nastao između 1270. i 1280.). Naposljetku, likove i glave lava, odnosno leoparda, nisu koristili samo Arpadovići, nego i njihovi nasljednici iz dinastije Anžuvinaca. Tako se na prikazu podnožja kraljevskog prijestolja na jednom pečatu kralja Karla Roberta sa isprava koje datiraju iz 1323. i 1333. s kraljeve desne strane može primijetiti lavlja glava s prednjim nogama, okrenuta frontalno, što bi tu četveronožnu životinju u heraldičkom smislu činilo leopardom.⁷⁷ Osim toga, dva lava s glavama također okrenutima *en face* mogu se uočiti kako slijeva i zdesna pridržavaju štit s Ludovikovim heraldičkim znamenjem⁷⁸ na jednom primjeru kra-

ljevog grba koji datira iz 1367. godine, a potječe iz ugarske kapele katedrale u Aachenu.⁷⁹ Naposljetku, na pečatu Ludovikove nasljednice kraljice Marije u podnožju štita s kraljevskim znamenjem patrijaršijskog križa također se može uočiti jedan lavljik u ležećem položaju.⁸⁰

Lavlji likovi na novcu hrvatskih hercega: hrvatskim frizaticima i slavonskim banovcima

Heraldička uporaba motiva lava (odnosno leoparda), koja je simbolizirala vlast hrvatskoga hercega, povezana je s ranijom njegovom pojавom u hrvatskoj numizmatici. Upravo od vremena hercega Andrije, potkraj 12. stoljeća, počeli su se kovati hrvatski frizatici, novac koji se upotrebljavao na području Andrijinog vojvodstva, u Kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije (uključujući panonsko "Slovinje") i na području Huma, odnosno od Drave do Jadranskog mora, te od kvarnerskih otoka do rijeke Neretve. Dok se na aversu nekih primjeraka toga "prvog hrvatskog novca" (denari i poludenari) nalazila okrunjena glava, vjerojatno lik samoga hercega Andrije, na reversu se može primijetiti lik četveronožne životinje, lava u hodu, koji će postati prepoznatljivi numizmatički simbol na novcu hrvatskih hercega iz dinastije Arpadovića.⁸¹

Lava ne nalazimo na frizaticima kovanim između 1204. i 1209. kada nije bio imenovan herceg, no on se ponovno javlja, s prikazom drva života u pozadini, na reversu nekih otkova koji su nastajali od 1211. do 1220. kada je na prijestolju sjedio kralj Andrija. Također, u periodu od 1204. do 1220. na aversu frizatika po-

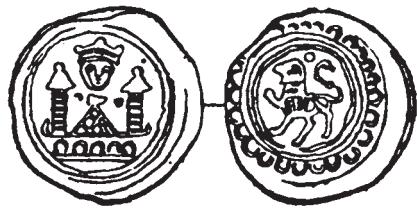
do 1324 obavljao Nikola Omodejev iz plemena Aba, a budući da tada herceg nije bio imenovan njegove je dužnosti izvršavao upravo ban "cijele Slavonije". Tako se heraldičko znamenje madžarskog plemena Aba, iz kojeg je Nikola Omodejev potjecao (na plavome jedna zlatna greda), može primijetiti na štitu jednog od konjanika koji neposredno slijedi juriš istaknutog viteza sa znamenjem hrvatskog hercega - leopardovom glavom na plavom polju - kao što je vidljivo na minijaturi četvrte ilustracije iz kaselskog rukopisa. **75 SZILÁGYI:** A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c300203.htm> **76 G. Pray, Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis:** t. IX. **77 G. Pray, Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis:** t. XII. **78** Anžuvinci koji su sjedili na ugarsko-hrvatskom prijestolju (Karlo Robert, Ludovik, Marija, Karlo Drački) na nekim od svojih kraljevskih znamenja kombinirali su simbole preuzete s grba francuske kraljevske kuće Capet (zlatne ljljane na plavom polju) čiji su ogranci bili, sa elementima iz jednog od grbova vladara iz kuće Arpadovića (crveno-srebrnim gredama). Tako je nastao grub u obliku raskoljenog štita na kojem je jedna polovica bila ispunjena crveno-srebrnim gredama, a druga ljljanima na plavom polju. Upravo takvo znamenje nalazi se na štitu spomenutog kraljevskog grba Ludovika I. Anžuvinčića koji se nalazi u Aachenu, a datira iz 1367. godine. **79 SZILÁGYI:** A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400241.htm> **80 SZILÁGYI:** A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400242.htm> **81 I. Dolenc, Hrvatska numizmatika od početaka do danas:** 24. Ovdje treba napomenuti kako se uz lik lava na reversu, na aversu nekih primjeraka novca hercega Andrije, kao i na starijim frizaticima, pojavljuju likovi polumjeseca i zvijezde. Inače, polumjesec i zvijezda predstavljaju rudimentarni lunarno-stelarni par simbola koji je u različitim varijantama bio raširen u svim razdobljima i u svim, osobito indoeuropskim i semitskim, kulturama već od prapovijesti. Kao transkulturne simboličke sastavnice u velikoj se mjeri pojavljuju kako u poganskome tako i u kršćanskome kontekstu, a napose u sklopu sepuklalne kulture na hrvatskome i bosanskohercegovačkome području tijekom 14. i 15. stoljeća. Znatno kasnije, polumjesec i zvijezda (Danica, Venera, Sunce) pojavljuju se i na grubu "Iliriju" u Korjenić-Neorićevu grbovniku iz 1595., a potom i u brojnim drugim ilirskim grbovnicima. Na istom tragu, tijekom tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, s tim su se grbom identificirali i sljedbenici Ilirskega pokreta. Ilirci su, naime, smatrali kako upravo polumjesec i zvijezda predstavljaju općeniti znak "svih Ilira", a od kraja 19. stoljeća u hrvatskoj historiografiji, heraldici i numizmatici povremeno su se javljala mišljenja da likovi mladoga mjeseca i zvijezde (zbog njihove pojave na hrvatskim frizaticima) ujedno predstavljaju i najstarije hrvatske zemaljske odnosno "državne" znakove, što se napisljetu uvriježilo i u heraldičkoj literaturi. Toj su se konfabulacijama priklonili i neki noviji autori, što je bio jedan od glavnih razloga da se upravo taj motiv 1990. godine unese u grub Republike Hrvatske. Osim prizvoljne atribucije u okviru ideologije na kojoj je počivala novovjekovna ilirska heraldika, grbovni razvoj i uporaba mjeseca i zvijezde ne ukazuje na bilo kakvu vezu s hrvatskom vladarskom ili zemaljskom heraldikom u srednjemu vijeku. Podrijetlo ovih simbola na hrvatskim frizaticima, kao i podrijetlo varijante tog motiva s polumjesecom i križem, posve je prozaično i krije se u primjercima novca salzburških nadbiskupa, koji također datiraju iz prve polovice 13. stoljeća, a kovani su u austrijskom Friesachu. Budući da je herceg Andrija svoju monetu kovao upravo po uzoru na taj novac iz Friesacha (po kojemu su hrvatski frizatci i nazvani), preuzimao je više motiva s izvornih salzburških "frizatika" među koje spadaju i simboli polumjeseca i zvijezda. Prema tome, s obzirom na svoje podrijetlo i uporabu, motiv polumjeseca iznad kojega stoji zvijezda, s novca hercega Andrije, nikako se ne bi mogao smatrati znamenjem izravno povezanim s Hrvatskom, a osobito ne s njezinim najstarijim zemaljskim odnosno "državnim grbom".

javljuju se i dvije okrunjene glave između kojih je toranj ili križ, za razliku od jedne glave iznad tornjeva na frizatima hercega Andrije. Neki primjeri frizatika kovanih za vrijeme hercega i kraljevića Bele od 1220. do 1226. na reversu također nose lik lava.⁸² Do stanovitih promjena dolazi za vladanja hrvatskog hercega Kolomana (1226-1241), Andrijina sina i Belinog mlađeg brata, između 1237. i 1241. (a možda i u vrijeme hercega i bana Dionizija od 1242. do 1245.). Tada se, u kovnicama u Čazmi, za područje od rijeke Drave do Jadranskog mora, počinju kovati slavonski banovci, svojevrsni nasljednici hrvatskih frizatika. Izgled slavonskih banovaca, njihova veličina i težina ostali su gotovo isti tijekom stotinu godina,⁸³ sve do djelomičnog prestanka njihova kovanja u drugoj polovici 14. stoljeća.⁸⁴ Tako je na aversu tog novca, kao i na nekim primjerima reversa hrvatskih frizatika, vidljiv lik četveronožne životinje, lava hrvatskih hercega, koji je po svojim likovnim osobinama, upravo od razdoblja hercega Kolomana zadobio specifičnu formu, koja će potkraj 15. stoljeća biti "prepozna-ta" kao lik "kune". Osim toga, dok se dinastički simbol Arpadovića, lav u hodu, na hrvatskim frizatima javlja sporadično, na slavonskim banovcima koji su se počeli kovati u vrijeme hercega Kolomana, lav se pojavljuje kontinuirano, što ukazuje na stabilizaciju uporabe toga numizmatičkoga lika kao znaka herceg kraljevskog roda. Na naličju banovaca je dvostruki križ, a ispod njega dvije okrunjene glave (likovi kralja i kraljice), okrenute jedna prema drugoj. Važno je reći kako su se okrunjene glave u slučaju hrvatskih frizatika nalazile na aversu, dok su kod slavonskih banovaca smještene na reversu. Po svemu sudeći, sredinom 13. stoljeća došlo je do inverzije u hijerarhiji znamenja tako što je lav Arpadovića kao već ustaljeni simbol *rex iuniora* odnosno hrvatskih hercega, s reversa frizatika, prešao na avers slavonskih banovaca, a okrunjene kraljevske glave s dvostrukim križem s lica frizatika na naličje banovaca. Pritom su lavlja obilježja na četveronožnoj životinji postajala sve neprepoznatljivija.⁸⁵

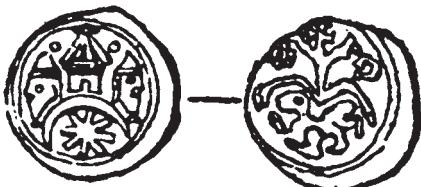
* * *

Ukratko, likove lava, a kasnije i lavljih odnosno leopardovih glava, u predheraldičkom, heraldičkom ili neheraldičkom (ornamentalnom) obliku koristili su od kraja 12. do kraja 14. stoljeća svi ugarsko-hrvatski kraljevi, a napose njihovi sinovi ili mlađa braća koji su kao *mladi kraljevi* i hercezi autonomno vladali dijelovima kraljevine južno od Drave do Jadranskog mora. Za razliku od grba s crveno-srebrnim gredama i lavovima u hodu te grba s dvostrukim križem, od vremena hercega Bele heraldička leopardova glava postala je službeni osobni grb hrvatskih hercega i banova "cijele Slavonije". Iako su se likovi lavova zadržali na pojedinim pečatima i novcima kasnijih ugarsko-hrvatskih kraljeva (gotovo isključivo u neheraldičkoj-ornamentalnoj funkciji), treba istaknuti da se od pojavljivanja grba hrvatskoga hercega, to jest od godine 1268, lavovi na grbu sa crveno-srebrnim gredama gube te kod svih nasljednika Bele IV. susrećemo samo crveno-srebrne grede.⁸⁶ Da je grb s leopardovim glavama izvorno predstavljač upravo osobni znamen hercega, odnosno bana, svjedoče i spomenute atribucije u prvim grbovnicima u kojima se redovito opisuje kao grb "kralja Slavonije" ili kao u grbovniku *Vermendois* "kralja Dalmacije", odnosno u hanoverskom rukopisu s kraja 13. stoljeća na zastavi uz šator "sina ugarskog vojvode". Izvorno osobni karakter ovoga grba vidi se i u praksi grofova Celjskih koji su između 1406 i 1410, kada su počeli obavljati službu banova "cijele Slavonije", uz ostala heraldička znamenja počeli koristiti i stari herceški grb s tri leopardove glave (odnosno njegov modificirani oblik zemaljskog grba Hrvatske i Dalmacije s tri lavle glave), očito smatrajući da na njega imaju pravo kao novi "cijele Slavonije". Osim toga, Celjski su taj grb mogli koristiti i zbog činjenice da u to vrijeme institucija hercega više nije postojala.⁸⁷

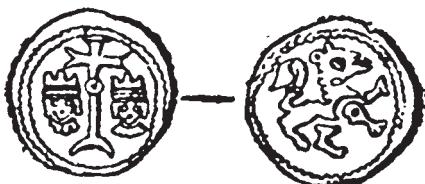
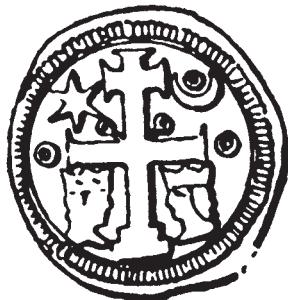
82 I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*: 25, 26. **83** I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*: 29-40. **84** Uz kovnicu slavonskih banovaca u Čazmi, postojala je i kovnica u Pakracu, koja je radila od 1256. do 1260., nakon čega je premještena u Zagreb. Osim toga, isti novac se kovao još u Srijemu, a vjerojatno i u Virovitici. Novac kovan u banskoj kovnici u Zagrebu nazivao se zagrebačkim denarima i banskim denarima. Kovnica je donosila hercegu (ili aktualnom banu "cijele Slavonije" ukoliko herceg ne bi bio imenovan) velike prihode. Međutim, kralj Ludovik I. zabranio je kovanje banovaca 1364 godine, jer je bio skloniji kraljevskom novcu, a zagrebačka kovnica je prestala s radom 1384., tj. u vrijeme kraljice Marije. Ipak, čini se kako su se slavonski banovci u zagrebačkoj kovnici potajno kovali još neko vrijeme, odnosno sve do početka 15. stoljeća. Mira Kolar-Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj: od 1527. do 1941. godine*. Zagreb: Hrvatska narodna banka, 2013: 13. **85** Treba naglasiti kako četveronožna životinja kontinuirano prikazivana na aversu "slavonskih banovaca" od prve polovice 13. do druge polovice 14. stoljeća doista nije bila "kuna", kako se smatra u literaturi, nego lav Arpadovića, koji je bio sporadično prikazivan već i na reversu hrvatskih frizatika. **86** Isključivo crveno-srebrne grede (bez lavova) koristili su tijekom 14. stoljeća na nekima svojim kraljevskim grbovima u Anžuvincima kao nasljednici Arpadovića, a takav oblik znamenja u drugoj polovici istoga stoljeća, u vrijeme vladavine Ludovika I., preuzeila je i u svoju javnu heraldičku praksu uvela Dubrovačka Republika. Taj će grb potkraj 15. stoljeća postati dubrovačkim državnim grbom, a i danas je vidljiv (u modificirano-stiliziranom obliku) u "kruni" grba Republike Hrvatske. **87** Posljednji herceg u 14. stoljeću bio je Karlo Drački (1369-1376), a kovanje slavonskih banovaca s likom lava u hodu, kralj Ludovik zabranio je 1364. čime je prestala i financijska autonomija krajeva od Drave do mora. S utrušnjem institucije hercega "cijele Slavonije" grb s tri leopardove glave ujedno se prestao koristiti kao osobno herceško heraldičko znamenje, te za vrijeme Sigismundove vladavine taj grb (uključujući i njegov modificirani oblik), postaje zemaljski grb hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva. Međutim, prvi Celjski uz kojeg se veže također osobna uporaba izvorno zemaljskog grba Hrvatske i Dalmacije, već spomenuti Herman II., od 1406. do 1408. nosio je i naslov bana "cijele Slavonije" te bana Dalmacije i Hrvatske. Budući da su, prema nekim autorima, Celjski od razdoblja drugog Hermanovog banovanja (1423-1435) postali nasljedni banovi "cijele Slavonije" može se zaključiti kako su pojedini članovi te obitelji izvorno hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb redovito koristili kao svoj osobni grb smatrajući se, kao nasljedni banovi "cijele Slavonije", i nasljednicima hrvatskih hercega, odnosno da kao takvi imaju "pravo" i na korištenje starog herceškog grba s tri okrunjene leopardove glave. Također, Celjski su između 1390. i 1440. uvršteni u grbovnik *Uffenbachsche*, gdje su titulirani kao grofovi Zagorja (Celjski su bili gospodari županije Zagorje već od 1399.), međutim u istom armorijalu grb Celjskih još uvijek ne uključuje tri leopardove odnosno lavle glave. Taj stari herceški znamen, u svom modificiranom obliku hrvatsko-dalmatinskog zemaljskog grba, pojedini Celjski su počeli koristiti tek između 1406. i 1410. godine, odnosno onda kada su stekli naslov banova "cijele Slavonije".

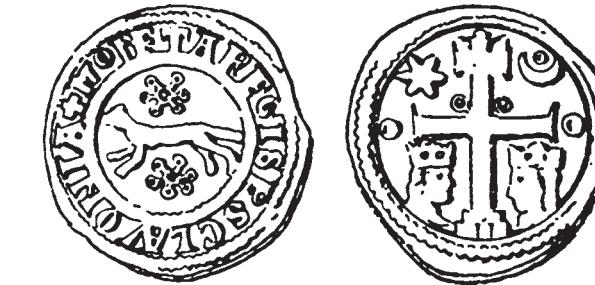
Okrunjena glava (avers)
i lav u hodu (revers);
hrvatski frizatici
hercega Andrije II.
(1196-1204)

Okrunjene glave (avers)
i lav u hodu s drvom
života u pozadini
(revers); hrvatski
frizatici (1211-1220)

Okrunjene glave (avers)
i lav u hodu (revers);
hrvatski frizatici
hercega Bele
(1220-1226)

Lav u hodu (avers) i okrunjene glave (revers); slavonski banovci, (sredina 13. -
druga polovica 14. stoljeća)

Zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri leopardove glave na aversu pečata kralja Sigismunda iz 1405. i 1436.

Grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri
okrunjene lavlje glave, isplaženim jeziku, koje gledaju
na desno. Pečat Sigismunda Luksemburškog kao
rimskoga kralja (povelja od 4. srpnja 1411)

Okrunjeni crveni lav u
propnju na štitu sa
srebrno-plavim
gredama; grb dinastije
Luksemburgovaca

Kraljevsko znamenje Sigismunda Luksemburškog u
obliku zastave iz dodatka *Kronike Ulricha von
Richenthala*

Tri okrunjene srebrne
lavlje glave sa
isplaženim plavim
jezicima kao grb
Hrvatske i znamen ruke
sa sabljom kao grb
Dalmacije u
stuttgartskom rukopisu
*Kronike Ulricha
von Richenthala*

Dokinućem funkcije hrvatskog hercega u posljednjoj četvrtini 14. stoljeća stekli su se uvjeti da dotadašnje osobno i institucijsko znamenje postane prvenstveno zemaljski grb Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije. Tako je grb s tri leopardove glave na plavom polju početkom 15. stoljeća, u vrijeme kralja Sigismunda, kao hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb postao jedan u nizu grbova kraljevih zemalja kakvim ga vidimo na aversu Sigismundova pečata iz 1405. godine.⁸⁸ Time je potvrđeno pravilo da se znamenje ili grb nekog vladara ili velikaša u heraldičkoj praksi primjenjuje i kao grb zemlje nad kojom taj vladar ima ili je imao vlast ili suverenitet. S druge strane, može se zaključiti kako su se, znamenja dvostrukog križa - koji poput lava u hodu potječe također iz razdoblja vladavine Bele III – i crveno-srebrnih greda, koje su na svojih kraljevskim grbovima tijekom 14. stoljeća koristili vladari iz kuće Anžuvinaca a simbolizirali su kraljevsku vlast u cijeloj kraljevini, također tijekom Sigismundove vladavine počela primjenjivati kao zemaljski grb Ugarskoga kraljevstva, odnosno ugarskih zemalja.⁸⁹

Uporaba i preoblikovanje hrvatsko-dalmatinskog grba u vrijeme kralja Sigismunda

Grb s motivom leopardovih glava u svojstvu grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, dakle kao zemaljski, a ne više osobni grb, sustavno se koristio tek u vladarskoj praksi kralja Sigismunda Luksemburškoga. Motiv hrvatsko-dalmatinskog grba ovome je vladaru očito bio važan jer mu je zbog analogije s osobnim grbom služio kao heraldička legitimacija u dugogodišnjim borbama za ugarsko-hrvatsko prijestolje. Zbog toga je Sigismund vjerojatno već krajem prvoga desetljeća 15. stoljeća, osobito u grbovničkim prikazima inauguirao novu varijantu grba koja je uključivala crveni štit i lavlje, a ne tradicionalne leopardove glave. Tako hrvatsko-dalmatinski grb nalazimo na spomenutom kraljevom pečatu iz 1405, kao i na njegovu dvostranom pečatu iz 1436. Na pečatu iz 1436. štit s tri leopardove glave pridržava lav s frontalno okrenutom glavom koji leži u podnožju prijestolja s kraljeve desne strane.⁹⁰ Hrvatsko-dalmatinski grb s leopardov-

im glavama naslikan je i na poleđini jedne Sigismundove grbovnice dodijeljene 1415. godine, ali u modificiranom obliku: tri crvene okrunjene leopardove glave u srebrnom štitu.⁹¹ Sačuvani su brojni slični primjeri Sigismundovih modifikacija hrvatsko-dalmatinskog grba. Na tim prikazima kralj je prilagođavao njegov izgled po uzoru na svoj osobni grb, odnosno grb dinastije Luksemburg. Naime, na grbu Luksemburgovaca ističe se okrunjeni crveni lav u propnju sa zlatnim isplaženim jezikom koji gleda na desno, dok su na štitu srebrno-plave grede. Prvi primjer Sigismundove prilagodbe grba Hrvatske i Dalmacije prema ovom uzoru datira iz 1411. a odnosi se na pečat s jedne kraljeve isprave na kojem se vidi štit s tri okrunjene lavlje glave isplaženih jezika, koje gledaju na desno.⁹² Drugi takav primjer predstavljaju već spomenute tri okrunjene srebrne lavlje glave na crvenoj pozadini u četvrtom polju kraljevskoga grba s početka 15. stoljeća u grbovniku *Gelre* (1370-1414).⁹³ Iako se prema nakitu i natpisu uz grb to znamenje u dosadašnjoj literaturi pripisivalo kralju Ludoviku I. Anžuvincu, potanja heraldička analiza pokazuje da je zapravo riječ o prikazu koji datira iz posljednje faze nastanka grbovnika *Gelre* i koji se temelji na Sigismundovom grbu.⁹⁴ U ova slučaja tri "leopardove" glave (okrenute *en face*) iz hrvatsko-dalmatinskog grba, na plavoj pozadini, preoblikovane su u luksemburške lavlje glave (dakle, okrenute profilno) na crvenoj pozadini. Pritom je uslijedila inverzija boja iz luksemburškog grba; crvena boja lavlje lika postala je, umjesto dotadašnje plave, boja pozadine štita hrvatsko-dalmatinskog grba, a srebrna boja greda sa štitu luksemburškog grba postala je, umjesto dotadašnje zlatne, boja triju lavljih (do tada leopardovih) okrunjenih glava.

Slijedeći primjeri Sigismundovih zahvata u heraldički dizajn odnose se na grbove u *Kronici Sabora* u Konstanci Ulricha von Richentala, odnosno u dodatku tome djelu.⁹⁵ Kronika je nastala na vrhuncu Sigismundove moći i u ova slučaja, na hrvatsko-dalmatinskom grbu, umjesto tri leopardove glave na plavoj podlozi, kakve (u stiliziranom obliku) nalazimo u ranijim grbovnicima, vide se tri srebrne lavlje glave na crvenoj podlozi koje su okrenute na desno,⁹⁶ pri čemu su isplaženi jezici lavljih likova, na prikazu u samoj Kronici, plave boje.⁹⁷ I plava boja lavljih jezika mog-

⁸⁸ R. Kurelić, *The Uncrowned Lion: Rank, Status and Identity of the Last Cilli*. Budimpešta 2005 - magistarski rad obranjen na CEU Budimpešta, 16. lipnja 2005. ⁸⁹ Uz opće poznate pretvorbe dinastičkih grbova ili njihovih elemenata u znamenja zemalja i država, zanimljivi su rani primjeri nekadašnjih francuskih pokrajin (Anjou, Artois, Burgundija, Bourbonnais, Evreux, Valois) koje su već kraljevi iz dinastije Capet počeli davati kao apanažu svojim sinovima, a u čijim se kasnije nastalim pokrajinskim ili municipalnim grbovima (grad Evreux) pojavljuju zlatni ljljani na plavome polju koji su preuzeti upravo iz kraljevskoga grba. ⁹⁰ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. XIV. ⁹¹ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 31. ⁹² A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 262. ⁹³ Iako neki autori smatraju kako su Sigismundove izmjene zemaljskog grba Hrvatske i Dalmacije početkom 15. stoljeća proizile iz navedene grbovničke prakse zabilježene u grbovniku *Gelre*, odnosno kako je u ovom slučaju došlo do svojevrsnog prodora izravnog utjecaja neslužbene na javnu heraldiku, a potom i njene izmjene u vidu "pretvorbe" izvorno leopardovih glava u lavlje glave okrenute nadesno, povijesni kontekst i okolnosti u okviru kojih su te heraldičke izmjene došle do izražaja sugeriraju nam da je zapravo riječ o obrnutom slijedu. Naime, prvo je došlo do Sigismundovoga "redizajna" hrvatsko-dalmatinskog zemaljskog grba (motiviran aktualnim političko-dinastičkim konfliktima) u okviru njegove vladarske (javne) heraldike, a tek potom su ta vladarska heraldička preoblikovanja bila predstavljena u okviru neslužbene grbovničke heraldike, uključujući i navedeni primjer iz grbovnika *Gelre*. ⁹⁴ Tezu argumentira A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 219-274. ⁹⁵ <https://heraldica.hypotheses.org/2854> ⁹⁶ Stilizacija lavljih glava na trećem polju Sigismundova kraljevskog grba, predstavljenog u obliku zastave u dodatku Kronike Ulricha von Richentala, identična je njihovu prikazu na četvrtom polju navodnog Ludovikovog grba iz grbovnika *Gelre*, što dodatno potkrepljuje zaključak da je u ova slučaja riječ o luksemburškom, a ne anžuvinskom, kraljevskom znamenju. Osim toga, prvo i četvrtu polje Sigismundova kraljevskoga grba iz dodatka Kronike zauzimaju dva ugarska zemaljska grba (patrijaršijski križ i srebrno-crvene grede), drugo polje je predstavljeno zemaljskim grbom Bohemije (srebrni dvorepi lav u propnju), a treće zemaljskim grbom Hrvatske i Dalmacije, dok se u samom središtu nalazi štit sa grbom roda Luksemburgovaca u funkciji vladarsko-dinastičkog znamenja. S obzirom na zemaljske grbove u okviru navodnog Ludovikovog grba ugarski grb (patrijaršijski križ) zauzima treće mjesto, drugo polje

la bi se povezati s grbom Luksemburgovaca budući da je to boja greda na štitu njihova grba. Naposljeku, tri okrunjene lavlje glave okrenute na desno, također s isplaženim jezicima, zamjećujemo i na jednom Sigismundovu pečatu koji datira iz 1420.⁹⁸ Ovaj niz primjera u svakom nam slučaju govori da je Sigismund Luksemburški početkom 15. stoljeća u okviru službene heraldičke prakse Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, uveo značajne izmjene grba koji je do tada gotovo uvijek bio predstavljen s jednom ili tri zlatne leopardove glave na plavoj podlozi. Upravo takav izgled potvrđuju nam primjeri: pečat hercega Bele iz 1268, ilustracije iz hanoverskog rukopisa s kraja 13 stoljeća, minijature iz kasselskoga rukopisa koje predstavljaju reminiscenciju na bitku kod Mühldorfa (nastale oko 1334), kameni grb iz Ostrovice koji datira iz sredine 14 stoljeća i pečat kralja Sigismunda iz 1405, dok se antropomorfizirane okrunjene leopardove glave mogu uočiti na nekoliko već spomenutih ilustracija iz različitih grbovnika počevši od druge polovice 13 stoljeća.

Činjenicu da su hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb - izvorno grb hrvatskog hercega - kontinuirano predstavljale tri zlatne leopardove glave s crvenim isplaženim jezicima na plavoj podlozi, a ne inačica s tri srebrne lavlje glave s plavim jezicima na crvenoj podlozi, koja je nastala Sigismundovom izmjenom, potvrđuje i niz prikaza upravo takvog zemaljskog grba Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije iz nešto kasnijeg razdoblja vladavine Matije Korvina, a koji su sačuvani na oslikanim kamenim spomenicima,⁹⁹ u ilustriranim misalima,¹⁰⁰ gradualima,¹⁰¹ prijepisima Biblije¹⁰² i kronikama te Korvinovom kraljevskom plaštu i pogrebnom štitu.¹⁰³ Sigismundova varijanta ipak se pokazala veoma otpornom. Naime, do njegovih intervencija u izgledu grba s obzirom na orijentaciju lavljih likova (iz dotadašnjeg frontalnog - "leopardovog" - u profilni - "lavlji" - položaj) te inverziji boja (iz dotadašnje plave u crvenu boju štita te iz dotadašnje crvene u plavu boju isplaženih jezika), došlo je upravo u desetljeću tijekom kojega se održavao Sabor u Konstanci. Zahvaljujući popularnosti Richentalove Kronike Sigismundova "luksemburška" inačica grba Hrvatske i Dalmacija našla je svoj put do brojnih grbovnika i srodnih izvora koji su nastajali tijekom 15. stoljeća. Tako je opisana verzija spomenutog zemaljskog grba zabilježena u grbovniku *Bergshammar*, a potom i u grbovniku *Donaueschinger* (u kojem je atribuirana kao grb Dalmacije), u grbovniku Hansa Haggenberga (kao grb Dalmacije), grbovniku *Ortenburg* (kao grb Dalmacije), grbovniku i ilustriranom hodočašću Konrada Grünenberga (kao grb Hrvatske), grbovniku *Miltenberg* (kao grb Dalmacije), grbovniku *Wernigeroder* (kao grb Hr-

vatske) te grbovniku Jorga Rugena koji datira iz 1498. (kao grb Dalmacije).

Unatoč različitim varijantama u općoj grbovničkoj praksi (s obzirom na vladarsku i navedene primjere grbovničko-dekorativne heraldike) u javnoj se heraldici, nakon Sigismundove smrti, tri okrunjene leopardove glave ponovo pojavljuju kao grb Hrvatsko-dalmatinskog *regnuma* na pečatima i novcima kraljeva iz različitih vladarskih kuća tijekom 15. stoljeća. Taj je grb vidljiv na pečatu prvog Habsburgovca na ugarsko-hrvatskom prijestolju, kralja Alberta (1437-1439), potom na kraljevskom pečatu i novcima (redovito na reversu) iz vremena njegova sina Ladislava Postuma (1444-1457) – primjerice na denarima iz 1457,¹⁰⁴ zatim u vrijeme Matijaša Korvina (1458-1490), i to na kraljevskim pečatima te grošima (1468-1490), denarima (1468-1490) i obolima (1468-1489).¹⁰⁵ Osim na novcima i pečatima, iz razdoblja kralja Matijaša Korvina, sačuvani su i već spomenuti kolorirani primjeri grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri zlatne okrunjene leopardove glave na plavom polju. Također, okrunjene leopardove glave i plava boja štita ostale su u uporabi i za vrijeme vladavine Korvinovih nasljednika iz vladarskih kuća Jagelovića i Habsburgovaca, ali tada već u posve drugom kontekstu, o čemu će kasnije biti više riječi.

Zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri leopardove glave, koristio je i protukralj iz dinastije Habsburgovaca, car Fridrik III. (1452-1493), pa se upravo taj grb nalazi među ostalim carevim grbovima na jednoj od fresaka u palači Welsera u Augsburgu. Naime, već je 1458. godine dio hrvatsko-dalmatinskih plemića, na čelu s Frankopanima, na saboru u Güssingu izabrao Fridrika za svoga kralja, a sam car je tada u svoj kompleksni vladarski grb, u svojstvu pretenzijskog grba, uključio i zemaljsko heraldičko znamenje Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva. Nakon sporazuma o nasljedivanju s kraljem Matijom Korvinom (umre li kralj Matija bez zakonitih muških nasljednika) koji je sklopio 1463, Fridrik je sve do smrti 1493 isticao titulu hrvatsko-dalmatinskog kralja, a zajedno s ostalim grbovima zemalja kojima je i stvarno vladao također i grb s tri leopardove glave.¹⁰⁶

zauzima poljski grb (srebrni raskriljeni orao), a hrvatsko-dalmatinski grb je na četvrtom mjestu. Na prvom polju istaknuto je, umjesto grba Luksemburgovaca, vladarsko-dinastičko znamenje Anžuvinaca kao ugarsko-hrvatskih kraljeva, koje je ujedno predstavljalo i osobni kraljevski grb kralja Ludovika, kako je zabilježen na njegovim pečatima i novcima. [97](https://heraldica.hypotheses.org/3227) [98](https://heraldica.hypotheses.org/2854) [99](#) M. Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*: 20, 21. [100](#) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 42. [101](http://warfare.6te.net/15/Graduale-3r-full.htm) [102](http://warfare.6te.net/15/Graduale-3r-full.htm) [103](http://jekely.blogspot.hr/search/label/Bibliotheca%20Corviniana) [104](https://www.photo.rmn.fr/C.aspx?VP3=SearchResult_VPage&STID=2C6NUoB47RBX) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 31. [105](#) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 32. [106](#) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 33. [107](#) Na jednom od prikaza nekadašnjeg izgleda *Wappenturma* (izgrađenog potkraj 15., a srušenog sredinom 18. stoljeća) cara Maksimilijana Habsburškog u Innsbrucku može se uočiti grb s tri okrunjene ženske glave na plavom polju, dakle stilizirane okrunjene leopardove glave, ispod kojega stoji natpis "Dalmatien".

Grb kralja Matijaša Korvina u misalu iz 1469. (Vatikanska knjižnica)

Heraldička ilustracija u kronici Ivana Thuroczija s grbovima zemalja pod vlašću kralja Matijaša Korvina

Grbovi Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva na pečatu kralja Alberta II. Habsburgovca, pečatu kralja Ladislava Postuma i pečatima kralja Matijaša Korvina iz 1473. i 1475.

Podrijetlo i atribucije grbova s motivima triju okrunjenih ljudskih glava, triju lovačkih pasa, ruke s mačem i bosanskih grbova

U nekim izvorima koje smo spomenuli, kao grub “kralja Slavonije” prikazan je štit s motivom triju okrunjenih ljudskih (ženskih ili muških) glava. Heraldičkom stilizacijom tri su okrunjene lavlje, odnosno heraldički leopardove glave mutirale u ljudske. S obzirom da je djelomična ili potpuna antropomorfizacija nekih heraldičkih likova (primjerice mjeseca, sunca i lava s glavom okrenutom *en face*, dakle leoparda) bila uobičajeni heraldički fenomen, što ga susrećemo u brojnim grbovima, u ovome slučaju ne možemo govoriti o posebnome grubu *stricto sensu*, nego samo o drugoj varijanti znamena s okrunjenim lavljim, odnosno leopardovim glavama. Ta je varijanta rijetko uočljiva u javnoj uporabi izvan grbovničke prakse.¹⁰⁷ Međutim, treba reći da je u mnogim prikazima grba s trima lavljim (leopardovim) glavama zbog likovne stilizacije veoma teško razlučiti radi li se o okrunjenim likovima lavova ili ljudi. U tim su interpretacijama životinjske glave dobine antropomorfna obilježja različitoga stupnja te su se “pretvorile” u hibridna bića, bradate kraljeve ili “lavolike” muške i ženske okrunjene glave. Pod pojmom “Slavonije” u ovom kontekstu sastavljači grbovnika podrazumijevali su zemlje od Drave do Jadrana kojima je upravljao herceg ili ban “cijele Slavonije”, naime područje na koje se odnosio i herceški/banski grub s leopardovim glavama u njihovom izvornom, nestiliziranom obliku. Prikaz ljudskih glava na grubu “kralja Slavonije” prvi je put zabilježen u jednom od najstarijih armorijala, grbovniku *Wijnbergen* iz druge polovice 13. stoljeća, te se nastavio kontinuirano pojavljivati u inozemnim grbovnicima sve do kraja 15. stoljeća, ali i kasnije.¹⁰⁸

Treba istaknuti kako je sam naziv “Slavonija” za Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo, koji se u drugoj polovici 13. stoljeća našao u grbovničkoj primjeni, povezan sa srednjovjekovnom ugar-

skom perspektivom. Posljedica je to potiranja posebnih političkih tradicija, pa i samog naziva *Regnum Croatiae et Dalmatiae*, kao i pretenzija ugarskih vladara koje su se prostirale daleko izvan labavih granica njihova kraljevstva prema slavenskome jugoistoku. Tako su kraljevi i hercezi iz kuće Arpadovića za područje hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva kojim su vladali odnosno upravljali od kraja 12. stoljeća uz službene nazine “Dalmacija” i “Hrvatska” gotovo redovito koristili i jedinstveni naziv “Slavonija” (“Sclavonia”), koji se odnosio na obje zemlje. Primjerice, na aversu slavonskih banovaca kao novca koji se od sredine 13. do druge polovice 14. stoljeća koristio na cijelom području Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva kojim je u kraljevo ime vladao hrvatski herceg stajao je natpis MONETA REGIS P(ro) SCLAVONIA odnosno MONETA DVCIS P(ro) SCLAVONIA ili skraćeno REX SCLAVONIE (kralj “Slavonije”) odnosno DVX SCLAVONIE (herceg/vojvoda “Slavonije”).¹⁰⁹

Zemaljski grub koji se od početka 15. stoljeća počeo pojavljivati u njemačkim grbovnicima, kao znamenje s motivom triju lovačkih pasa u trku, redovito je bio atribuiran kao grub “Slovinja” ili “kralja Slovinja” (“wintlanden”, “Der König von den Winden”, “Windischen Landen”, “Kunig von Winden”, i slično). Prilikom se pojma “Slovinja” (kao regionim etimološki blizak pojmu srednjovjekovne “Slavonije”) prvenstveno odnosio na najzapadniji prostor međurječja Drave i Save. To je područje postupno preraslo u *regnum* i novu jezgru političke i teritorijalne autonomije hrvatskih elita. Važno je reći kako uporaba pojma “wintlanden” za “Slovinja” očito ima korijen u neslavenskoj, osobito germanskoj, heraldičkoj perspektivi koja je “slavenskim” krajevima, napose onima u kojima se izgubila ili nije bila stvorena državna tradicija ili se nije učvrstio posebni etnonim, davala općeniti i neodređen naziv “Wintlanden”, “Windischland” i slično. Tako se ovi “lutajući” grbovi s likovima pasa u trku, u različitom broju, pojavljuju u nekim grbovnicima, označavajući više “slavenskih”, međusobno udaljenih zemalja, “Slavenija”.¹¹⁰

108 Tako se motiv s tri okrunjene muške glave bez brada koji predstavlja heraldičko znamenje “kralja Slavonije” može uočiti u jednom portugalskom grbovniku (*Livro do Armeiro-Mor*) koji datira iz 1509. Osim toga, u istom grbovniku pojavljuje se i stari grub knezova Krčkih koji je opisan kao znamenje “kralja Hrvata”, što je bilo uobičajeno za starije grbovnike, te grub hercega Kosača koji je opisan kao znamenje “kralja Bosne”, očito pod dojmom uspomena na posljednje feudalne gospodare iz predosmanskoga razdoblja. Također, neobično je kako se tu, kao grub “kralja Dalmacije”, donosi tada već uvriježeni zemaljski grub Ugarske s dvostrukim križem (*crux gemina*). S druge strane, znamenje koje se u inozemnim grbovnicima tijekom 15. stoljeća najčešće pripisivalo “Dalmaciji” (tri okrunjene srebrne lavlje glave na crvenom), toj je zemlji atribuirano i u grbovniku Jörga Rugena, koji je nastao 1498. “Hrvatskoj” su u grbovnicima Jörga Rugena i Nikolausa Bertschia (nastao oko 1515) pripisani različiti grbovi: motiv ruke s bodežom (Rugen) i motiv triju okrunjenih srebrnih lavljih glava na crvenom (Bertschi). Osim toga, u potonjem armorijalu Dalmaciji je pripisano znamenje kojeg je Rugen atribuirao Hrvatskoj (ruka koja drži bodež), ali i posve novi grub s motivom tri srebrna leoparda u trku na zlatnom polju. Znamenje “kralja Bosne” je i u ovoj zbirci grbova iz 1515. godine predstavljeno uobičajenim raščetvorenim štitom kao i Rugenovom grbovniku s kraja 15. stoljeća, u to što Rugen donosi i znamenje “nadvojvode Bosne” (srebrna ljevkosa greda na crvenom) te “kraljevine Bosne” (okrunjeni muškarac koji drži mač). Može se zaključiti kako su se i u periodu od početka 16. stoljeća do 1527. srednjovjekovnoj “Slavoniji”, Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni u inozemnim grbovnicima nastavili pripisivati grbovi s istim motivima kao i u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, dok su različiti autori ista heraldička znamenja često atribuirali različitim zemljama, što je pojava također karakteristična za prethodna stoljeća. **109** I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*: 31-39. **110** Psi ili samo jedan pas u trku u kasnijim se grbovnicima i grafikama 17. i 18. stoljeća pojavljuje i kao grub Bugarske, a u grbovniku Jörga Rugena (oko 1498) više je grbova s lovačkim psima pripisano različitim slavenskim krajevima ili vladarima. Tako je uspravljeni crveni lovački pas na smeđem polju naveden kao znamenje zemlje “windischland” u okviru grbova zemalja kralja Vladislava II., a pritom je riječ vjerojatno o Rugenovoj likovnoj interpretaciji grba Bugarske kako se on pojavljuje na pečatima tog vladara. Nadalje, znamenje s tri crvena lovačka psa u trku na srebrnom u jednom slučaju opisano je kao grub “ein konig von schlaunyin”, a u drugom kao grub “das reich schlaünen” što se odnosi na zapadnopansomu “Slovinje”. S druge strane, u istom grbovniku, osim našega međurječja (“Schlaunyen”), slavensko ime nose i dvije zemlje grofova Grifin (“Sclaffoniya” i “Slaffony”, grbovi s grifonom) u Pomeraniji, koja je u prvim stoljećima srednjeg vijeka bila naseljena Slavenima. Napisljeku, s obzirom na redoslijed znamenja u tom grbovniku može se zaključiti kako Rugen u nekada slavensku Pomeraniju smješta i četvrti grub s motivom dva srebrna lovačka psa u prolazu na crvenom, a opisuje ga kao grub zemlje “wentlande”.

Također, moramo se zapitati i kako su se u grbu "Slovinja" ili "kralja Slovinja" našli lovački psi? Uz prvi takav znamen u grbovniku *Uffenbachsche* (1390-1440), u njegovoj se atribuciji na temelju staroga germanskoga izraza za Slavene (Wenden), koristi izvedenica "wintlanden" (mn. slavenske zemlje); u starijim segmentima grbovnika *Redinghoven* (nastalima tijekom 1440-ih) grb s tri lovačka psa u trku opisuje se kao grb "Der König von den Winden" (grb kralja Slavena); u putopisu hodočašća Konrada von Grünenberga iz 1487. uz navedeni grb i vedutu grada Zadra u pozadini stoji natpis: "Sara in Windischen Landen" (Zadar u slavenskoj zemlji), a u grbovniku *Wernigeroder* (iz 1491) uz grb s tri lovačka psa stoji: "Kunig von Winden" (kralj Slavena). Također, u grbovniku Jörga Rugena, koji je nastao oko 1498., uz grb s lovačkim psima u trku stoji natpis "wentlande" (slavenska zemlja). Isti se grb u različitim varijantama boja pojavljuje od 16. do 19. stoljeća u brojnim grbovnicima, napose u ilirskoj heraldici te na geografskim kartama i grafikama. Za "slavenski" naziv srednjovjekovnog "slovinskog" *regnuma*, tj. zapadnoperanskog područja između Save i Drave, lako se u grbovnicima "lijepio" i opći grb s tri lovačka psa. Međutim, sama činjenica da taj grb, od njegove pojave do kratkotrajnog perioda njegove uporabe na kartografsko-dekorativnim prikazima tijekom prve polovice 18. stoljeća,¹¹¹ nikada nije bio u javnoj heraldičkoj uporabi, i da su staleži srednjovjekovnog "Slovinja", koje je u međuvremenu preraslo u novovjekovnu Kraljevinu Slavoniju, 1496. dobili poseban grb s krom, sugerira nam da je tu riječ o svojevrsnom heraldičkom konstruktu koji je bio u širokoj grbovničkoj uporabi prvenstveno kao oznaka "slavenske" zemlje, pri čemu ga je, u hrvatskome slučaju međurječja, legitimirao i tradicionalno korišteni naziv za to područje – "Slovinje".¹¹²

Da bi razumjeli nastanak motiva i pozadinu uporabe grba s lovačkim psima za "Slovinje" (ili zemlju Slavena općenito, "Slaveniju") treba imati na umu da se na njemačkom jeziku lovački

pas, inače uobičajena heraldička životinja, naziva "Windhund", skraćeno "Winde" ili "Wind". Tako su autori grbova i sastavljači grbovnika svojevrsnom igrom riječi i pučkom etimologijom povezali pojam "Slovinja", koju u grbovnicima, kako je već istaknuto, nazivaju: "Wintlanden", "Winden", "Windischen Landen" s heraldičkim likom lovačkog psa ("Windhund", "Winde" ili "Wind") i na taj način kreirali "govoreći" grb srednjovjekovnog "Slovinja".

Specifični obrazac heraldičke mutacije povezan je i s motivom ruke koja drži mač u svojstvu zemaljskoga grba srednjovjekovne Hrvatske, a u nekim slučajevima i kao zemaljskog grba Dalmacije. Već je rečeno da se porijeklo toga prvoga grbovničkoga znamena koje se u grbovnicima nastalim tijekom 15. stoljeća često pripisuje Hrvatskoj može naći u veoma sličnom motivu koji se pojavljuje na novcu i na samom grbu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, kako je prikazan u već spomenutom *Hrvojevu misalu*. Moćni feudalac, bosanski vojvoda i splitski herceg Hrvoje, od 1403. do 1413. u Splitu je kovao novac na kojem se vide dvije varijante njegova grba. Obje inačice, kao i vojvodin grb iz *Hrvojeva misala*, uključuju ruku koja zamahuje mačem, a upravo se taj heraldički motiv, preoblikovan u ruku koja drži mač (sablju),¹¹³ nalazi u znamenju koje je, na jednom mjestu kao zemaljski grb Hrvatske, a na drugom kao zemaljski grb Dalmacije, po prvi put zabilježeno u *Kronici sabora u Konstanci* (1420-1440). Budući da je Hrvoje od 1391. do 1415. godine presudno utjecao na prilike u hrvatsko-dalmatinskoj banovini, kao i u susjednom Bosanskom kraljevstvu, a od godine 1403. sam se titulirao kao "potkralj Dalmacije i Hrvatske", može se zaključiti kako je izbor Ulricha von Richentala u slučaju hrvatskog odnosno dalmatinskog zemaljskog grba doista točno odražavao povjesne okolnosti.¹¹⁴ Dakako, vjerojatni razlog da se Hrvojevo znamenje u Kronici, odnosno u grbovnicima nastalim tijekom 15. stoljeća, pretvori baš u grb "kralja Hrvatske" (a ne Dalmacije ili Bosne u kojoj je vojvoda

¹¹¹ D. Peić-Čalarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 101-103. ¹¹² Ovu tezu podupire i činjenica da se grb "Slovinja" s tri crvena psa na srebrnom štitu u Richentalovoj Kronici nalazi okružen izmišljenim grbovima: kralja Alepa, kralja Armenije i cara Sirije. Tu je mogući korijen još jedne heraldičke mistifikacije. Ovdje je grb cara Sirije (Keyser von Sirseci) predstavljen glavom veprsa sa strijelom u ustima. Zbog pogrešnoga čitanja, u kasnijim se grbovnicima taj grb počeо pripisivati Srbiji. Protomoderni nacionalizam taj je grb otkrio početkom 19. stoljeća pa je kao simbol korišten tijekom Prvoga srpskoga ustanka, a Srbiji se pripisuje i u suvremenim heraldičkim djelima. D. Acović, *Heraldika i Srbija*: 245-250. ¹¹³ Motiv ruke u crvenom koja zamahuje mačem prisutan je i u štitu i u nakitu Hrvojeva grba na stranicama ilustriranoga misala, dok je u jednoj varijanti novca kovanoga u Splitu ruka koja zamahuje mačem vidljiva samo nakitu, a u drugoj varijanti samo u štitu grba Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Međutim, u samoj Kronici u zemaljskom grbu Hrvatske, odnosno Dalmacije, može se primijetiti ruka koja drži mač-sablu okrenuta prema dolje, što zapravo predstavlja naopako okrenut Hrvojev grb. Razlog takvoj neuobičajenoj modifikaciji motiva s Hrvojeva izvornog grba nalazi se u činjenici da je *Kronika* sastavljena u desetljeće nakon Hrvojeve smrti (+1416.), a prema zapadnoeuropskoj heraldičkoj praksi, u okviru koje je grb iz *Kronike* bio i osmišljen, naopako okrenuto heraldičko znamenje predstavlja znak smrti njegova nositelja. Također, isti simbol ruke koja drži mač okrenut prema dolje može se uočiti i u okviru kompozicije likova prikazane na zidu Hrvatinčevih katakombi u Jajcu, koje su imale prvenstveno grobnu namjenu. O tome vidi: Amer Sulejmanagić, "Grbovi Vukčića Hrvatinića". *Povijesni prilozi* 48 (2015): 33-70. ¹¹⁴ Poslije smrti kralja Ludovika I. sudjelovalo je u dinastičkim borbama kao pristaša Ladislava Napuljskoga i protivnik kralja Sigismunda Luksemburgovca. Godine 1391. Ladislav mu je predao na upravu Hrvatsko-dalmatinsku banovinu. Utjecao je 1398. na izbor Ostoju za bosanskoga kralja, a nakon krunidbe za ugarsko-hrvatskoga kralja u Zadru 1403. Ladislav Napuljski ga je postavio za svoga glavnoga namjesnika u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni te mu dodijelio titulu hercega splitskog, darovavši mu otoke Brač, Hvar i Korčulu. Otada je Hrvoje nosio titulu hercega Splita, potkralja Dalmacije i Hrvatske, velikog vojvode bosanskog i kneza Donjih kraja. Sukobivši se s kraljem Ostojom, utjecao je na njegovo svrgavanje s prijestolja i izbor Tvrtka II. za novoga bosanskoga kralja. A Bosni se potom pod vodstvom Hrvoje i kralja Tvrtka II. stvorio pokret protiv Ugarske i kralja Sigismunda Luksemburgovca. Nakon Sigismundove vojne intervencije 1408. i poraza bosanske vojske kraj Dobora, Hrvoje je prešao na Sigismundovu stranu. Pritom je zadržao dotadašnje časti, upravu nad Splitom i naslov hercega te upravu nad mnogim gradovima, među njima i Požegom. No ugarskom pobjedom u Bosni njegova moć počela je opadati, osobito nakon ponovnog izbora Ostoju za bosanskoga kralja. Poslije niza sukoba, Sigismund je 1413. oduzeo Hrvoju župu Sanu, otoke Brač, Hvar i Korčulu, a Split stavio pod svoju zaštitu. Hrvoje je tada zatražio pomoć nezadovoljnih bosanskih velikaša i Osmanlija. Ugarsko-slavonska vojska bila je poražena u Lašvi 1415, a sljedeće je godine još uvijek moćni Hrvoje, kojeg je, sudeći po grbovnicima, europska javnost smatrala "kraljem Hrvatske" odnosno "Dalmacije", iznenada umro.

Grb "kralja Slavonije"
(REY D CLAVOMNIA),
1509; grbovnik *Livro do
Armeiro-Mor*

Grb "kralja Slavonije"
(REY D ESCLABONIA),
Španjolski grbovnik iz
18. stoljeća

Primjeri antropomorfizacije heraldički leopardovih
glava na grbu engleskoga kralja Henrika III.
Plantageneta (oko 1255) i na suvremenom grbu
ruskoga grada Vladimira

Grb "slavenskog kralja" (DER WINDISTG KUNIG),
Njemački grbovnik iz prve polovice 16. stoljeća

Tri lovačka psa u trku na grbovima pripisivanim srednjovjekovnom "Slovinju":
"wintlanden" (grbovnik *Uffenbachsche*); "Der König von den Winden" (grbovnik
Redinghoven); "Windischen Landen" (Konrad von Grünemberg); "kung winden"
(grbovnik *Wernigeroder*); "kunig von winden" (njemački grbovnik nastao oko
1530)

Motiv ruke koja zamahuje mačem na dvije varijante
novca vojvode Hrvoja

Grbovi Bosne sa zapornicama: grb hercega "von posse", oko 1400. (grbovnik *Uffenbachsche*); grb hercega
"von possen in der türgei", 1420-1440. (*Kronika Sabora u Konstanci*) Ulricha Richentala (tiskano izdanje iz
1483); grb hercega "von bossen", 1483. (grbovnik *Conrada Grünenberga*); grb "Königreich Bossen", 1544.
(*Cosmographia Sebastianae Münstera*)

Pečat kralja Matijaša Korvina

Hrvoje također bio vrlo utjecajan) krije se i u homonimiji, odnosno u samom vojvodinu imenu.

Također, može se primijetiti da se već u drugoj polovici 15. stoljeća prikaz mača (ili bodeža) na tom grbu redovito "orientalizira" i pretvara u sablju *krivošiju* što je očito bilo povezano s aktualnim osmanskim osvajanjima, odnosno borbom protiv Osmanlija. Tako se primjerice, u svojstvu grba "Dalmacije", znamenje ruke s mačem upravo u obliku orientalizirane sablje *krivošije* može uočiti u stuttgartskom rukopisu *Kronike* (1465-1467).¹¹⁵ Međutim, u nešto ranije nastalom grbovniku *Donaueschinger* (oko 1450.) kao grb atribuiran "Hrvatskoj", pojavljuje se znamenje s rukom koja drži bodež (kratki mač). Isti znamenje, također kao grb "Hrvatske" (u izvornom obliku ruke s mačem) nalazimo u grbovniku *Ortenburg* (1466-1473) odnosno zbirci grbova Hansa Hagenberga (oko 1470). U obliku varijante s bodežom isti je grb atribuiran Dalmaciji u Grünenbergovu grbovniku (1483), odnosno u njegovom *Hodočašcu u Jeruzalem* iz 1487. godine. Međutim, u grbovniku *Miltenberg* (1490) isto znamenje nije atribuirano ni Hrvatskoj niti Dalmaciji, nego zemljji pod nazivom "Barbarija", dok je u grbovniku *Wernigeroder* (iz 1491) grb s rukom koja drži orientalnu sablju atribuiran "Dalmaciji". Spomenuti grb (u donekle modificiranom obliku) također će, od posljednjeg desetljeća 15. stoljeća početi koristiti i Habsburgovci i to kao jedan od svojih vladarsko-pretenzijskih grbova Bosne.¹¹⁶ Isto će znamenje, ovaj put kao grb "Primorja", imati još kompleksnije referencije u okviru *ilirske heraldike* od kraja 16. do 19. stoljeća.¹¹⁷ Također, taj su znamenja, kao grb Bosanskoga kraljevstva, odnosno njegovih ostataka (Jajačka banovina), početkom 16. stoljeća prihvatali i Jagelovići, preuzevši ga od Habsburgovaca.¹¹⁸ Naime, vladari iz dinastije Jagelovića sve do početka 16. stoljeća, kao grb Bosne i Bosanskog kraljevstva, koristili su lik krune ili kruna s ljiljanima,¹¹⁹ a isto heraldičko znamenje, kao grb Bosne, koristio je i kralj Matijaš Korvin na svojim pečatima.¹²⁰ Izvorno je riječ o jednom od znamenja vladarske kuće Kotromanića, što ga je inauguirao kralj

Ostoja u prvim desetljećima 15. stoljeća, a potom i njegovi nasljednici na bosanskom prijestolju: Stjepan Ostojić, Tvrtko II, Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević.¹²¹ Nakon što je veliki dio Bosanskoga kraljevstva 1463. pao pod Osmanlike isto je znamenje (u varijanti s dvije krune) koristio i Nikola Iločki (1410-1477), budući da je taj moćni istočnoslavonski velikaš 1471. od Matije Korvina dobio naslov bosanskog kralja koji je nosio sve do smrti 1477.¹²² Na nadgrobnoj ploči Nikolina sina i nasljednika Lovre Iločkog (1459-1524), koji je nosio titulu vojvode bosanskog, također je vidljivo staro kraljevsko znamenje Kotromanića, ali u varijanti s čak tri krune s ljiljanima.¹²³ Tako se uporabom osobnog grba bosanskih kraljeva u okviru ugarsko-hrvatske vladarske heraldike formirao i prvi "službeni" zemaljski grb Bosne, čime se ponovo potvrdilo pravilo da heraldičko znamenje vladara ili suverena na neke zemlje u heraldičkoj praksi ujedno počne predstavljati i "državni", odnosno zemaljski grb.

Spomenuto je da se u brojnim armorijalima 15. stoljeća pojavljuje grb "kralja Bosne" koji nikada nije zabilježen u javnoj uporabi: raščetvoreni štit; na drugoj i trećoj četvrtini je kosa greda na crvenom, a na prvoj i četvrtoj četvrtini uspravljeni lik muškaraca s krunom i mačem. Prvi put ga nalazimo u Richentalovoj *Kronici* (i kao grb "bosanske kraljice Ane"), no podrijetlo mu nije posve jasno.¹²⁴ Istodobno s opisanim znamenjem, u svijetu europskih grbovnika tijekom čitavoga 15. stoljeća pojavljuje se još jedan zagonetni bosanski grb koji nikada nije korišten u vladarskoj heraldici. Pronalazimo ga i u *Kronici sabora u Konstanci Ulricha von Richentala*: dvije ukrištene zapornice (neotesane grede) s crnačkim glavama na vrhovima. Autor ga navodi kao znamenje "hertzog von possen in der türgei". Isti grb pripisuje se Bosni u grbovniku Konrada von Grünenberga iz 1483. ("der hertzog von bossen im der turgy"), kao i u grbovniku Jörga Rugena iz posljednjeg desetljeća 15. stoljeća ("das hertztō wossen"). Iako se u kasnosrednjovjekovnim izvorima njemačkoga govornoga područja za Bosnu koristio izraz: "Botzzen", "Bossen" ili "Wos-

¹¹⁵ <https://heraldica.hypotheses.org/3227> ¹¹⁶ Više o tome u: Emir O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 39 (2010): 173-187. ¹¹⁷ Stjepan Čosić, *Ideologija rodoslovja. Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2015: 131-133. ¹¹⁸ Više o tome u: Géza Pálffy, "Heraldische Repräsentation der Jagiellonen und der Habsburger. Die Wappen des königlichen Oratoriums im Prager Veitsdom im mittteleuropäischen Kontext." *Historie – Otázky – Problémy* 7/2 (2015): 176-190. Autor s dosta argumenata ispravlja i u literaturi vriježenu raniju dataciju heraldičkih ukrasa na praškome oratoriju. ¹¹⁹ Tako se grb s dvije krune s ljiljanima može primijetiti na jednom pečatu kralja Vladislava Jagelovića, a grb s jednom krunom s ljiljanima na pečatu njegovog nasljednika kralja Ludovika Jagelovića. Osim toga, bosanski zemaljski grb koji uključuje dvije krune s ljiljanima nalazi se i na pečatu protukralja Ivana Zapole (1526-1540). ¹²⁰ Na pečatima kralja Matijaša Korvina grbovi Bosne predstavljeni su s jednom krunom na štitu. Međutim, znamenja s dvije ili tri zlatne krune s ljiljanima na plavom polju, u svojstvu zemaljskog grba Bosanskoga kraljevstva, mogu se uočiti u nekim ilustriranim djelima koja su nastala tijekom Matijaševo vladavine, primjerice u okviru niza kružno poredanih grbova Matijaševih zemalja koji je zabilježen u Kronici Ivana Thurocza iz 1488., a potom je isto znamenje zabilježeno i u jednom katalonskom heraldičkom djelu (*Armorial catalan*) koje datira s početka 16. stoljeća. Grb Bosanskog kraljevstva s čak tri zlatne krune s ljiljanima na plavom polju zabilježen je kao minijatura na jednom ilustriranom primjerku Biblije nastalom potkraj razdoblja vladavine kralja Matijaša, dok je varijanta istog grba s dvije zlatne krune na plavom polju zabilježena u jednom njemačkom grbovniku iz sredine 16. stoljeća, ali je u njemu pogrešno atribuiran Dalmaciji. ¹²¹ Više o tome u: Emir O. Filipović, "Heraldički problem vladarskog i državnog grba Bosne prema koncepciji Pavle Andelića." *Zbornik o Pavlu Andeliću* (Zbornik znanstvenoga skupa). Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008: 33-55. ¹²² Tako se modificirani oblik bosanskog kraljevskog znamenja Kotromanića, to jest štit na kojem se ističu dvije krune s ljiljanima, iznad kojega je kraljevska kruna može uočiti na nadgrobnom spomeniku Nikole Iločkog koji se nalazi u franjevačkoj crkvi u Ilok. ¹²³ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Knjiga četvrta. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980: Prilog 22. ¹²⁴ Bosanska kraljica Ana nije poznata, no s obzirom da je grb raščetvoren uistinu bi mogao biti kombinirani grb kralja i kraljice. Naime, štit s gredom nalazimo na najstarijim pečatima Kotromanića pa ga možemo smatrati njihovim najstarijim znamenom, a lik vladara s mačem možda je prestilizirani grb vojvode Hrvoja (ruka s mačem), odnosno grb njegove žene Jelene Nelipić (+1422) koja se nakon Hrvojeve smrti 1416. udala za bosanskoga kralja Ostaju (+1418) i tako postala kraljicom, donjeviši mu u miraz goleme Hrvojeve posjede.

sen”,¹²⁵ važno je istaknuti da se znamenje s crnačkim glavama prvi put uopće pojavljuje u njemačkom grbovniku *Uffenbachsche* nastalom 1390-1440 godine, a tu je opisano kao grb “der hertzoge von posse der lit under dem weisser weider”. Osim što je taj grbovnik nastao više od pola stoljeća prije pada Bosne pod Turke, iz konteksta na tom mjestu prikazanih zemaljskih i vladarskih grbova, Steen Clemmensen ne uspijeva precizirati značenje zemlje “posse”. Međutim, on zaključuje kako se pod teritorionom “weissere weider”, koje se veže uz navedeno znamenje, misli na stepsko područje koje bi se preklapalo s teritorijem današnje sjeveroistočne Rumunjske ili Moldavije, a ne na područje europskog jugoistoka pod vlašću bosanskog vojvode odnosno “hercega”. Također, zemljopisni kontekst grbova u okviru kojih je smješteno znamenje “der hertzoge von posse” na stranicama Richentalove *Kronike* upućuje da bi se taj grb mogao odnositi na Moldaviju susjedno područje današnje zapadne Ukrajine (Rutenija).¹²⁶ Iako pojam “posse” i dalje ostaje nejasan može se zaključiti kako se spomenuti grb izvorno odnosio na istočnoeuropske zakarpatske predjele, a ne na blisko zaleđe istočnojadranske obale, odnosno srednjovjekovno Bosansko kraljevstvo. Očigledno su sastavljači grbovnika tijekom 15. stoljeća jedno znamenje, koje se izvorno uopće nije odnosilo na bosansko područje, zbog atribucije “der hertzoge von posse” počeli pripisivati Bosni u svojstvu zemaljskog grba dodajući tome činjenicu da se ta zemlja nalazi pod turskom vlašću. Najzad se u poznatom djelu *Cosmographia* Sebastiana Münstera iz 1544. grb s dvije crnačke glave na ukrštenim zapornicama izričito navodi kao grb “Kraljevstva Bosne” (“Königreich Bossen”),¹²⁷ a ne više kao grb hercega ili herceštva “Bosne”, kao u prethodnim grbovnicima. Poznato je kako su upravo ovaj oblik grba, uz određene dopune, potkraj 16. stoljeća prihvatile domaće elite, šireći ga putem *ilirske heraldike* tijekom idućih stoljeća.

Kontekst nastanka zasebnih zemaljskih grbova potkraj 15. stoljeća

Među atribucijama prvih hrvatskih grbova u najstarijim armorijalima prevladava srednjovjekovni pojam “Slavonije” pod

kojim se najčešće podrazumijevalo čitavo područje od Drave do Jadrana. Zbog toga je potrebno u najkraćim crtama podsjetiti na razloge promjena državnopravnoga nazivlja od 12. do kraja 15. stoljeća. Naziv hrvatske države od Drave do mora u 11. stoljeću bio je *Regnum Croatiae et Dalmatiae*. Za vladavine Arpadovića u 12. i 13. stoljeću, spominjanje Hrvatske i Dalmacije u ispravama i diplomatičkoj uporabi u tom je obliku zamiralo, a izbjegavalo se i sam pojam *regnum*. Unatoč posebnom pravnom poretku i autonomiji domaćih plemićkih rodova, Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo u tom se razdoblju najčešće tretiralo samo kao teritorij (*provincia, partes*). Umjesto dvojnog hrvatsko-dalmatinskog naziva za te krajeve, hercezi iz dinastije Arpadovića često su koristili općeniti naziv “Slavonija”. Taj su naziv prihvatili Mlečani te napuljska kraljevska i papinska kurija. Iz ugarske perspektive ovim su se etnografskim nazivom iskazivale i vladarske pretencije prema širem “slavenskome” jugoistoku. Potiskujući tradiciju Trpimirovića, Arpadovići su također koristili inverznu titulaciju, dajući primat Dalmaciji (*Dalmatiae et Croatiae*). Tu su praksu nastavili Anžuvinci nastojeći antičkim nazivom konotirati državnopravni kontinuitet s Rimom i Bizantom. Ipak, polovicom 14. stoljeća, nakon što je kralj Ludovik skršio moć magnata i oslonac postigao u nižem i alodijalnom plemstvu te nakon što je porazio Mlečane i učvrstio državni teritorij, “oživjeli” su stari pojmovi *Regnum Croatiae* i *Regnum Dalmatiae* kako u banskoj titulaciji tako i u obliku nove pravne i teritorijalne zajednice plemstva. Naslov *Regnum Dalmatiae* iz primarne titulacije hrvatskih vlastara odnosio se samo na bizantske otoke i gradove, to jest na područje koje je Ludovik osvojio od Mlečana. Stoga je dalmatinska titulacija imala uglavnom simbolični karakter iako su Mlečani, tijekom kasnijih državnopravnih prijepora s Habsburgovcima, u sklopu svoje imperijalne ideologije i širenja prema zaleđu, u neslužbenoj heraldici isticali pravo na hrvatsko-dalmatinski *regnum*.¹²⁸

S druge strane, već od sredine 13. stoljeća, u brojnim se ispravama javlja novi pojam *Regnum Sclavonie* i to za prostor od Drave do Petrove gore u pravcu sjever-jug i od Sutle do Požeške kotine u pravcu istok-zapad. Taj je panonski *regnum* bio pod snažnijim utjecajem kraljevske vlasti ali se ipak uspio samoorganizirati

¹²⁵ Nedim Rabić, “Maria ...von Bosnien: bosanska vojvotkinja - njemačka grofica.” *Radovi Filozofskoga fakulteta u Sarajevu* 17/3 (2014): 105-129. ¹²⁶ http://digilib.uni-heidelberg.de/digit/iroo196000/0001/thumbs_127 http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007851n/f638.item_128 U javnoj heraldičkoj praksi Mletačke Republike korištena su isključivo znamenja s likom krilatoga lava i evanđeljem sv. Marka, nebeskog zaštitnika Venecije. Tako ni na primorskom području Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, kojim su Mlečani zavladali od 1409. do 1480., u državnoj heraldičkoj praksi nije забиљежена uporaba tadašnjega grba Hrvatske i Dalmacije. Naprotiv, venecijanski posjedi na istočnojadranskoj obali obiluju kamenim spomenicima s prikazima mletačkog krilatog lava, a mletačke vlasti sustavno uklanjaju sve starije heraldičke tragove pa i one moćnih plemićkih rodova. Doduše, od sredine 17. stoljeća sve je više primjera dekorativne uporabe nekadašnjega grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri leopardove glave na geografskim kartama, vedutama i prigodnim grafičkim listovima neslužbenog karaktera ali isključivo kao grba mletačke Dalmacije. Zahvaljujući neslužbenoj mletačkoj heraldici s kraja 17. stoljeća, napose djelima Giulia Cesarea de Bezziana (*L’Araldo Veneto*, 1680) i Vincenza Coronelija (*Blasone Veneto etc*, 1693), u literaturi je poznat primjer tobožnjega “velikoga državnoga grba Mletačke Republike”. To je konstruirani grb sa 16 polja na kojemu se, lijevo od središnjeg grba s krilatim lavom, nalazi raščetvoreni štit s krunom i znamenjima Dalmacije, Hrvatske, Raške i Kotora koji je očito nastao pod utjecajem *ilirske heraldike*. Premda je riječ o heraldičarskoj kreaciji koja ukazuje na simboličke aspiracije *Serenissime* taj grb nikada nije zadobio službeni karakter jer nije odgovarao aristorepublikanskoj ideologiji na kojoj je počivao mletački identitet. Treba također reći da je takozvana legitimistička struja dalmatinskog plemstva, trajno suprostavljena Mlečanima, dugo priznavala pravo aktualnih ugarsko-hrvatskih vladara na cjelokupni posjed Dalmacije i Hrvatske, uključujući dalmatinske gradove i otiske. To je domaće plemstvo ostalo vjerno tradicionalnom hrvatsko-dalmatinskom zemaljskom znamenju. Dobar primjer je humanist i diplomat Jakov Banićević (1466-1532). Rođen u Žrnovu na Korčuli, koja je već od 1420. bila pod vlašću Mletačke Republike, odbio je mjesto kanonika Kaptola korčulanskog i hvarskoga i napustio rodni otok zbog neslaganja s mletačkom

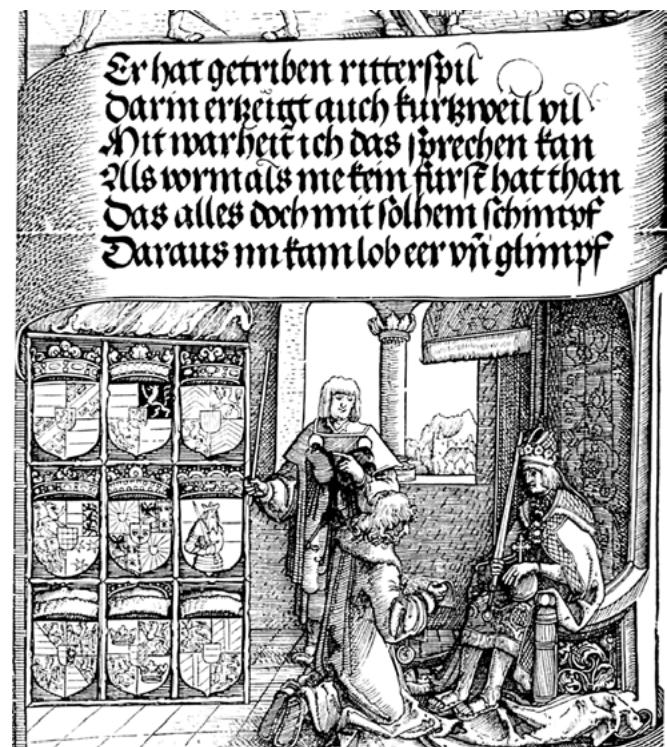

Reljefni prizori svečanog ulaska kralja Ludovika I. u Zadar 1358. s kraljevskim heraldičkim znacenjima na gradskim zidinama, baldahinima i brodskim zastavama; prikaz Ludovikovog kraljevskog grba s gredama Arpadovića i Ilijanima dinastije Capet uz Ludovikove kraljevske inicijale "L"(udovicus) "R"(ex): Škrinja sv. Šimuna u Zadru

Bitke s Turcima u Hrvatskoj; grafika Leonharda Becka, oko 1516-1519.

Car Maksimilijan I; Albrecht Dürer, oko 1519.

Prizor iz Maksimilijanove heraldičke dvorane. U prisutnosti dvorskoga herolda Maksimilijan dodjeljuje grbovnici; detalj s Trijumfalnog luka cara Maksimilijana (oko 1515-1518)

rati kao vitalna zajednica plemića zemljoposjednika. Spor državnopravni uspon započet je 1273. kada su tamošnji plemići i jobagioni, na saboru u Zagrebu, donijeli Statut kojega je potvrdio ban. U tom je dokumentu bio definiran zakonodavni i sudbeni sustav triju županija (Zagorske, Zagrebačke i Križevačke), različit od ugarskoga.¹²⁹ Postupno su dva hrvatska regnuma, južni (hrvatsko-dalmatinski) i sjeverni (slavonski), s dva staleška sabora, prerasla u političke jezgre oko kojih je plemićka, prelatska i gradska elita u vrijeme osmanske plime, potkraj 15. stoljeća, proširila svoje ovlasti i osnažila svoja prava. U Zagrebu, središtu slavonskoga regnuma i kasnijeg zajedničkoga sabora, počeo se oblikovati novovjekovni hrvatski identitet i njegova heraldička simbolika.

Naime, dok su od početka 15. stoljeća, u okvirima službene vladarske heraldike, tri okrunjene leopardove (lavlje) glave redovito predstavljale zemaljski grb cjelokupnog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od rijeke Drave na sjeveru do Jadranskoga mora na jugu, potkraj 15. i u prvoj četvrtini 16. stoljeća, uslijedila je višestruko uvjetovana heraldička pluralizacija i pojava novih zemaljskih grbova. Osim kraljeva iz dinastije Jagelovića koji su bili zakoniti vladari Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, u tom su procesu sudjelovali Habsburgovci koji su nastojali ponovno pridobiti ugarsku i hrvatsku krunu. Ti su događaji bili povezani širom mrežom političkih odnosa. Slabljenje Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva u 15. stoljeću bilo je obilježeno otporom prema kraljevskoj vlasti, borbama među samim plemstvom i stalnim pritiscima Osmanlija. Kralj Matija Korvin zakratko je uspio provesti konsolidaciju države i obraniti granice ali je umro bez zakonitih potomaka. Nakon njegove smrti 1490. uslijedili su sudbonosni zapleti. Unatoč ugovoru o nasljeđivanju kojega je Korvin 1463. bio sklopio s Habsburgovcem Fridrikom III. ugarski staleži za novoga su vladara izabrali češkoga kralja Vladislava I. Jagelovića (1456-1516). Da bi na svoju stranu pridobio trećega pretendenata, nezakonitoga sina kralja Matije Ivaniša Krvina (1473-1504), Vladislav je iskoristio tradicionalni obrazac podjele vlasti u vladarskoj obitelji te mu je zajamčio povlastice i titulu nasljednoga vojvode "Slavonije" (*ducatus regni Slavoniae*) kao i doživotnu bansku čast u Hrvatskoj i Dalmaciji.¹³⁰ Sve je to dove-

lo do rata s ambicioznim Fridrikovim sinom i nasljednikom Maksimilijanom I. (1459-1519) koji je 1486. bio izabran za njemačkoga kralja. Maksimilijan je već 1490. uspio pod habsburšku vlast vratiti Beč i svoje donjoaustrijske posjede koje je bio zauzeo Matija Korvin. Budući da nije uživao povjerenje ugarskih velikaša u daljnjoj je kampanji u Hrvatskoj i Slavoniji obnovio stare veze i pridobio nove privrženike koji su ga poduprli računajući prvenstveno na njegovu pomoć u borbi protiv Osmanlija. Ipak, mirom u Bratislavi potkraj 1491. Maksimilijan je priznao Vladislava kao vladara, uz postignuti dogovor o međusobnom nasljeđivanju. Hrvatski velikaši bili su amnestirani te su, uz prisegu Vladislavu, mogli ostati u Maksimilijanovoj službi. Taj su ugovor 7. ožujka 1492. prihvatali i potvrdili velikaši i uglednici Ugarske i Transilvanije, a istoga dana, neovisno o njima, nagodbu su posebnom ispravom potvrdili i hrvatsko-slavonski velikaši (*barones, proceres et nobiles regnum Croacie et Slavorie*). Iako slijedi odluku ugarskih velikaša, ova odvojena izjava hrvatsko-slavonskoga plemstva bila je važna karika u državnopravnoj emancipaciji *regna Croatiae et Slavoniae* koja su tako iskazala podložnost kruni, to jest *kralju*, a ne Kraljevini Ugarskoj. Odmah potom, u takozvanom Većem dekretu, kralj Vladislav u svojoj tituli po prvi put uz Dalmaciju i Hrvatsku uključuje i "Slavoniju". Međutim, već 1493., nakon sukoba sa zagrebačkim biskupom Osvaldom Tuzom, Ivaniš gubi titulu hrvatskoga hercega, a Vladislav iz svoje titulacije izostavlja "Slavoniju".

Tijekom svojevrsnoga habsburško-jagelonskoga dvovlašća započetoga 1492. hrvatsko-dalmatinsko je plemstvo sve više pristajalo uz Maksimilijana Habsburškoga. Savezništvo s Habsburgovcima nametalo se zbog sve češćih upada Osmanlija koji su nakon sloma Bosanskog kraljevstva 1463. preko Hrvatske prodrali na zapad u careve zemlje: Kranjsku, Štajersku i Korušku, sve do Apeninskog poluotoka. S druge strane, Jagelovići nisu imali vojne ni financijske snage da pomognu hrvatsko-dalmatinskom plemstvu jer su se koncentrirali na obranu Podunavlja. Taj je proces bio ubrzan sudbonosnim hrvatskim porazom na Krbavskome polju 9. rujna 1493. poslije čega se pomoć Habsburgovaca hrvatskoj eliti činila kao jedini spas.¹³¹ Netom nakon krbavskog poraza ostaci hrvatskog plemstva uputili su pismo caru Maksimi-

vlašću. Od 1493. posvetio se politici i diplomaciji, a 1510. godine kao carski tajnik i savjetnik, pratio je Maksimilijana I. na sabor u Augsburg. Službu je nastavio kod Karla V, a radio je i za nekoliko papa. Godine 1513. car Maksimilijan I. dodijelio mu je plemstvo i grb u kojemu su ukomponirane tri okrunjene leopardove glave u položaju 2:1 razdijeljene gredom. Tom je prilikom izrađena srebrna i brončana medalja s Banićevićevim likom na kojoj je prikazan i trenutak u kojemu mu Maksimilijan predaje grbovnicu. Iz godine 1519. sačuvan je i grafički prikaz toga grba čiji je autor bio Banićevićev prijatelj Albrecht Dürer. Kao heraldičku uspomenu na slavnog pretka, Banićevićeva je rodbina godine 1646. dala isklesati taj grb na obiteljskoj kući u Postrani (Žrnovo) na otoku Korčuli zajedno s posvetnim natpisom. ¹²⁹ Vjekoslav Klaić, "Regnum Croatiae et Dalmatiae (1159-1359)." *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arhiva* 13 (1911): 114-127; Lujo Marjetić, "Državnopravni položaj Hrvatske u vrijeme Krbavske bitke." *Rad HAZU* 471 (1995): 5-22. ¹³⁰ U tom trenutku Medjutjeće dobiva nove državnopravne obrise jer se nešto kasnijom titulacijom "Slavonije" (1492) u okviru kraljevskog naslova bila otvorena vrata institucionalizaciji novovjekovne Kraljevine Slavonije u smislu panonskog regnuma, koja je i konačno ostvarena 1496. kada Vladislav slavonskom plemstvu dodjeljuje grb, a Habsburgovci to i konačno "ozakonjuju" 1529. unoseći Slavoniju (u novovjekovnom kontekstu) u svoju titulaciju. ¹³¹ U kolovozu 1493. neposredno prije Krbavske bitke, umro je car Fridrik III. čime se Maksimilijanu otvorio put prema carskoj tituli ali je do njegova formalnoga izbora došlo tek na saboru u Trentu 1508, i to bez naznočnosti pape. Upravo u vrijeme Krbavske bitke Maksimilijan je bio u jednoj od svojih "križarskih" faza tijekom kojih je aktivno pratio turske prodore i osmisljavao obrambenu politiku u kojoj je Hrvatska imala ključno mjesto. Tako u svojoj pseudobiografiji *Weisskunig* Krbavsku bitku naziva *Bitkom Hrvata* (Der Crabaten Slacht). O različitim aspektima Krbavske bitke, antagonizmu među hrvatskim plemstvom te o relevantnim izvješćima i katastrofalnim političkim i općim posljedicama za Hrvatsko Kraljevstvo, temeljito i kritički piše: Krešimir Kužić, "Bitka Hrvata - Bitka na Krbavskom polju 1493. godine." *Historijski zbornik* 67 (2014): 11-63.

lijanu u kojem se predstavljaju kao: "njegovoga carskog veličanstva i njihovih izborničkih i kneževskih milosti najpokorniji dosad od kršćanstva ostavljeni knezovi, plemići i neplemiči u hrvatskoj zemlji". O svojoj situaciji pišu: "... preko sedamdeset godina opiremo se strašnomu neprijatelju, izlažući svoj život i svoje blago. Kao tvrđavu branimo, koliko je moguće, sa svojim životima kršćanske države...". Maksimilijan im je odgovorio u listopadu 1493. poručujući kako je već zapovjedio svojim kapetanima da se pridruže obrani Hrvatske ako ih Sabor pozove. Hrvatsko-dalmatinsko plemstvo i sljedeće se godine okupilo na saboru u Bihaću te je 10. travnja 1494. poslalo pisma papi Aleksandru VI. i caru Maksimilijanu kojemu upućuju poziv za pomoć u borbi protiv Turaka sljedećim riječima: "Ovu silu mi već sedamnaest godina zaustavljamo gubeći naša tijela, živote i sva moguća naša dobra, te poput kule i predziđa kršćanstva branimo svakodnevnim ratovanjem kršćanske zemlje, koliko nam je to uopće ljudski moguće."¹³²

Istodobno, Maksimilijan je započeo dugoročnu političku aktivnost s ciljem da svojim potomcima osigura prevlast, ne samo u Njemačkome Carstvu nego i u čitavoj Europi. Uz diplomatske i vojne pripreme za obranu od Turaka, car-vitez osmislio je niz propagandno-političkih projekata koji su, uz naglašeni ceremonijalno-scenski i vizualni karakter, obuhvaćali opsežnu literarnu, tiskarsku i likovnu, a napose heraldičku produkciju.¹³³ Na Maksimilijanova simbolička posezanja u heraldičke aspekte vlasti na hrvatskome području reagirao je i kralj Vladislav Jagelović kao zakoniti vladar. Tako se devedesetih godina 15. stoljeća, uz već postojeća znamenja, pojavljuju i dva nova grba: srebrno-crveno šahirani štit kao grb Kraljevine Hrvatske i kuna između dviju rijeka iznad koje je šestokraka zvijezda kao znamen Kraljevine Slavonije. Tada je uslijedila i reatribucija starijih znamenja koja su se već bila uvriježila tijekom 15. stoljeća kako u javnoj tako i neslužbenoj, grbovnicijkoj heraldici. Srednjovjekovni grb jedinstvenog Hrvatsko-dalmatinskoga *regnuma*, s tri leopardove glave, počeo se pripisivati isključivo Dalmaciji, a grb koji se u europskim grbovnicima najčešće pripisivao Hrvatskoj u vidu ruke s uspravljenom sabljom, dakle u donekle izmijenjenom obliku, postao je grb Bosne.

¹³² O širem kontekstu ovih zbivanja i izvorima vidi: Ferdo Šišić, "Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I." *Rad JAZU* 266 (1939): 93-108; Ferdo Šišić, "Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)" *Starine* 38 (1937): 1-180; osobito 53-54, 63, 78-81, 118-120; O dramatičnim vojnodiplomatskim pokušajima staroga hrvatskoga plemstva u borbi za goli opstanak: Ivan Jurković, "Turska opasnost i hrvatski velikaši - knez Bernardin Frankopan i njegovo doba." *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17 (2000): 61-83; O oblikovanju i različitim aspektima književnoga korpusa antiturskih tekstova nastalih u tome razdoblju: Neven Jovanović, "Antituristica iterata - ponovni pogled na hrvatsku protutursku renesansnu književnost." *Colloquia Marulliana* 25 (2016): 101-148. ¹³³ O Maksimilijanu kao začetniku protomodernoga političkoga marketinga i vizualne ideologije u kojoj je heraldika imala važnu ulogu kao i o njegovim povremenim križarskim nastojanjima koji su bili praćeni heraldičkim projektima vidi: Larry Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*. Princeton: Princeton University Press, 2008; Emir O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." : 173-187. Filipović temeljito analizira pojavljivanje bosanskoga grba (ruka sa uspravljenom sabljom) u Maksimilijanovoj heraldici ali ne tematizira njegovu heraldičko podrijetlo i reatribuciju pa niti ne spominje da se taj isti heraldički motiv, u nešto drugačijim oblicima, znatno ranije pripisivao Hrvatskoj i Dalmaciji. ¹³⁴ Budući da je *Wappenturm* u međuvremenu bio srušen, a njegovi likovni prikazi su donekle kontradiktorni, za atribuciju šahiranog grba Hrvatskoj, a grba s lavljim glavama Dalmaciji, u habsburškoj pretenzijskoj heraldici nedvojbeno i sa sigurnošću znamo tek od 1499. kada je izliveno zvono u Schwazu. Za atribuciju grba s motivom ruke sa uspravljenom sabljom Bosni možemo biti sigurni tek od prvog izdanja Trijumfalnog luka i Trijumfalne povorke, kada je po prvi put takva atribucija izričito navedena. ¹³⁵ O "Davidovu tornju" kao modelu heraldičkih prikaza i o grbovima na bozenskoj fresci vidi: Franz-Heinz Hye, "Der Wappenturm - zur Vorgeschichte einer heraldisch-künstlerischen Idee." *Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum* 70 (1990): 99-109.

Hrvatski grbovi u Maksimilijanovoj heraldici

Hrvatski grb u obliku srebrno-crvenoga šahiranoga štita javlja se sredinom devedesetih godina 16. stoljeća, nedugo nakon Maksimilijanova sklapanja mira s Vladislavom. Brojne su indicije da je upravo car-heraldičar imao ključnu ulogu u kreiranju i korištenju šahiranoga grba Hrvatske. Naime, u razdoblju dužem od trideset godina prije izbora Ferdinanda I. za hrvatskoga kralja na Cetingradskome saboru 1527. šahirani grb višekratno se pojavljivao u vladarskoj heraldici Habsburgovaca, najčešće na području Tirola. U istom razdoblju i usporedno, u habsburškoj se heraldici grb s leopardovim glavama pripisivao isključivo Dalmaciji (tada već pod vlašću Mletačke Republike), a grb s rukom koja drži sablju, počeo se pripisivati Bosni (tada najvećim dijelom pod vlašću Osmanlija).¹³⁴ Reatribucija grba s rukom koja drži sablju, od Hrvatske, odnosno Dalmacije, na Bosnu, u habsburškoj je heraldici uključivala i bitnu modifikaciju koja se kasnije ustalila. Za razliku od starijih varijanti toga motiva sa sabljom, bodežom i mačem najčešće okrenutim prema dolje, kod grbova Bosne koji se javljaju u Maksimilijanovo doba, sablja je okrenuta isključivo prema gore. Sva tri grba, s tim atribucijama, odnosno reatribucijama otada se često pojavljuju zajedno.

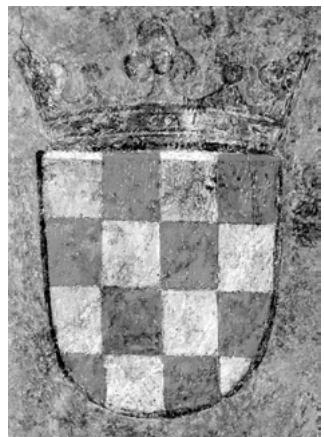
Najstariji do sada poznati šahirani grb Hrvatske je onaj na freski s motivom heraldičkoga "Davidova tornja" u dominikanском samostanu u tirolskome gradu Bozenu (Bolzano), a datira se u razdoblje od 1490. do 1494. Ispod niza oštećenih i nepoznatljivih štitova na kruništu, u središnjem dijelu tornja smješteni su grbovi Hrvatske i Ugarske, a ispod i oko njih prepoznaju se grbovi Austrije, Bozena, Bavarske i Burgundije. Riječ je o šahiranom štitu (4x4) koji u glavi započinje crvenim poljem s desne strane, a završava asimetrično (zbog parnog broja redova), srebrnim poljem.¹³⁵

Slijedi skupina grbova habsburških zemalja oslikanih u fresko tehniци na svodu kuće gradskoga suca Waltera Zellera u Innsbrucku. Oslik je izrađen 1495. kada je Zeller dobio kuću kao poklon cara Maksimilijana. Srebrno-crveno šahirani znamen nalazi se u srcu središnjega Maksimilijanova grba. Okružen je grbo-

Grbovi Dalmacije i Hrvatske na vitrajima crkve u Nürnbergu, izrađeni 1513.

Freske na "heraldičkome" svodu kuće gradskog suca Waltera Zellera u Innsbrucku, 1495; prikazi kompleksnog Maksimilijanovog grba sa šahiranim štitom kao hrvatskim znamenjem u središtu. Samostalni grbovi Hrvatske, Dalmacije i Bosne.

Grbovi Hrvatske i Dalmacije na jednom od Maksimilijanovih crvenih zvona u Schwazu kod Innsbrucka, izlivenom 1499.

Freska heraldičkog "Davidovog tornja" u dominikanskom samostanu u tirolskom Bozenu (Bolzano), oko 1490-1494. Najstariji poznati prikaz crveno-srebrno šahiranoga grba Hrvatske (4x4) zauzima središnje mjesto uz grb Ugarske

vima Koruške, Štajerske, Kranjske i grofova Celjskih. Smještanjem u srce vladarskoga grba Hrvatskoj je očito dano posebno mjesto u carevoj političkoj strategiji i tadašnjim križarskim načanama. Šahirani grb istoga izgleda uz grbove Dalmacije i Bosne naslikan je i samostalno. Oba prikaza hrvatskoga grba u kući Zeller počinju srebrnim poljem (4x4).¹³⁶

Ubrzo se javljaju dva prva grbovnička prikaza šahiranih grbova hrvatske atribucije i to u insbruškom armorijalu Jörga Rügena, koji se datira oko 1498.¹³⁷ Poznato je da je Rugen od 1486. bio u službi Fridrika III., a godine 1495. Maximilian I. dao mu je preporuku za hodočašće u Jeruzalem. Najveći dio grbovnika vjerojatno je nastao netom kasnije dok je Rugen bio u bavarskoj službi. Na listu 14r nalazi se grb "ein freykonig zo crabatten", raščetvoreni štit, u prvoj i četvrtoj četvrtini šahiran srebrno-crveno 4x4 s prvim srebrnim poljem, u drugoj na crvenome ruka s bodežom okrenutim prema dolje, a u trećoj na plavome srebrni cvjet. U dijelu grbovnika koji predstavlja fantastičnu heraldičku kroniku srednjovjekovnih bavarskih vladara s grbovima njihovih nevjesta, na listu 27ir nalazimo znamen navodne žene trierskoga grofa Titusa s atribucijom "Susanna herzogin von Krabatten". To je asimetrično šahirani srebrno-crveni štit 6x6 s prvim srebrnim poljem.¹³⁸ Rugenov armorijal bilježi prijelazno heraldičko razdoblje što se vidi po kombinaciji starijega grbovničkoga znamena Hrvatske (ruka s mačem) i novoga Maksimilijanova šahiranoga grba, to jest, miješanju motiva koji se do tada u grbovnicima najčešće pripisivao Hrvatskoj s novom habsburškom heraldičkom praksom.¹³⁹

Nema sumnje da je šahirani hrvatski grb Rugen video i precrtao na habsburškome dvoru jer ga je 1497. sam Maksimilian smjestio na glasoviti *Wappenturm*, grbovni toranj dvora u Innsbrucku za čiju je konstrukciju i ukrašavanje najzaslužniji bio carski slikar i arhitekt Jörg Kölderer. Iako je toranj 1733. devastiran i pregrađen njegov je izgled poznat na temelju nekoliko likovnih prikaza. Među 54 grba zemalja kojima su Habsburgovci vladali ili pretendirali na njih, uz grb Dalmacije i Bosne bio je i hrvatski šahirani grb. Na prikazima *Wappenturma* vidimo dvije varijante hrvatskoga grba (5x6 i 5x7), obje s prvim srebrnim poljem.¹⁴⁰

Maksimilian je bio upućen u proizvodnju oružja, a u duhu svoga vladarskoga programa bavio se i dizajnom viteške opreme. Tako je 1496. dao izraditi ceremonijalni heraldički mač na kojemu je s obje strane sjećiva ugravirano po 26 grbova. Među njima je i šahirani grb Hrvatske s grbovima Dalmacije i Bosne.¹⁴¹

Šahirani hrvatski grb (5x6), uz grb Dalmacije, s lavljam (ne leopardovim) glavama, izliven je 1499. i na jednom od crkvenih zvona "Maria Maximiliana" za crkvu u Schwazu blizu Innsbrucka koja je podignuta 1503. godine.

U drvoreznim ilustracijama habsburških *Genealogija* koje je prema Maksimilijanovim zamislima izradio Hans Burgkmair u razdoblju od 1510. do 1512. motiv šahiranih polja s grba Hrvatske nalazi se u sklopu kompleksnih vladarskih grbova Fridrika III. i Maksimilijana I. Riječ je o nekoloriranim poljima šahiranima 4x6 uz koje se nalazi i heraldički motiv triju okrunjenih leopardovih glava s grba Dalmacije.

Na heraldičkim vitrajima "carskoga prozora" u crkvi svetoga Sebalda u Nürnbergu izrađenima 1513., uz grb Dalmacije s okrunjenim leopardovim glavama na plavom polju također nalazimo hrvatski šahirani grb 4x4 s prvim srebrnim poljem.

Hrvatske šahirane grbove susrećemo i u sklopu dva najveća Maksimilijanova grafičko-propagandna projekta, *Trijumfalnoj povorci* i *Trijumfalcone luku* na kojima su od 1507. do 1518. radili brojnu umjetnici, arhitekti i grafičari među kojima je bio i Albrecht Dürer.¹⁴² Dva raskošno kolorirana grba Hrvatske na zastavama u *Trijumfalnoj povorci* (ukupno 54 m dužine) veoma su slična onima iz kuće Zeller. Prvi je smješten u srcu štita osobnoga carevoga grba, a okružen je znamenjem Štajerske, Koruške, Kranjske i Celjskih. Drugi je samostalni grb Hrvatske, uz grbove Dalmacije i Bosne. Oba hrvatska grba u povorci šahirana su 4x4, prvi počinje crvenim, a drugi srebrnim poljem. Premda je ostala samo "papirnata", monumentalna drvorezno-arhitektonska kompozicija *Trijumfalcona luka* predstavlja genealošku i heraldičku apoteozu Habsburgovaca i programsko-simbolički vrhunac Maksimilijanove vojničke, političke i diplomatske djelatnosti. Na golemin grafičkim listovima središnjega luka "časti i moći" uz sitne se preinake ponavlja heraldički ansambl od 54 grba s *Wappenturma*, a u sklopu Maksimilijanove ideje univerzalnoga carstva dodaju mu se grbovi svih kršćanskih zemalja. Među grbovima habsburških zemalja je i šahirani grb Hrvatske (4x4) koji počinje sa srebrnim poljem, a uz njega su grbovi Dalmacije i Bosne. Osim na tom mjestu, hrvatski šahirani grb vidi se i na prikazu Maksimilijanove carske heraldičke dvorane, i to u sklopu složenog grba okruženog znamenjima Štajerske, Koruške, Kranjske i Celjskih, dakle posve istovjetno već spomenutim primjerima s fresaka iz Innsbrucka i *Trijumfalne povorke*. Grafički listovi

¹³⁶ Franz-Heinz Hye, "Zur Geschichte des Staatwappens von Kroatien und zu dessen Ältester Darstellung in Innsbruck." *Arhivski vjesnik* 36 (1993): 131-147.

¹³⁷ Universitäts- und Landesbibliothek für Tirol in Innsbruck, Ms. 545 (Jörg Rugen Wappenbuch). Jörg Rugen (c.1460-c.1526) bio je profesionalni herold podrijetlom iz Tiringije, školovao se u Erfurtu, a osim grbovnika autor je genealoških rasprava i tekstova o viteškim turnirima. Tijekom života služio je na brojnim dvorovima njemačkih velikaša. Vrhunac karijere postigao je na saboru u Nürnbergu gdje se spominje kao Reichsherold. Rugen je koristio i druga imena (Georg Elsass, Georg Rüxner, Georg Rixner, Jörg Jerusalem, Jörg Brandenburg) ovisno o razdoblju ili dvoru na kojem je služio. Struktorna, sadržajna i kodikološka, analiza innsbruškoga grbovnika Jörga Rügena dostupna je na mrežnoj stranici Steena Clemmensen. ¹³⁸ Clemmensen čita pogrešno: "Sussima". Na ispravnom čitanju zahvaljujemo dr. Nelli Lonzi. ¹³⁹ Osim ovdje opisanih, u Rugenovu armorijalu su i dva "stara" grba Dalmacije (na crvenome tri okrunjene lavle glave s isplaženim plavim jezicima), dva "stara" grba Hrvatske (na crvenome ruka s bodežom okrenutim prema dolje) i dva grbovnička znamena srednjovjekovnoga Sloninja (tri lovačka psa u trku). ¹⁴⁰ L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 196, 197. ¹⁴¹ L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 198, 199. ¹⁴² L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 202-205.

Trijumfalnoga luka višekratno su se tiskali i raspačavali diljem Europe što je nesumnjivo proširilo Maksimilijanovu vladarsku karizmu i heraldički utjecaj.¹⁴³

Godine 1519. u dominikanskoj crkvi svete Magdalene u Augsburgu izrađen je mramorni epitaf za cara Maksimilijana, takozvani "zlatni kamen". Među 36 grbova habsburških zemalja, uz znamenja Bosne i Dalmacije nalazi se i šahirani hrvatski grb 5x6 s početnim i završnim srebrnim poljem (simetrično).¹⁴⁴

Pri samome završetku projekta Trijumfalnoga luka 1519. Maksimilijan je umro pa je njegov nasljednik nadvojvoda Ferdinand 1526/7. dao da se prazno i za to predviđeno polje luka popuni grafikom s motivom careva pogreba. Na samome sarkofagu istaknut je hrvatski šahiran grb 5x6 s početnim srebrnim poljem, a uz njega su grbovi Dalmacije i Bosne. U isto vrijeme izrađen je i jedan drvorez Hansa Burgkmaira s motivom Maksimilijanova sprovoda koji je tiskan u posmrtnome izdanju careve pseudobiografije *Weisskunig* 1526/7. Uz grbove Bosne i Dalmacije tu se vidi i nekolorirani hrvatski grb 4x5.

Hrvatski grbovi pojavljuju se u Maksimilijanovo doba i u sfragistici. Šahirani znamen Hrvatske (6x8) s početnim crvenim poljem nalazimo na zajedničkom pečatu cara Maksimilijana i njegova unuka Karla kao gospodara Nizozemske (1506-1519) te na Karlovu pečatu u svojstvu španjolskoga princa pod Maksimilijanovim regentsvom (1516-1519). Potonji grb simetrično je šahiran 7x7, s početnim i završnim srebrnim poljem u glavi. Na oba pečata urezan je i grb Dalmacije s tri neokrunjene leopardove glave.

Od početka 16. stoljeća heraldika sve više služi kao ukras i dodatak na tiskanim geografskim kartama. Tako su na rubovima karte Europe (*Carta Itineraria Europae*), njemačkoga kartografa Martina Waldseemüllera, posvećenoj caru Karlu V, tiskani gr-

bovi europskih zemalja i regija. Karta je izrađena 1511, a samo jedna kopija iz 1520. sačuvana je u Tirolskome zemaljskome muzeju u Innsbrucku. Na ovoj se karti, po prvi put u kartografskim prikazima, pojavljuju zasebni grbovi: "novi" šahirani grb za Hrvatsku (neobojeni 7x7) i znamen s tri leopardove glave na plavome polju za Dalmaciju.

Dakle, od posljednjeg desetljeća 15. stoljeća, Habsburgovci za Hrvatsku nisu koristili grbove iz dotadašnje službene vladarske i neslužbene grbovnice heraldike, koji su otada "pripali" isključivo Dalmaciji (tri leopardove glave) ili su se počeli pripisivati Bosni (ruka sa sabljom), nego su joj "dodijelili" posve novi heraldički motiv šahiranih polja, koji se kao zemaljski grb Hrvatske, koliko je poznato, prije toga nije rabio.¹⁴⁵ Možda se razlog uvođenja posve novog grba za Hrvatsku, kao zasebni politički entitet, krije u tome što se zemaljski grbovi odnose na određeni politički teritorij koji je najčešće povezan s vodećim magnatom ili sa zajednicom plemstva. Budući da su Osmanlije i Mlečani do tada već ovladali značajnim dijelovima srednjovjekovnoga Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva, novi zemaljski grb Hrvatske kao zasebnog političkog entiteta - zasebnog od Dalmacije - što ga je promovirao Maksimilijan bio je najpotrebniji onoj plemićkoj zajednici koja je pružala otpor Osmanlijama oslanjajući se na pomoć Habsburgovaca kao pretendenta i očekivanih nasljednika Jagelovića na ugarsko-hrvatskom prijestolju. S obzirom da Maksimilijan još uvijek nije bio okrunjeni i zakoniti vladar on nije mogao izdati formalnu grbovnicu hrvatskome plemstvu ali je mogao kreirati i koristiti šahirani grb kraljevstva koje mu je ugovorima bilo zajamčeno. Iako su grbovi Hrvatske, Dalmacije, a posredno i Bosne, s kraja 15. i početka 16. stoljeća još uvijek imali pretensijski karakter car Maksimilijan polagao je legitimitet na njihova korištenja u okviru vlastite heraldičke prakse te ih je, na temelju brojnih dinastičkih argumenata, smatrao svojima.¹⁴⁶ Najposlije, šahirani je grb nakon višegodišnje vladarske uporabe, kao znamen svoga *regnuma*, prihvatali i hrvatska

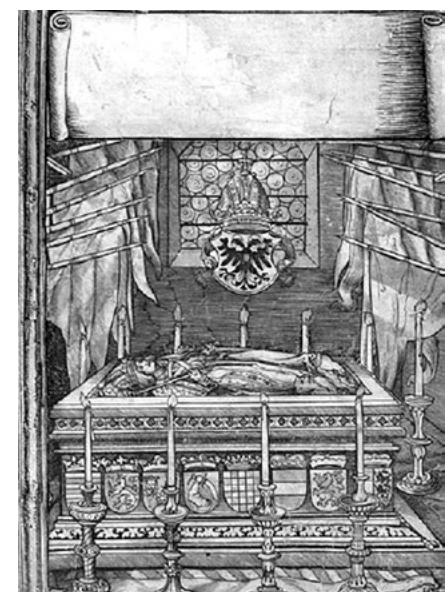
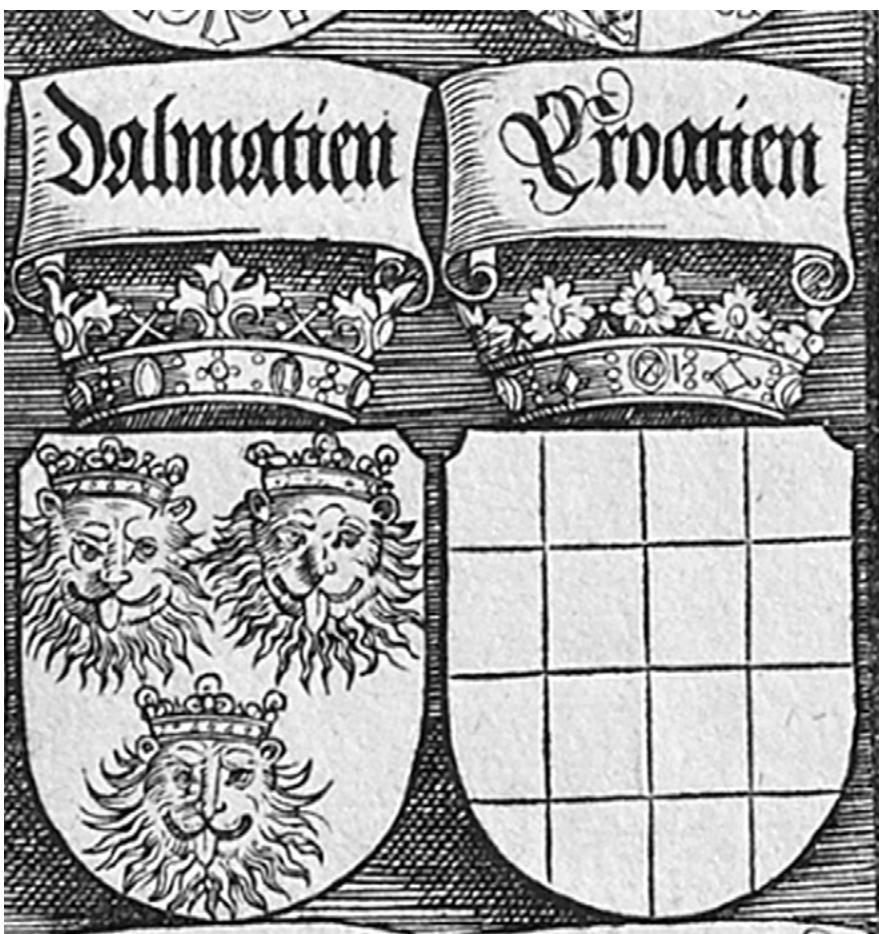
¹⁴³ L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 85-87; E. O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." 175-179. ¹⁴⁴ E. O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." 181, 182. ¹⁴⁵ S obzirom na teze, činjenice i argumentaciju prezentirano u ovome radu, u uvođenju smo naglasili da se nećemo baviti neplodnim povezivanjem podrijetla hrvatskoga grba s brojnim predheraldičkim šahiranim motivima. Ipak, potrebno se osvrnuti na dva primjera iz heraldičkoga vremena koja se u literaturi dovode u vezu s hrvatskim šahiranim grbom, a po našemu mišljenju s njime nemaju veze. Prvi je primjer pravokutna kamena spolja, šahirana (8x8), na lijevoj strani zvonika crkve sv. Sofije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku u kojoj je 1851. uočena glasovita Baščanska ploča s kraja 11. stoljeća. Ova šahirana ploča često se spominje u hrvatskoj heraldici ali o njoj postoje tek šture usmene informacije, a ne i kritički tekst. Vidi npr. Petar Strčić, "Je li 'šahovnica' na tornju crkve sv. Lucije u Jurandvoru na o. Krku iz ranoga srednjega vijeka, iz 15. ili iz 19. stoljeća?" *Historijski zbornik* 49 (1996): 278; D. Peić-Čaldarović i N. Stanićić, *Povijest hrvatskoga grba*: 65, 66. Mjesto na kojem je ploča uzidana ukazuje na sekundarni nastanak, a to potvrđuje i činjenica da je uočena tek 1865, 14 godina nakon Baščanske ploče. Iako postoje teze da je nastala u vrijeme dogradnje crkve 1498, dakle u razdoblju pojave hrvatskoga šahiranoga grba, znatno je vjerojatnije da je ova "šahovnica" recentni rad nastao u duhu nacionalnoga pokreta i prigodno ugrađen na već poznati "nacionalni" lokalitet. Postoji i mogućnost da je riječ o sakralnome motivu, prikazu "šahovnice" koja simbolizira scenu iz Muke u kojoj vojnici kockaju za Isusovu halju, kao npr. na dovratniku franačke crkve sv. Pavla (Vico Pancellorum) u Toskani iz 9. stoljeća. Zanimljiv je i prikaz bitke, odnosno obrane utvrde sa šahiranim (bijelo-crvenim) poljima na mozaiku u opatiji San Colombano u Bobbiu iz 11. stoljeća. Drugi primjer je grb na novcu hrvatskoga bana (1453-1467) i bosanskoga kralja (1471-1477) Nikole Iločkoga (1410-1477) koji je od 1471. do 1477. kovao vlastiti novac, srebrene denare s kraljevskim naslovom. Riječ je o imitaciji monete akvilejskih patrijarha, koja je u drugoj polovici 15. stoljeća bila često platežno sredstvo u hrvatskim krajevima. Nikola je izrađivao imitacije srebrnih dinara zadnjih akvilejskih patrijarha: Antonia II. Panciere de Portogruaro (1402-1412) i Ludwiga II. von Teck (1412-1435). Osim toga, kovao je i imitacije denara kralja Matije, pri čemu su Nikolini novci bili toliko slični kraljevskima da je Iločki na njima, uz svoj naslov ostavljao i Matijaševu vladarsku titulu. Na aversu novca patrijarha Antonia II. isti je štit (s prikazom grba Panciera) kao i na aversu Nikolina novca, dok se na reversu nalazi orao s nalijevo okrenutom glavom i raširenim krilima ("govoreći" grb grada Akvileje), baš kao i na Nikolinoj imitaciji. Na naličju novca Ludwiga II. nalazi se Majka Božja s malim Isusom, dok je na aversu štit ispunjen rombima, koji podsjećaju na šahirani motiv, a zapravo je riječ o grbu roda von Teck iz kojega je patrijarh potjecao. Taj se grb u literaturi neosnovano smatrao i prvim hrvatskim šahiranim grbom. ¹⁴⁶ O važnosti Bosne za obranu tadašnje

Prikazi složenog Maksimiljanovog grba u čijem je središtu sahirani štit s hrvatskim znamenjem te grbovi Hrvatske, Dalmacije i Bosne; *Trijumfalna povorka cara Maksimilijana* (Albertina, Beč, 25214)

Kolorirana heraldička znamenja Dalmacije, Hrvatske i Bosne; *Trijumfalna povorka cara Maksimilijana* (Albertina, Beč, 25214)

Sarkofag cara Maksimilijana s prikazom careva pogreba, *Trijumfalni luk cara Maksimilijana* (otisak iz 1526-1527)

Nekolorirana heraldička znamenja Dalmacije, Hrvatske i Bosne, *Trijumfalni luk cara Maksimilijana*, (otisak iz 1517-1518)

plemička elita koristeći ga na pečatu saborske isprave u Cetinjogradu od 1. siječnja 1527. Cetingradska isprava o izboru Ferdinanda Habsburškoga, proviđena je sa sedam pečata, a središnji i najveći, četvrti pečat, s kružnim natpisom "REGNI SIGILLUM" stoji se od znamena kvadratnoga oblika (8x8) s početnim srebrnim poljem.¹⁴⁷ Činjenica da se taj pečat nije koristio u ovjeravanju kasnijih saborskikh dokumenata, niti je poznato da se uopće koristio, govori u prilog tezi da ga je za tu priliku dao izraditi i preko svojih legata hrvatskome plemstvu poslati Maksimilijanov unuk i nasljednik austrijski nadvojvoda i netom izabrani češki kralj Ferdinand.

Hrvatski grbovi u heraldici posljednjih Jagelovića

Unatoč ugovoru o nasljeđivanju s Maksimilijanom iz 1492., ugarsko-hrvatski kralj Vladislav II. Jagelović bio je prisiljen odgovoriti na njegovu heraldičku ofenzivu. Tako je, u vrijeme pojavljivanja hrvatskoga šahiranoga grba, na molbu izaslanika "plemstva slavonskoga kraljevstva", kako se to izričito kaže (*Universitatis Nobilium Regni nostri Sclavonie*), posebnom grbovnicom sastavljenoj u Budimu 8. prosinca 1496. Kraljevini Slavoniji potvrdio i obnovio "stari" znamen "kune u polju obtočenu dvjema riekama, nu dodaje jošte za ures davor zvezdu u znak njihova velikoga junačtva".¹⁴⁸ Precizniji heraldički opis glasio bi: na plavome, između srebrnih valovitih greda, na crvenom polju korača kuna naravne boje, povrh nje na plavome crvena šestokraka zvijezda. Time su Jagelovići u javnu heraldičku praksu, uz već postojeći grb cjelokupnog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od Drave do Jadrana (tri okrunjene leopardove glave) uveli i zasebni zemaljski grb sada već (i heraldički) posve definiranog političkoga entiteta Kraljevine Slavonije koja je, kako sam kralj kaže, "štiti predzide" njegova kraljevstva, u neprestanom ratu s Turcima kojima zadaje velike gubitke. Već 1497. pojavio se i pečat Kraljevine Slavonije s grbom jednakim onome u grbovnci i s natpisom "SIGILVM NOBILVM REGNI SCLAVONIE". U iscrpojnoj analizi sadržaja grbovnice Ivan Bojničić, na temelju kneževskih, kraljevskih, banskih i herceških titulacija od 9. do 13. stoljeća i na temelju kasnije uporabe, pogrešno zaključuje da se slavonski grb s kunom odnosio na cjelokupno Hrvatsko-dalmatinsko kra-

ljevstvo od Drave do Jadrana, odnosno da je pojам "Slavonije" i u tom slučaju jednostavno bio sinonim za sve te krajeve. Pritom zanemaruje postupno oblikovanje *regnuma* Slavonije u međurječju od polovice 13. do kraja 15. stoljeća, o čemu je bilo riječi, a ne uzima u obzir ni važnu činjenicu da su Jagelovići, uz taj navodno "stari", a zapravo novi grb s kunom u javnoj heraldičkoj praksi nastavili koristiti dotadašnji grb Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva s leopardovim glavama. Osim toga, ubrzo su, po uzoru na Habsburgovce započeli rabiti i srebrno-crveni šahirani štit kao grb Hrvatske, tri okrunjene leopardove glave kao grb Dalmacije te znamen ruke sa sabljom kao grb Bosne, slijedeći tako, u sva tri slučaja, Maksimiljanovu reatribuciju hrvatskoga grbovila. Kao razlika u heraldičkoj praksi dviju konkurentnih dinastija preostao je samo grb Slavonije odnosno slavonskoga *regnuma* s kunom, kojega je pak prihvatio novi hrvatski kralj Ferdinand, uključujući od 1529. i Slavoniju u svoju titulaciju. Time je proces državnopravnog i heraldičkog definiranja novovjekovne Slavonije (srednjovjekovnog "Slovinja") bio konačno dovršen.

No, podimo redom. U prvoj i drugoj četvrtini kvadriranoga Vladislavova grba koji je naslikan na gradskoj vijećnici u gradu Bardejovu (mađarski: Bártfa) u današnjoj Slovačkoj između 1505. i 1511. vide se dva zemaljska znamenja Ugarske: srebrno-crvene grede i dvostruki križ. U trećoj četvrtini je polje šahirano srebrno-crveno (4x5), a u četvrtoj polje s tri zlatne okrunjene leopardove glave na plavom. U srcu grba je orao Jagelovića na zlatnom polju, a između krune i štita grba upisan je kraljev monogram "W" (Wladislaus).¹⁴⁹ To je prvi primjer koji potvrđuje da su Jagelovići u javnu heraldičku praksu, uz grb dodijeljen Kraljevini Slavoniji 1496, početkom 16. stoljeća rabili i posebne grbove za Dalmaciju, tri zlatne leopardove glave na plavom polju, odnosno za Hrvatsku, srebrno-crveno šahirani štit. Osim toga, u vladarskoj heraldičkoj praksi Jagelovića, početkom 16. stoljeća, uz šahirani štit pojavljuje se i motiv ruke s uspravljenom sabljom, također habsburške provenijencije, i to u svojstvu pretenzijskog grba Bosne koja je, zajedno sa dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, tada uglavnom bila pod Osmanlija. O tome svjedoči grb Bosne na oratoriju u katedrali sv. Vida u Pragu, a potječe iz 1522. godine.¹⁵⁰

Hrvatske od Osmanlija govori i pismo papinskoga nuncija Burgia od 18. veljače 1526. u kojemu se osvrće na održavanje sabora plemstva Kraljevine Hrvatske u Križevcima 25. siječnja iste godine: "U listu od 15. pisao sam kako su Hrvati nakanili podati se principu Ferdinandu i kako je knez Krsto snovao postati gospodarom Bosne. Poslije sam točnije doznao za tu stvar. Neka pamti prečasno gospodstvo vaše da je ugovor istinit; i govore kako princip Ferdinand drage volje očekuje da bi se mogao proglašiti kraljem Bosne, budući da Bosna pripada Hrvatskoj."¹⁴⁷ Prema otisku pečata s Cetingradske isprave od 1. siječnja 1527. vidi se da je prvo početno polje s heraldički desne strane kvadratnog štita istaknuto, a slijedeće udubljeno. Na srednjovjekovnim primjerima pojedinih otisaka pečata koji su šahiranim grbovima koji su nastali u razdoblju "žive heraldike", kada su heraldička pravila bila strogo poštovana (npr. obitelji de Clifford, de Warrene, Sponheim, grada Kirchheimbolandena itd.), početno polje s heraldički desne strane štita također istaknuto, a slijedeće udubljeno, dakle kao i na primjeru pečata iz Cetingrada. S obzirom da je poznato da su dotični grbovi šahirani tako da početno polje predstavlja metal (zlato ili srebro), a slijedeće polje boju (plavu, odnosno crvenu i zelenu), može se zaključiti kako istaknuto polje nastalo prilikom pečaćenja takvim šahiranim grbovima doista predstavlja metal, a udubljeno polje boju. U skladu s tim, u slučaju otiska pečata s Cetingradske isprave početno istaknuto polje također bi predstavljalo metal (srebro), a slijedeće udubljeno polje boju (crveno), što znači da bi sam grb bio srebrno-crveno šahiran. To potkrepljuje i spomenuti niz koloriranih primjera hrvatskoga grba sa šahiranim poljima nastalima od kraja 15. do početka 16. stoljeća u slučaju kojih je početno polje štita gotovo uvijek srebrno (metal), dok je slijedeće polje crveno (boja).¹⁴⁸ Ivan Bojničić Kninski, "Grbovnica Kraljevine 'Slavonije'": 14-22. Važno je istaknuti da prije Vladislavove grbovnice iz 1496. lik kune u sklopu nekoga grba pripisanoga hrvatskim zemljama nikada nije zabilježen kao heraldički motiv, a o teritorijalnom kontekstu *regnuma* kojemu je dodijeljen grb govori i simbolika dviju rijeka, Drave i Save, između kojih se kreće kuna. M. Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*: 16, 17. G. Pálffy, "Heraldische Repräsentationen der Herrscher und Adel in den österreichischen Landesgründungsbriefen des 15. Jahrhunderts", *Archiv für österreichische Geschichte*, 1908, 1, 1-12.

Iz godine 1518. datira karta Češke Mikuláša Klaudyána ukrašena nizom grbova zemalja iz kraljevske titule Vladislavova nasljednika Ludovika II. Jagelovića (1506-1526). Na njoj još uvek nalazimo starije atribucije hrvatskih grbova: štit s tri leopardove glave na plavome prati natpis "Charwatsky kral", a ruku sa sabljom na crvenome "Dalmatsky kral". Međutim, ovaj je prikaz dekorativne prirode, likovno slijedi noviju habsburšku heraldičku praksu (tako je sablja, koju drži ruka u zlatnom rukavu s vezicama, prikazana uspravljeni, u habsburškom heraldičkom stilu kakav se može uočiti na Trijumfálnom luku) dok se u atribucijskom pogledu oslanja na starije grbovničke izvore i ne odražava recentnu službenu heraldiku.

Srebrno-crveno šahirani grb Hrvatske (4x7) uz tri okrunjene leopardove glave, vidimo kao dio kompleksnoga vladarskoga grba smještenoga uz tron kralja Ludovika na grafičkome listu Hansa Burgkmaira iz 1525. Naposljetku, na Ludovikovom velikom taliru iz iste godine prikazani su grbovi s motivom crveno-srebrno šahiranog štita (Hrvatska), ruke s mačem (Bosna) i tri okrunjene leopardove glave (Dalmacija), dok se grb Slavonije (kuna između dviju rijeka) na tom taliru uopće ne pojavljuje.

Ukratko, potkraj 15. i početkom 16. stoljeća, u okviru vladarske heraldičke prakse Jagelovića, kao grbovi sada već Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva, uz ustaljeni grb s tri okrunjene leopardove glave javljaju se još dva grba: kuna između dviju rijeka iznad koje je zvijezda - kao zemaljski grb Kraljevine Slavonije - i srebrno-crveno ili crveno-srebrno šahirani štit kao zemaljski grb Hrvatske, izvorno habsburške provenijencije. Istdobno je dotadašnji grb cjelokupnog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od Drave do Jadrana (tri leopardove glave), također po obrascu habsburške heraldičke prakse, postao isključivo grb Kraljevine Dalmacije a ne i Hrvatske kao što je bio slučaj tijekom čitavoga 15. stoljeća. Osim toga, znamenje koje je u europskim grbovnicima od početka 15. stoljeća najčešće označavalo Hrvatsku, a ponekad i Dalmaciju (ruka s mačem), također se, u modificirano obliku, na samom kraju vladarske heraldike Jagelovića kao ugarsko-hrvatskih kraljeva, počinje koristiti kao pretenzijski grb Bosne. Naime, do tada su ugarsko-hrvatski kraljevi kao zemaljski grb Bosne, odnosno Bosanskog kraljevstva, koristili heraldički motiv krune sa stiliziranim ljiljanima o čemu je već bilo riječi.

Prevaga habsburške heraldičke politike

Uporaba novih i reatribucija postojećih grbova u habsburškoj i jagelonskoj heraldici započeta potkraj 15. stoljeća odvijala

se u kontekstu dinastičko-političkih nadmetanja i borbi za ugarsko-hrvatsko prijestolje. Može se zaključiti da je službena uporaba šahiranog štita, u svojstvu grba Hrvatske, ruke s mačem kao grba Bosne te leopardovih glava kao grba Dalmacije, započela u Innsbrucku kao središtu habsburške moći potkraj 15. stoljeća i to u vladarskoj heraldici Maksimilijana I, a početkom 16. stoljeća bila je prihvaćena i u okviru javne heraldičke prakse Jagelovića. Dok su, s jedne strane, nastanak i uporaba ovih grbova pod okriljem Habsburgovaca 1490-ih godina izravno povezani s potporom hrvatskoga plemstva Maksimilijanu kao pretendentu i nasljedniku prijestolja od kojega se očekivala pomoć u borbi protiv Osmanlija, s druge strane, grbovnica kralja Vladislava II. dana slavonskome plemstvu 1496. upućuje na većinsko pristajanje plemstva novoformirane Kraljevine Slavonije uz Jageloviće. Tu podjelu među hrvatsko-slavonskim plemstvom potvrdili su kasniji događaji.

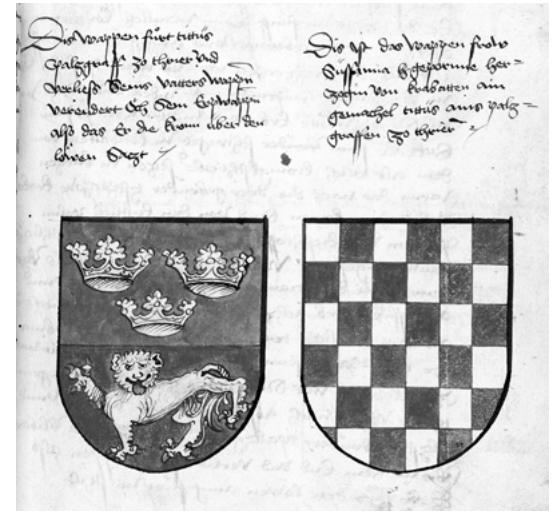
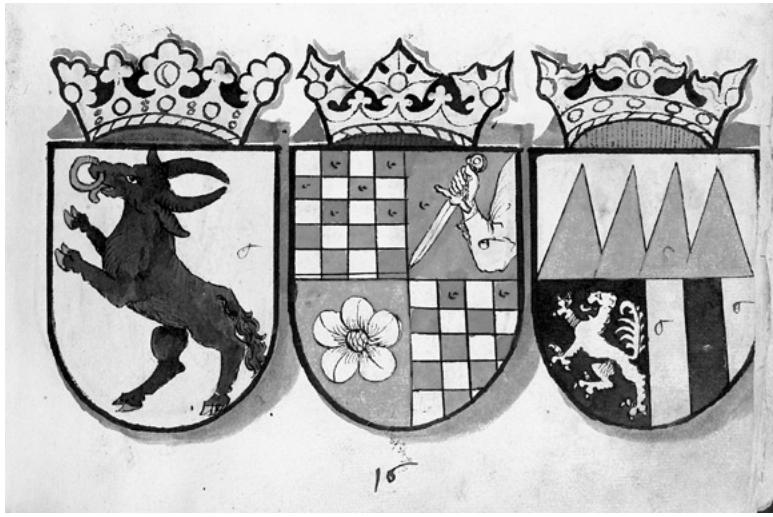
Da bi spriječila habsburško preuzimanje prijestolja, ugarska je plemićka oporba na Rákoškom polju 1505. izglasala odluku o zabrani da se za ugarskoga kralja predlaže stranac, a sam je Vladislav bio prisiljen tu odluku proglašiti zakonom. S tim se zaključkom suglasila većina slavonskoga plemstva ali ga je hrvatsko-dalmatinsko plemstvo odbilo sankcionirati. Osim toga, zbog teške situacije u kojoj se Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo nalazilo Vladislav je bio prisiljen tražiti habsburšku pomoć, kako u unutarnjoj tako i u vanjskoj politici. U nastajanju da osigura svoja prava, Maksimilian je po treći put, u tajnosti, 1506. godine obnovio ugovor o naslijedivanju s Vladislavom. Tada sklopljeni dvostruki ženidbeni dogovor, sa stanovitom odgodom zbog mladosti mlađenaca, potvrđio se 1515. u Beču. Tada se Maksimilijanova unuka Marija udala za Vladislavova sina Ludovika, a carev unuk Ferdinand oženio je kraljevu kćи Anu. Upravo u tom razdoblju zabilježen je spomenuti heraldički motiv s grbom Hrvatske na trećem polju Vladislavovoga kraljevskoga grba koji je naslikan na gradskoj vijećnici u Bardejovu, dok je u četvrtom polju znamen s tri leopardove glave.

Ludovikova supruga Marija Habsburška bila je okrunjena za kraljicu Češke 1522. u Pragu. Vjerojatno su tada, na oratoriju praške katedrale sv. Vida, Jagelovići dali postaviti grbove Dalmacije (tri leopardove glave), Hrvatske (koji nedostaje ili je zbog sličnosti prilikom preuređenja katedrale u 19. stoljeću bio zamijenjen grbom Gornje Lužice) i Bosne (ruka s mačem), a umjetniku su pritom kao uzor poslužili upravo prikazi grbova Bosne i Hrvatske s *Wappenturma* u habsburškom Innsbrucku.¹⁵¹

Na svim se spomenutim primjerima vidi kako je pojava novih heraldičkih motiva na grbovima Hrvatske (šahirana polja) i

tation der Jagiellonen und der Habsburger. Die Wappen des königlichen Oratoriums im Prager Veitsdom im mitteleuropäischen Kontext.“: 176-190. Iako ovaj prikaz ruke s mačem slijedi aktualni habsburški heraldički stil, u slučaju boja bosanskoga grba s oratorija u katedrali sv. Vida u Pragu primijenjen je inverzni obrazac. Dok je na habsburškom pretenzijskom grbu Bosne ruka u zlatnom rukavu na crvenom polju, ovdje je ruka u crvenom rukavu na zlatnom polju.

¹⁵¹ G. Pálffy, “Heraldische Repräsentation der Jagiellonen und der Habsburger. Die Wappen des königlichen Oratoriums im Prager Veitsdom im mitteleuropäischen Kontext.“: 176-190.

Prvi grbovnički prikazi šahiranog grba Hrvatske, oko 1498; grbovnik Jörga Rogen: heraldička znamenja s atribucijama: "ein freykonig zo crabatten" i "Susanna herzogin von Krabatten" (Universitäts- und Landesbibliothek für Tirol in Innsbruck, Ms. 545)

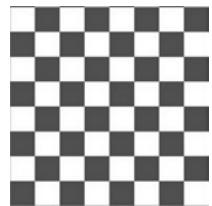
Grbovi Dalmacije i Hrvatske na zajedničkom pečatu cara Maksimilijana i njegova unuka Karla (1506-1519)

Detalj Maksimilianova sprovida s prikazanim grbovima Bosne, Hrvatske i Dalmacije; drvorez Hansa Burgkmaira iz djela Weisskunig (1526/7)

Grbovi Dalmacije i Hrvatske na Karlovu pečatu španjolskoga princa (1516-1519)

Pecat Kraljevine Hrvatske s Cetingradske isprave o izboru Ferdinanda Habsburškoga za hrvatskog kralja 1. siječnja 1527. i rekonstrukcija srebrno-crveno šahiranog znamenja 8x8 s kvadratnog štita pečata

grbu novovjekovne Slavonije (kuna između dviju rijeka), koji su krajem 15. i početkom 16. stoljeća u pretenzijskom ili službenom smislu predstavljali pojedine dijelove Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva, povezana s političkim kontekstom tada aktualnih ugovora o nasljeđivanju odnosno prijestolnih borbi između Jagelovića i Habsburgovaca. Dakle, pojava i uporaba spomenutih heraldičkih znamenja upućuje na nastojanje Maksimilijana I. i Vladislava II. da uvođenjem "vlastitih" zemaljskih grbova za Hrvatsku i Bosnu s jedne te Slavoniju s druge strane, uz usporedno korištenje već ustaljenoga grba s tri okrunjene leopardove glave, zadovolje očekivanja svojih pristaša među hrvatskim odnosno slavonskim plemstvom te tako i u simboličkom smislu potvrde svoju vlast nad cijelim Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskim kraljevstvom. Može se reći kako su Jagelovići u tom ratu simbolima popuštali i postupno preuzimali heraldička znamenja koja su u pretenzijskom smislu već koristili Habsburgovci te su ih tako, početkom 16. stoljeća, konačno uveli u javnu heraldičku praksu.

Podrijetlo i simbolika šahiranog grba

Budući da je Hrvatska postala važnim osloncem u ostvarenju Maksimilianovih ambicija početak uporabe šahiranog štita kao posebnoga grba Kraljevine Hrvatske, bio je čin heraldičkog "označavanja" zemlje koja je, u okviru habsburških planova za širenjem moći prema istoku, zauzimala ključno mjesto.¹⁵²

Međutim, zašto se novi grb Hrvatske pojavio upravo u obliku šahiranoga štita? Za naše je tumačenje važna činjenica da samo hrvatsko plemstvo, upućujući molbe Maksimilijanu 1493. i 1494. godine, u kontekstu rata s Osmanlijama za Hrvatsku dosljedno koristi već rasprostranjene metafore tvrđave, kule, bedema i predziđa kršćanstva, odnosno Europe.¹⁵³ Potaknut tim pozivima i simboličkim usporedbama Hrvatske s "tvrđavom, kулом i predziđem" i sam je Maksimilijan 1498. naziva predziđem, imajući u vidu obranu naslijednih habsburških pokrajina: Kranjske, Štajerske i Koruške kojima je Hrvatska tada doista predstavljala posljednji preostali bedem i prvu crtu obrane od Osmanlija. Sukladno simbolici "tvrđave", a kako bi istaknuo novu habsburšku ulogu i misiju u obrani Hrvatske kao "predziđa kršćanstva" Maksimilijan je u svojoj vladarskoj heraldici kao znamenje Hrvatske najkasnije 1494. godine (primjer grba u Bolzanu) počeo koristiti stilizirani prikaz bedema, koji je heraldičkom redukcijom dobio oblik šahiranoga polja, s naizmjeničnim srebrnim i crvenim kvadratima, dakle u tradicionalnim bojama Habsburga-

vaca kao austrijskih nadvojvoda. Tako je nastao habsburški pretenzijski grb Kraljevine Hrvatske: srebrno-crvena ili crveno-srebrna šahirana polja kao oznaka "predziđa kršćanstva" pod zaštitom vladarske kuće Habsburgovaca.

Svakako, metafore "branika", "štita" ili "predziđa" za Hrvatsku su se nastavile vezivati u kontekstu protuosmanskih povijevanja hrvatskog plemstva s Habsburgovcima i tijekom prvih desetljeća 16. stoljeća. Tako je hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban Petar Berislavić u pismu Lavu X. 1516. molio papu za pomoć u obrani hrvatskih zemalja kako se ne bi dogodilo da "najljepši i najjači branici kršćanstva" padnu u turske ruke.¹⁵⁴ Maksimilijanov nasljednik Ferdinand Habsburški, koji je od 1521. godine kao austrijski nadvojvoda bio i gospodar zemalja koje su neposredno graničile s Hrvatskom, na državnom je saboru Svetog Rimskog Carstva u Nürnbergu 1522. godine istaknuo kako "viteški kršćanski narod" Hrvata "poput štita" stoji ispred Štajerske, Koruške i Kranjske, te cijele Europe i zapadnoga kršćanskog svijeta. Pritom je za Hrvatsku također upotrijebio izraz "predziđe" (zwingermaurer). Na tom istom saboru knez Bernardin Frankapan je održao glasoviti govor u kojem je molio okupljene staleže za pomoć u obrani od Osmanlija, napominjući kako je "Hrvatska štit i vrata kršćanstva". Bernardinov sin Krsto sljedeće je godine, u govoru pred papom Hadrijanom VI., nasljednikom Lava X., ponovio uvriježenu metaforu o Hrvatskoj kao "predziđu" i "dverima" kršćanstva.¹⁵⁵

Hrvatski grb sa šahiranim poljima, dakle, predstavlja bedem, zid, predziđe ili samu tvrđavu iz čega proizlazi njegova jasnna premda polimorfna simbolika obrane, snage, postojanosti i sličnih asocijacija. Iako je od kraja 15. stoljeća u različitim oblicima bio raširen u retorici i simbolici svih naroda od Baltika do Sredozemlja, osobito u Litvi, Poljskoj i Mađarskoj, motiv se najdublje urezao u simbolički identitet Hrvatske. Od prve pojave do danas, konceptualiziran je na različite načine, najčešće u obliku *antemurale Christianitatis*. Sintagma je prvi upotrijebio francuski teolog, propovjednik i svetac Bernard iz Clairvauxa (1090-1153) u kontekstu borbe kršćanskih vitezova sa Selđucima, a izvorište joj je u starozavjetnoj *Pobjedničkoj pjesmi Judejaca* iz Knjige pro-roka Izajie.¹⁵⁶ S obzirom da je Bernardovo književno i teološko djelo imalo stanovitoga utjecaja na srednjovjekovnu hrvatsku kulturu, vjerojatno je metafora predziđa bila poznata hrvatskoj eliti i prije izravne osmanske opasnosti. Učvrstila se u drugoj polovici 15. stoljeća kada je u hrvatskome političkome imaginariju dobila posebno mjesto, ostajući na neki način djelatna do danas.¹⁵⁷ Kao i sve snažne metafore iznjedrene u teškim vremenima

¹⁵² Teza o Maksimilijanu Habsburškom kao promotoru, a vjerojatno i idejnom tvorcu hrvatskoga šahiranoga grba iznesena je u navedenim radovima austrijskoga heraldičara Franz-Heinza Hya, a u hrvatskoj historiografiji u obliku retoričkoga pitanja postavlja je jedino Neven Budak (Neven Budak, Mario Streha, Željko Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*: Zagreb: Srednja Europa, 2011: 29). Maksimilijanovu važnost u tom smislu uočavaju i autori *Povijesti hrvatskoga grba* ali o tome ne donose jasan zaključak (D. Peić-Čaldarović, Nikša Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 53). ¹⁵³ Tako se staleži Hrvatskoga sabora pri obraćanju caru Maksimilijanu već 10. travnja 1494. sami nazivaju "predziđem kršćanstva" (*verpw der cristenhayt*). Vidi: F. Šišić, Šišić, "Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)": 78 (234) i već citirane dokumente iz te zbirke. ¹⁵⁴ V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do suršetka XIX stoljeća*. Knjiga četvrta: 333. ¹⁵⁵ Vedran Gligo, *Govori protiv Turaka*. Split: Logos, 1983: 343-345; 349-357 ¹⁵⁶ Slavomir Sambunjak, "Bernard od Clairvauxa u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti." *Filozofska istraživanja* 23 (1987): 1290-1307. ¹⁵⁷ O povijesno-politološkoj i simboličkoj interpretaciji metafore predziđa vidjeti

i topos predviđa je predstavljao autoreferentni okvir za tumačenje, razumijevanje i osmišljavanje suvremenih povijesnih zbiranja. Taj se okvir s vremenom mijenja i redefinira zadržavači u vijek i svoju mitsku dimenziju. Tijekom suvremene povijesti hrvatski je grb postao nacionalni simbol kojemu se redovito tražio dublji predheraldički korijen pa je, umjesto osvještavanja u povijesnome kontekstu nastanka, njegova mitska sastavnica iznova mistificirana. Kako god bilo, šahirani je grb prihvaćen kao važan dio hrvatskoga povijesnoga, političkoga i simboličnoga samoprepoznavanja.

Po svom heraldičkom motivu hrvatski grb pripada relativno brojnoj skupini šahiranih grbova koji su nastali likovnim preoblikovanjem tvrđavnog, obrambenog bedema (zajedno s kruništem ili bez njega) u raščetvorena ili šahirana polja. Riječ je o specifičnom, ali heraldički poznatom i uobičajenom postupku u oblikovanju grbova. Takvu praksu potvrđuju brojni i raznovrsni primjeri iz svih razdoblja heraldičke povijesti od pojave prvih grbova do suvremenog doba te u svim dijelovima Europe u kojima je tijekom srednjovjekovlja zaživjela uporaba grbova. Jednostavnom likovnom redukcijom, odnosno stilizacijom tvrđavnog zida, bedema ili zidnog kruništa, dobila se šahirana ploha. Pritom se zbog estetskih razloga i lakšega crtanja, kameni pravokutnici ujednačavaju, a teži se i logičnoj simetriji na način da se standardne linije kamenih blokova međusobno poravnaju u svim smjerovima i tako iz asimetričnoga zidnog rastera preoblikuju u šahirano polje s jasnim i pravilnim kvadratima ili pravokutnicima. Tako je bedem, kao osnovni lik u grbu, za suvremenoga promatrača postao gotovo neprepoznatljiv, a nametnuo se dojam apstraktne jednostavnosti. U heraldičkim opisima (blazoniranju) za takve grbove koristi se pojam "šahirani" (engl. checky, franc. cheguy) iako polja štita nisu izvedena iz "šahovnice" nego upravo iz tvrđavnog zida.¹⁵⁸ Kod šahiranih grbova, uz rijetke se iznimke naizmjenično kombinira jedan metal s jednom bojom (npr. srebrno i crveno, zlatno i plavo, srebrno i crno itd.) pri čemu je početno polje, na heraldički desnoj strani glave štita, u doba žive heraldike sa strogim pravilima gotovo uvek bilo metalno (srebro ili zlato). Premda je veliki broj šahiranih grbova, odnosno šahiranih motiva na heraldičkom znamenju, zasigurno nastao kao stilizacija zida ili utvrde, to ipak ne može tvrditi za sve šahirane grbove, osobito ne za one novije.

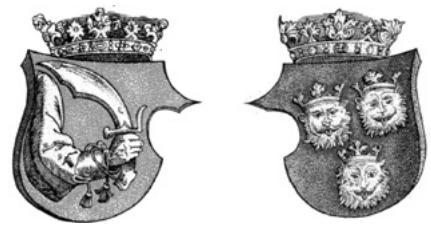
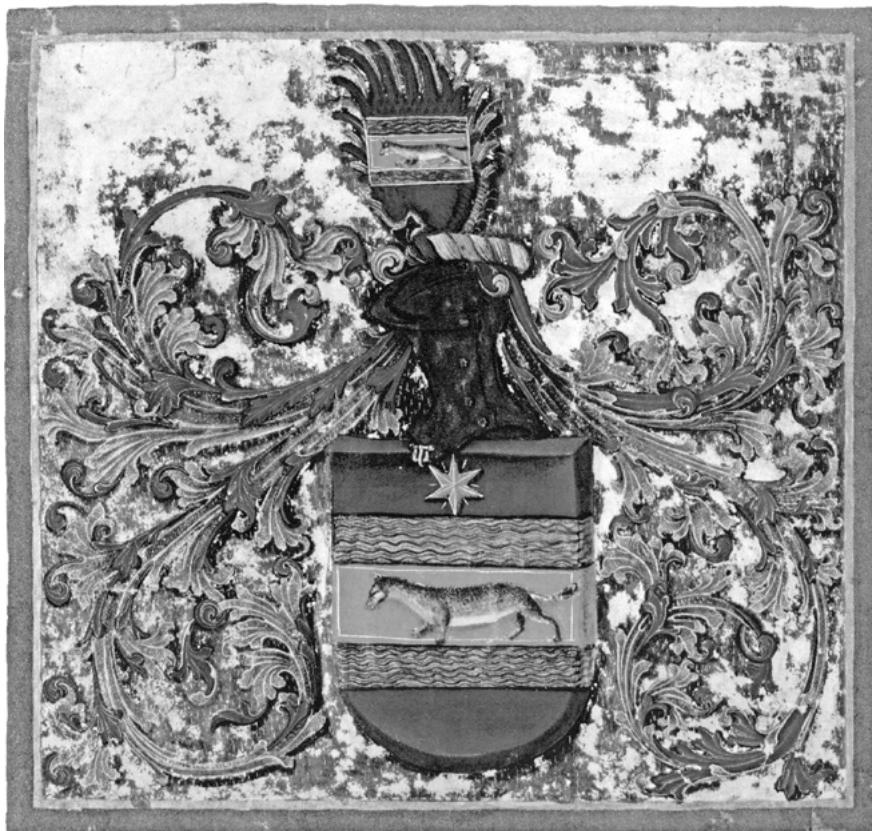
Ovdje ćemo navesti neke istaknutije primjere iz kojih je razvidno da su šahirana polja u grbovima nastala preoblikovanjem

tvrđavnoga zida. Jedan od najranijih takvih prikaza vezan je za znamenje, odnosno grb, koruškoga ogranka feudalnoga roda Sponheim (Spanheim). Dok je prikaz tvrđavnog zida s kruništem na novcu Filipa Sponheima, nadbiskupa Salzburga (1247-1256) i naslovног vojvode Koruške, bio još uviјek samo predheraldički motiv, nešto kasnije formirano heraldičko znamenje istoga roda, umjesto zida s kruništem, sastoji se upravo od šahiranih polja. Ovaj primjer grba Sponheima potječe iz početka 14. stoljeća i jasno ukazuje na postupak likovnoga preoblikovanja (predheraldičkog) bedema, zabilježenog na novcu, u heraldički stilizirana šahirana polja naizmjenično kolorirana jednim metalom (srebro) i jednom bojom (crveno).

Uz grbove plemićkih rodova, slični postupci mogu se primjetiti i na nekim gradskim grbovima. Jedan od najočitijih primjera je grb toskanskoga grada Pistoje iz 15. stoljeća - heraldički oblikovane zidne linije bez kruništa - koji se sredinom 16. stoljeća preoblikovao u grb sa srebrno-crveno šahiranim štitom.¹⁵⁹ Osim toga, na tvrđavni zid kao prvotni motiv pojedinih grbova s raščetvorenim ili šahiranim poljima ponekad mogu upućivati i takozvani "govoreći" grbovi kod kojih je u samom imenu roda kojemu grb pripada sadržan pojam kaštela, tvrđave ili burga. Jedan od takvih primjera je grb roda Castell koji se sastoji od srebrno-crvenoga raščetvorenoga štita. Upravo je takav grb zabilježen u grbovniku *Zürcher Wappenrolle* (nastao oko 1340.) s naznakom da je riječ o grbu "Grafen von Kasteln". Među brojnim primjerima "govorećih" grbova ističemo još i grbove rodova de Burgh (Irska i Velika Britanija), Burgess (Velika Britanija), Boyneburg i Faber-Castell (Njemačka), Baldassini Castelli Gozze (Italija) itd.

Zorne primjere preoblikovanja bedema ili tvrđavnoga zida u šahirani obrazac pronalazimo u velikoj skupini grbova s heraldičkom figurom takozvanoga otvorenoga zida. Kod tih grbova likovni prikaz zidne plohe čine šahirana polja kolorirana različitim bojama naizmjenično kombiniranim s heraldičkim metalima (srebro ili zlato). Na njima se, dakle, zid doslovno prikazuje u šahiranome obliku. Zanimljiv primjer takvog grba je znamenje roda Aregger (Švicarska) koje datira iz 1595. Na tom su grbu zlatni kvadrati otvorenog zida prikazani u perspektivi, gotovo trodimenzionalno, s uočljivim središnjim istacima istovjetnim onima na zidovima renesansnih palača (npr. Palazzo dei Diamanti u Ferrari), što nedvojbeno potvrđuje da doista simboliziraju zid, odnosno kamene četvorine zida. Važno je istaknuti kako se

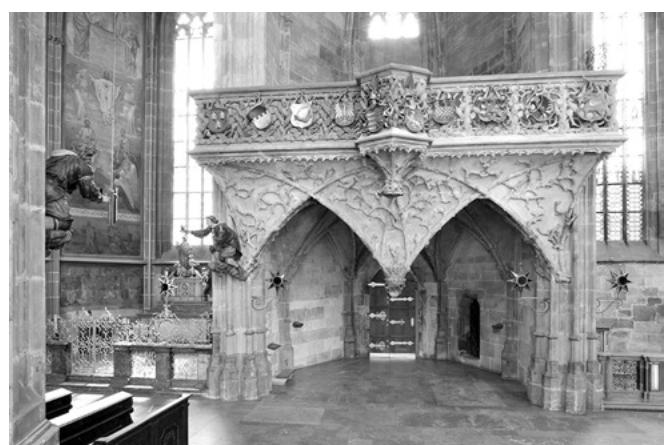
iscrpnu analizu: Ivo Žanić, "Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrije - predviđe - most." u: *Historijski mitovi na Balkanu Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003; 161-202. Pišući o metafori *antemurale* Žanić kaže: "Na konceptu predviđa utemeljile su se moderna patriotska ideologija i vizija nacionalnog prostora, te razvio ideal kršćanskog ratnika 'za krst časni i slobodu zlatnu...' " ¹⁵⁸ Kolokvijalni pojam "šahovnica" u slučaju hrvatskoga grba pogrešan je i neprimjeren. "Šahovnica" predstavlja isključivo šahovsku ploču s točno određenim brojem redova (osam redova brojčanih oznaka 1 do 8) kao i točno određenim brojem stupaca (osam stupaca slovnih oznaka a do h). S druge strane broj polja u šahiranim grbovima u okviru heraldičke prakse nije precizno zadan, odnosno može biti različit (pri čemu je najmanji broj polja devet - ukoliko je riječ o tri vodoravna reda i tri okomita stupca). ¹⁵⁹ Slični stariji i noviji primjeri supstitucije heraldički oblikovanih tvrđavnih zidnih linija (s kruništem ili bez njega), pa čak i cijelih tvrđava, šahiranim poljima, moguće je primjetiti na brojnim plemićkim i gradskim grbovima širom Europe, na primjer u slučaju grba jednoga ogranka Zrinskih (Hrvatska), rođova Bravo, De Lago i Leyva (Španjolska), rođa Reynell (Velika Britanija), područja odnosno grada Volgasta u sjevernoj Njemačkoj itd. Iz godine 1491. potječe i domaći crveno-srebrno šahirani grb (5x6) Ludovika Perovića, uklesan na renesansnom kamenom reljefu Svetog Trojstva u senjskoj katedrali. Iako se u literaturi nagađalo o povezanosti znamena Perovića s hrvatskim šahiranim grbom, za to ne postoje nikakvi argumenti.

Dekorativni prikaz grbova "Dalmatinskog kralja" i "Hrvatskog kralja" sa središnjim likom kralja Ludovika II. Jagelovića; karta Češke Mikuláša Klaudýána iz 1518.

Primjeri vladarske heraldike iz razdoblja Jagelovića: grb kojeg je kralj Vladislav II. dodijelio Kraljevini Slavoniji 1496; pečat slavonskoga kraljevstva iz 1497; Vladislavov složeni kraljevski grb u gradu Bardejovu (1505-1511); zemaljski grbovi Dalmacije i Bosne na oratoriju u katedrali sv. Vida u Pragu, nastali u vrijeme kralja Ludovika II. (1522)

u svim nabrojenim primjerima grbova u kojima je došlo do supstitucije zida sa šahiranim motivom bez iznimke može primjetiti kombinacija jednog metala i jedne boje. Među vrlo brojnim grbovima s otvorenim zidom u obliku šahiranoga polja možemo istaknuti znamenja rodova Lombardi (Šibenik), Dachenhäusen, Henneberg, Langen, Laufamholz, Loeben, Zech (Njemačka) kao i niz sličnih grbova koji potječe s područja Pomeranije (današnjih pribaltičkih dijelova Njemačke i Poljske) a pripadaju rodovima: Putbus, Carnitz, Gutzmerow, Schrock, Ahlebeck, Hertzberg, Podewils, Stojentin, Budde, Bandamer, Lockstaedt, Zarnow, Zozenow itd.

Najzad, postavlja se i pitanje početnoga polja u glavi štita hrvatskoga grba. Vidjeli smo da najveći broj prvih prikaza šahiranoga grba do 1527. a i kasnije, ima neujednačeni broj kvadrata, odnosno redova i stupaca u štitu. Najčešće je riječ o parnom broju kvadrata u glavi štita (4, 6, 8) što podrazumijeva asimetrični raspored metala/boje u kutovima glave štita. Prema već spomenutom općem pravilu kod šahiranih grbova, velika većina hrvatskih primjera počinje srebrnim (bijelim) poljem u heraldički desnoj strani glave štita, a završava crvenim. Međutim, ima i primjera s crvenim poljem kao početnim (upravo takav je i prvi prikaz iz Bozena). Asimetrični odnos metala i boje u glavi štita hrvatskoga grba sugerira nam izgled kruništa pa i time upućuje na utvrdu kao izvorni motiv stilizacije. Također, posve rijedak kvadratni štit grba na pečatu Cetingradske isprave iz 1527. (8x8) jasno asocira na bedem kao simbolički motiv. S druge strane, hrvatski šahirani grb nije bio dodijeljen vladarskom grbovnicom, a ni tijekom kasnije uporabe, sve do duboko u 19. stoljeće nije bio službeno normiran ni opisan. Stoga ne čudi da u njegovoj vladarskoj i dekorativnoj uporabi nije bilo čvrstoga pravila što se tiče početnoga rasporeda metala/boje kao i broja kvadrata u glavi štita. Unatoč prevlasti asimetričnoga oblika s početnim srebrnim poljem tijekom 16. i 17. stoljeća, u kasnijoj vladarskoj praksi, kao i u dekorativnoj uporabi, paralelno se javljaju različite varijante.¹⁶⁰

Podrijetlo i simbolika grba s kunom

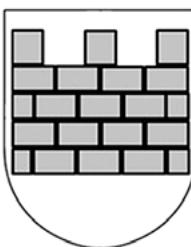
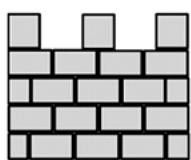
Zakoniti ugarsko-hrvatski kralj Vladislav Jagelović, poznatom je grbovnicom iz godine 1496. Kraljevini Slavoniji dodijelio grb s kunom između dviju rijeka, sa šesterokrakom zvijezdom u vrhu štita. Pritom je u tekstu grbovnice Kraljevinu Slavoniju nazvao "osobitim štitom ili pravije predziđem ovoga našega Kraljevstva Ugarskog", budući da je Slavonija, odnosno međurjeće Save i Drave, tada doista bila posljednja crta obrane Ugarske od Osmanlija. Važnim se čini da Vladislav u svojoj grbovniци izričito navodi kako su mu slavonski plemići "u ime čitavoga plemstva naše Kraljevine Slavonije nastojali izložiti kako je, doduše,

ona Kraljevina Slavonija od starine imala kao lik u grbu (pro armorum insigni) jednu kunu (unum Mardurem) i kako se tim grbom (hys armis) dosad vazda služila". Kada opisuje dodijeljeni grb kaže: "a u sredini među njima na preostalom prostoru, na polju naime posve neobrađenom rečenu kunu, stari njihov lik (antiquum eorum insigne)".

Zašto se na grbu Slavonije pojavila kuna? Lik četveronožne životinje, čiji je oblik u tekstu grbovnice krajem 15. stoljeća bio "prepoznat" kao lik "kune", uočili smo već na aversu slavonskih banovaca, novca što su ga kovali hrvatski hercezi i banovi "cijele Slavonije" (dakle "Slavonije" u značenju neslužbenoga sinonima za cjelokupno Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo) od 1237. do druge polovice 14. stoljeća. Naime, riječ je o već spomenutom lavu Arpadovića, iznad i ispod kojega je, na tom novcu, smještena šesterokraka zvijezda. Na nešto starijim hrvatskim frizaticima ne nalazimo zvijezde u tom položaju ali i oni na reversu nose lik lava u hodu kao dinastički simbol mlađih kraljeva i hrvatskih hercega Andrije, Bele i Kolomana. Moglo bi se zaključiti da je heraldički prikaz kune, kakav vidimo na slavonskoj grbovniци iz 1496, iznad koje je šesterokraka zvijezda, analogijom "preseljeni" lik numizmatičkoga četveronošca s aversa banovaca iz 13. i 14. stoljeća. Ta nas analogija navodi na zaključak kako je kralj Vladislav, po preporuci slavonskog plemstva koje mu je i uputilo molbu, preuzeo lik tobožnje "kune" (izvorno lava) sa slavonskih banovaca kao "stari njihov (slavonski, plemički op. a.) lik" (antiquum eorum insigne) zajedno s pripadajućom zvijezdom te ga aplicirao na grb dodijeljen Kraljevini Slavoniji, odnosno njezinu plemstvu potkraj 15. stoljeća. Osim toga, presudni element izbora upravo toga "lika u grbu" u okviru spomenute heraldičke aplikacije predstavlja i titulacija na aversu slavonskih banovaca ("MONETA REGIS P(ro) SCLAVONIA" / ili skraćeno "REX SCLAVONIE"). Naime, slavonsko je plemstvo uporabom upravo tog lika s tobožnjeg "grba", a zapravo novca, uz navedenu pripadajuću "kraljevsku" titulaciju nastojalo u potpunosti heraldički i državnopravno definirati svoj međurječni *regnum* (srednjovjekovno "Slovinje") i konačno mu priskrbiti status Kraljevine Slavonije. Pritom se pred kraljem Vladislavom pozivalo kako na srednjovjekovnu "slavonsku" titulaciju tako i na dinastičko znakovlje lava u hodu hrvatskih hercega, protumačeno na vlastiti način kao lik "jedne kune" (unum Mardurem).

Preostaje da pokušamo odgovoriti kako je došlo do te neobične pretvorbe i zašto je numizmatički lav Arpadovića postao kuna? Šesterokraku zvijezdu, smještenu iznad kune, Vladislav u tekstu grbovnice izričito naziva Marsovom zvijezdom: "... a u gornjem polju je jedna zvijezda, koju hoćemo nazvati Martovom zvijezdom zbog neprekidnih ratova što ih vodi rečena kraljevina Slavonija i njezini žitelji...". Pritom povezivanje "Martove" zvijezde (odnosno imena rimskega boga Marsa) s kunom, predsta-

¹⁶⁰ U predmodernome razdoblju, sve do polovice 20. stoljeća, tome se pitanju nije pridavala heraldička, a kamoli politička ili ideološka važnost. Prvotnu asimetričnu kombinaciju s parnim brojem polja u glavi štita tijekom 19. stoljeća zamjenili su grbovi s neparnim brojem kvadrata i simetričnim rasporedom metala/boje u glavi štita, u obje varijante.

Slijed oblikovanja hrvatskoga šahiranoga grba kao stiliziranoga bedema sa srebrno-crvenim kvadratima. Utjecaj habsburške heraldike očituje se u odabiru srebrno-crvene kombinacije koju vidimo u grbu Habsburgovaca kao austrijskih nadvojvoda te u grbovima njihovih nasljednih zemalja Koruške i Kranjske.

Primjeri preuzimanja habsburških pretenzijskih grbova tijekom vladavine Ludovika II: složeni kraljevski grb s motivima iz grba Dalmacije i Hrvatske na štitu uz Ludovikovo pjestolje, 1525; zasebni grbovi Dalmacije, Hrvatske i Bosne na Ludovikovom taliru iz 1525.

Od srednjovjekovnog znamenja lava Arpadovića do novovjekovne slavonske kune: predheraldički motiv lava u hodu na reversu novca kralja Bele III.; lav u hodu na reversu novca hercega Andrije; lav u hodu na reversu novca hercega Bele (1220-1226); lav u hodu na aversu slavonskih banovaca kao novca hrvatskih hercega

vlja igru riječima budući da se kuna na srednjovjekovnom latinском naziva "martes". Tako je primjerice humanisti i prirodoslovac Ulisse Aldrovandi (1522-1605) smatrao "da su sva talijanska, španjolska, francuska i germanska imena za kunu (*marta, marturo, marder, mardre*) potekla od latinskog *martes*, a to posljednje ime da je postalo tako, što je "rečeno zvijere divlje i ratoborno, kao i sam bog rata Mars."¹⁶¹

Upravo se iz srednjovjekovne latinske riječi za kunu *martes* razvio pojam "marturine" (odnosno kunovine) koja se, kao redoviti porez plaćala slavonskim banovcima i to prvenstveno na području između Drave i Save. Mislimo da se "prepoznavanje" hrvatsko-dalmatinskog lava Arpadovića s reversa hrvatskih frizatika iz prve polovice 13. stoljeća, odnosno aversa slavonskih banovaca iz 13. i 14. stoljeća, kao slavonske "kune" na kraju 15. stoljeća, može objasniti time što je plemstvo slavonskoga *regnuma*, analogno "marturini" (kunovini) i sam lik neobično stilizirane četveronožne životinje na banovcima, kojima se taj porez plaćao, tijekom vremena počelo smatrati i nazivati konom. Tako se i šesterokraka zvijezda iznad "kune" (zapravo lava) na slavonskim banovcima počela tumačiti kao Marsova zvijezda, povezujući pojam kune (*martes*) s imenom rimskog boga Marsa, u čemu se reflektira humanistička učenost 15. stoljeća.

Zaključak: od grba zemlje do grba nacije

Od kraja 15. stoljeća u javnoj heraldičkoj praksi i različitim tiskanim djelima pojavljuje se grb sa štitom šahiranim na različite načine (4x4, 6x6, 7x7, 7x8, 8x8; crveno-srebrno, srebrno-crveno, asimetrično i simetrično ovisno o parnom ili neparnom broju kvadrata u glavi štita) prvo kao habsburški pretenzijski, a potom i kao zemaljski grb Kraljevine Hrvatske u okviru javne heraldike Jagelovića. S druge strane, ruka sa sabljom, kao stari motiv s grba koji se u europskim grbovnicima atribuirao najčešće Hrvatskoj a ponekad i Dalmaciji, od kraja 15. stoljeća redovito se javlja kao grb Bosne (koja je tada, zajedno sa značajnim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, već bila pod vlašću Osmanlija). Potkraj 15. stoljeća Habsburgovci reatribuiraju to staro dekorativno-grbovničko znamenje Hrvatske i u donekle izmijenjenoj obliku pripisuju ga Bosni. Time oni iz svoje perspektive, u kontekstu zajedničke protuosmanske borbe, žele simbolički i politički obnoviti predosmansku povezanost Hrvatske s Bosnom s ciljem zaustavljanja turskih prodora prema austrijskim naslijednim zemljama.

Grb novovjekovne Kraljevine Slavonije s kunom između dviju rijeka, što ga je slavonskom plemstvu dodijelio kralj Vladislav II. 1496, od početka se odnosio na točno određeno područje smješteno između rijeka Sutle, Drave, Kupe i Save, odnosno na prostor tadašnje Varaždinske, Zagrebačke i Križevačke županije, ko-

je su činile srednjovjekovni *regnum Slavoniae*. Osim toga, Jagelovići su, uz "vlastiti" grb Kraljevine Slavonije, početkom 16. stoljeća, prateći pretenzijsku heraldičku praksu konkurentskih Habsburgovaca, u svoju javnu heraldiku uveli i novi grb Bosne te zasebne grbove Hrvatske i Dalmacije.

Od svih spomenutih zemaljskih grbova najranije zabilježeno znamenje s tri leopardove glave - izvorno od 13. do 14. stoljeća osobni grb hrvatskih hercega, a tijekom 15. stoljeća službeni zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva - "pripalo" je na koncu isključivo Dalmaciju koja nije bila u ekspanzionističkom odnosno obrambenom fokusu ni Habsburgovcima niti Jagelovićima. Na području srednjovjekovnih dalmatinskih komuna već se tijekom prve polovice 15. stoljeća učvrstila vlast moćnog mletačkog lava, što ih je, uz turski "klin" koji se stvarao, sve više udaljavalo od stvarne i simboličke moći nekadašnjih vladara. Dok su krajem 15. stoljeća sada već zasebni odnosno novi politički entiteti Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Slavonije "stjecali" posve nove grbove, stari grb s leopardovim glavama, znamenje nekog jedinstvenog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od Drave do Jadranu, ipak se, zahvaljujući inerciji uporabe, zadržao u pretenzijsko-vladsarskoj heraldici obiju dinastija. Međutim, u novim okolnostima, uporaba tog grba ostala je "stiješnjena" izvan kontinentalnih "granica" novooblikovanoga hrvatsko-slavonskoga heraldičkoga znakovlja, pa se, uglavnom titularno, počela odnositi isključivo na Dalmaciju.

Time je bili redefinirana službena heraldika hrvatskih zemaljskih grbova za buduće novovjekovno razdoblje. U javnu heraldičku praksu uvedena su tri prepoznatljiva državna grba Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva: grb Kraljevine Hrvatske (polja šahirana srebrno-crveno), grb Kraljevine Slavonije (kuna prolazu između dviju rijeka iznad koje je šesterokraka zvijezda) i grb Kraljevine Dalmacije (tri okrunjene leopardove glave na plavom). Međutim, sudeći po djelovanju Sabora, kao službeni državni grb cijelokupnoga kraljevstva od druge polovice 16. pa sve do 19. stoljeća prvenstvo je imao upravo slavonski grb. Naiime, novovjekovna Kraljevina Slavonija, sa Zagrebom kao središtem, ostala je najzaštićenija od osmanskih osvajanja, a slavonsko je plemstvo očuvalo postojeće institucije vlasti. Područje srednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije najvećim je dijelom palo pod vlast Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, a sabor hrvatsko-dalmatinskog plemstva nije se od sredine 16. stoljeća sastajao na zasebnim zasjedanjima, nego se jednostavno priključio Slavonskome saboru.

Stoga je i heraldičko znamenje Kraljevine Slavonije u okviru djelovanja jedinstvenoga Hrvatsko-slavonskoga sabora imalo prvenstvo u odnosu na zemaljske grbove Hrvatske i Dalmacije. Tako se grb sa šahiranim poljima, kao zemaljski grb Hrvatske, nakon prve pojave na hrvatskom tlu 1527, rabi sporadično

¹⁶¹ Izvorni latinski naziv za kunu je "maelis" ili "mele", a "martes" se pojavljuje tek u srednjovjekovnom latinskom pod utjecajem germanskih jezika (starofrancuski "martre", staroengleski "mearp", staronorveški "mörðr", starovisokonjemački i jidiš "mardar").

Primjeri šahiranih grbova i grbova s otvorenim zidom:

Grbovi gradova Pistoje i Trebbina; grbovi rodova Putbus, Burgess, Castell, Dachenhausen i Sponheim

Pistoia

Trebino

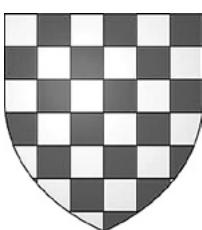
Burgess

Castell

Dachenhausen

Sponheim

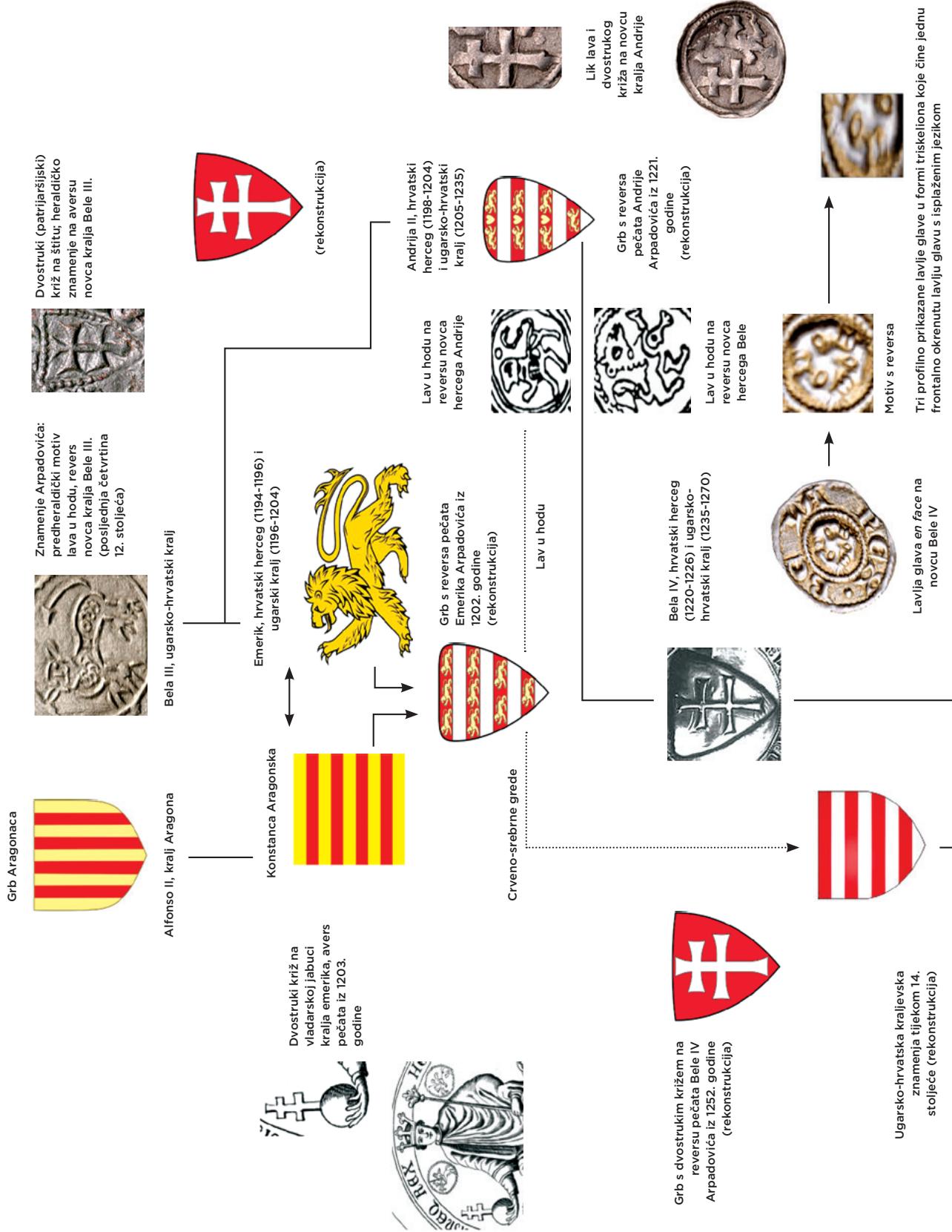
Putbus

Heraldički motiv otvorenog zida u obliku šahiranih polja (zlatna polja otvorenog zida) na znamenju roda Aregger (1595) oblikovana trodimenzionalno poput kamenih pravokutnika s dijamantnim vrhom na Palazzo dei Diamanti u Ferrari

Podrijetlo, uporaba i simbolika znamenja na hrvatskim zemaljskim grbovima

Grb Anžuvinaca

Likovi lava (leoparda) na novcima i grbovima hrvatskih hercega tijekom 13. stoljeća

Grbovi ugarsko-hrvatskog kralja Karla Roberta Antuninca (1301-1342) (rekonstrukcija)

Lik lava u hodu na herceškom novcu

Lavije (heraldički leopardi) glave na grbovima

Bela, hrvatski herceg (1260-1269)

Grb s aversa pečata herceg Bele iz 1268.

Antropomorfn oblik

Grb "Kralja Slavonije"

Grb "Kralja Dalmacije"

Zastava uz šator sina "ugarskog vojvode", kraj 13. stoljeća

Grb "Kralja Slavonije"

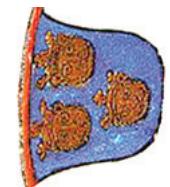
Kameni grb iz Ostrovic, sredina 14. Stoljeća, osobni grb hrvatskih hercega i banova "cijele Slavonije"

Grb Luksemburgovaca

Luksemburška Inačica grba Hrvatske i Dalmacije, početak 15. stoljeća

Jedan od grbova zemalja kralja Matijaša, 1488. godine

Pluralizacija heraldičkih znamenja

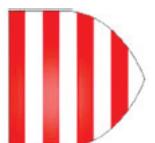

Grb Kraljevine Slavonije, grbovnica kralja Vladislava Jagelovića iz 1496.

Grb koljeg je Dubrovačka Republika počela koristiti od druge polovice 14. stoljeća po uzoru na ugarsko-hrvatski kraljevski grb

Grb Dubrovačke Republike sa slikom Sv. Vlaha (Lovoša Marinov Dobričević, sredina 15. stoljeća)

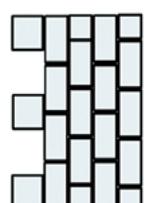

Zemaljski grb Ugarske od početka 15. stoljeća

Zemaljski grb Hrvatske na freskama u kući Waltera Zellera u Innsbrucku, 1495.

Sintagma o Hrvatskoj kao "tvrdavi" i bedemu (predizidu) obrane kršćanstva od Osmanlija primijenjena kao heraldičko znamenje u okviru pretenzije heraldike Habsburgovaca

Hrvatska

Pretenzijski habsburški grb Kraljevine Hrvatske Trijumfalna povorka cara Maksimilijana, 1515. Grb Kraljevine Hrvatske Pečat sa Cetingradske povelje iz 1527. godine

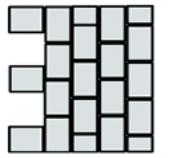

Dalmacija

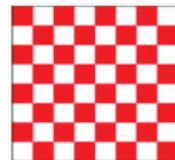
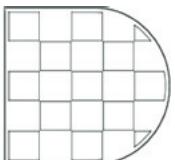
Zemaljski grb Kraljevine Dalmacije na taliru Ludovika Jagelovića iz 1525. godine

Slavonija

Preoblikovanje tvrđave/tvrđavnog zida u šahirana polja kroz heraldičke primjere

Kravavska bitka, 1493.

Štit sa
znamenjem na
pečatu iz 1527.
Cetingrad

Slijed formiranjia hrvatskog grba sa šahiranim poljima u okviru habsburške pretensijiske heraldike od 1493. do 1527. godine

Usporedni primjeri preoblikovanja prikaza tvrđave/tvrđavnog zida u šahirana ili rasčetvorenna polja na gradskim i obiteljskim grbovima/znamenjima

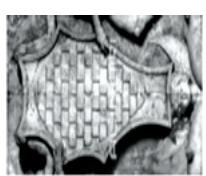

Srebrna
tvrdava na
plavom iznad
jezera

Zlatno-plava
šahirana polja
iznad jezera

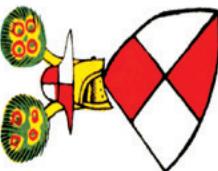
Varijante grba obitelji de Lago

Grb grada Pistoje,
15. stoljeće

Grb obitelji Spanheim/
Sponheim

Grb obitelji Kastel(n)

Grb grada Volgasta

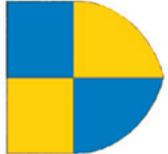
Pomeranija
– Volgast, 16. stoljeće

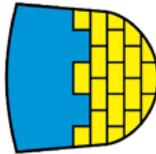
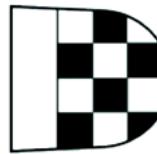
Grb obitelji Burgess

Varijante grba obitelji Reynell

Grb Williama de Burgha

Grb obitelji Baldassini
Castelli GozzePrimjeri otvorenog zida
stiliziranog u šahirana
polja

Grb grada Trebbina

Grb obitelji Lombardo

Varijante grba obitelji Šubić Zrinski

Varijante grba obitelji Bravo

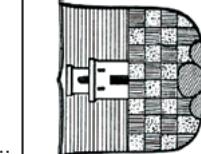
Znamenje Dubrovnika na portulanu iz 1466.

Znamenje Gaete na portulanu iz 1325.

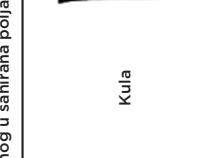
Pričaz gradskih zidina na počatu grada Dubrovnika, 15.-16. stoljeće

Putbus
Četvrt Nieder-Ingelheim,
grada Ingelheim am RheinObitelj Gindroz von
Saviese

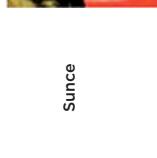
Obitelj Kant

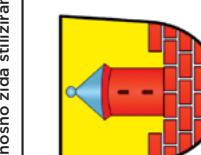
Obitelj Loeben

Obitelj Mauer

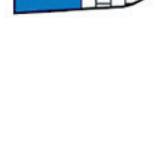
Obitelj Mauer grada Beča

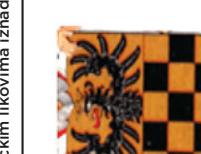
Obitelj Mauer Budde

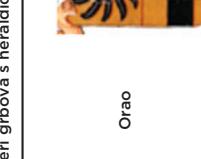
Obitelj Langen

Obitelj Mauer Attelwii

Orao

Lav

Jednorog

Grad Grafenberg

Obitelj Loeben

još neko vrijeme "u raznim prilikama i raznim mjestima", dok se nakon posljednjega samostalnoga zasjedanja Hrvatsko-dalmatinskog sabora 1557. godine u Steničnjaku, taj grb pojavljuje "uvijek kao neslužbeni grb uz službeni grb Slavonije."¹⁶² Kasnije, početkom 17. stoljeća, dolazi do pojave heraldičkog znamenja koje uključuje grbove svih triju kraljevina.¹⁶³ Time se simbolizirala politička ideja o Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji kao jedinstvenoj državnopravnoj cjelini. Heraldička reintegracija prethodila je političkoj koja je podrazumijevala obnovu hrvatsko-dalmatinsko-slavonske teritorijalne cjelovitosti u vidu *Trojednice*.¹⁶⁴

Posve novi element u dalnjem razvoju državno-zemaljskog znakovlja donosi ilirsko, građansko doba sredinom 19. stoljeća kada se grb "Ilirije" s polumjesecom i zvjezdom uklapa ne samo u okvir sjedinjenih grbova Slavonije, Hrvatske i Dalmacije (primjerice na instalacijskoj zastavi bana Josipa Jelačića) nego krat-

kotrajno stjeće značenje nacionalnog grba. Međutim, nacionalno-integracijska simbolika tu je ulogu u postnagodenom razdoblju ipak dodijelila grbu Kraljevine Hrvatske sa šahiranim poljima, kao heraldičkom znamenju "svih Hrvata". Tako će najposlijej, u nizu hrvatskih grbova što smo ih tematizirali u ovom radu, upravo znamen sa šahiranim poljima zauzeti prvenstveno mjesto *nacionalnoga grba*.

Mate Božić rođen je 1981. godine u Splitu u kojem je završio klasičnu gimnaziju te studij povijesti i filozofije na Filozofskome fakultetu. Tijekom studija bio je među pokretačima udruge studenata povijesti *Toma Arhidakon*. Sudjelovao je u organizaciji brojnih predavanja i seminara, kao i u pokretanju studentskog časopisa *Pleter* u kojem je objavio nekoliko historiografskih radova. Zanimaju ga teme iz hrvatske povijesti srednjovjekovnoga razdoblja, a osobito začeci i razvoj heraldičke teorije i prakse. Živi i radi u Solinu (u Osnovnoj školi Don Lovre Katića).

162 D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 74. **163** Jedan takav primjer hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog sjedinjenog grba potječe iz 1624. godine a nalazi se na nadgrobnoj ploči bana Tome Bakača Erdödyja u zagrebačkoj katedrali. Također, na saborskoj škrinji privilegija *Kraljevstva* koju je 1642. dao izraditi zemaljski protonotar Ivan Zigmardi Diankovečki uz službeni grb Slavonije, izrađen je posebno i grb Hrvatske. Integracijsku ideju odražava i banska zastava Nikole III. Erdodyja sa složenim grbovima (tri grba u formi jedne cjeline) Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nastala između 1680. i 1692. godine, u vrijeme Bečkog rata, kada su oslobođeni veliki dijelovi Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Tijekom 18. i 19. stoljeća brojni su primjeri korištenja sjedinjenog ili složenog grba triju kraljevina, primjerice sjedinjeni grb na portretu bana Ivana Draškovića (1732-1733), sjedinjeni grb na portretu bana Franje Nadasdy (1756-1783), sjedinjeni grb na konjaničkoj zastavi hrvatske domobranske čete iz protunapoleonskih ratova (1797), složeni grb na prikazu zastave bana Ignjata Gyulaya (1806-1831), kao i složeni grb na instalacijskoj zastavi bana Franje Vlašića iz 1832. Vidi: D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 83-108; 139-165. **164** D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 87.

Anne Carson

Ogled o greški (drugi nacrt)

ODABRAO I PREVEO: Nenad Ivić

A sanjam, istina je, o uprljanim rukavicama od brušene kože.
Tako sanjah
Od dana kad pročitah
U trećem svesku Freudovih pisama
(prošle su godine nakon što ga prestah viđati)
rečenicu što će je ovdje navesti u cijelosti.
Pismo Ferenciju 7.5.1909.:
“Nimalo ne nalikuje pjesniku, osim trepavica”
Freud okljeva da me imenuje
Ali
Velim vam,
Nije to bila
Mrlja od peludi.
Ovdje
Mi je moguće parafrazirati Descartesa
Ruka to zaposleno oruđe
Ili ostaviti.
Konačno
Što smo vi i ja u usporedbi s njime?
Vonj izgorjelih pastila.
Sjetim se ove rečenice svaki put kad pređem to mjesto.

Jean-Claude Milner

Od Lenjina do laži, jedna ezopovska pustolovina

Mala povijest pojma “ezopovski jezik”

Nikada nisam uistinu prestao čitati Marxa; prije nekoliko godina ponovo se latih Lenjina.* Malo toga sam sačuvao od Althusserova marksizma-lenjinizma, tek pažnju prema tekstualnosti. Lenjin je pisao precizno i zaslужuje da bude pomno čitan. Ja pak od sebe zahtijevam više nego nekad. Pazim na detalje koje sam nekad zanemarivao. To omogućuje otkrića.

Nedavno sam zastao pred izrazom “ezopovski jezik”. Našao sam ga dvaput u Lenjina. Nisam ga u potpunosti razumio, ali je kontekst dopuštao da zaobiđem prepreku; ostavio sam ga po strani. I onda, jednog dana, spazih da su stanovite upotrebe česte, navlastito na ruskom i američkom području, te da se, na ovaj ili onaj način, povezuju s Lenjinom. Osim što značenja nisu bila podudarna; čak su se ponekad i izokretala. Očigledno, nešto se dogodilo. Trebalo je to istjerati na čistac.

Pomnim pregledom danosti, pokazalo se da se, izvan jednostavnog kronološkog slijeda, različite upotrebe svrstavaju u distinkтивne klase; čini se da ih je organizirao stanoviti sistem preobrazbi. Zapravo je pravi eksperiment, koji se ticao diskurzivnih materijalnosti. Ovo što slijedi je u stvari izyještaj o promatranju. Skriva nekoliko iznenađenja.

“Ezopovski jezik” kod Lenjina, dakle. Dva spomena, rekoh barem koliko ja znam. Prvi je iz studenog 1905., malo poslije kri-

ze režima iz 1905. Lenjin proučava stanovite posljedice reformi koje su upravo dopuštene. Caristička je vlast naime dopustila stranke i dala im pravo da objavljuju novine; umijeće novinarskog pisanja se stoga promjenilo: “Dok je još postojala razlika između legalne i ilegalne štampe, pitanje partiskske štampe i vanpartiskske štampe bilo je rješivo lako, ali također jako pogrešno i abnormalno. Sva ilegalna štampa bila je partiska štampa [...]. Svaka je legalna štampa bila vanpartiska stoga što su partije bile zabranjene, ali je ”gravitirala“ oko ove ili one partije. Iz toga su proizlazila monstruozna sjedinjenja, abnormalni ”promiskuitet“, lažni znakovi; prinudna ustručavanja onih koji su željeli izraziti mišljenja partije miješala su se s nerazumijevanjem i kukačlukom onih što još nisu dostigli do tih mišljenja, koji, u stvari, nisu bili stranački ljudi. Prokletno doba govora na ezopovskom jeziku, književnog unižavanja, sluganskog izražavanja, potčinjanja misli. Proletarijat je stavio točku na tu strahotu...”^{o1}.

Drugi tekst je iz travnja 1917. Februarska revolucija se dogodila; početkom ožujka abdicirao je Nikola II i carizam prestaje postojati; krajem ožujka, Lenjin odlazi iz Švicarske u Rusiju. Tamo objavljuje jedno od svojih glavnih djela: *Imperializam kao posljednji stadij kapitalizma*. Dodaje i uvodno objašnjenje: “Brošuru koja se nudi pažnji čitalaca napisao sam u proljeće godine 1916. u Zürichu [...] Ne samo da sam bio prinuđen ograničiti se najstrože na isključivo teorijsku, osobito ekonomsku analizu, nego i da neophodne malobrojne primjedbe koje se tiču politike

* Izvornik: “De Lénine au mensonge, une aventure d’Esop”, u Jean-Claude Milner, *La puissance du détail. Phrases célèbres et fragments en philosophie*, Paris, Grasset, 2014, str. 219-249. ^{o1} “Partiskska organizacija i partiskska književnost”, u V. I. Lenjin, *O književnosti*, zbornik, Beograd, Rad, 1963, prev. Dragiša Živković, str. 4-5, sa malim preinakama. Izvornik dostupan na www.revolucija.ru/org_lit.htm.

Jean-Claude Milner,
3. siječanj 1941, Pariz.

formuliram s najvećom opreznošću, nagovještajima, onim ezo povskim - prokletim ezo povskim - jezikom, kojim su se pod cazonom morali služiti svi revolucionari, kad su se laćali pera da pišu "legalno" djelo. Teško je sada, u danima slobode, ponovo čitati ona mjesta koja su zbog carske cenzure iznakažena, prigušena, stisnuta željeznim kliještimi [...] morao sam govoriti jezikom 'roba'^{o2}.

Izraz "ezopovski jezik" ne odgovara izravno njegovoj upotrebi u francuskoj kulturi. Anegdota je poznata; pripovijeda je La Fontaine: Ezop, kojeg je njegov gospodar poslao na tržnicu da kupi ono što nađe najbolje, vraća se samo s jednom stvari: jezikom. Nezadovoljan, gospodar ga slijedećeg dana pošalje kupiti ono najgore: Ezop se opet vraća s jezikom. Pozvan da objasni, Ezop odgovara da je jezik, organ jezika, u čovjeka i najbolja i najgora stvar. Lenjin ističe jedan drugi aspekt; jezik pisca traži, kao i Ezop u ropstvu, da iskaže subverzivni smisao, onkraj nako blagih značenja.

Najprije, Lenjin preuzima izraz čiji on nije autor, koji drži poznatim ruskom čitateljstvu. Ne mora dalje objašnjavati. Međutim, taj se izraz ne pojavljuje u uvodima koji će 1920. godine popratiti francusko i njemačko izdanje. Izraz je dakle bio sasvim uobičajen na ruskom i svojstven ruskom jeziku. Ako je tome tako, treba se okrenuti slavistici.

Treće izdanje *Velike sovjetske enciklopedije* iz 1970. sadrži članak naslovjen u engleskoj verziji *Aesopian Language*^{o3}. Može ga se upotpuniti člankom istog naslova koji je Ray J. Parrot objavio u *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Literature*. Prema ovim izvorima, izraz je u drugoj polovici XIX. stoljeća popularizirao satiričar Mihail Jevgrafovič Saltikov-Šcedrin (1826-1889), fenomen sam pak datira s kraja XVIII. stoljeća. Saltikov-Šcedrin piše 1873.: "Ja sam ruski pisac i stoga imam dvije roboske navike: prvo, pisati u alegorijama i drugo, drhtati. Što se tiče navike alegorije, dugujem je odjelu za cenzuru, onakvom kakav je postojao prije reforme. Toliko je izmrcvario rusku književnost da se može vjerovati da se zavjetovao izbrisati je s lica zemlje. Ali književnost je ustrajala u želji za životom i pribjegla sredstvima varke [...] Dobili smo s jedne strane alegorije a s druge umjetnost razumijevanja alegorije, umijeće čitanja između redaka. Razvijena je posebna vrsta ropskog pisanja koje se može nazvati ezo povskim, vrsta koja je pokazala zamašnu maštovitost u iznalaženju skrivanja, insinuacija, alegorija i drugih sredstava varke."^{o4}" Razumijemo sada na što se odnose navodnici kojima Lenjin obuhvjuje izraz "ropski jezik" 1917. godine: Lenjin citira Saltikov-Šcedrina. Taj izraz će, uostalom, dobiti svoju samosvojnu sudbinu u XX. stoljeću na njemačkom području, u obliku *Sklaven-sprache*. Opozicija ga je često upotrebljavala u Istočnoj Njemačkoj. Neću se time baviti.

^{o2} Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, prevod Miloš Đurić, prilagođen; www.marxists.org>lenjin; predgovor ruskom izdanju iz Petrograda 16. travnja 1917. Treba obratiti pažnju na to da se taj predgovor, namijenjen ruskoj publici, ne nalazi u svim francuskim izdanjima. ^{o3} Članak iz Sovjetske enciklopedije dostupan je na engleskome na: <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Aesopian+Language>. ^{o4} Navedeno na engleskome od strane R. J. Parrota. Ovaj prevod, napravljen s engleskoga, samo je indikativan.

Jean-Claude Milner

Za bolje upoznavanje vremena Saltikov-Ščedrina, naučio sam upotrebljavati sintezu Anatolea Leroy-Beaulieua, *L'Empire des tsars et des Russes*, objavljenu prvo u *La Revue des Deux-Mondes* od 1873., i kasnije u tri sveska od 1881. do 1888. godine. Nisam se razočarao; tri poglavlja govore o cenzuri; ne upotrebljavajući izraz ezopovski jezik, on insistira na postupcima koje cenzura sažima: "Nijedna zemlja nije tako usavršila ingeniozno umijeće aluzije što dopušta pogoditi ono što se ne kaže, insinuacija što dopuštaju posumnjati u ono u što se naizgled sumnja, podrazumijevanja što daju snagu i začin mislima. [...] Pod težinom izgleda najtežih lanaca, mišljenje, primorano da se učini sitnim i da insinuira, nalazi sredstva nepoznata novinaru naviknutom da se slobodno kreće. Kritika i ironija su naučile kako da se preruše maskom pohvale. Zabranjena mišljenja ili vijesti objavljaju se publici u obliku nijekanja ili demantija."⁶⁵ U predgovoru 1988. godine, specijalist Georges Nivat prepoznaće ovdje jako dobar opis ezopovskog jezika.

Komentirajući Puškina češkoj publici, Jakobson nudi sličnu sliku: "Ne treba zanemariti činjenicu da neumoljiva i stalna cenzura predstavlja bitni element ruske povijesti književnosti (to vrijedi također, u jako velikoj mjeri, i za Puškinovo doba); sposobnost čitanja između redaka postaje stoga izuzetno velika

među čitateljima, pjesnik pribjegava aluzijama, ispuštanjima ili, - da upotrijebim ruski izraz - "ezopovskom jeziku"."⁶⁶

Sažeto, ezopovski jezik predstavlja vlastitu rusku varijantu umijeća pisanja pod prisilom. Ne čini se da je Leo Strauss to ikada uzeo u obzir, ali danas se takvo povezivanje uobičajilo. Pertinentnost izraza ovisi o postojanju službene cenzure. Kad je Lev Loseff 1984. napisao djelo o ezopovskom jeziku u modernoj književnosti, otvoreno je iznio svoj sud o Sovjetskom Savezu.⁶⁷ Ezopovski jezik je tamo postojao stoga što nije postojala sloboda izražavanja.

On čak postavlja i jedno etičko pitanje: do koje je mjere do pušteno demontirati postupke pisanja što omogućuju sovjetskim piscima da izbjegnu cenzuru? Navodi i riječi jednog pjesnika koji se požalio na strane kritičare; on je uspio izigrati sumnje i biti objavljen, a jedna je zapadna radio stanica detaljno pokazala njegove skrivene namjere: "Za koga oni to daju informacije? Za KGB?"⁶⁸ Što se tiče njega samog, Loseff kaže da je riješio problem, citirajući, od suvremenih autora, samo umrle ili emigrante. Od onih koji su još živjeli u Sovjetskom Savezu, navodi samo djela koja je cenzura razotkrila. Govori iziskustva, jer je i sam upotrebljavao ezopovski jezik dok je živio u Sovjetskom Savezu.

⁶⁵ Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et des Russes*, Paris 1882, sv. 2, str. 468. Ponovno izdano u istovjetnom obliku kod *L'Age de l'homme*, 1988, s predgovorom Georges Nivata. Izvornik je dostupan online na Google books. ⁶⁶ Roman Jakobson, "Marginal notes on Puškin's lyric poetry". Članak datira iz 1936. Najprije je objavljen na češkom; engleska verzija uvrštena je u V. svezak njegovih *Selected Writings*, Mouton 1979, 283-286. ⁶⁷ Lev Loseff, *On the Beneficence of Censorship. Aesopian Language in Modern Russian Literature*, München, 1984. Zahvaljujem Danielu Heller-Rozenu što mi je ukazao na to djelo. Lev Loseff-Livshitz je bio pjesnik. Rođen je u Lenjingradu 1937.; emigrirao je u Sjedinjene Američke Države 1976. godine. Umro je 2009. Njegova knjiga (str. 20) upozorila me na Jakobsonov članak. ⁶⁸ *Ibid.*, str. 249. Moguće je da je Leroy-Beaulieu bio oprezan kad nije objasnio izraz ezopovski jezik. On završava prvo od svoja tri poglavљa citatom Saltikov-Ščedrina. Nada se mogućnosti da bude čitan u Rusiji; možda upotrebljava ezopovski postupak da kaže Rusima o čemu govori, a da pritom ne izloži opasnosti pisca koji je tad još bio živ.

Povijest ruskog izraza je jasna. Ezop je bio dio klasičnog ruskog obrazovanja. Početkom XIX. stoljeća, basnopolasc Krilov se pozivao na njega i stekao golemu popularnost. Zahvaljujući njemu, umijeće postupaka aludiranja je usavršeno.⁰⁹ Činjenica je da je žanr basne općenito povezan sa satirom o moćima. Anegdote o Ezopu to naglašavaju. Latinski basnopolasc Fedar, i sam oslobođenik, od svojih je basni napravio ratni stroj protiv Sejana i Tiberija. Prema Renéu Jasinskem, prva knjiga La Fontaine-ovih basni izravno cilja na one koji su uzrokovali Fouquetov pad.¹⁰ U njima se nalaze brojne aluzije na Colberta. Ne treba tražiti drugih razloga za otezanje potvrde La Fontaineova izbora u Akademiju od strane Louisa XIV. I njegova upotreba francuskog jezika, obilježena povratkom "starom jeziku" skriva zahtjeve u korist starih sloboda koje je apsolutna monarhija, od Louisa XIII. I Richelieua, ukidala. Prikladno je spomenuti, iako se na radi o žanru basne *stricto sensu*, i *Roman o liscu te Orwellovu Životinjsku farmu*. Možemo dodati i ruske pučke priče i pjesme, u kojima likovi životinja zakrabuljuju satiru protiv bojara i popova.

Shvaćen nazuže, ezopovski jezik označava dakle fenomen specifičan za rusku književnost; on se bori protiv institucionalizirane cenzure čiji sudovi mogu izazvati teške posljedice, od zabrane do hapšenja ili izgona. Stvoren za carističkog režima, izraz se nastavlja upotrebljavati od strane samih Rusa i u sovjetskom režimu. Da li je tako i danas? Na to trebaju odgovoriti specijalisti za sadašnju Rusiju.

Naravno, taj se izraz može primijeniti i šire: u *Otoku pingvina* Anatolea Francea prepoznata je ezopovština. Slično je i sa znanstvenom fantastikom; u Sjedinjenim Državama, krajem sedamdesetih, ona je omogućila žalovanje preživjelima nakon teških bitaka. Američki kinematografija prepuna je ezopovskih filmova. Isto je i sa televizijskim serijama, čak danas. Prihvatomo li to, treba se ipak, što je metodološki ispravno, držati jasnog razlikovanja između uskog i širokog smisla. Ne treba zaboraviti vlastitu rusku upotrebu tog izraza.

Tako definiran, ovaj skup postupaka izaziva dvije različite reakcije u samih autora i promatrača. Svi su indignirani političkom situacijom koja čini nužnim pribjegavanje ezopovskom jeziku; ipak, neki priznaju da su, zbog toga, bili prisiljeni stalno iznalaziti nove načine; to, kao što smo vidjeli, Saltikov-Ščedrin otvoreno tvrdi. Više od stoljeća kasnije, Josif Brodski govori slično.¹¹ Loseff ističe "blagotvorne učinke" cenzure; njegove riječi se poklapaju s iskazima Leroy-Beaulieua: ovaj kaže da je razgovarao sa umirovljenim cenzorom koji mu je objasnio koliko je sloboda štampe bila štetna za književnost u Evropi i koliko su, upravo suprotno, različite zabrane u Rusiji omogućile razvoj refleksi-

je i umijeća pisanja. "Novine", veli stari censor, "su rival knjiga-ma i tekuća politika je najveći protivnik proučavanja i znanja." "Ima u tom paradoksu istine", komentira Leroy-Beaulieu.¹²

Ovoj se poziciji relativnog prihvatanja suprotstavlja Lenjinovo odbijanje. Zapazili smo silinu njegovih invektiva protiv ezopovskog jezika. One nemaju za metu caristički režim, već način izražavanja kao takav. Istina je da Lenjin ne zauzima književno stajalište. On drži do preciznosti i točnosti, stoga što je u pitanju politička ispravnost. I zato su mu ezopovske zaobilaznice nepodnošljive. Ne samo da je cenzura, kao princip, nepodnošljiva, nego ni politički publicist ne može iz toga izvući nikakvu korist. U predgovoru svojoj brošuri o imperijalizmu, Lenjin daje ovaj primjer: "Da bih u obliku koji može proći cenzuru objasnio čitaocu kako besramno lažu kapitalisti [...] morao sam uzeti primjer ... Japana. Pažljiv čitalac lako će umjesto Japana uzeti Rusiju, a umjesto Koreje - Finsku, Poljsku, Kurlandiju, Ukrajinu, Hrvatu, Buharu, Estoniju i druge zemlje koje nisu naseljene Velikorusima". Prisiljavajući se da govori o Japanu (koji je pobijedio Rusiju 1905.), Lenjin ne dobiva ništa sa stajališta pisanja koje i dalje ostaje jednako tehničko i suho; ali gubi na političkoj jasnoći, stoga što se ne može uhvatiti u koštac s jednim od najvažnijih ciljeva: s velikoruskim nacionalizmom.

U stvari, Lenjinov sud nije inkompatibilan sa sudom pisaca. On ne isključuje da su fikcionalna književnost i pjesništvo izašle pobjedonasne iz sukobljavanja s cenzurom. A i kako se divio Saltikov-Ščedrinu; svoje je vlastite polemike hranio uspomenama na tog autora. Ono pak što vrijedi za književnog genija, mogao je reći, ne vrijedi za političara. Marxova teorija je sve-moćna, stoga što je istinita, piše on 1913. godine; mogao je dodati: pod uvjetom da može biti iznesena u potpunosti i izravno. Istina na koju se ona poziva ne može se prilagoditi ezopovskim oblicima. Ako se oni ponekad i upotrijebe, moraju se uvrstiti u jasno i razlikovno izlaganje. Konačno, poslovice kojima Lenjin ukrašava svoje članke dolaze iz ezopovskog jezika ili, bolje, mogli bi iz njega dolaziti, kad bi bile samostalno upotrebljene. A one su integrirane upravo u pravi dokazni postupak, popraćen dokumentiranim primjerima. Kad nisu, to je stoga što cenzura bdiće i treba joj se prilagoditi, pod cijenu nejasnoća koje razjaruju Lenjina. Lenjinistička poslovica dobiva smisao na horizontu slobode izražavanja. Barem kad se on obraća publici, a ne samo partiji.

Spomenimo usput da nije isto s maoističkom poslovicom; ona zamjenjuje dokazni postupak više nego što ga ilustrira. Stoga što se Mao Ce-tung uvijek obraćao partiji, a nikad publici.

⁰⁹ Krilov (1769-1844) objavljuje prve basne 1809. a posljednje 1844. Politički, bijaše pristaša autoritarnog režima. ¹⁰ René Jasinski, *La Fontaine et le premier recueil des Fables*, Nizet, 1966. ¹¹ Interview na ruskome dan 1978. jednom emigrantskom časopisu; objavljen u Parizu; citiran u Loseff, *ibid.*, str. 12. ¹² *Ibid.*, sv. 2, knjiga V, poglavljje 3, str. 499. Ne odbacujem mogućnost da je i to poglavlje napisano ezopovskim stilom. Umirovljeni censor je možda fikcionalan; Leroy-Beaulieu se možda prepustio svom nezadovoljstvu stanjem francuske književnosti u prvim danima III. Republike. A kako nije želio da bude smatran reakcionarom ili jednostavno konzervativnim, poslužio se obilaznicom.

Ispitivanje bi se, da nisam susreo upotrebu izraza *ezopovski jezik* u za mene neočekivanom značenju i kontekstu, moglo ovdje zaustaviti. Nalazi se pod perom Karla Wittfogela, u važnom dijelu njegove *Orijentalne despocije*.¹³ Wittfogel je autor kojem se i danas prilazi suzdržano, ako čovjek pripada mojoj generaciji. Prišao je komunističkoj partiji 1920. godine; suradivao je u moskovskom Institutu Marxa i Engelsa 1931.; deportiran je 1933.; kasnije je oslobođen i našao se u Sjedinjenim Državama 1934., udaljio se od komunizma nakon njemačko-sovjetskog pakta. Poslije rata postao je izraziti antikomunist. To ga je navelo da počini nešto nepopravljivo. Pred senatskom komisijom je 7. kolovoza 1951. godine denuncirao imena kolega za koje je sumnjao da simpatiziraju Sovjetski Savez i komunističku Kinu; među njima je bio i veliki povjesničar Moses Finley, kojeg je osobno poznavao i s kojim je bio blizak.¹⁴

Ipak, ne bi smjelo sve stati na suzdržanosti. Poučno je danas čitati Wittfogela. Njegove povijesne teze, usredotočene na pitanje vode, iznova dobivaju na zanimljivosti sada kada to pitanje ponovo postaje ključno. Ponajviše pak, on sažima, svojom biografijom i svojom metodom, cijelu jednu stranu evropske povijesti XX. stoljeća. Podsjeća nas na razdoblje kad se moglo napisati: "Marksizam je postao *lingua franca* nemirnih intelektualaca mnogih zemalja".¹⁵ Da jedan evropski intelektualac dođe do toga da za njega ništa nije važnije od prihvatanja od strane američke demokracije, te da ne smatra denunciranje prevelikom cijenom za postizanje cilja, to je vrlo važan podatak. Treba ga uvrstiti u još uvijek otvoreni dosje jamstava koje su tražile i možda još danas traže Sjedinjene Države od intelektualca imigranta. Više ili manje grubo, prema prilikama, od njega se uvijek traži da prekine sa svojom prošlošću, to jest sa samim sobom. Zanimljivo je uočiti u biografijama njemačkih emigranata u Sjedinjenim američkim državama riječ ili gestu odbacivanja samog sebe. Naučno, odluka o denunciranju je izuzetna; Wittfogel je, čini se, jedini neosporni primjer.

Wittfogel se oslanja na pojam ezopovskog jezika. Da se izmjeri doseg njegove aluzije, treba proći kroz njegov znanstveni projekt. On je artikuliran u tri teze:

- Moguće je izdvojiti tip agrarnih društava nazvanih hidrauličkim. Obilježava ih velika važnost koju zauzima pitanje vode. Navodnjavanje i borba protiv poplava traže velike radeve, koje poduzima autoritarna središnja vlast i vodi razvije-

¹³ Karl Wittfogel, *Oriental despotism. A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, 1957, dostupno na <https://archive.org>KarlAugustWittfogel> [hrv. prevod Drago Dujmić, *Orijentalna despocija. Uspoređeno istraživanje totalne moći*, Zagreb, Globus, 1988., op. prev.]. Francuski prevod, objavljen 1964. godine, ponovo je izdan 1977., s novim Wittfogelovim predgovorom. Zauzvrat, iz njega je, na Wittfogelov zahtjev, nestao ponešto suzdržan predgovor Pierrea Vidal-Naqua-ta iz 1964. Vidal-Naquet objašnjava tu epizodu u *La Démocratie grecque vue d'ailleurs*, Flammarion 1990, str. 268-276. ¹⁴ O toj aferi, cf. prikaz Daniela P. Tompkinsa, "The World of Moses Finkelstein. The Year 1939 in M.I. Finley's Development as a Historian", u zborniku *Classical Antiquity and the Politics of America. From George Washington to George Bush*, Waco (Texas), Baylor University Press, 2006, uredio Michael Meckler, napose str. 110-112. Finley je promijenio svoje ime Finkelstein 1946. godine. Zbog Wittfogelove denuncijacije, otpušten je 1952., te 1954. emigrira u Veliku Britaniju. Postaje britanski državljanin 1962. godine. ¹⁵ Ibid., *Nouvelle préface* [predgovor dugom francuskom izdanju, op. prev.], str. 1. Izjava datira iz 1977. ¹⁶ Lenjin, "Porez u naturi". Tekst, datiran 21. travnja 1921., inauguirala novu ekonomsku politiku (NEP) koju obilježava djelomični povratak tržišnoj privredi. ¹⁷ Wittfogel, ibid., str. 400 izvornika.

na birokraciju. U konačnom stadiju, uočava se državno ropoljstvo, protegnuto na cjelokupno društveno tijelo.

- Taj je fenomen uočen na drevnom Istoku, te u moderno doba u Indiji i Kini. Može ga se nazvati "orientalnim despotizmom" prema Montesquieuovom izrazu. Marksističkim rječnikom rečeno, radi se o *azijskom načinu proizvodnje*, različitom od antičkog i feudalnog.
- Marx ovaj pojam upotrebljava od 1850. godine. Unatoč tome, pravovjerni marksizam-lenjinizam ga službeno smatra suprotnim doktrinama. Razlozi takvog izbora nisu znanstveni, već politički. Stoga što se "azijska" obilježja umnožavaju u sovjetskom društvu. Svaka "azijska" referenca se dakle smatra kritikom Sovjetskog Saveza.

U Wittfogelovim očima tekstualni argumenti, izvučeni iz Marxa i Lenjina, jednak su važni kao i empirijski. To obilježje upozorava na njegovu osobnu avanturu. On se ustrajno poziva na *autentični marksizam-lenjinizam*. Možda želi objasniti, između redaka, da on zasigurno jest denuncirao, ali iz vjernosti. U slučaju Lenjina, on zna da Lenjin ne preuzima izraz "azijski način proizvodnje". Unutar Wittfogelova dispozitiva, to predstavlja ozbiljnu zamjerku. Zaobilazi je isticanjem brojnih prigoda u kojima Lenjin prokazuje "azijske" aspekte sovjetskog društva. Jedan je tu tekst osobito važan. Datira iz travnja 1921. godine; u najavi radikalne promjene ekonomске politike, sadržan je niz kritika suvremenog stanja.¹⁶

Wittfogel zapaža da Lenjin nabraja obilježja što, uzeta zajedno, vrlo precizno opisuju azijski način, onakav kakav je odredio Marx. Zaključuje: "Lenjin je, doista, omotao argument koji je razvijao. Ali, [...] očigledno je ezopovskim jezikom izrazio svoju bojazan o tekućoj azijskoj obnovi i o novom tipu orijentalnog despotizma koji se uspostavlja."¹⁷

Sjetimo li se izvornih upotreba izraza *ezopovski jezik*, počinjemo se čuditi. Zašto bi Lenjin 1921. godine upotrijebio oblik pisanja koji je, tek četiri godine ranije, držao nepodnošljivim? Neki će istaknuti da je cenzura ponovo uspostavljena u Rusiji u tom razdoblju, ali o tome se ovdje ne radi. Ako joj netko tad nije bio podvrgnut, to je upravo Lenjin. Bio je on tada na vrhuncu moći. Wittfogel si je dakle dopustio jednu semantičku preobrazbu. Objasnjava je u fusnoti: "Na početku, Lenjin je upotrebljavao ezopovski jezik (jezik robova) da govori onima koje je vlast ugnjetavala, tako da gospodari ne shvate o čemu se radi [...]. Sad

kao vođa nove vladajuće klase, on se služi istim postupkom, da sakrije podanicima smisao svojih riječi.”¹⁸

Ističemo upotrebu zagrada: one znače da su izrazi ezopovski jezik i jezik robova strogo sinonimi. Wittfogel se oslanja na tekst iz 1917., gdje se ta dva izraza susreću. Poziva čitatelja da ga pogleda i da sam izmjeri obrat. Nekoć je ezopovski jezik služio podanicima; postao je jezik vladajućih. Nekoć namijenjen varanju ovih drugih, postao je sredstvo varanja prvih. Nekoć sredstvo slobode, postao je sredstvo potčinjanja. Od nekadašnjeg jezika robova, postao je jezik gospodara.

Otkrivamo, ispod, jednu doktrinu koja tjeru strah u kosti: neki od onih koji se bore protiv proganjanja formiraju se da postanu najučinkovitiji progonitelji. Wittfogel ne citira Lea Straussa, i, uzajamno, Leo Strauss ne citira Wittfogela. Ima tome dobar razlog: Strauss ne odvaja umijeće pisanja od njegova finaliteta; kakve god bile upotrebljene tehnike, one vrijede samo ako su usmjerene jednom jedinom cilju: izbjegći proganjanje. Wittfogel pak prihvata formalističko stajalište: ezopovski jezik je skup postupaka koje se može, i mora, shvatiti autonomno. Mogu ostati identični čak i kad služe različitim ciljevima. U skladu s time, Lenjin je osuđivao ezopovski jezik dok se borio protiv carizma, stoga što nije mogao postići savršenu jasnoću; rehabilitirao ga je kad je taj jezik omogućio obnašanje lenjinističke vlasti; odsutnost jasnoće postala bi u njegovim očima zasluga.

Takvo čitanje izaziva pitanja. Ono je svojstveno Wittfogelu. Predstavlja li autentično otkriće ili pak samo posebnost? Je li povezano s njegovom biografijom, te, napose, s epizodom denunciranja? Otkriti kod Lenjina obrate, to bi moglo opravdati da si marksist-lenjinist i sam dopusti poneki. Jer Wittfogel se smatrao marksistom-lenjinistom, možda jedinim koji razumije doktrinu i slijedi je s apsolutnom vjernošću. Ako se tako dovede do sudobnosnog dana denuncijacije, individualna anegdota dobiva na važnosti; ona nije nezanimljiva ali iz nje se ne može izvući nikakav zaključak o cjelini. A podrobnije ispitivanje danosti otkriva posve različitu situaciju. Bio on toga svjestan ili ne, kratak Wittfogelov komentar i fusnota upisuju se u kritičnu epizodu američkog političkog života. Koliko god to izgledalo čudno, izraz ezopovski jezik je igrao, neko vrijeme, stanovitu ulogu u sistemu predodžbi koji je gradila demokracija u Americi. Kratak Wittfogelov komentar svjedoči o zamašnom diskurzivnom premještanju.

Valja se vratiti makartizmu. Evropljani općenito o tome znaju nedovoljno. Svode ga na senatora McCarthyja i na Kongresnu komisiju za antameričku djelatnost (HUAC) iako on nije bio član

te komisije koja je djelovala od 1938. do 1975., dobrano preko granica makartizma. Strogo uzevši, to ime označava doba lova na “crvene” (Red Scare), koji je divljao od 1947. do 1957. Radi se o pokretu velikog zamaha, koji je obuhvatio sve vidove vlasti: pravnu, u obliku procesa i osuda (uključivo i osudu na smrt Rosenbergovih); zakonodavnu, u obliku parlamentarnih komisija (McCarthyjeva komisija je samo jedna od njih i nije najvažnija); izvršnu, u obliku sankcioniranja i discipliniranja funkcionera i de-naturalizacija; štampu, u obliku denuncijacija i širenja glasina. Strah od komunizma je istaknut u prvi plan, ali u stvari radi se o mnogo više.

Lov na crvene je samo jedno od lica javnog i militantnog antiruzveltizma koji se dočepao poluga vlasti nakon 1945., izuzev Bijele kuće. Jedan dio američkog javnog mnijenja nije nikad prihvatio New Deal; kako je Roosevelt postao nedodirljiv zbog rata, njegovi su protivnici morali čekati da sistematski razore njegovo nasljeđe. Ali baš zbog rata, to je nasljeđe od više od dvanaest godina postalo mnogo veće od ekonomskе politike. U očima nekih, ono je uništavalo demokraciju, onaku kakvu su Amerikanici iznova izmislili, suprotstavivši se gluparijama stare Evrope. Trebalo je što prije započeti s restauracijom; u tome će borba idejama zaokupiti važno mjesto, možda i najvažnije.

Ruzveltizam je okupio naciju oko borbe protiv fašizma, u ime sloboda. Zato je i sklopio savez sa svim antifašistima, evropskim emigrantima, progresivnim Amerikancima, umjetnicima, intelektualcima, sveučilišnim nastavnicima.¹⁹ Nakon loma izazvanog njemačko-sovjetskim paktom, u dominantnu poziciju je naravno došla američka komunistička partija i njezini simpatizeri. Logično, antiruzveltizam se poduhvatio sistematicne dekonstrukcije tog dispozitiva. Ne samo da je antifašizam, u širem značenju, postao neprijatelj kojeg treba uništiti, već je trebalo potisnuti i sve novotarije izazvane ratom. Žene su se morale vratiti na ognjišta; pažljivo je ispljevljen svaki preostatak egalitarnih tendencija kod boraca povratnika iz Evrope; sudjelovanje u borbama nije unaprijedilo prava crnaca već ih je unazadilo; ponijetene su koncesije dane sindikatima; izvana, stare sile Osovine postale su najsigurniji oslonac američke ekspanzije; jednom kad je osigurana vlast nad morima i velikim rijekama - Atlantik, Sredozemlje, Rajna - zlokobna je Evropa razlomljena na dvoje a jedna njezina polovica napuštena; silno se bučno vodio Hladni rat dok se front pravih ratova - onih što proizvode mrtve i osvajanja - premjestio na Pacifik i Indijski ocean. U tom golemom kretanju, po zamašnosti usporedivom sa Protureformacijom u Evropi XVI. stoljeća, američka komunistička partija bila je slaba karika; bila je na prvoj liniji ofenzive.

¹⁸ Wittfogel, *ibid.*, bilješka (o), str. 400 izvornika. Djelo ima dvostruki sistem bilješki. Jedne su na kraju teksta i obilježene brojevima; druge na dnu stranice, obilježene slovima. Nisam našao nikakvog razloga ovoj dvojnosti. ¹⁹ Biografija Herberta Marcusea je zanimljiva. On je u prosincu 1942. ušao u američku tajnu službu. Svi njegovi prijatelji su to odobrili. Poslije 1945. situacija se mijenja. Senat smatra ured koji on vodi marksističkom radionicom; njegovi nadređeni sve manje prihvataju njegove kritičke opaske o politici hladnog rata; njegov plan o denacifikaciji Njemačke je gotovo posve ignoriran. Konačno je dao ostavku 1951. godine. Cf. Douglas Kellner, “Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s” u Herbert Marcuse, *Technology, War and Fascism: Collected Papers of Herbert Marcuse*, sv. 1, Routledge 2004.

Ona se oslanjala na stare komuniste i sovjetske agente "povratnike". Jedan od njih, Louis Budenz (1891-1972), pristupa američkoj komunističkoj partiji 1935. godine, gdje obnaša važne dužnosti; napušta je 1945., vraća se katoličanstvu te započinje objavljivati tekstove koji prokazuju opasnosti komunističke ideologije. Potom funkcioniра kao svojevrsni politički vještak sudova i biva konzultiran u mnogo procesa. Usput postaje i plaćeni dousnik za FBI. U procesu Eugenea Dennisa, generalnog sekretara komunističke partije i deset drugih funkcionera protiv Federalne države, tužilac je, kao predstavnik interesa države, pozvao Budenza da svjedoči. U znamenitu raspravu 29. ožujka 1949. Budenz je uvukao ezopovski jezik.

Upitan o marksizmu-lenjinizmu, Budenz odgovara da, prema toj doktrini, uspostava socijalizma prelazi preko nasilnog rušenja kapitalističke države i uvođenja diktature proletarijata. Tužilac tad otvara statut američke komunističke partije i čita prve riječi: "Politička stranka radničke klase, utemeljena na principima znanstvenog socijalizma i marksizma-lenjinizma...". A Budenz odgovara: "To podrazumijeva da su dijelovi statuta koji proturječe marksizmu-lenjinizmu potpuno ništavni. To su jednostavno ukrali, prisutni u svrhu zaštite, to je ezopovski jezik (*Aesopian language*) V. I. Lenjina."

Nakon kratke razmjene u svrhu preciziranja ortografije i porijekla riječi *Aesopian*, tužilac čita sudu odjeljak *Imperializma* gdje Lenjin opisuje ezopovski jezik.

Slijedećeg dana, sud se pozabavio dijelovima statuta koji, shvaćeni doslovno, izgleda, otklanjaju od partije svaku subverzivnu nakanu. U stvari, partija kažnjava pristupanje svojih članova organizacijama čiji je cilj djelomično ili potpuno obaranje američkih demokratskih institucija. Na pitanje o značenju te osude, Budenz odgovara: "S obzirom na vjernost partije marksizmu-lenjinizmu, [...] te danom određenju marksizma-lenjinizma, radi se o čistom ezopovskom jeziku, namijenjenom zaštiti partije od sudova, koja je istodobno mogla nastaviti s teorijom i praksom marksizma-lenjinizma."²⁰

Te su izjave izazvale senzaciju. Sažete od strane štampe, davale su utisak da svaka rečenica koju izjavili neki komunist znači suprotno od onog što kaže: želimo demokraciju znači želimo diktaturu, želimo slobodu znači želimo porobiti, želimo mir znači želimo rat i nasilje. To je išlo dalje čak i od makijavelizma koji se pripisivalo Staljinu; laž je, na neki način, bila upisana u strukturu. Antikomunisti su u tome našli potvrdu svojem neprijateljstvu; učinak je na suputnike i simpatizere bio razoran.

Već je rigidno funkcioniranje partije mnoge šokiralo; sad su mogli i utemeljeno pomisliti da ih se stalno varalo i manipuliralo s njima. Možemo smatrati da je među američkom ljevicom sta-

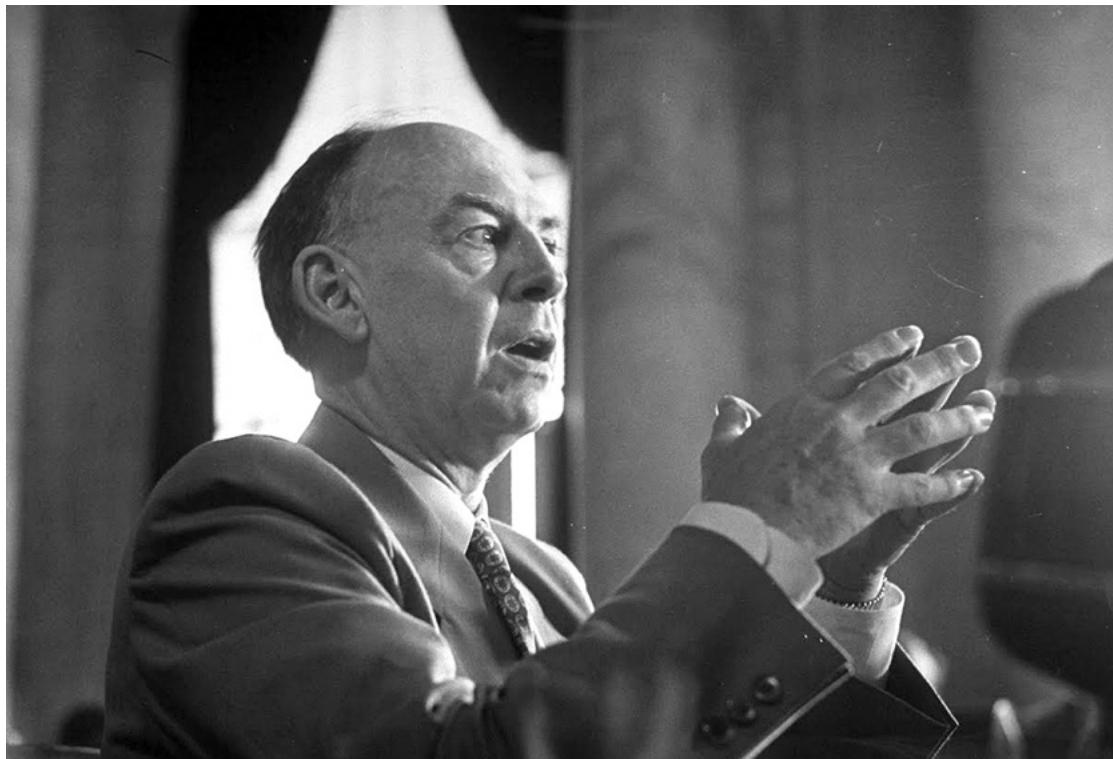
ljinizam zauvijek izgubio svaki autoritet; razlika u odnosu na kontinentalnu Evropu je u ovom slučaju golema. Sartre i Merleau-Ponty mogli su zamisliti da se politički svrstaju uz Francusku komunističku partiju, ne postajući pritom njezini članovi. Takva je pozicija postala gotovo neshvatljiva u Sjedinjenim Državama. Uslijed toga, prenos marksizma odvijao se isključivo preko trockističkih organizacija, što me jako začudilo kad sam, između 1965. i 1975., boravio na američkim sveučilištima.

Zahvaljujući Budenzu, izraz ezopovski jezik udomaćio se na neko vrijeme u angloameričkome, ali sa značenjem koje mu je dao Budenz. Čak su i intelektualci formirani marksizmom u potpunosti zanemarili izvorno značenje. Herbert Marcuse može tako, u *Čovjeku jedne dimenzije*, napisati: "Totalitet u kome su kategorije slobode postale razmjenjive ili čak identične svojim suprotnostima, prakticira orvelovski ili ezopovski jezik..."²¹ Kvalifikativ *Orwellian* je i danas čest u političkom jeziku, posebice u Velikoj Britaniji. Kod Marcusea je vrlo prisutan i karakterizira ga sinonimija suprotnosti: "mir je rat" i "rat je mir". U Marcuseovoj inačici porijekla, on pripada totalitarizmu. Ali u gorenavedenoj rečenici Marcuse ne govori o totalitarizmu; govori o modernim demokratskim društвima, čije funkcioniranje određuje riječju *unfreedom*, stanovitim oblikom antislobode. Otkrivajuća sinonimija se više ne odnosi na rat i mir, već na slobodu izjednačenu s ropstvom. Što god bilo, kvalifikativ *Aesopian* on tretira kao potpuni ekvivalent *Orwellian*. A to je moguće samo ako je *Aesopian* shvaćen u smislu koji mu je dao Budenz. Čini se čak da Marcuse želi voditi računa o publici kojoj je *Aesopian* bliži od *Orwellian*; jedan dio američkih citatelja bio je takav, i opet zbog Budenza.

Ne radi se ovdje o znanju. Budenz nije nikada nikog ništa naučio. Ni Marcusea, ni naravno Wittfogela. Ovaj je Lenjina znao gotovo napamet. Čitao je i prečitavao njegova djela; znao je ruski; izraz ezopovski jezik bio mu je blizak. Nije samo po sebi čudno što ga upotrebljava. Budenz tu ne igra nikakvu ulogu. Onesposokovljajući znak je drugdje: preuzimajući taj izraz i stavljajući ga u službu političke analize otvorene kontroverzama, Wittfogel ne procjenjuje korisnim da ga objasni. Kao i Marcuse poslije njega, drži ga poznatim. U času kad piše ima pravo, barem što se tiče Sjedinjenih Američkih Država, ali u tome on ovisi o Budenzu. Ovaj ga pak nije ničemu naučio, ali je stvorio situaciju u kojoj je moguće posuditi od Lenjina jednu prilično rijetku formulu, bez potrebe za ikakvim preciziranjem. Moguće ju je čak podvrgnuti i izokretanju smisla, bez bojazni izazivanja zbrke. Marcuse će 1968. prepostaviti da svaki američki intelektualac razumeje *Aesopian*, čak i ako nema nikakvo posebno marksističko-lenjinističko obrazovanje. 1957. godine Wittfogel ima još više razloga za stvaranje iste prepostavke.

Malo je važno da li je ili nije Budenz dao točnu obavijest o unutrašnjem funkcioniranju američke komunističke partije. Mo-

²⁰ Nudim srž izrečenog. Originalni tekst je dostupan na www.writing.upenn.edu/~a-filreis/505/home.html. ²¹ Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1968; prevod Branka Brujić, str. 102. Izvornik, *One dimensional man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* je iz 1964. godine.

Louis F. Budenz,
17. 7. 1891, Indianapolis,
Indiana, SAD – 27. 4.
1972, Newport, Rhode
Island, SAD

guće je da se jednostavno radi o običnoj izmišljotini. Mnogobrojni članovi partije, kad su mogli slobodno progovoriti, potvrdili su da nikad nisu čuli za ezopovski jezik ili barem ne u ovakvom tumačenju. Istina je da tema dvoličnog jezika pripada tradiciji zavjere i osvajanja. U jednom slavnom i upečatljivom odlomku, Tukidid je proučavao promjenu značenja imenica u doba građanskog rata (III, 82-83). Odgojen katolički, Budenz je bio upoznat s mentalnom restrikcijom koja je učinila jezuite ozloglašenima. Unutar komunističke partije, morao je čitati *Revolucionarni katekizam* Nečajeva. "Revolucionar prodire u sfere države, u kaste društva koje se zove civiliziranim i tamo živi, samo u cilju njihova kako brzog tako potpunog uništenja [...] revolucionar može i mora živjeti u društvu i nastojati izgledati različito od onog što on stvarno jest" (1865). Ista se tema pojavljuje u *Dijalogu Macchiavellija i Montesquieua u paklu [Dialogue aux enfers entre Macchiavel et Montesquieu]* Mauricea Jolyja (1864): "Moje će riječi gotovo uvijek značiti suprotno od onog što naizgled kažu. Jedino oni koji su inicirani moći će prodrijeti do smisla karakterističnih riječi koje ću na posebnim mjestima prosuti s visina prijestolja; kad kažem *Moja vladavina je mir*, bit će riječ o ratu; kad kažem da se pozivam na moralna sredstva, upotrijebit ću sredstva sile."

Još značajniji za XX. stoljeće i povezan s Mauricem Jolyjem, jest slijedeći odlomak iz *Protokola sionskih mudraca*, stavljen u us-

ta Židova: "Da bismo postigli [naš] cilj, moramo se oboružati velikim lukavstvom i oštromnošću za vrijeme pregovaranja i sporazuma, ali moramo biti pažljivi u onome što nazivamo "službeni" jezik, stalno nadzirući taktki druge strane, prezentirajući se kao pošteni i popustljivi, spremni na pregovore". Američka komunistička partija je od borbe protiv antisemitizma općenito i *Protokola sionskih mudraca* napose napravila jedan od svojih prioriteta. Tim više što je veleindustrijalac Henry Ford širio, u milijunima primjeraka, tekst i doktrinu *Protokola*. Budenz se sigurno morao snabdjeti nužnim spoznajama.²²

Alexandre Koyré analizira 1943. totalitarne sisteme: u njima prepoznaje jednu novu kombinaciju, kojoj je laž glavni pokretnač.²³ S jedne strane, totalitarne vlasti i partije javno izlažu vlastito postojanje, s druge pak upotrebljavaju metode tajnih zavjera; to su *zavjere usred bijela dana*: "Svaka riječ, barem svaka riječ izrečena javno, jest laž. Samo stvari koje se ne izriču, ili barem otkrivaju isključivo "svojima", jesu, ili mogu biti, istinite;" "Kako [...] društvo, što djeluje na javnom mjestu, što želi organizirati mase, čije je propaganda upućena masama, može čuvati tajnu? Pitanje je sasvim legitimno. Odgovor pak nije tako težak kako se na prvi pogled čini. Čak je vrlo jednostavan, stoga što postoji samo jedan način čuvanja tajne; to je da se tajna ne otkrije; ili da bude otkrivena samo onima u koje smo sigurni: eliti inici-

²² *Protokoli sionskih mudraca*, www.holywar.org>LibriiinCroato>Nilus. Podsjećam da su *Protokoli* krivotvorina, koju je oko 1900. napravila caristička tajna policija. U njima se nalaze, preneseni, cijeli odlomci posuđeni od Mauricea Jolyja, čiji se pamflet uopće nije ticao Židova, već samo vladavine Napoleona III. *Protokoli* su se proširili Evropom oko 1920. Plagijat je potanko analiziran 1921. godine. Intelektualni partijski kadrovi morali su poznavati te povijesne podatke.

²³ "Réflexions sur le mensonge", *Renaissance*, sv. 1, fasc. I (siječanj-ožujak 1943), str. 95-111. Ponovno objavljeno kod Editions Allia, 1996. Budenz je mogao poznavati taj članak. Ne samo da je čitao francuski, već je i prevod bio objavljen: "The Political Function of the Modern Lie", *Contemporary Jewish Record*, 8/3 (lipanj 1945), str. 290-300.

ranih. U zavjeri usred bijela dana ta elita, koja je jedina upućena u stvarne ciljeve komplota, jest, prirodno, sačinjena od vođa, rukovodilaca "partije". Kako partija djeluje javno, kako njezini vođe javno djeluju i prisiljeni su javno iznositi svoju doktrinu, držati javne govore i davati javne izjave, iz toga slijedi da čuvanje tajne podrazumijeva stalnu primjenu pravila: svaka javna tvrdnja je kriptogram i laž.²⁴

Nadahnuvši se nekim od ovih izvora, Budenz se možda jednostavno prepustio svojoj mašti. Konačno, da staljinisti doista nisu bili nesposobni izražavati se na način koji im se pripisuje. Nećemo dakle donijeti odluku.

Najvažniji povijesni podatak nije time doveden u pitanje: govorio Budenz istinu ili ne, on je učinio poznatim izraz koji je jako malo ljudi, osim poznavalaca ruskoga i čitatelja Lenjina, poznavalo; čineći ga poznatim, fiksirao je njegovo značenje za više godina. Da se učinci njegove intervencije ponište, bilo je potrebno da izraz sam nestane. Danas je to tako: uvjeravaju me da se među američkim sveučilištarcima izraz *Aesopian language* ne upotrebljava te da ga razumiju samo specijalisti.²⁵

Povjesničari su se uvijek zanimali za zavojite putanje davnih političkih izraza. Slične pustolovine čine dio povijesti ezopovskog jezika. Ipak, uz jednu razliku: ona je važna za nas, moderne. Radi se ovdje o XX. stoljeću, o onom što je u njemu najposebnije; radi se o politici i o onome što u njoj još uvijek ostaje živo: pitanje sloboda.

U svom izvornom tumačenju, ezopovski jezik je potvrđivao jedno uvjerenje koje je XIX. stoljeće naslijedilo od Stoljeća svjetla i koje je sačuvalo unatoč svim olujama. Može se sažeti u nekoliko riječi: *nema totalne moći*. Koliko god proizvoljno bilo njezino djelovanje, kako god nasilna bila sredstva, koliko god ustrajna bila volja za potčinjanjem, moć uvijek udara o nepotopiv otocić protiv kojeg ne može ništa: jezik. Ta je izyjesnost dominirala Evropom od klasičnog doba. Nalazimo je, implicitno, u Reformaciji; crkva je nemoćna pred izvornim jezikom biblijskih tekstova. Nalazimo je kod Descartesa; ni najveći opsjenar, ni najveći zlotvor među demonima, Zli genij, ne može učiniti da me zakoni jezika prevare: kad kažem *cogito, ergo sum*, smisao riječi i njihova sintaksa imuni su na sve opsjenarske pothvate; znam što kažem, znam što hoće reći, u mojim ustima, u času kad to izgovaram, riječi koje izgovaram.

Isto uvjerenje nalazimo, u skromnijem obliku, kod gramatičara: i najbećutniji tiranin je nemoćan pred pravilima dobre upotrebe jezika. Smijali su se Francuskoj akademiji; svojim nastankom Akademija je, ipak, ostvarila jednu veliku Richelieuou-

vu ideju: ono što razlikuje apsolutnog vladara od tiranina, jest to što apsolutni vladar zna da je jezik jači od njega. Kralj je zaštitnik Akademije, a Akademija ga potvrđuje kao kralja koji priznaje svoja ograničenja. Lijep jezik služi laskanju, ali laskanje se potčinjava pravilima lijepog jezika. Uvjerenje preživljava i povijesne lomove. Čak i oni koji su Francusku revoluciju i Terror držali vrhuncem potčinjanja čovjeka čovjekom, priznaju da su se Robespierre i Saint-Just povinivali jednoj nužnosti: da ih se čuje i da budu shvaćeni zbog govorničkog dara; Jakobinci nisu poštivali ni kralja i crkvu, ali su poštivali jezik. Bilo to ili ne u skladu s onim što o tome kaže Leo Strauss, umijeće pisanja pod progonom počiva na autonomiji jezika u odnosu na opreku progonitelj/progonjeni; da bi progonjeni znao izbjegći prislu koju nameće progonitelj, on mora svladati jezik progonitelja; neće ga, međutim, svladati ako ga ne učini svojim. Uzajamno, pametni progonitelj mora sve znati o jeziku progonjenog, ako ne želi pogriješiti.

Ukratko, treba da i jedan i drugi govore isti jezik i da ga govore najsavršenije moguće; ako pak govore isti jezik, to znači da jezik ne haje za njihov sukob. On mora biti radikalno izvanjski političkoj vlasti. U onolikoj mjeri u kojoj uživa vlastitu moć, jezik uspostavlja granicu političkoj moći. Racine će, napola, u poхvali koju je izgovorio povodom Corneilleove smrti, otkriti jednu od nepoznatih tajni francuskog klasicizma: veliki pisac je jedini pravi svjedok veličine neke vladavine, stoga što je izvor njegove vlastite veličine, po svojoj biti, drugačije prirode.

Zapadna Evrope je nakon 1815. doživjela novo iskustvo u svojoj povijesti: polagano sahnjenje cenzure i progona. Odjednom, pitanje jezika gubi dio svoje hitnosti. Manje se govori o njegovoj nepropusnosti prema moći, stoga što je se drži izvjesnom. Važniji su zakoni koji trebaju zajamčiti slobodu izražavanja.

Odgovor na izazov pripada lingvistici. Saussure nije slučajnost. Jedna od njegovih nepriznatih veličina je u slijedećem: on unapređuje u znanstveni aksiom to da se jezik opunomočuje sa mim sobom. Jezik, dopušta nam on da shvatimo, može ovisiti o prirodnom ustroju ljudskog bića; živa riječ može ovisiti o prigodi njezina izgovaranja; ona može dakle biti robinja, ako je onaj tko govori porobljen. Ali jezik je drugdje, u prostoru i vremenu koje ništa ne može slomiti, ni zakoni univerzuma, ni odluke političara. Otada se lingvistica temeljila na tom aksiomu. Tako, dok taj aksiom vrijedi, moć ne može biti totalna.

Ali stiže XX. stoljeće. Spotičući se o jezgru jezika smatrano nelomljivom, aksiom je napadnut svim sredstvima. Već su svjedoci I. svjetskog rata imali utisak da je rat preobrazio jezik i da ga on možda neće nadživjeti. Pobjeda je u Francuskoj i Velikoj

²⁴ Ibid. str. 104 i 107. Koyré spominje hitlerizam i musolinizam. Kvalifikativ *totalitarni* počeo se tad upotrebljavati za sovjetski režim. U vrijeme Staljingrada, Koyré nije htio dovesti Staljina u pitanje. Rođen i odgojen u carskoj Rusiji, Koyré je poznavao ezopovski jezik. Od njega preuzima jedan postupak: izostavljanje. Je li Wittfogel čitao Koyréa? Nije nemoguće. Prije 1933. suradivali su u istim časopisima i kretali se, za vrijeme rata, u istim sredinama. ²⁵ Ovu obavijest zahvaljujem Danielu Heller-Roazenu.

Britaniji dopustila da mogući lom bude zaliječen; Virginia Woolf i Proust, unatoč svih razlika, sudjelovali su zajedno u održavanju izvjesnosti sebstva jezika. Ali drugi su sudili različito.

Joyce, kao Irac, smatrao se indiferentnim prema pobjedi; shvatio je jezik kao već razbijen u tisuću fragmenata. *Finnegan's Wake* priopovijeda bdijenje oko posmrtnih ostataka. U Rusiji rat je zamijenila revolucija; pjesnici su mislili da mogu i moraju nastaviti revoluciju preobražavajući jezik iznutra. To im je zaslužilo nepokolebljivo Staljinovo nepovjerenje i Sibir. U Njemačkoj su poraz, te onda Hitler, strgnuli veo. Dolf Sternberger i Victor Klemperer su od početka smatrali da se radikalna novina Trećeg Reicha sastoji u sljedećem: za razliku od vlasti koje su mu prethodile, nacistička se moć htjela smjestiti u srce jezika samog. Promijeniti pismo, promijeniti pravopis, promijeniti samu sintaksu postalo je stalna briga vlasti. U šezdesetima, poljski pjesnik Aleksander Wat tvrdi da u komunističkom univerzumu partija intervenira kao treći pri svakoj upotrebi jezika od strane bilo kojeg govornika.²⁶ Korolar ovih opažanja izražava se kao aksiom, pravi aksiom XX. stoljeća: *postoji totalna moć*.

Postoji kao totalna u smislu da ne priznaje nikakvih graniča. Da pritom formalne slobode stradaju, to smo znali, makar samo preko iskustva ratova i revolucija; da najosnovniji oblici društvenog života mogu biti ukinuti, i to smo znali od Antike, preko iskustva katastrofa i poživinčenja koje one mogu izazvati. Ali da politička moć može napasti jezik, to smo tek otkrili. Istovremeno smo otkrili njezinu neograničenost.

Takozvani totalitarni sistemi nisu trajali tako dugo kao što su se pribjavali njihovi prokazivači. A ipak, figura totalne moći nije zbog toga isčezla. Samo se premjestila. Pod imenom kontrole, pojavljuje se u diskursima, sa razlikovnim obilježjem svoje neograničenosti: kontrola se najočiglednije pojavljuje baš u du-

bini jezika.²⁷ Sjetimo se različitih komunikativnih tehnika. One čini se dokazuju, samim svojim postojanjem, neograničenost moći robe. U stvari se svode, izravno ili neizravno, na ezopovski jezik, onakav kakav je opisao Budenz: umijeće pretvaranja slobode i ropsstva, rata i mira, demokracije i diktature u sinonime. Naša je dužnost oduprijeti se tome, rekao bi Foucault.

U tu svrhu, neki su povjerivali da je najsigurnija metoda ponovno pronaći ezopovski jezik, onakav kakav je bio izvorno definiran. Međutim, vremena su se promijenila. Moguće je učinkovito smatrati različite oblike kontrole i sinonimije inačicama proganjanja i cenzure; ali da oni budu izbjegnuti, alegorije, aluzije i insinuacije više nisu dosta. Bolje je upotrijebiti jasnoću i razlikovnost. One su postale toliko strane tekućim idiomima, da su postale neuvhvatljive kontrolorima. Dresirani da dešifriraju poruke, razjapljuju usta od čuda kad poruka nije šifrirana. Ne stoga što poruku razumiju, već stoga što ne razumiju ono što je jednostavno.

Pravi mit XIX. stoljeća je Revolucija. Pravi mit XX. stoljeća je totalna moć. Ovaj drugi mit je samo izokrenuti odraz prvog. Izokretanje smisla ezopovskog jezika je tek posljedica smjene stoljeća. U XIX. stoljeću, ezopovski jezik je trebao pripremiti Revoluciju; u XX. je pak trebao služiti totalnoj moći, proizašla ona ili ne iz neke revolucije. Zaboravili smo na te mutacije, uočene u dokoličarskim čitanjima. Ali, obnavljajući prošlost, osvjetljavamo sadašnjost. Osvjetljavajući sadašnjost, hvatamo budućnost. Treba izvući pouke iz prljave preobrazbe što se dogodila ezopovskom jeziku. Sredstva dvoličnosti valja prepustiti neprijatelju. U borbi protiv totalne moći, jezik ostaje nužan; ako još uopće bude moguć, mora on biti jasan i bridak, točan i precizan. I da, ipak, ne kaže sve.

PREVEO Nenad Ivić

²⁶ Victor Klemperer, *Lingua tertii imperii. Notizbuch eines Philologen*, 1947 [hrv. prevod Dubravko Torjanac, LTI. Bilježnica filologa, Zagreb, Disput, 2007, op.prev.]; Dolf Sternberger, Gerhard Storz, Wilhelm E. Süskind, *Aus dem Wörterbuch des Unmenschens*, Claassen Verlag/DTV, 1970 (prvo izdanje 1945); Aleksander Wat, *Mon siècle. Confessions d'un intellectuel européen. Entretiens avec Czeslaw Milosz*, Ed. de Fallois/L'Age d'Homme, 1989. Sinteza u Jacques Dewitte, *Le pouvoir de la langue et la liberté d'esprit*, Michalon, 2007, str. 208-209. ²⁷ Marcuseov Čovjek jedne dimenzije predstavlja, čini se, prvo pojavljivanje na francuskom jeziku pojma kontrole u smislu koji je vrlo blizak onome što su kasnije razvili, pozivajući se na Foucaulta, Gilles Deleuze, Antonio Negri i Michael Hardt. Koliko ja znam nijedan od ovih autora ne spominje Marcusea.

Anne Carson

Ogled o onome što mi najviše zaokuplja misli

ODABRAO I PREVEO: Nenad Ivić

Greška.
I čuvstva njena.
Na rubu greške je uvjet straha.
Usred greške je stanje ludila i poraza.
Shvaćanje počinjene greške donosi sram i grizodušje.
Zar?

Pogledajmo to.
Mnogi, čak i Aristotel, misle greška je
zanimljiv i vrijedan događaj umra.
U raspravi o metafori u *Retorici*
Aristotel kaže da ima tri vrste riječi.
Neobične, obične i metaforičke.

“Neobične nas riječi jednostavno čude;
obične prenose ono što već znamo;
metaforom dopiremo do nečeg svježeg i novog”
(1410b 10-13).
U čemu je svježina metafore?
Aristotel veli da metafora uzrokuje um da se doživi

u činu počinjanja greške.
Oslikava um kako se kreće ravnom površinom
običnog jezika
kad odjednom
površina puca ili se usloži.
Neočekivano iskrasava.

Na prvi pogled, neobično, proturječno ili krivo.
A onda, postaje smisleno.
I u tom času, prema Aristotelu,
um se okreće sebi i kaže:
“Kako istinito, a ipak pogriješih!”
Iz istinitih grešaka metafore može se izvući pouka.

Ne samo da stvari drugačije su no što djeluju,
pa ih mi zamijenimo,
i ta je zamjena vrijedna.
Ne puštaj je, kaže Aristotel,
Mnogo je štošta tu za vidjeti i osjetiti.
Metafore poučavaju um

da uživa u greški
da nauči
iz supostavljanja *što je* i *što nije*.
Stara kineska poslovica veli,
kist ne može ispisati dva slova istim potezom.
A ipak

upravo to dobra pogreška čini.
Evo primjera.
Fragment je to stare grčke lirike
Što sadrži pogrešku iz aritmetike.
Pjesnik čini se ne zna
da $2 + 2$ su 4.

Alkman fragment 20:
[?] učini doba tri, ljeto
i zimu i jesen treću
i četvrtu proljeće kad
cvat je al' jesti do sita
nema.

Alkman je živio u Sparti u 7. stoljeću prije K.
A Sparta je bila siromašna zemlja
i nije izgledno
da je Alkman vodio тамо bogat i sit život.
Ova činjenica je pozadina njegovih opaski
što u gladi končaju.

Glad se uvijek osjeća
kao greška.
Alkman nas čini da tu pogrešku doživimo
s njime
učinkovitom upotreboru greške u računu.
Za siromašnog spartanskog pjesnika bez ičega

u smočnici
na kraju zime -
stije proljeće
poput primisli prirodne ekonomije
četvrtu u nizu od tri
mrseći mu aritmetiku

i opkoračujući mu stih.
 Alkmanova pjesma staje usred jampske stope
 bez objašnjenja
 odakle proljeće stiže
 ili zašto nam brojke ne pomažu
 da bolje ovladamo stvarnošću.

Tri stvari volim u Alkmanovoј pjesmi.
 Prvo, što malena je,
 lagana
 i više no savršeno škrta.
 Drugo, što, čini se, nazrijeti daje boje poput blijedozelene
 ne imenujući ih.

Treće, što uspijeva uvući u igru
 neka od glavnih metafizičkih pitanja
 (kao Tko je stvorio svijet?)
 bez očevidne analize.
 Primijetili ste da glagol "učini" u prvom stihu
 nema subjekta: [?]

Jako je neobično u grčkom
 da glagol nema subjekta, u stvari
 to je gramatička greška.
 Strogi će vam filolozi reći
 da greška nastala je slučajnošću prenosa,
 da je pjesma u ovom obliku pred nama

sigurno fragment odlomljen
 od nekog dužeg teksta
 i da je Alkman gotovo sigurno
 imenovao onoga što stvaranje vrši
 u stihovima koji prethode onom što imamo.
 Doista bi moglo bi biti tako.

Ali, kao što vam je poznato, glavni cilj filologije
 je svođenje svekolikog tekstualnog užitka
 na slučajnost povijesti.
 A i onespokojava me svako traženje da se točno sazna
 što pjesnik želi reći.
 Stoga ostavimo upitnik tamo

na početku pjesme
 i divimo se Alkmanovoј hrabrosti
 hvatanja u koštac s onim što je u zagrada.
 Četvrta stvar koju volim
 u Alkmanovoј pjesmi
 je utisak da

lanula je istinu protiv sebe same.
 Često se pjesnici nadaju
 ovakvom tonu nehotične jasnoće
 tek pokolji uspijeva tako jednostavno kao Alkman.
 Naravno, njegova jednostavnost je patvorina.
 Alkman uopće nije jednostavan,

on je majstor domišljač -
 ili ono što bi Aristotel nazvao "oponašatelj"
 stvarnosti.
 Oponašanje (*mimesis* na grčkom)
 je zbirni pojam za istinsku grešku povijesti.
 U tom pojmu posebno volim

lakoću s kojom prihvaća
 da je ono u što smo se upustili kad pjesme pravimo greška,
 voljno stvaranje greške,
 namjerni prekid i zaplitanje grešaka
 iz kojih možda izraste
 neočekivanost.

Tako, pjesnik poput Alkmana
 zaobilazi strah, tjeskobu, sram i grizodušje
 i sve druga smiješna čuvstva pridružena pravljenju grešaka
 u svrhu hvatanja u koštač
 sa biti stvari.
 Bit stvari za ljude je nesavršenost.

Alkman krši pravila aritmetike
 i ugrožava gramatiku
 i neredi metrički oblik svojeg stiha
 ne bi li nas u tu činjenicu uvukao.
 Na kraju pjesme činjenica ostaje
 a Alkman vjerojatno nije manje gladan.

Ipak, nešto se promijenilo u količniku naših očekivanja.
 Pogriješivši zamjenjujući ih,
 Alkman je usavršio nešto.
 Doista, on je više nego usavršio nešto.
 Jednim potezom kista.

Vori Lalić

Smrt Višanina Petra Rokija godine 1917. u Australiji

*Sudbina dalmatinskih logoraša u australskom koncentracionom logoru
za vrijeme Prvog svjetskog rata*

Za vrijeme dok sam rujna 1999. godine bio u posjetu Visu, Anka kćer Petra Rokija u svojoj 87. godini me je zamolila da joj pošaljem sliku očeva groba kojeg nikad nije vidjela koji je umro 1917. u australskom koncentracionom logoru za državljane Njemačke i Austro-Ugarske. Biti zamoljen od osobe u tako visokoj životnoj dobi za fotografiju očeva groba u dalekom svijetu koji nije nikada vidjela je samo po sebi bilo više od iznenađenja. Ova skromna, a istodobno velika molba, bila je iznenadni šok koji se ne doživjava svakodnevno. Moje obje obitelji nisu osjetile takav gubitak za tog rata. Tih ratnih godina mog maloljetnog oca Stipana je majka iskrcala s broda dok mi je dida Luka bio u SAD. Drugi dida Mate, otac četvero djece, bio je u visokim godinama unovačen u austrijsku vojsku u kojoj je preživio rat kao kuhar. Odjednom mi se približio jedan daleki povjesni događaj, a Anki toliko blizak, i koji se neočekivano našao u žarištu i mojih interesa.

Nepoznati događaj zajedničke prošlosti

Žalosno iskustvo 4500 stanovnika Australije (Fischer, 1989.: 77) zatočenih za vrijeme lokalne ratne hysterije udaljene tisućama morskih milja od najbližih europskih ratnih bojišta slabo je poznato ovdašnjoj javnosti. Smrt australskih vojnika koji su dragovoljno pošli u veliku vojnu avanturu za britanske imperijalne interese približila je mnoga europska mjesta ne jednoj australskoj obitelji. Strava bitaka odjekivala je na Boulderu i svima donosiла само nevolje (Kirigin, 1979.: 93). Mjesta poput Galipolja u Turskoj i Passchendaele u Belgiji su brzo postala poznata diljem kontinenta i integralni dio trauma mnogih koji su na tim bojištima

izgubili sina, brata, oca, strica i prijatelja (McKernan, 1984.: 24). Za tog posjeta Visu spoznao sam kako su nazivi Liverpool i Holsworthy, tijesno vezani za stoljetno sjećanje jedne viške, a najjeratnije i nekih drugih hrvatskih obitelji. Koncentracioni logor u Liverpool-Holsworthy je postao dio tužnog obiteljskog sjećanja obitelji Roki-Radović, koja je proživjela cijelo stoljeće s imenima tih njima potpuno nepoznatih i udaljenih naselja na zemaljskoj kugli.

Slučajni susret s Australkom čiji su roditelji došli iz Njemačke poslije zadnjeg svjetskog rata i koja stanuje u zapadnom predgrađu Holsworthy, u općini Liverpool, odakle ide na posao u Sydney, omogućio mi je da joj postavim pitanje što zna o koncentracionom logoru za osobe njemačkog podrijetla (službeni naziv: *German concentration camp*) koji je bio lociran u tom dijelu metropolitanskog područja u doba Prvog svjetskog rata. Nije ništa znala o tome, što me nije ni najmanje iznenadilo. Moj prijatelj, hrvatski katolički svećenik u Sydneyu, koji je odrastao u Splitu, zna da su mnogi Talijani bili zatočeni za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali ne i da su i Hrvati bili zatočeni s Nijemcima za vrijeme Prvog svjetskog rata.

Osim zarobljenih njemačkih mornara, poslovnih ljudi i istraživača iz Azije i Pacifika, većina zatočenika u devet uspostavljenih logora bili su civilni, doseljenici, a neki su bili Australci njemačkog podrijetla. Bili su odvedeni u logore bez ikakve sudske presude, na osnovi *War Precautions Act* koji je donijet u listopadu 1914. godine i dopunjeno u travnju sljedeće godine (Clark, 1987.: 51). Jedna druga poznanica, Australka čiji je brat časnik u australskoj vojsci, zna da je za Prvog svjetskog rata postojao *Internment Camp*

Vjenčanje Lucije Ilić i
Petra Rokija u Boulderu,
Zapadna Australija, cca
1911. godine
Izvor: Obitelj Zvonka
Radovića, Split

u Liverpool-Holsworthy; povjerovala je da je pravi naziv bio *German Concentration Camp* tek kad joj je predložen pisani dokument s pravim nazivom. U Australiji se, i ne samo u njoj, javnosti predstavlja pročišćena i nepotpuna slika suvremene prošlosti začete uspostavom britanskog kolonijalnog uporišta 1788. godine na ovim prostorima. Međutim povjesna istina ipak je malo drugačja; obilježena je raznim incidentima koji su naudili ne samo prastanovnicima kontinenta već i mnogim doseljenicima.

U Australiju se prije Prvog svjetskog rata doselilo uglavnom iz Dalmacije najvjerojatnije oko 2000 hrvatskih iseljenika, koji su napustili rodni kraj znatnim dijelom zbog siromaštva i nedostatka tržišta za njihove poljoprivredne proizvode i vino (Smole, 2001.: 243). Po riječima ključnog kroničara tog razdoblja Ante Splivala (1982: 12) *Dalmatinci su poput mrava slijedili jedan drugoga* prema Boulderu i Kalgoorlie u kraju bogatom zlatnom rudicom (Goldfields) u Zapadnoj Australiji; među njima je bio i Petar Roki. Slijedio je starijeg brata Prospera koji je dvaput odlazio put Australije s namjerom da se financijski osigura, prvi put kao šesnaestogodišnji slijepi putnik preko Trsta, Džibutija i Cejlona, a drugi put 1897. godine (Radović, 2017). Petar se u Boulderu – najvjerojatnije 1911. godine ili početkom sljedeće godine – vjenčao sa mještankom Lucijom Ilić-Gabarina, hrabrom djevojkom koja se među malobrojnim ženskim osobama tih godina uputila u taj kraj tako daleko od doma. Vratili su se potom na svoj otok kako bi kod porođaja Lucija imala širu obiteljsku podršku, a na čemu je sam Petar inzistirao. Rodila je kćerku Anku 30. studenog 1912. na Visu, a Petar se uskoro sam vratio u Boulder, gdje je od 1913. bio predradnik grupi sunarodnjaka u rudniku (Radović, 2017).

Smrt logoraša Petra Rokija 1917. godine u Australiji

Petar Roki-Fire, pok Luke, rođen 1886. godine, bio je sprovezen iz Boulderu u Liverpool-Holsworthy logor 17. ožujka 1916., umro je za vrijeme zatočeništva 12. svibnja 1917. (Stenning, 1999). Umro je od bolesti koju je dobio u rudnicima zlata u Boulderu u Zapadnoj Australiji, dvije godine prije nego je španjolska gripe pokosila i mnoge njegove sunarodnjake u Njemačkom koncentracionom logoru Liverpool-Holsworthy. Kćer Anka nikada nije vidjela svog oca.

Za razliku od drugih obiljetnica u vezi s Prvim svjetskim ratom koje se intenzivno obilježavaju u Australiji, stota godišnjica ne samo Petrove prerane smrti ostala je nezabilježena u obje prostorno udaljene sredine, osim u najintimnijem obiteljskom krugu, a stjecajem okolnosti i piscu ovih redaka. Zašto bi itko i znao za smrt pred stotinu godina jednog javnosti nepoznatog logoraša za rata kada su milijuni ljudi patili i umirali (Clark, 1987:93) kao posljedica jedne nepromišljene vojne avanture. Zašto se sjetiti njegova preranog odlaska? Međutim, sjećanje na Petra Rokija će nas podsjetiti i na mnoge druge koji su iščezli tih godina – o kojima ne znamo ništa, pa ni gdje su našli svoj posljednji ležaj.

Zašto se sjetiti smrti Petra Rokija poslije cijelog jednog stoljeća? Može se postaviti pitanje: zašto se jedan ruder našao u koncentracionom logoru za izmišljene “ratne zarobljenike” udaljenom od ratnih zbivanja 12 000 milja? Imamo li moralno pravo zaboraviti Petra Rokija i druge koji su iščezli tih turobnih dana europske i svjetske povijesti? U Australiji se kontinuirano kroz ovih

- 9 -

Gen. No.	Name	Date of death	Place of death	Particulars of effects.
2145	KUEHNEL, Max	21/4/1917	Liverpool Camp Hospital	Personal effects consisting of 2 blankets, 3 flannel shirts, 2 pairs socks, 1 overcoat, 1 hat, 5 handkerchiefs, 2 pairs underpants, 1 pair boots, 2 pair socks, 2 towels, 1 toothbrush, 1 suit clothes, destroyed by order of Medical Officer.
1322	RANDZIO, Albert	26/9/1916	Liverpool Camp Hospital	No record of effects or otherwise.
1223	BRAUNSTEIN, Leon	29/12/1917	Bourke Camp New South Wales	Personal effects (Schedule 27) and sum of £3/14/5 handed to his wife who has gone to Singapore.
6274	MILLER, Jack	3/7/19	Liverpool Camp	Personal effects consisting of - 1 wooden box containing - 10 Picture frames, 2 belt, 1 bag, 1 box papers, 4 picture frames in fancy box, 1 mug, forwarded to Military Commandant, Victoria. Wife resides in Victoria.
6032	RITT, F.	9/7/19	Liverpool Camp	Personal effects (Schedule 28) and sum of £22/14/9 forwarded to Military Commandant, Brisbane. Money paid to Curator of Intestate Estates, Brisbane, and sum of £104/15/6 held by D.P.O. Sydney.
527	ROKI, Peter	12/5/17	Liverpool Camp	Personal effects consisting of clothing destroyed. £84/1/1 handed by Roki to another prisoner of war who disposed of it for his personal use. Bank draft for £4/5/- forwarded to Prisoners of War Information Bureau, London, through High Commissioner 27/5/20.
4271	FREDERICKS, Carl	14/5/16	Liverpool	No information as to whether he left effects.
5813	STAMER, T.H.E.	4/9/17	Liverpool Camp Hospital	Personal effects (Schedule 29) forwarded to New Guinea 8/12/1917.
4886	KOBOLDT, Kaspar Adam	8/12/17	Liverpool Camp Hospital	Personal effects (Schedule 30) forwarded to Military Commandant, Sydney, also sum of 2/5d. Sum of £11/0/9 in New South Wales Government Savings Bank.

Виши Инвалидски Суд за Босну, Херцеговину и Далмацију у Сарајеву.

Вроје 1874/27.

17. аугуста 1927. г.

Сарајево

4. IX. 1927.

Кр. Котарском као инвалидском суду

у Вису

Виши Инвалидски Суд у сједници својој од 17/8. 1927.,
којој су били присутни:

Предсједник: Никола Гојковић

Чланови: Анте Бомњаковић

Фехим Скацић

Никола Далић

Др. Јосип Барух

Владимир Тасовац

размотрio је акта по предмету инвалидске потпоре сирочета
Анке пок. Петра Роки, коме је инв. потпора лефинитивно
обустављена решењем Мин. Соц. Пол. од 23/3. 1926. бр. 35842 и
решења кр. кот. као инв. суда у Вису од 17/6. и 29/8. 1926.

Бр. Ина 36/25. која гласе:
» Дозвољава се обнова

тре

- » I. Досуђује се малољ. Анки Роки пок. Петра :
инвалидница од Динара 1,200.- годишњих - а све од
дана 1. априла 1926. год.
- II. а) уагојни принос од Дин. 18.- годишњих
б) привремени додатак од Дин. 48.- мјесечних
а то све од дана обуставе до 31/III. 1926.

на је намао, да су горња решења на закону основана, зато
иста решења на основу чл. 74.и.з. од 17/11. 1925. год. за
снажна проглашава.

Ово је решење одмакај извршно.

Odluka Invalidskog suda
u Sarajevu iz 1927.
godine o dodjeli
potpore Anki Roki
Izvor: Obitelj Zvonka
Radovića, Split

pet godina prisjeća i slavi razne obljetnice vezane za Prvi svjetski rat, u tu svrhu izdvojeno je samo iz državnog proračuna 325 milijuna australskih dolara (Brown, J., 2014: 20). Obilježavaju se bitke, vojne strategije, generali, groblja poginulih ratnika, vojni spomenici diljem kontinenta, dočim se zatočenih civilnih osoba koji su nastradali zato što su bili građani, a neki tek podrijetlom, iz neke od zaraćenih strana, nitko ili malo tko uopće prisjeća.

S ovim slabo poznatim tužnim incidentom u povijesti hrvatskog iseljeništva prikazanim kroz sudbine Petra Rokija, njegove supruge Lucije i kćerke Anke želi se skrenuti pažnja na traumatske posljedice velike civilizacijske katastrofe i australske "domaće fronte" na živote mnogih, ne samo hrvatskih iseljenika i njihovih obitelji u rodnom kraju.

Neka se na svaki podnešak naznači
ovaj poslovni broj.

Poslovni broj.

P 2 / 18

54

Proglašenje punoljetnosti jednog štićenika.

Ovaj x. k. kotarski sud u Nisu opraštajuć godine

Protokol putničkog poza. Petra

koja se je rodila u Nisu na 30. novembra 1912.

i u suglasju sa mnjenjem njezin mojeg istitutara Protokol

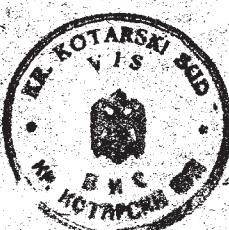
Prostora poza. Luka

proglašuje da — ja — punoljetna.

x. K. kotarski sud, u

Nisu

odio 1. na 2. I. 1933.

M. poza Roki

Odluka Kotarskog suda
u Visu 1933. godine o
punoljetnosti Anke Roki
Izvor: Obitelj Zvonka
Radovića, Split

Ankina bol

Anki sam uspio poslati tek fotografiju spomenika koji je označavao mjesto gdje su preminuli logoraši bili privremeno sahranjivani. Dobronamjerni gradski službenici u Liverpoolu nisu imali informaciju o mjestu gdje su njen otac i ostali preminuli sahranjeni. Međutim, i pored Ankinog odlaska kontakti s njem si-

nom Zvonkom Radovićem poticali su me da se aktivnije uključim u istraživanje o toj žalosnoj epizodi zajedničke australske, hrvatske, njemačke i europske povijesti (Lalich, 2016.: 205-230).

Anka Roki nije nikada imala prilike prisjetiti se očeva pogleda i zagrljaja, ipak nije ga zaboravila, zadržala ga je kroz cijeli život u snovima. Brigu o Anki je pored njene majke kao staratelj

vodio očev brat Prosper (rođen 1876. godine) sa suprugom Catarinom, koji je bio u braku bez djece te je kasnije bio djed njezinim sinovima, Branku i Zvonku. Anka je kao ratno siroče dobivala od jugoslavenskih vlasti godišnju potporu od 1200 dinara od 1926. do punoljetnosti 1933. godine. Iza Petrove smrti ostala je na Visu njegova imovina u procijenjenoj vrijednosti od 7576 dinara u 1923. (Radović, 2017).

Anka je po svemu sudeći dobivala potporu i od australskih vlasti preko Hipotekarne banke u Splitu (u Matošićevoj ulici), čije je interes zastupao odvjetnik Šime Poduje, dugogodišnji član uprave NK Hajduk (Radović, 2017). Zbog nedostatka odgovarajuće dokumentacije ne može se procijeniti iznos potpore koju je Anka dobivala od australskih vlasti. Nužno je pri tome istaknuti kako je u Australiji blizu 17 000 djece poginulih i od posljedica rata umrlih vojnika dobivalo državnu potporu od dvije funte mjesечно i to ponajviše do šesnaeste godine kada je većina preseljala sa školovanjem, dok su malobrojni koji su pohađali sveučilište dobivali takvu potporu tjedno (Scott, 1935.: 847-8). Za vrijeme rata su supruge zatočenih hrvatskih rudara i drvosječa dobivale tjednu potporu od 10 šilinga, a djeca do 14 godine dva šilinga i šest penija (ANA PP14/2 PF1668; McKernan, 1980.: 162). Može se pretpostaviti je da je Anka poslije potpisivanja mirovnog sporazuma u Versaillesu dobivala, sve do punoljetnosti, sličnu potporu.

Potpora je Anki omogućila da 1929. godine nastavi školovanje za učiteljicu u Beogradu, gdje se i vjenčala za mladog profesora fizike Savu Radovića i ubrzo rodila prvo sina, Branka^{o1}. Poslije vjenčanja su oboje radili po školama u Peći, Pljevlju i Dubrovniku, a po povratku iz El Shatta u Splitu. Nakon umirovljenja Anka odlazi na Vis gdje je obrađivala obiteljski vinograd. Njena majka Lucija se opet vjenčala tijekom 1920-ih godina i rodila još jednu kćer.

Grob broj 37

U gradskom muzeju Sydneya je 2011. bila postavljena izložba o životu u Liverpool-Holsworthy koncentracionom logoru ponajviše na osnovi pronađene foto-dokumentacije zatočenog 22-godišnjeg njemačkog fotografa Paula Dubotzkog, člana njemačke znanstvene ekspedicije u Kini (Helmi i Fischer, 2011). Slijedila je 2015. godine izložba u Gradskom Muzeju Liverpoolu u povodu stote obljetnice uspostave logora. Novu izložbu u istom Muzeju u srpnju 2017. tiražni je lokalni dnevnik *The Daily Telegraph* (2017: 4.08. 71) popratio komentarom kako su za ove "... uglavnom zaboravljene epizode australske povijesti" njemački i austrougarski ratni zarobljenici izgradnjom mosta obilježili lokalni krajolik. Stvarni ratni zarobljenici su činili tek manji broj zatočenika.

Muzej u Liverpoolu ispočetka nije raspolagao informacijom gdje su hrvatski zatočenici pokopani. Pretpostavljaljali su da su zajedno s njemačkim bili sahranjeni u luteranskom odjelu najvećeg groblja u Sydneyu, Rookwood. Najvjerojatnije stoga što je tu Njemačka republika 1930. širokogrudno podigla spomenik svim preminulima, naznačivši i imena Hrvata, uključujući Petra Rokija.

Njemačke vlasti su tijekom 1960-ih godina prenijele tijela preminulih sunarodnjaka na vojno groblje u mjesto Tatura u državi Viktorija, ali ne i hrvatskih zatočenika. Lokalno groblje u Liverpoolu je potvrdilo da su u katoličkom odjelu starog groblja pokopani hrvatski zatočenici, i to najvjerojatnije u zajedničkoj grobnici za siromahe. Poslije dodatne pretrage napokon je pronađen popis logoraša sahranjenih u državi NSW (Novi Južni Wales) s označom lokacija sahrane. Od hrvatskih zatočenika samo je Šime Alfirov sahranjen u katoličkom dijelu groblja Rookwood, dok su svi ostali sahranjeni u Liverpoolu. Petar Roki je bio sahranjen u grobu s brojem 37 u katoličkom dijelu starog groblja. Još su četvorica preminulih bili sahranjeni u individualnim grobovima, a 22 koji su umrli od španjolske groznice poslije završetka rata kroz kratko razdoblje od 25. lipnja do 12. srpnja 1919. sahranjeni su u zajedničkoj grobnici za siromahe (Stenning, 1995.: 27-29). Međutim naknadnom pretragom dokumenata i neposrednim uvidom utvrđeno je da individualnih grobova Petra Rokija i drugova odavno nema; naknadno su na tim lokacijama izgrađene grobnice za druge osobe. Najvjerojatnije su posmrtni ostaci i ovih petoro preminulih logoraša prenijeta u zajedničku grobnicu umrlih bez obitelji i imovine. Zašto je doseljenik-rudar Petar Roki uopće bio odveden u koncentracioni logor 1916. godine?

Australija se uključuje u rat do zadnjeg čovjeka

Odmah po ulasku Velike Britanije u rat protiv Austro-Ugarske i Njemačke, vlada J. Cooka donosi odluku da i Australija ulazi u rat. Njegov nasljednik A. Fisher izjavljuje da će Australija dati podršku Velikoj Britaniji "do posljednjeg čovjeka i zadnjeg šilinga" (Warhaft, 2004: 73). Vlasti su zatražile 20 000 dragovoljaca; javilo ih se mnogo više (Macintyre, 1993.: 143 152). Uskoro je stvorena proratna klima u kojoj su pojedinci koji se nisu prijavili u vojsku bili vrijeđani, napadani, izbjegavani pa čak i smatrali ubojicama (McKernan, 1980: 26-31; Fischer, 1989: 124 127). Prve australske vojne postrojbe su otplovile za Egipat već u listopadu 1914. odakle su 25. travnja sljedeće godine upućene u napad na turski teritorij kod mjesta Galipolje, zapadno od Carigrada. Poslije teškog poraza, uz pogibiju od 7600 australskih dragovoljaca, pored 37 500 ostalih savezničkih vojnika i 86 700 turskih vojnika, australske postrojbe su upućene na ratišta u Francusku i Belgiju gdje doživljavaju daljnje velike gubitke. Australija je imala 59 342 poginulih vojnika uz 152 171 ranjenog od 331 781 dragovolj-

^{o1} Branko Radović, poznati trener splitskog košarkaškog kluba Jugoplastika 1970-ih godina.

Anka Roki, sjedi prva s lijeva, učenica drugog razreda učiteljske škole, 1931. godine
Izvor: Obitelj Zvonka Radovića, Split

ca koji je pošao u rat (Souter, 1976: 209). Za zemlju s manje od pet milijuna stanovnika bio je to veliki gubitak.

Zbog naglog pada broja dobrovoljaca, Australija nije više bila u mogućnosti mjesečno slati traženih 16 000 vojnika za frontu (Macintyre, isto : 159; McKernan, isto: 8). Treći ratni predsjednik australske vlade, ratoborni laburist B. Hughes, doseljenik iz Velike Britanije, uz slogan poput “država se bori za svoj život” (Fullilove, 2005:190) pokušao je putem dva neuspješna referenduma 1916. i 1917. uvesti obvezatnu vojnu službu. Došlo je do velikog raskola u australskom društvu na tom pitanju, čak i unutar njegove stranke, iz koje je zajedno s nekoliko pristaša bio izbačen. Vojnici, odreda dragovoljci, nisu poduprli obe referenduma.

Radnici su bili nezainteresirani za rat, koji su najvećim dijelom podržavali građanska klasa i anglikanska crkva. Katolička crkva je ispočetka bila podijeljena; jedan njen dio je dao veliku podršku pomoćnom nadbiskupu iz Melbournia, D. Mannixu, doseljeniku iz Irske, koji je za obe referenduma bio glavni govornik protiv obvezatnog unovačenja. Imao je svesrdnu podršku lijevih sindikalista, feministkinja i pacifista (Clark, 1987: 30, 53; MacIntyre, 1993: 165,172). Među laburistima u kampanji protiv unovačenja bio je John Curtin, koji je 1942. kao predsjednik vlaste bez ikakvih problema uveo obvezatnu vojnu službu (Day, 1999: 222-25) kada se Australija našla u neposrednoj opasnosti od japanske agresije. Na drugoj strani je bio katolički nadbiskup u Sydneyu, M. Kelly, koji se isticao ekstremnom protunjemackom promidžbom (Scott., 1936: 298). Splivalo (isto: 187) podvlači kako su komandant logora u Liverpoolu i zatočeni katolički svećenik Ch. Jerger preporučili nadbiskupu da ne dođe posjetiti zato-

čene katoličke vjernike koji su bili ogorčeni njegovim stavovima. Nije došao.

Izmišljena domaća fronta

Poslije odlaska prvih australskih vojnih postrojbi otvorila se domaća fronta usmjerena protiv osoba drugačijeg podrijetla koji su bili smatrani mogućim unutarnjim neprijateljima. Ispade protunjemacke histerije potaknute strahom i namjerom pridruživanja ratnom naporu protiv izmišljenog neprijatelja na zaštićenom vlastitom terenu “nemoguće je nabrojiti” (McKernan, 1980.: 157). Prevladao je strah od stranaca... biti stranac značilo je biti kri... mržnja prema strancima je bila uobičajena... neprijateljstva su ključala Australijom (Reid, 2012: 71). Preko noći susjadi i suradnici na poslu postajali su sumnjivi. Već u kolovozu 1915. odvedeno je prvih nekoliko stotina hrvatskih zatočenika s područja Boulder i Kalgoorlie na otočić Rottnest ispred Fremantla gdje su ih dočekali ranije zatočeni Nijemci (Fischer, isto: 177; Kosovich, 2009). Šokiranom srednjoškolcu Anti Splivalu (isto: 51, 58) neki su znanci dovikivali na ulici: “Zašto već nisi na Rottnestu?” Međutim, kad su Splivala, među prvima, u školskoj uniformi vodili gradskim ulicama u logor, njegova stanodavka, gđa Hehir, nije mogla zaustaviti suze. Njene suze i redovita pisma kolegica iz škole su Anti bili najdirljiviji dojmovi njegova desetgodišnjeg života u Australiji.

Među onima koji nisu pošli u rat i nisu bili zatočeni mnogi su se našli u vrlo nepovoljnem položaju kao nepoželjni stranci. Morali su se redovito prijavljivati vlastima; ova mjera je bila na snazi i 1922. godine (Splivalo, J., 1966.: 206). Ne samo što nisu imali slobodu kretanja već brojni nisu mogli ni naći posla jer su

sindikalno organizirani radnici odbijali raditi sa nepoželjnim strancima, posprdo nazivanim *Huns* (McKernan, 1980: 163; ANA PP14/2PF1668). Situacija je za mnoge bila tragična pa su se sami prijavljivali u zatočeništvo kako bi njihove obitelji dobile minimalnu državnu potporu. Sama potpora nije bila dostatna pa je katolički biskup u Perthu uz podršku državne sigurnosne službe zatražio da se potpora povisi, no bez uspjeha (ANA PP14/2PF1668; Fischer, isto: 163).

Raskol među hrvatskim doseljenicima

Jedino tadašnje društvo hrvatskih doseljenika na kontinentu, *Hrvatsko Slavjansko Potporno Prosvjetno Društvo* u Bouldingu, osnovano 1912. godine, dalo je podršku Jugoslavenskom odboru i organiziralo dragovoljce za odlazak u rat. U Bouldingu se javilo u vojsku 76 Hrvata uz 12 Čeha i Slovaka (Alagich i Kosovich, 2001: 236). Uz navode Darvenize (1986: 129), Stenning (1995: 20) i Kosovicha (2009) o hrvatskim dragovoljcima, Ilija Šutalo (2004: 197-8) ističe da se 78 hrvatskih doseljenika i potomaka u istočnim državama Australije prijavilo za rat te da ih je 19 poginulo, ali naglašava kako su mnogi bili upućivani u jugoslavenske odnosno srpske postrojbe. Mate Tkalčević (1992: 61) navodi da ih je veliki broj poginuo u napadu na Galipolje i spominje imena četvorice poginulih. Može se pretpostaviti da je približno oko desetak posto hrvatskih doseljenika s potomcima otišlo dragovoljno u rat, dok ih je oko četrdeset posto u isto to doba bilo zatočeno (sve do 1919.), jer su kao građani Austro-Ugarske bili smatrani "strancima iz neprijateljskih država" (enemy aliens) (Kosovich, 2009).

Inicijative australijskih vlasti, Jugoslavenskog odbora i Hrvatsko-Slavjanskog Društva očito nisu doobile punu podršku doseljenih Hrvata, a može se pretpostaviti da je za to bilo više razloga (Kirigin, 1979: 79-81). Došli su u ovaj udaljeni dio svijeta kako bi nešto zaradili, a ne da bi ratovali. Neki među njima su bili položili vojnu zakletvu austrijskom caru koje su se pridržavali. Mnogi su bili emocionalno usko vezani za svoje rodno mjesto bez izraženog interesa za šira društveno-politička pitanja, a istovremeno su bili neprihvaćeni od lokalne probritanske ksenofobične rasističke javnosti (Kirigin, isto: 82; Splivalo, isto: 53). Zbog nepoznavanja jezika i nedostatka bližih kontakata s novom sredinom nisu ni imali povoda da podrže probritanska ratna stajališta.

S obzirom da su političke naklonosti hrvatskih doseljenika na Goldfieldsu bile podijeljene, vjerojatno predsjednik društva J. Stella, kao prevoditelj vojne istražne komisije koja je ocjenjivala stavove pojedinaca, nije ni pokušavao zaštititi od zatočeništva sunarodnjake koji nisu bili članovi društva (Fischer, isto: 160). Suputnici Ante Splivala (isto: 53, 57) u vlaku kojim su iz Bouldera u Fremantle isli u logor vjerovali su da je J. Stella 'shpijon'. Takva razmišljanja su navedena i u romanu Josipa Kirigina

Anka Roki, učenica trećeg razreda učiteljske škole, 1932. godine
Izvor: Obitelj Zvonka Radovića, Split

Spomenik svima
umrlima u logoru
Liverpool, podigla
vajarska Njemačka
1930. godine

Na kraju duge, rijetkom literarnom djelu koje se dotiče tog razdoblja, u kojem jedan od likova smatra da bi "bolje bilo da su ga špijali oni iz našeg kluba", jer da je ipak "lakše biti u zatočenju u Liverpoolu, nego se naći na krvavom ratištu" (Kirigin, isto: 93).

Među hrvatskim doseljenicima bilo je dosta razilaženja u pitanju rata, pa su lokalne novine i policija registrirali fizičke su-kobe između suprotstavljenih strana po ulicama Bouldera (Stenning, isto: 83–85). Razilaženja među doseljenim Hrvatima odražavaju i njihova razmišljanja o budućnosti rodnog kraja. To među se može dodati kako su se neki dragovoljci, kojima je poslije bila ponuđena zemlja u Vojvodini, radije odlučili na isplatu

novčane protuvrijednosti koja im je omogućila put u Australiju, budući da im povratak nije osigurala australska vlada koja ih je unovačila (Darveniza, isto: 130; Alagich i Kosovich, 2001: 236).

Australski koncentracijski logori

Zakonske odredbe donijete krajem 1914. godine i odluke o restrikcijama za strane građane (*Aliens Restrictions Orders*) iz svibnja 1915. i ožujka 1916. bile su osnova za zatvaranje 4500 stanovnika Australije, pored 2390 osoba dovedenih s Pacifika i Azije. Zatočeni su bili ne samo građani Njemačke i Austro-Ugarske, već

i 700 naturaliziranih britanskih građana, uključujući 70 osoba druge i treće generacije njemačkog podrijetla rođenih u Australiji. Nadalje, 67 žena i 84 djece bilo je zatočeno u mjestu Bourke u unutrašnjosti države Novi Južni Wales (Helmi i Fischer, 2011: 24). Na osnovi ovih odluka, bile su zatvorene i druge osobe rođene u Australiji koje su javno izražavale proturatne stavove, poput radikalno orijentiranih sindikalista (Fischer, 1989.: 96-99). Navedene odluke su po završetku rata također omogućile protjeravanja stranih državljanina i protivnika rata bez ikakvih sudskih odluka (Evans, 2000: 30).

Uz Petru Rokiju bilo je zatočeno još 700 Hrvata, uz dalnjih 400 državljanima Austro-Ugarske, od ukupnog broja od 2800 osoba rođenih u Carevini zabilježenih popisom 1911. godine (Helmi i Fischer, isto: 24; Stenning, isto: 36-70; Kosovich, 2009). Ratom podjarena sumnjičavost i predrasude bile su osnova zahtjeva da se svih 32 990 osoba rođenih u Njemačkoj odvede u logore (Scott, 1936: 105, 159). Po završetku rata u svibnju 1919. godine dovedena su 99 Hrvata iz Novog Zelanda koji su 18. rujna protjerani brodom iz Australije (Stenning, isto: 34).

U drugoj polovini 1915. godine 500 Hrvata u Zapadnoj Australiji bilo je odvedeno u logor na otok Rottnest (Kosovich, 2009). Gerhard Fischer (isto: 169) istaknuo je kako je obavještajna služba shvatila da su mnogi prijavljivani kao potencijalni neprijatelji zbog međusobnih osobnih razmirica i neslaganja s politikom Hrvatsko Slavjanskog Društva. Nadalje, Fischer (isto: 158) navodi kako su organi vlasti imali donekle razumijevanje za aktualnu političku situaciju u Austro-Ugarskoj za razliku od sindikalnih udruga koje su uporno tražile da se s posla odstrane stranci -gradjani zaraćenih strana. Do veljače 1916. godine je 200 hrvatskih rudara u Boulderu ostalo bez posla, a posebno osnovana komisija je u listopadu istražila 138 osoba i našla "jednog Hrvata i 32 Dalmatinaca" sumnjivima pa su odmah zatočeni (Fischer, isto: 160,167). Uvid u žestinu s kojom su se vlasti i dijelovi pučanstva okomili na "nepoželjne" strance može se usporediti sa podatkom da je u SAD od 480 000 stanovnika rođenih u Njemačkoj bilo zatočeno 2300 "opasnih neprijateljskih stranaca", uključujući i 200 građana Austro-Ugarske (Nagler, 2000: 67-9, 73). Ministarstvo pravosuda SAD je uz veliki otpor u Kongresu uspjelo poslije rata protjerati tek trećinu zatočenih, među kojima su neki i sami tražili da se vrate u Njemačku.

Koncentracioni logor Liverpool-Holsworthy

Hrvatski i njemački zatočenici su 22. studenog 1915. godine iz privremenog logora na otočiću Rottnest (koji je ranije služio za tamničenje Aborigina, danas popularno turističko odredište) odvedeni brodom *Demosthenes*, i to pod stražom, u glavni koncentracioni logor Liverpool-Holsworthy (Splivalo, isto: 83). Tijekom sljedeće godine u Liverpool su dovedeni Petar Roki i drugi zatočenici iz Zapadne Australije, među kojima su Hrvati čini-

li veliku većinu. U Liverpoolu je pored njega umrlo još 26 Hrvata, uključujući Tomu Grubelića, koji je bio ustrijeljen 16. veljače 1917. pri navodnom pokušaju bijega (Stenning, isto: 28-9). Splivalo (isto: 194-5) zorno opisuje to umorstvo, premda navodi da je ubijeni bio Jozo Milišić.

Zahvaljujući ponajviše Anti Splivalu imamo temeljitu spoznaju o svakodnevnom životu u logorima na Rottnestu i u Liverpool-Holsworthyu. Gerhard Fischer (1989) daje vrlo iscrpan uvid u tu tužnu epizodu australske povijesti u kojemu potvrđuje mnoga zapažanja Ante Splivala o životu u Liverpool-Holsworthu logoru. Jedno poglavlje u njegovoj knjizi o tom žalosnom razdoblju australske povijesti odnosi se na probleme s kojima su se suočavali hrvatski doseljenici na Goldfieldsu. Život zatočenih na Rottnestu i manjim logorima u mjestima Berrima, gdje su uglavnom bili njemački mornari (Simmons, 1999), i Trial Bay gdje su se logoraši mogli nesmetano kretati izvan logora, vrlo se razlikovalo od života unutar bodljikave žice i oružane straže u Liverpool-Holsworthu. Logor za imućnije osobe u Trial Bay na pacifičkoj obali sjeverno od Sydneya bio je ubrzo zatvoren zbog straha od mogućeg napada njemačkih ratnih brodova. Može se prepostaviti da zloglasnost logora iz Drugog svjetskog rata navodi da se u Australiji umjesto concentration radije koristi naziv *internment*.

U Liverpool-Holsworthu se našao značajan dio doseljene njemačke kulturne i gospodarstvene elite nakon što je pokrenuta sveopća opstrukcija njihova sudjelovanja u australskom javnom životu, uključujući zatvaranje njemačkih jezičnih subotnjih škola. Promijenjeni su nazivi 69 mjesta s njemačkim imenima (mnoga su s vremenom vraćena, Harmstorf i Cigler, 1985: 128). Australija nije imala dovoljno oružanih snaga da zatoči sve osobe njemačkog podrijetla, pa su se najvećim dijelom u logoru našli gospodarstvenici, znanstvenici, svećenici, glazbenici, glumci, zanatlije (što je navelo logorske vlasti da im omogući uvjete za rad unutar logorske žice).

Zajedno s Nijemcima u logoru su u najvećem broju bili hrvatski rudari i drvosječe, koji nisu znali njemački, a snalazili su se uz poneku englesku riječ, te su tako bili kulturno i socijalno izolirani i od njemačke većine. Njemački zatočenici organizirali su raznovrstan i dinamičan društveni i kulturni život; bilo im je dopušteno da naprave kazališnu dvoranu u kojoj je izvedeno preko 150 dramskih djela, mnoge predstave su reprizirane. Austrijski zatočenici izgradili su manju dvoranu za glazbene događaje u kojoj su se prikazivali i filmovi. Profesor Carl Sauser je organizirao i dirigirao zborom dalmatinskih rudara i drvosječa koji je izvodio pjesme na različitima jezicima te se čula i dalmatinska pjesma na javnim nastupima u logoru (Splivalo, isto: 143-7). Organizirane su prodajne izložbe umjetničkih djela stvorene za zatočeništva na kojoj su bili izloženi i radovi hrvatskih zatočenika, znanstvenici su održavali seminare, održavane su parade za Kaiserov rođendan uz razna sportska natjecanja.

Naslovna strana knjige Ante Splivala *The Home Fires*
Preslikao: Vori Lalić

Pogledna
koncentracioni logor
Liverpool-Holsworthy
Izvor: Liverpool City
Council, Liverpool
Regional Museum, NSW,
Australija

Malo je koji hrvatski zatočenik prisustvovao brojnim glazbenim koncertima i kazališnim priredbama organiziranim od strane njemačkih logoraša. Poneki su, poput Ivana Antunovića koji je pobijedio u desetoboju, bili uspješni u atletskim takmičenjima (Parentich, 2017). Njegova kći Ann Nichols (2017) posjeduje očevu fotografiju s medaljom uz tekst na njemačkom jeziku. Ante Splivalo je brzo naučio njemački, prvu riječ *Junge* je čuo po dolasku na Rottnest, kada su ranije dovedeni Nijemci u nevjericu vidjeli da se privode i maloljetnici. Od vlaka za Perth, na Rottnestu i kasnije u Liverpoolu, Splivalo je bio prevoditelj hrvatskim logorašima i jedini "neprijateljski stranac" zaposlen u logorskom uredu cenzure; zarađivao je šiling dnevno.

Uvjeti života u koncentracionom logoru Liverpool, koji se prostirao na 118 000m², bili su mnogo lošiji nego u logoru za ratne zarobljenike u Njemačkoj (Fischer, isto: 201, 219). Logoraši su bili smješteni u 50 baraka koje su bile podijeljene u prostorije za

pet-šest zatočenika. Na jednoj strani baraka bila su šatorska krija koja nisu štitila od ljetne vrućine i muha, a ni od prohладnih zimskih noći ili kišnih dana. Loši stambeni i sanitetski uvjeti donijeli su, pored frustracija i apatije, i brzo širenje španjolske grupe koja je u kratko vrijeme usmrtila 104 od ukupno preminulih 202 zatočenika (Fischer, isto: 219; Scott, isto: 137).

Po zabilješkama Splivala, hrana je bila loša, pa su mnogi na nju trošili ušteđevine, ili novac zarađen na radnim akcijama na koje bi išli – pod stražom, izvan logora – na dva tjedna svaka tri mjeseca. Novac su trošili po kantinama i kafeima koje su organizirali njemački logoraši koji su imali dobre poslovne veze u Sydneyu (osim *Café Kaiser Karl* kojim je upravljao jedan Dalmatinac; Splivalo, isto: 166).

Postojale su ograničene mogućnosti dopisivanja s obiteljiima; dozvoljena su bila pisma do 300 riječi (Fischer, isto: 329) ko-

Slike iz života u koncentracionom logoru Liverpool-Holsworthy, zatočenici i stražari
Izvor: Mitchell Library, State Library of NSW, Sydney

CONCENTRATION CAMPS, AUSTRALIA

PRISONER OF WAR LETTER

~~Liverpool 7/6~~ 1917

Stovana prijateljice Duznost nije davan javin
isu dva redka na ovom papiru, da se nalazim zdravo
Kako ufan deće sledit i kod vas i Vase kćeri

Stovana prijateljice znam da ova knjiga čeras uždarmati
da temelja ali treba imati snage i razbora za pridobiti
one suprotivcine i postaviti u ruke Božje

Vas je suprug Peter nekoliko mjeseci bolovao u
bolnici ~~ili~~ u zarobu snaman skupa i preminuo u
Gospodinu Maja Mjeseca e/a 12= 1917. umro je gipo me je
troje stvari u redi učinio testamenat. i nesto novca
~~za~~ ~~ostalog~~ je ~~kor~~ o ~~had~~ svršak ~~rat~~ postavljan na
njegovo mjesto: sada se ja vama i kćeri zahujem
a njeru želim Vječni pokoj

Vas Odani Prijatelj

Antun Radišić

27 Camp 3 mesec.

German Concentrations Camp

Liverpool c. S. Wales

Australia

Pismo Antuna Radišića Luciji Roki iz logora Liverpool, 7. 6. 1917. godine
Izvor: Obitelj Zvonka Radovića, Split

ja su bila cenzurirana. Bilo je raznih pritužbi zatočenih. Australijske vlasti su vodile računa o odnosu prema njima zbog bojazni od reakcija njemačkih vlasti prema australskim vojnim zarobljenicima. Njemačke su vlasti imale uvid u položaj zatočenika preko posrednika, ispočetka je to bio SAD, do ulaska u rat. Kako su godine zatočeništva prolazile, tako je i nezadovoljstvo logoraša

raslo, mnogi su postajali frustrirani, depresivni i "polu-ludi" (McKernan, isto: 177). Nezadovoljstva su izbijala na svakom koraku, a kod hrvatskih zatočenika se ispoljavala time što su s vremenom bivali sve više prohabsburški raspoloženi. Mnogima je teško pao raspad Carevine i talijanska okupacija dijela obale; fizički su napadali one koji su prihvaćali novo uređenje, te je stra-

CONCENTRATION CAMPS, AUSTRALIA

PRISONER OF WAR LETTER

Liverpool 26-2 1918

Svadana Prijateljice

Budući da sam jučer primio Vasē pismo i zakumio bri
potanko što mi pišete i jer ujeren sam da će biti bilo teški
učarac u vasen srcu kada ste dočuli za žalost
Vaseg p:k. Supruga javljenjem da vase srce sumlja
da daste vi bili kod njega damorda nebi bio umro
ali ne: sudbina njegova: javljati davam pišem odtoče
bolest je umro vec sam ram naznacio uproslu knjig
daje bolest od mine: od novca ste još naran kod mbe
remojte se bojati nista postoje sve učinjeno i poštujućom
zadržati dan kadaje p:k umro ja i osobe na testamen
bilisno potvrdi od svatog svoga Gospodina odjetnikar
i karaonanje daje doslo novaca za p:k petra. ali nisam
mogli saknati od kuda novac dolazi i kroganje poslao
ali posto ve pišete daste 400. Kvarna poslali Supruge
snaj Novac nije primjen od njega

Lada vi vasom bednjem pođite na postu pitajte kamo
primite odmene vruci pozdrav i vasa. Kci

Beljunske Vas Odani Prijatelj

Antun Radišić

Camp 24 N.3 G.C.C.

Liverpool N.S.W Australia

Pismo Antuna Radišića
Luciji Roki iz logora
Liverpool, 26. 2. 1918.
godine
Izvor: Obitelj Zvonka
Radovića, Split

ž napadnute morala odvajati i smještati u odvojeni dio logora. Splivalo također navodi kako nikada nije bilo fizičkih obraćuna između njemačkih i hrvatskih zatočenika (isto: 179, 203-4).

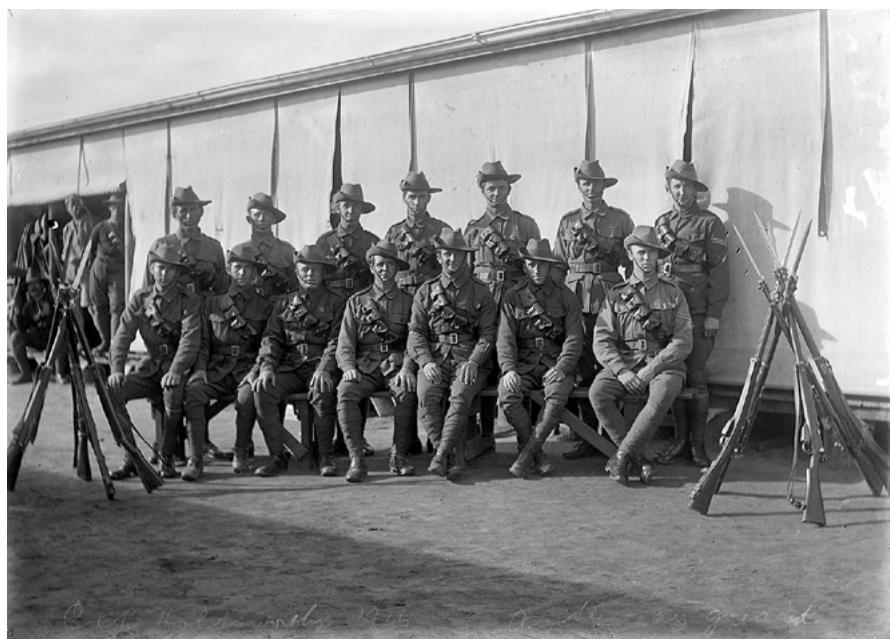
Sudbine hrvatskih logoraša

Poslije Petrove smrti ostala su dva pisma koja je mještanin Antun Radišić iz logora napisao njegovoj supruzi Luciji u razmacima od šest mjeseci. Ova pisma su najbolje svjedočanstvo patnje ne jednog hrvatskog iseljenika u Australiji za vrijeme tu-

robnih dana ljudske ratne katastrofe. Ljucija je, sudeći po drugom pismu, svjesna žalosnog stanja u kojoj se našao njezin bolesni suprug, Petru poslala novac, no on je došao prekasno. Arhivska bilješka ukazuje da je iza Petrove smrti pored testamenta ostalo uz odjeću i 84 funti koje je ostavio "drugom ratnom zarobljeniku" (NAA, MP 1565/1). Nedužna ratna žrtva Petar Roki iščezava tako iz povijesti, poput mnogih drugih njegovih suvremenika, ali ne iščezava iz sjećanja. Jedan susret na Visu vratio ga je, zajedno s njegovim supatnicima, među nas.

Mjesec dana poslije Petrove smrti, za jedne iznenadne akcije pokušaja unovačenja logoraša od strane australskih vlasti i Jugoslavenskog odbora, 20. lipnja 1917. iz logora su odvedeni hrvatski i drugi slavenski logoraši. Samo se 28 hrvatskih logoraša prijavilo u vojsku za Solunsku frontu dok se naknadno dalnjih deset prijavilo u australsku vojsku (Stenning, isto: 20-23), najvjerojatnije s namjerom da bi se izvukli iz logora. Ostali su vraćeni u logor gdje su bili oduševljeno dočekani i počašćeni od njemačkih supatnika kad su doznali zbog čega su bili odvedeni. Jezična i kulturna barijera između dviju grupa logoraša je u tren iščezla. Bila je to velika moralna pobjeda njemačkih logoraša kao i poraz nepromišljenog odnosa australskih vlasti i dijela javnosti kao i Jugoslavenskog odbora prema hrvatskim doseljenicima (Splivalo, isto: 176-8). Ante Splivalo je tada izgubio posao prevoditelja u uredu cenzure, međutim njegovi njemački prijatelji su mu našli posao i zaradu od jednog šilinga na dan u pekari nekog njemačkog logoraša. Glavni pekar je bio socijalist, protivnik rata i Kaisera, što očito nije smetalo drugim njemačkim zatočenicima (Splivalo, isto: 185).

Samo je 101 hrvatski zatočenik među 1125 drugih zatočenika dobio dozvolu da ostane u Australiji (Stenning, isto: 100-101; Fischer, isto: 307; Scott, isto: 137), svi ostali su protjerani. Ante Splivalo je s još 44 puštenih dalmatinskih zatočenika, uključujući i Ivana Antunovića, pod stražom odveden brodom *Danluce Castle* u Albany u Zapadnu Australiju 28. svibnja 1919, odakle ih je većina produžila vlakom za Kalgoorlie (isto: 206-12). Da je Splivalo ostao još mjesec dana u logoru, možda bi i on postao žrtvom špa-

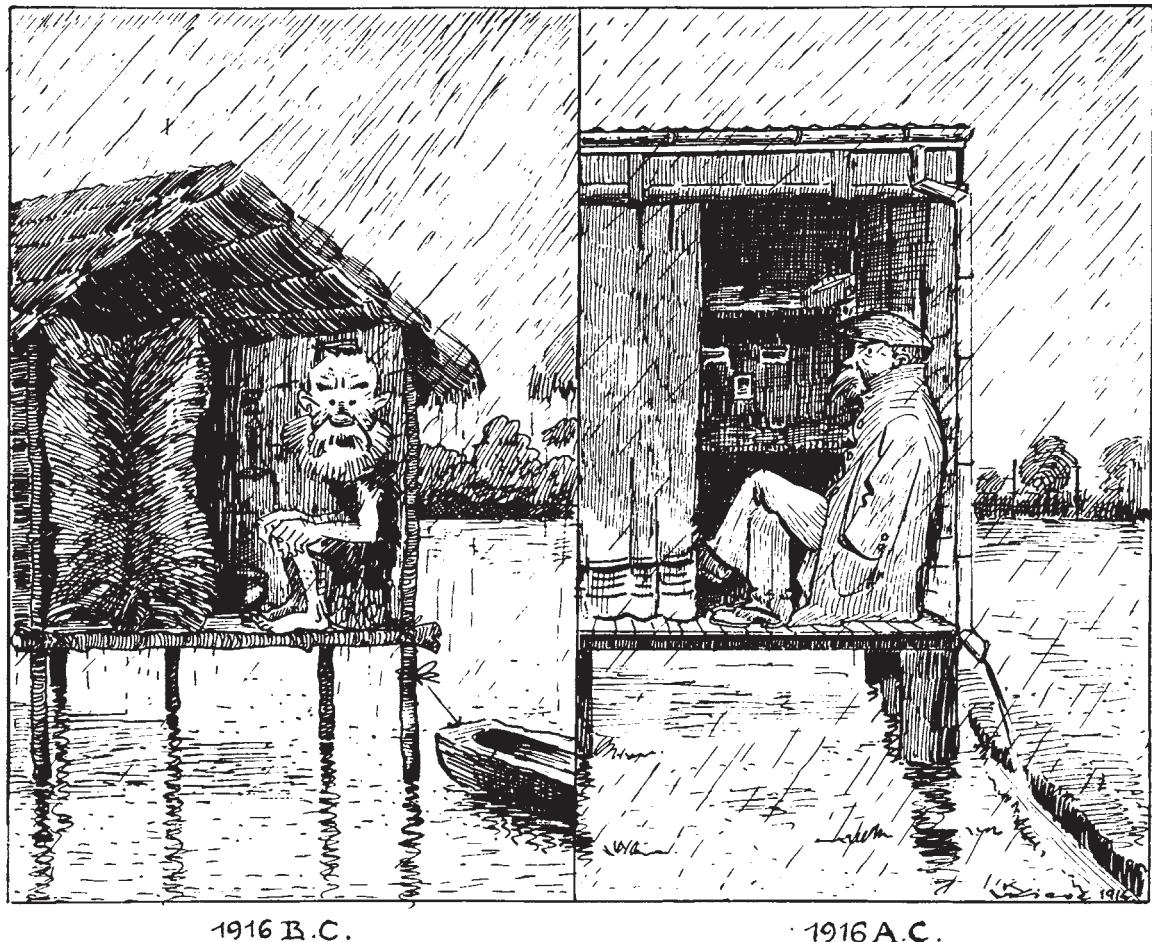

Slike iz života u koncentracionom logoru Liverpool-Holsworthy, zatočenici i stražari
Izvor: Mitchell Library, State Library of NSW, Sydney

njolske gripe, a generacije bi ostale bez jednog od najvažnijih svjedočanstva tog tragičnog razdoblja zajedničke australske, njemačke i hrvatske povijesti.

Nakon dolaska u Albany, u kojem nisu bili rado dočekani, Splivalo i drugovi su se slučajno susreli s razvojačenim bivšim komandantom logora na Rottnestu, majorom Meeksom, i najsrdičnije se s njime pozdravili (Splivalo, isto: 208-211). Od 5276 protjeranih osoba većina ih je živjela u Australiji prije rata, među njima je bilo i onih rođenih na australskom kontinentu (Scott, isto: 137). Neki su se i dobrotoljno prijavili za odlazak povrijeđe-

Odgovor logoraša karikaturom na uvjete života u koncentracionom logoru Liverpool-Holsworthy
Izvor: Mitchell Library, State Library of NSW, Sydney

ni odnosom koji su osjetili za vrijeme rata. Nadalje, vlasti su protjerale i razne druge osobe koje su se suprotstavljale njenoj politici, poput radikalnih socijalista i sindikalista (Fischer, isto: 300). Brodom *Frankfurt* u rujnu 1919. odvedena su 582 hrvatska "ratna" zatočenika u Europu, a sljedeći mjesec brodom *Valencia* dalnjih 72, dok su još šestorica odvedena drugim brodovima.

Ante Splivalo je, pored prijateljske dobrodošlice školskih kolega s kojima se dopisivao za vrijeme progonstva, doživio rastuću ksenofobiju na Goldfieldsu i sukobe s povratnicima iz rata. Zajedno sa starijim bratom Matom, Ante se seli u Sydney. Uskoro Mate, koji je bio naturalizirani britanski državljanin, sa mlađim bratom Josipom koji se doselio 1921. godine, odlazi preko Pacifika. Ante ih je ogorčen, uz riječi "Good-bye Australia", slijedio u listopadu 1922., kao član posade brigantina natovarenog ugljenom, za sigurniju Kaliforniju u kojoj su nastavili živjeti četiri brata i dvije sestre Splivalo iz Vignja na Pelješcu (Splivalo, isto: 225).

Među onima koji po dolasku na Rottnest nisu oslobođeni, bio je Ivan Parentić koji je optužen od poslodavca u mjestu Berra blizu Lavertona, udaljenom preko tri stotine kilometara od Bouldera, da je zajedno s Ivanom Skorputom i Matom Glučinom

pristaša neprijateljske Austro-Ugarske (Latter, 1992. File 5/1/119). Istodobno, njegov mlađi brat Martin, koji je uoči rata došao u Boulder, ostao je dalje raditi, najvjerojatnije stoga što su rudnici bili bez radne snage za kopanje zlata nužnog za vođenje rata (ANA PP14/2PF1668). Ivanov sin, Tony, drži da je njegov otac bio optužen kako bi se oslabila pregovaračka pozicija drvosjeća: naine, Ivan je poznavao talijanski jezik jer je kao dječak otišao iz Zaostroga raditi u Trst (Parentich, 2010). Poslije rata protjerani Ivan Parentić se s obitelji vratio u Australiju, gdje u Boulderu 1934. godine doživljava veliki rasistički napad na doseljenike iz južne Europe. Tada je hrvatski doseljenik Jozip Katić ubijen, a preko 140 objekata, uključujući Hrvatski dom, uništeno je i popaljeno. Kao posljedica ovih nereda rudnici zlata nisu radili tjeđan dana; međutim i taj žalosni događaj iz nedavne prošlosti u današnjoj je multikulturalnoj Australiji uglavnom zaboravljen. (Lalich, 2015).

Posljе protutnjalog stoljećа

U Australiji, tisućama milja udaljenoj od ratnih poprišta, ratna hysterija i zadrtka ksenofobija nisu štedjele muškarce, žene i maloljetnike. Premda je prvi zapis o logoru Liverpool-Hol-

Umrli hrvatski doseljenici u koncentracionom logoru Liverpool-Holsworthy, 1916-1919

Ime i prezime	Zanimanje	Uhićen u	Godine	Umro	Izvor: Stenning, Mary (1995: 28-29), <i>Austrian Slavs: Internment Camps of Australia World War I</i> , Sydney.
Alfirov Šime	Radnik	Z. Australija	1915	8.5.1918	
Čićin Angul-Bene	Radnik	Z. Australija	1915	2.7.1919	
Franin Blaž	Radnik	Z. Australija	1915	28.6.1919	
Goles Blaž	Radnik	Z. Australija	1915	28.06.1919	Primjedba: Ostali na listi umrlih <i>Austrian Slavs</i> su Golach Anton, Hamel Victor, Horak Joseph, Jaschke Stephen, Lezus Rudolfo, Miller Jack, Ritt Frederick i Rukrich Paul H..
Grljušić Ante	Rudar	Z. Australija	1915	27.06.1919	
Grljušić Mate	Rudar	Z. Australija	1915	26.06.1919	
Grubelić Tome ^{o1}	Radnik	Z. Australija	1916	16.02.1917	
Ilić Bartul	Radnik	Z. Australija	1915	30.06.1919	Možda je i netko od njih hrvatskog podrijetla.
Ilić Jakov	Ložač	Z. Australija	1915	1.07.1919	
Jakobović Josip	Rudar	Z. Australija	1915	24.06.1919	
Kardum Jure	Rudar	Z. Australija	1915	12.07.1919	
Katić Mate	Radnik	Z. Australija	1915	4.07.1919	
Kukalj Josip	Zidar	Novi Zeland	(1919)	26.06.1919	
Latin Miše	Radnik	Z. Australija	1915	18.11.1918	
Matković Mate	Drvosječa	Z. Australija	1915	5.09. 1916	
Palmić Ivan	Drvosječa	Z. Australija	1915	14.04. 1918	
Paškov Jakov	Drvosječa	Z. Australija	1915	26.06. 1919	
Roki Petar	Rudar	Z. Australija	1916	12.05. 1917	
Rudež Marko	Radnik	Z. Australija	1915	25.06. 1919	
Šeput Ante	Rudar	Z. Australija	1915	29.06. 1919	
Šprljan Ante	Radnik	Z. Australija	1915	27.06. 1919	
Stepić Mario	Ložač	Novi Južni Wales	1917	27.06. 1919	
Visković Frane	Rudar	Z. Australija	1916	21.01. 1917	
Vlahov Tome	Radnik	Z. Australija	1915	27.06. 1919	
Zilko Roko	Rudar	Z. Australija	1916	18.06. 1919	
Žuvić Juraj	Radnik	Z. Australija	1915	9.07. 1919	
Žuvić Frane	Radnik	Z. Australija	1915	3.07.1919	

^{o1} Ustrijeljen kod navodnog pokušaja bijega iz logora

sworthy objavljen već 1919. godine (Samuels, 1919) ovo grubo iskustvo mnogih njemačkih i hrvatskih doseljenika uglavnom je nepoznato današnjoj javnosti. Nedavno objavljena zbirka tekstova s naslovom *The Honest History Book* (2017) ukazuje na rasokrat između javnosti željne vjerodostojnih prikaza zbivanja za vrijeme Prvog svjetskog rata i politike spremne utrošiti stotine milijuna na njegovo obilježavanje. Na golemom prostoru australskog vojnog muzeja u Canberri, gdje je predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović za vrijeme službenog posjeta 2017., položila vijenac neznanom vojniku, tek jedna stranica teksta A4 formata opisuje zatočeništvo 4000 Nijemaca – isključivo njih – za vrijeme Prvog svjetskog rata!

Generalni guverner Australije, Sir William Dean, ispričao se godine 1999. njemačkoj luteranskoj zajednici na nepravdi počinjenoj prema njihovim sunarodnjacima riječima: “*Tragična i često sramotna diskriminacija protiv Australaca njemačkog podrijetla poticana za vrijeme svjetskih ratova imala je mnoge posljedice... zbog nepravde učinjene u to doba. Dozvolite mi da kao generalni guverner kažem svima.... da sam duboko žalostan što su se takve stvari događale u našoj zemlji*” (Fischer, 2015:30; 2012: 221). Ove dragocjene riječi stvaraju ozračje unutar kojeg bi poslijepodne prohujalog stoljeća odgovarajuća akcija mnogo značila ne samo obiteljima nedužnih hrvatskih žrtava ratne hysterije.

^{o2} Australian and New Zealand Army Corps. Skupni naziv koji se izvorno odnosio na prvu zajedničku vojnu postrojbu koju su obje zemlje uputile u veljači 1915. godine u Prvi svjetski rat (Macintyre, 1993: 147).

Da se ne zaboravi to tužno hrvatsko iseljeničko i australsko nacionalno iskustvo napravljen je značajan korak na Rottnestu gdje je 20. kolovoza 2008. postavljena spomen-ploča logorašima. Do toga je došlo na inicijativu Filipa Brajkovića i njegove sestre Barbare, čiji su ujaci Marko i Stipe Skender bili zatočeni (Laurie, T., 2008, 13), a potom i protjerani, zajedno s ujcem Jurom Vuletom, kojeg su odvojili od australiske supruge i djeteta. Na dan ANZAC-a^{o2} 25. travnja 2012. godine predsjednik upravnog odbora uprave otoka Rottnest Laurie O’Meara je posebno pozvanim službenim predstavnicima Italije i Hrvatske istaknuo važnost da se prizna i istakne patnja i nevolja koju su njihovi sunarodnjaci iskusili “...izgubivši dostojanstvo zatočeni zbog nečega na što ni na koji način nisu mogli utjecati”. Naglasio je kako su zatočeni Hrvati bili najvećim dijelom rudari sa zlatnih polja Kalgoorlie i pri tome citirao gđu Inu Vukić koja se godinu dana ranije, za minute šutnje u povodu završetka Prvog svjetskog rata, sjetila svog djeda Vicka koji joj je u djetinjstvu govorio kako se osjećao “poniženim i očajnim” u godinama svojeg zatočeništva. Gospodin O’Meara je zaključio govor porukom da su mnogi među interniranim na otoku, i to u oba svjetska rata, kasnije doprinijeli razvoju Australije, te daje – bez obzira što smo okrenuti budućnosti – nužno držati se gesla dana ANZAC-a: *Lest we Forget!* Da se ne zaboravi!

GERMANS IN AUSTRALIA

At the outset of war, Germans living in Australia were ordered to report regularly to their local police station. Next came mounting restrictions on those declared "enemy aliens", culminating in arrests or the internment of more than 4,000 people. Restrictions extended to naturalised German-Australians, who experienced hostility, discrimination, and sometimes violence against them. Even the South Australian Attorney-General, Hermann Homburg, was forced to resign.

More internees arrived from places such as Singapore, Hong Kong, and Ceylon (Sri Lanka). There were soldiers and sailors in the camps, but most were civilians, including women and children. Conditions were basic. The internees, from many different backgrounds, did not always mix well, and most felt strong resentment over their treatment.

"Gott Strafe England" (God punish England):
German internee jacket

Nijemci u Australiji – zatočeništvo građana neprijateljskih država 1914–1919. godina, Australian War Memorial, Canberra. Dokument, lijevi stupac, u stotinjak riječi spominje zatočeništvo preko 4000 Nijemaca, uključujući i naturalizirane civile, žene i djecu. U tekstu se ističe različito podrijetlo zatočenika, ali se ne spominju zatočeni građani Austro-Ugarske i hrvatski doseljenici.

OPPOSING THE WAR

Support for the war in Australia was always strong, but not universal. There were some vocal citizens who for religious, humanitarian, moral, or political reasons were implacably opposed to the conflict; for example, socialists and the anti-British elements of the Irish population in Australia. In 1917 a strike over employment conditions among railway workers spread to other industries, with opponents of the war playing a prominent role. Melbourne's Archbishop Daniel Mannix divided Catholics, and much of the country, with his vigorous opposition to conscription. One of the most outspoken pacifists was Vida Goldstein, who, a decade earlier, had been the first woman in the empire to stand for a national parliament.

"Women's Peace Army: Enlist now!", in Put up the sword by Adela Pankhurst

"Lily Whites" medalet identifying the 1917 striking workers

Loyal Workers medalet from the 1917 strike

Hrvoje Petrušić, hrvatski konzul u Perthu, bio je ponosan što je tog dana svjedočio događaju važnom za dokumentiranje iskustva hrvatskih doseljenika u ovom dijelu svijeta. Iskreni prijateljski čin gospodina O'Meara i nazočnih građana Zapadne Australije za izlaska sunca na dan ANZAC-a bili su vrlo upечatljivi, osobito zbog toga što je tom prilikom on identificirao identitet hrvatskih zatočenika (Petrušić, 2017). Na komemorativnoj ploči označeni su pod skupnim imenom *Austrian Slavs*.

Zaključno razmatranje

Petar Roki i drugi preminuli supatnici-logoraši hrvatskog podrijetla bili su austrougarski državlјani, nastradali su pod naletom značajnog dijela australske javnosti i službenih vlasti samo zbog toga što su te dvije države bile indirektno u ratnom sukobu. Nikada nije ni došlo do sukoba njihovih vojnih postrojbi. Poslije stotinu godina sazrelo je vrijeme da se napokon iz zabrava istrgne nepravda učinjena ovim nedužnim žrtvama rata osavljenima bez spomena i groba daleko od doma. Smatramo u zaključku kako je nužno da se dostojno zabilježi stradanje nastra-

dalih hrvatskih doseljenika, vrati im zanijekani ljudski dignitet i oda dužno poštovanje.

Njihova posljednja počivališta su iščezla pod naletom ljudskog nemara i protoka vremena. Može li se dopustiti da s grobovima iščezne i sjećanje na njihovu žrtvu? Vrijeme je da se nađe način da se obilježi sudbina ovih 27 nedužnih civilnih logoraša kako zajedno s njihovim grobovima ne bi iščezlo sjećanje na nepravdu učinjenu drvosječama i rudarima koji su svojom nesretnom sudbinom povezali dvije udaljene obale. Treba se nadati da će državne institucije Australije i Hrvatske naći pogodan način da se obilježi stradanje ovih nedužnih žrtava Prvog svjetskog rata, te da će kod sljedećeg posjeta nekog hrvatskog dužnosnika iseljenima i njihovim potomcima biti položen vijenac i na obilježje podignuto u spomen 27 umrlih logoraša i njihovih drugova pored vijenca na spomeniku neznanog vojnika.

Izvori

- Alagich, Marin i Steven Kosovich (2001). "Early Croatian Settlement in Eastern Australia", u James Jupp (ur.). *The Australian People: An Encyclopedia of Nation, Its People and Their Origins.* Melbourne, Cambridge University Press: 235-239.
- Australian National Archives, Commonwealth of Australia. Sydney, Razni dokumenti.
- Brown, James (2014). *Anzac's Long Shadow: The cost of our national obsession.* Collingwood, Vic, Redback/Schwartz Publishing.
- Clark, C.M.H. (1987). *A History of Australia, 1916-1935*, Vol. VI. Melbourne, Melbourne University Press.
- Darveniza, Zon (1986). *An Australian Saga.* Marrickville, NSW, Southwood Press.
- Day, David (1999). *John Curtin: a life.* Sydney, HarperCollins Publishers.
- Evans, Ratymond (2000). "Tempest Tossed: Political Deportations from Australia and the Great War", u Kay Saunders i Roger Daniels (ur.). *Alien Justice: Wartime Internment in Australia and North America.* Brisbane, University of Queensland Press: 28-46.
- Fischer, Gerhard (2015). "Immigration, integration, disintegration: The perilous road to Australian Multiculturalism". Brisbane, Griffith University: *Griffith Review* 48: 30-44.
- Fischer, Gerhard (2012). "The Governor-General's Apology: Reflections on ANZAC Day". *Cultural Studies Review*. 18/3 (December): 220-239.
- Fischer, Gerhard (1989). *Enemy Aliens: Internment and the Homefront Experience in Australia 1914-1920.* Brisbane: Univeristy of Queensland Press.
- Fisher, Andrew (1914). "Our last man and our last shilling" u Sally Warhaft (ur.). *Well may we say...The speeches that made Australia.* Melbourne, Black Ink/Schwartz Publishing (2004.: 73-74).
- Harmstorf, Ian i Michael Cigler (1985). *The Germans in Australia.* Melbourne, Australian Ethnic Press.
- Helmi, Nadine i Gerhard Fischer (2011). *The Enemy at Home: German Internees in World War I Australia.* Sydney, UNSW Press & Historic Houses Trust.
- Hughes, B. (1916). "It is the duty of every citizen to defend his country" u Michael Fullilove (ur.). *Men and Women of Australia! Our greatest modern speeches.* Sydney, Random House/Vintage (2005:188-193).
- Kirigin, Josip (1979). *Na kraju duge.* Split, Književni krug.
- Kosovich, Steven. „Croatian settlers in Australia during World War One and its immediate aftermath". Međunarodna konferencija: *Hrvatska i hrvatski jezik u godini 2020*, Sydney, 23-28.02. 2009. Neobjavljeni rad.
- Lalich, Walter. (2016). "Hrvatski zarobljenici u Australiji u doba velikog rata". Zagreb, Matica iseljenika Hrvatske, *Hrvatski iseljenički Zbornik*: 205-230.
- (2015). "Bitka za Kalgoorlie: stradanje hrvatskih rudara Zapadne Australije na Goldfieldsu". Zagreb: Matica iseljenika Hrvatske, *Hrvatski iseljenički Zbornik*: 215-240.
- Latter, W.S. (ur.) (1992). *Military Intelligence Archives in Western Australia during the First World War.* Perth: University of Western Australia/ Centre for Western Australian History.
- Laurie, Tiffany, "Plague marks Rottnest's dark wartime history". *The West Australian*, Perth, 19.08.2008, 13.
- Lennon, Troy, "POW bridge builders left mark on landscape". *Daily Telegraph*, Sydney, 4.08.2017, 71.
- McKiernan, Michael (1984). *The Australian People and The Great War.* Sydney, Collins.
- Macintyre, Stuart (1993). *The Oxford History of Australia: The Succeeding Age 1901-1942.* Vol. IV. Melbourne, Oxford University Press.
- Nagler, Jorg (2000). "Internment of German Enemy Aliens in the United States during the First and Second World Wars", u Kay Saunders i Roger Daniels (ur.). *Alien Justice: Wartime Internment in Australia and North America.* Brisbane, University of Queensland Press: 66-79.
- Reid, Ian (2012). *That Untravelled World.* Perth, The University of Western Australia Publishing.
- Samuels, Edmond (1919). *An Illustrated Diary of Australian Internment Camps.* Sydney, Tyrell's.
- Scott, Ernest (1936). *Australia During The War. The Official History of Australia in the War of 1914-1918*, Vol XI. Sydney, Angus and Robertson Ltd.
- Simmons, John (1999). *Prisoners in Arcady: German mariners in Berrima 1915-1919.* Berrima District Historical Society.
- Smoje, Neven (1919). "Croatians in Western Australia", u James Jupp (ur.). *The Australian People: An Encyclopedia of Nation, Its People and Their Origins.* Melbourne, Cambridge University Press: 241-3.
- Spivalo, Anthony (1982). *The Home Fires.* Fremantle, Fremantle Arts Centre Press.
- Spivalo, Josip (1966). *Kruh sa sedam kora.* Rijeka, Novi List.
- Stenning, Mary (1995). *Austrian Slavs: Internment Camps of Australia World War I.* Sydney.
- Stephens, D. i A. Broinowski, Ur. (2017). *The Honest History Book: Australia is more than Anzac-and has always been.* Sydney, New South Publishing/UNSWPress.
- Šutalo, Ilija (2004). *Croatians in Australia: Pioneers, Settlers and their Descendants.* Kent Town, SA, Wakefield Press.
- Tkalčević, Mate (1992). *Hrvati u Australiji.* Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske.

Zahvala

Zelim se ovim putem posebno zahvaliti osobama i institucijama koji su svojim informacijama i savjetima pripomogli u pripremi teksta: Ann Nicholls, Laurie O'Meara, Tony Parentich (svi iz Perth, ZA), Patsy Vizents (Rottnest Island Authority, ZA), Hrvoje Petrušić, Konzul Republike Hrvatske u Sydneyu, Craig Venson, Brian Scales i Judith Paterson iz ureda Australiske Nacionalne Arhive u Sydneyu, i supruzi Vanji za temeljito iščitavanje i date sugestije. Moje veliko hvala Zvonku Radoviću i njegovo obitelji na iskrenoj suradnji i iskazanoj želji da ova priča iz obiteljske prošlosti pripomogne da se istrgne iz zaborava zaboravljena epizoda zajedničke i nedavne australsko-hrvatske povijesti.

Anne Carson

Passer Deliciae Meae Puellae (Ljubimac gospe moje)

ODABRAO I PREVEO: Nenad Ivić

Katul promatra svoju ljubav i njezina ljubimca kako se igraju.

U krilu njenom jedan od zagasitih terijera.
Češljala je oko njegovih genitalija.
Iskesio se i ja mu se iskesih.
To je onaj kojeg zove Bočica po Deng Hsiao-pingu.

Mario Stipančević

Vampir iz Petrinjske

Obris portreta Janka Bedekovića

Središnji* lik bedekovićijanske komedije, kako je, doduše brakujući rodbinski nepovezane Bedekoviće Komorske i Bedekoviće Kobiličke, svojevremeno o njegovoj obitelji zabilježio Miroslav Krleža, rodio se u zgradi zaprešičkog željezničkog kolodvora 15. srpnja 1884. godine. Okršten je imenom Janko Ladislav Petar. Mjesto rođenja nije bilo slučajno. Jankov otac, umirovljeni carski i kraljevski poručnik Eduard, za kruh je priredivao upravljanjem tamošnje željezničke postaje. Na svijet je došao 1841. u Varaždinu kao odvjetak stare turopoljske plemenitaške obitelji koja je vukla porijeklo iz i danas postojećeg Kobilica nedaleko od Velike Gorice, od roditelja Ivana (Janka) Nepomuka pl. Bedekovića (1792-1856), velikog bilježnika zagrebačkog magistrata i Franjice, rođ. Kolić (1817-1880). Eduard je bio mlađi brat poznatijeg Kamila (1839-1915), građevinskog inženjera i predstojnika zagrebačkoga gradskoga građevinskog ureda te Ivane (1838-1872), supruge knjižara i nakladnika Abela Lukšića (1828-1901). U braku s turopoljskom plemenitašicom Marijom Modić (1850-1923), kćeri Ladislava i Ludmile Fodroczy, Eduard je osim Janka dobio i tri kćeri. Ljubicu Amaliju (1882-1964), kasnije suprugu dr. Vladimira Gjurgjevića (1880-1958) i majku Teodora, diplomata i bliskog suradnika Andrije Štampara, te blizanke Ludmilu-Milku (1883-1977) i Vilhelminu-Vilmu (1883-1976). Zanimljivost je da su krsni kumovi Ljubice Amalije bili Gavro Gjurgjević i Amalija, rođ. pl. Jelačić (po kojoj je jamačno dobila i ime) – roditelji njezina kasnijeg supruga Vladimira. Eduard je preminuo mlad, u travnju 1885., od mane srca i plućah, svega deset mjeseciiza sinovljeva rođenja. Možda je upravo nedostatak očeve ljubavi i autoriteta bio presudan za kasniju nakaradnu osobnost njegova jedinog muškog potomka.

Janko, ili *Jankić* (kako su ga ne bez doze sarkazma i jeze zvali suvremenici), baštinio je imena dvojice djedova i krsnoga kuma – veleposjednika Petra Jankovića. Baštinio je i gene “uglednih” turopoljskih “de genere Kobilich” s očeve i “de Nagy Mlaka et Kurilovec” s majčine strane. Obitelji kojih je gordi predikat počinio na topnimima bez stvarne veličajnosti. U Turopolju, toj vagni niza aristokratskih ugarskih rodova – kako je svojevremeno zapisao Josip Horvat.

O Jankovu djetinjstvu malo se zna. Majka je najvjerojatnije iskoristila financijsku stabilnost vlastite obitelji kako bi potomstvo podigla na noge. Školovanje se nalazilo na prvoj mjestu. Vilma je postala učiteljica, Milka slikarica, a Janko pravnik. Najstarija Ljubica studirala je francuski jezik u Parizu, ali se nakon udaje za veleposjednika nije morala zamarati s namještenjima u pedagoškoj službi. Njezin je sin Teodor kasnije postao vrstan pravnik i iznimno poliglot. Pored materinjeg, govorio je i pisao čak sedam jezika. Bit će da je tu sklonost naslijedio od majke.

Jedini živući muški član uže obitelji Bedeković pučkoškolsko i gimnazijalsko školovanje svršio je u Zagrebu. Svjedodžbu zrelosti stekao 1903., upisao i dobro učio pravo pa je prvi državni ispit položio 1904., drugi 1906., a sudski početkom 1909. U srpnju iste godine položio je i državni znanstveni ispit da bi u listopadu 1910. na zagrebačkom Pravoslovnom fakultetu stekao doktorsku titulu. Nemali uspjeh za dvadesetpetogodišnjaka.

*Naslov ovoga priloga posuđen je u preinačenom obliku iz brošure Rudolfa Hercigonje (*Lepoglavski vampiri*, Zagreb, 1919), koja će se kasnije navoditi kao potresno svjedočanstvo jednog razdoblja naše prošlosti. Uostalom, kao i tekst u cijelosti. Na ovom sam mjestu, također, dužan zahvaliti kolegicama i kolegama iz Hrvatskog državnog arhiva koji su mi ukazali na cjeline i ulomke sačuvanih arhivalija o Janku Bedekoviću te kojekako drukčije pomogli, pritom pristojno trpeći zamorna razmišljanja o njegovu životopisu. Snježana, Diana, Marina, Robert, Amir, Jozo, Hrvoje, Hrvoje i Hrvoje znaju o čemu govorim. Zahvalnost dugujem i Josipu Popoviću iz Muzeja Turopolja koji je sa mnom podijelio vrijedne informacije te omogućio da se, koliko mi je poznato, Bedekovićeva fotografija prvi put prikaže široj javnosti. Jednako zahvaljujem i DVD-u Donja Lomnica na ustupljenom fotografskom albumu, kao i g. Ivanu Peraku, Bedekovićevu naslijedniku po liniji sestre Ljubice Amalije, na korisnim informacijama i dopuštenju presnimavanja fotografija i slikovnog materijala iz obiteljske ostavštine.

Umočen u moć

Dobar obiteljski pedigree i polučeni uspjeh u školovanju početkom 1909. donijeli su Jankiću i prvo namještenje. Imenovan je vladinim perovodnim vježbenikom i dodijeljen Kr. redarstvenom povjereništvu za Grad Zagreb položivši svečanu zakletvu kralju i caru, koje se kao i većine svojih kasnijih životnih uvjerenja držao samo onoliko koliko je bilo potrebno. Nije poznato je li namještenje u redarstvu zatražio ili je u nj bio namješten po inerciji. Bez obzira, čini se da se snašao kao riba u vodi. Te je godine u ruke zadobio osjećaj moći kojeg je do smrti nastojao zadržati. Vjerojatno je Jankova (i sudska stotina na koje je izravno utjecao) zapečaćena pukom slučajnošću. Nije, naime, posve izvjesno da bi se tijek potonjih zbivanja odvio na posve isti način da je ondašnji niži administrativni pripravnik Kr. zemaljske vlade namješten u nekom drugom uredu, u kojem njegov sadistički karakter ne bi mogao tako lako isplivati na površinu. Ovako, 1909. su početkom jedne redarstvene karijere na patnje osuđeni mnogi s kojima je iz tko zna kojih razloga Bedeković ukrstio vlastiti profesionalni put. Slučajnost je i ovaj put okrenula kotač povijesti.

Iako je već u studenom 1909. premješten na rad u Zagrebačku kotarsku oblast, jamačno je nadređenima vrlo brzo postalo jasno da Bedekovićeve talente ne valja trošiti na banalnosti. I događaji su isli na ruku. Razdoblje u kojem je nakon odlaska Khuen-Héderváryja pa do konca Monarhije banska stolica promijenila sedam vlasnika i u kojem je strah vladajućih političkih elita od unutarnjih i vanjskih neprijatelja poprimio groteskne razmjere (kao, uostalom, i nekih desetak i nekih pola stoljeća kasnije) bilo je kao stvoreno za Jankovo napredovanje. Kada se krajem Tomasićeva i početkom Cuvajeva banovanja ionako vruća domaća javna atmosfera protkana jekom "Veleizdajničkog procesa" i lomljenjem Hrvatsko-srpske koalicije dodatno zakuhala, Bedeković je došao na svoje.

Cuvaj ga je mogao barem posredno poznavati jer je 1909/1910. bio predstojnikom gradskog Odjela za unutrašnje poslove. Onog istog u koji je Bedeković iz službenih obzira premješten krajem veljače 1912. godine. Uostalom, ban ga je tamo i namjestio. U zenitu aktivnosti revolucionarne omladine i svega nekoliko mjeseci prije Jukićeva atentata na kraljevskog povjerenika u Hrvatskoj. Tada je, po kasnijim događajima sudeći, Bedeković i dobio zadatak praćenja veleizdajničke mladeži – svoj prvi unosan agentski posao. Je li i u kojoj mjeri sudjelovao u policijskom rasvjetljivanju triju atentata nije poznato. Čini se da to baš neće biti slučaj ili bar ne izravno, jer je od listopada 1912. do listopada 1913. pekao zanat u karlovačkom Redarstvenom povjereništvu. Činio je to dobro, jer je od strane tamošnjeg zapovjedništva 13. korpusa k.u.k. vojske pohvaljen za predan rad kao i za marno i uspješno nastojanje oko vojničkih interesa za vrijeme krize 1912/1913. Ne treba sumnjati da se kriza 1912/1913. odnosila ponajprije na stanje izazvano Balkanskim ratovima i Jukićevim, odnosno Planinšakovim atentatom na Cuvaja te Dojčićevim na Skerleca.

Eduard Bedeković, Jankov otac. C. i k. časnik te željezničarski službenik, sin uglednijeg Ivana Nepomuka, velikog bilježnika i osobnog prijatelja bana Josipa Jelačića.

Uskoro je Jankić postao potrebniji u žarištu političkih i proturežimskih zbivanja. Iz Karlovca je premješten u zagrebačko redarstvo u kojemu je vrlo skoro dočekao priliku za vlastitu samopromociju. Naime, u drugoj polovici svibnja 1914. u posjet Zagrebu svratio je nadvojvoda Leopold Salvator, potomak toskanske loze Habsburgovaca, osoba organski skopčana s Hrvatskom u kojoj je godinama službovao kao divizijski general i u kojoj se oženio Dagmar, kćerkom političara dr. Vladimira Nikolića Podrinskog i sestrom hrvatske slikarice Vere. Posjet je bio bez prevelike važnosti, jer je Leopold došao obići hrvatsku metropolu u svojstvu sinekurnog zvanja topničkog inspektora i zamjenika vrhovnog pokrovitelja Crvenog križa. Ali i kao takav je zadobio znatan odjek u onodobnim društvenim krugovima.

U pratnji nadvojvode prilikom obilaska zagrebačkih znamenitosti među ostalima se nalazio i ban Skerlecz. Posjet je po protokolarnim uzusima prilikom dolaska visokih uzvanika kako i obično završavao posjetom Kr. narodnom kazalištu. Toga dana koncem svibnja na repertoaru je bila Tosca. Nakon predstave visoki su uzvanici napustili kazališnu zgradu, a među gomilom znatiželjnika natiskanih u auli redarstveni pristav Bedeković, očito na zadatku osiguranja Salvatorove posjete i onemogućavanja izgreda omladine, uhitio je studenta Trgovačke akademije

Jakoba Schäffera pod optužbom pripremanja atentata na bana.

Je li Schäffer uistinu pripremao napad na Skerleca nikada nije do kraja razjašnjeno. Neki suvremenici događaj i tadašnji vladini dužnosnici duboko su sumnjali u istinitost slučaja. Tim više što je tobožnji atentator bio samozatajni i hromi mucavac, u potpunosti nepoznat širim studentskim krugovima i bez ikakvog upliva na tadašnja buntovna studentska zbiranja. J. Horvat, i sam polaznik Trgovačke akademije i suvremenik događaja, predmijevao je da je možda Bedeković iz samo njemu znanih razloga Schäffera uzeo na zub, sam izrežirao atentat gurajući u gužvi studentu revolver u džep i kasnije ga privodeći, a sve radi zadobivanja pažnje nadređenih i uspinjanja na redarstvenoj ljestvici. Ili radi nekakve osvete. Ili oboje podjednako.

Josip Šaban – lepoglavlinski uzor

Međutim, možda su zaista i postojaće neke natruhe veleizdajničke konfabulacije između Schäffera i drugookrivenog u postupku, također polaznika Trgovačke akademije, šesnaestogodišnjeg Rudolfa Hercigonje. Upravo tako svjedoče sačuvane arhivalije. U sudskim je spisima, naime, ostalo zabilježeno da je Schäffer doista priznao da je u inkriminirajućem trenutku posjedovao revolver spreman za uporabu, da je itekako dobro poznavao Hercigonju, ali da mu nije bilo ni na kraj pameti pucati u bana. Bedekovićeva izjava, kao i riječ Marijana Jakšića, "revolucionara-pokajnika" i Bedekovićeva doušnika bila je na kraju upečatljivija.

Traljava policijska istraga, nategnuta optužnica i završetak procesa dočekali su početak rata i dobili obilježje sveopće protusrpske histerije. U takvim okolnostima optuženici nisu mogli dobro proći. Schäffer je osuđen na pet, a Hercigonja kao tobožnji kolovođa planiranja atentata na osam godina teške tamnica. Najznačajniji svjedoci optužbe bili su, dakako, Bedeković i njim skopčani potkazivač Jakšić.

Kada se nakon četiri godine kolo sreće naizgled i privremeno okrenulo na stranu "veleizdajnika" i Hercigonja i Schäffer su tvrdili da su optužbe propalog carskog pravoslavlja bile posve osnovane i da su zaista bili istinski projugoslavenski revolucionari. Kako i ne bi kada su četiri godine trunuli u okovima. Bilo je vrijeme za kakvu-takvu naplatu. Za razliku od Schäffera koji je 1920-ih posve nestao s obzora javnosti (vjerojatno iznuren suši-

Marija Bedeković rođ. Modić, Jankova Majka i posjednica Kurije Modić-Bedeković u Donjoj Lomnici, danas jednog od najreprezentativnijih primjera tradicijske graditeljske baštine središnje Hrvatske. (Iz risače bilježnice Milke Bedeković)

com i ionako slabo zainteresiran za javno djelovanje), Hercigonja je nastavio zacrtanim pravcem. Po izlasku iz zatvora tiskao je brošuricu *Lepoglavski vampiri* (Zagreb, 1919) u kojoj se obrudio na upravitelja kaznione i svog tamničara dr. Josipa Šabana, koji je bez obzira na strahote uperene protiv uglavnom političkih začaćnika za vrijeme Monarhije, preživio urušavanje jednog i nastanak novog režima. Svakoj je vlasti koristio iskusan i odan "drot". Pogotovo onoj koja je 1918. preuzela uzde i doskora puku narinula bodljikave žvale u gubice.

Za Hercigonju je takav razvoj događaja bio gora kazna od gladi, bolesti i udaraca Šabanova štapa. Kratkotrajno oduševljenje ujedinjenjem sa Srbijom za koje se zalagao kao srednjoškolac, zbog postupaka vlastodržaca rasplinulo se poput mjejhura sapunice. Beogradska čaršija i vojni krugovi vrlo su brzo dali do znanja što im je cilj i kako do njega nastoje dogurati. Shodno tomu batinaši i denuncijanti ne samo da nisu maknuti s položaja, nego su dobili promaknuće i još šire ovlasti za obračunavanje s neprijateljima političkog poretka u prečanskim krajevima. Hercigonja je svoje buntovne revolucionarno-anarhističke, upravo "bakunjinovske" karakterne zasade 1919. kanalizirao u osnivanje SKOJ-a. Podcrtao je jedan od istaknutih članova komunističke omladine i inicijator tog događaja, nakon Alijagićeva atentata na autora *Obzname* i ministra unutarnjih poslova Milorada Draškovića, preko Austrije je pobegao u Rusiju. Tamo je kroz sljedećih

Janko Bedeković u prijateljskom okruženju (prvi s desna). Imena ostalih sudionika nisu zabilježena. Vjerojatno prije 1910.

šesnaest godina bio aktivan kao instruktor CK u međunarodnoj organizaciji za pomoć revolucionarima, a pripadao je i užoj grupi aktiva KPJ u Izvršnom komitetu Kominterne. U svakom pogledu viđeniji član Partije. Međutim, čini se da je bio prerevan. U ljeto 1937. posve je neočekivano uhićen i umoren tijekom ježovštine. Bez pobliže poznatog konkretnog razloga. Kao, uostalom, i ostalih milijun "neprijatelja naroda". Posmrtno je rehabilitiran odlukom Vrhovnog suda Sovjetskog Saveza 1963. godine.

Možda je Hercigonjinina zaraženost anarhističkim, revolucionarnim i komunističkim idealima bila prevagom na jezičku istrage koja je na temelju njegovih optužaba pokrenuta protiv lepoglavskog upravitelja početkom 1920. Ta vlastodršci su u prosincu iste godine Hercigonju i njemu slične bacili s druge strane zakona. Jamačno nisu imali volje pretjerano se zauzimati za socijalističko-revolucionarske istupe, a još manje podupirati ih. Čak i ako su bili osnovani. Kako god bilo, prva od dviju provedenih istraga proglašila je kaznionicu u Lepoglavi hotelom sa četiri zvjezdice. Sve optužbe protiv njegina upravitelja prikazane su smiješnima. S obzirom da je Šaban bio na usluzi trojici vladinih činovnika koji su imali zadaću revidirati njegov rad i uvjete u kojima su živjeli uzniči drugo se nije moglo ni očekivati. Za dolazak istražitelja se znalo nekoliko tjedana unaprijed. Sasvim dovoljno da se zidovi celija operu i obijele, da se urede i pometu radionice, zatočenici obriju, ošišaju i odjenu u čistu i manje pohabanu odjeću, a kuhinja pripremi hranu kakvu su zatvorenci vidjeli tada i nikad više. Samo neki od njih, dakako. Oni za koje se prepostavljalo da bi povjerenstvu mogli potvrditi istinu, sklonjeni su im s očiju.

Sam je Šaban, pak, dao iskaz u kojem je napadao Hercigonju kao najvećeg izroda, lijenčinu, kavgadžiju i buntovnika, upravo zvijer u ljudskoj spodobi. Ishodište takvoj njegovoju naravi video je u lošim socijalnim uvjetima odrastanja i nasilnim roditeljima. Ne niječući intelektualnu razvijenost, krivnju je svaljivao na njegovu opijenost anarhijom i knjigama revolucionarnog i terorističkog sadržaja. Zbog tih se tiskovina upuštao i u ljubavne pustolovine samo da ih se, uz udovoljenje svojem seksusu, domogne. Osobito je Šaban napadao Hercigonjinu proračunatost kojom je, uz kapacitet jake individualne potencije, znao pridobiti nezrelu mladež, a sam se kasnije skrivati iza njihovih postupaka. Tako mu je uspjelo da bezazlenom i neukom djetetu turne revolver u ruke (dakle Schäfferu) kojim je počinjen atentat na glavara zemlje kao representanta omraženog mu sistema.

Zgrnut izvještajem koji je potirao sve njegove tvrdnje i proglašavao lepoglavsku kaznionu uzornom institucijom, čak tražeći zadovoljstvu u vidu odlikovanja i promaknuća za njegina čelnika (u društvenim se krugovima počelo govorkati da će Šaban ići za šefa zagrebačke policije), Hercigonja se još jednom obratio vlastima moleći da provedu nepristranu, nenajavljenu istragu. Tražio je, dakako, i da se Šabanu onemogući pristup Lepoglavi tijekom postupka i razgovara s dugogodišnjim zatočenicima, a ne onima koji su u zatvor pristigli poslije njegova otpuštanja. Svim se silama upirao prokazati upravitelju kaznione kao personificiranu zver i zločinca najgore i najpodlje vrsti, častohlepnika koji je nakon nedosanjane časničke karijere već kao pristav namješten u Lepoglavu da bi tamo denuncijacijama, lažima i ulizivanjem

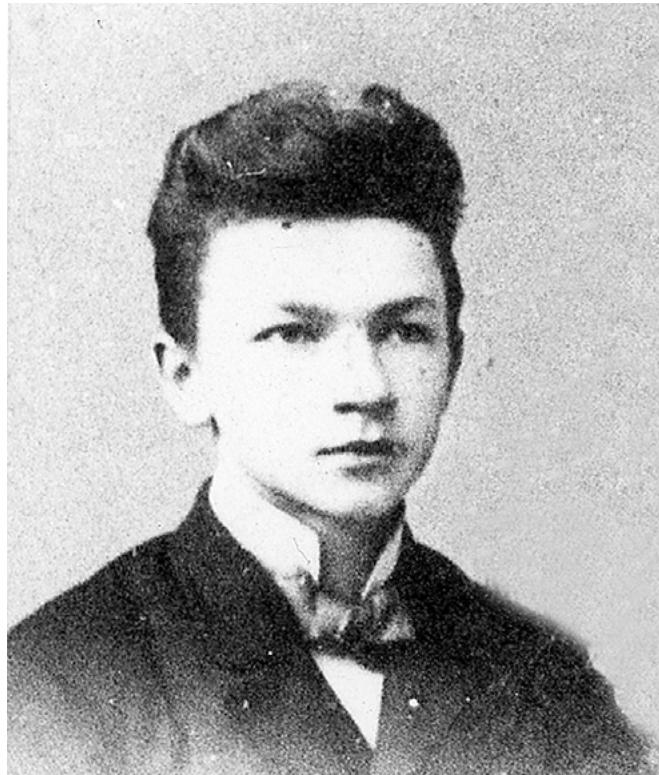

Još uvijek nasmjano lice. Janko Bedeković početkom druge dekade 20. stoljeća, vjerojatno u vrijeme stjecanja doktorata.

njem vlastima smijenio dvojicu prethodnika i u jeku rata sam zasjeo na njihovo mjesto.

Druga je istraga provedena nešto ozbiljnije. U nju je uključen i sam Hercigonja, a Šaban je poslan na prisilno bolovanje. Na njegovo je mjesto privremeno imenovan dr. Maksimilijan Bohaček. Međutim, kako su izvidi ulazili dublje u 1920. bilo je sve izvjesnije da se Šabanu neće dogoditi ništa. Hercigonja i drugovi nekoliko mjeseci kasnije očutjeli su izravan udar režima. Vlastima zato nije padalo na pamet da uzmu u obzir iskaze bivših i tadašnjih zatočenika, koji su svi odreda svjedočili o jezovitim postupcima Josipa Šabana. Ne samo prema zatvorenicima, već i prema zatvorskom osoblju. Psovke, glad, bijeda, težak rad i kundachenja (ponekad i do smrti) bili su lepoglavskom svakodnevicom. U maniri pravog zlostavljača, upravitelj se svakoga dana vraćao kući i postajao brižan suprug i otac. Nakon zaključenja istrage i skončanog "bolovanja" vraćen je na staro radno mjesto kao da se ništa nije dogodilo. Zalud su bili svi Hercigonjini dokazi i političke prozivke Stipice Radića o nedopustivom stanju u lepoglavskoj kaznioni još u jeku Prvoga svjetskoga rata.

Za razliku od Hercigonje, Šaban se bez poteškoća znao sljubiti s novim vlastodršcima. Ostao je upraviteljem lepoglavske kaznione do 1926. Sasvim dovoljno da uz posjede supruge Ladan slave, unuke Ivana Kukuljevića Sakinskog, dodatno oplemeni vlastite prihode nesmiljenim iskorištavanjem rada lepoglavskih robijaša. O njima i o Šabanovu robovlasičko-feudalno-ka-

Rudolf Hercigonja (alias Sergej Nikolaevič Mironov). Autor *Lepoglavskih vampira*, anarhist i komunist. Snimljen vjerojatno u dobi od petnaestak godina, na počecima revolucionarnog djelovanja.

pitalističkom privređivanju dobro se znalo i u najvišim političkim krugovima, ali se šutjelo. Da ga razriješe trebao je sići s uma. Nakon seljačko-radikalског dogovora ipak je smijenjen i (zbog poremećaja ličnosti) smješten u stenjevačku umobolnicu. Da su vlasti spomenuto učinile preko volje svjedoči činjenica da je službenik lepoglavske kaznione koji je objavama u tisku potpomo-gao rušenje lepoglavskog krvopije otpušten iz službe. Sačuvana vrela i potonji događaji, pak, ostavljaju sumnju da je Šaban od-lazak u Stenjevec odglumio kako bi izbjegao postupak pokrenut od strane Kr. redarstvenog ravnateljstva. Takav je rasplet odgo-varao i drugoj strani.

Na to upućuje i činjenica da se iz svega uspio izvući gotovo neokrnut. Vjerojatno se kao umirovljenik u potpunosti posvetio posjedu. Ostalo je zabilježeno da je 1934. od šogora Radovana Kukuljevića otkupio dugovima opterećeni ivanečki dvorac s većinom posjeda. Četiri godine kasnije u vlasništvo dvorca i nekoliko okolnih jutara parka upisao je suprugu te troje djece iz prvog i četvoro iz drugog braka. Čitav je posjed nakon ulaska partizana u Lepoglavu temeljito zapaljen i takav 1946. nacionaliziran. Preživjevši još jedan rat i promjenu vlasti, Šaban se jamačno nadao da će mu novi režim progledati kroz prste. Preminuo je 1949. u 71. godini a da se u to nije razuvjerio. Osim usputne dnevničke bilješke umirovljenog ravnatelja Državnog arhiva Emila Laszows-kog da je po ulasku partizana u Zagreb zajedno sa starim znan-cem Josipom Šabanom kratkotrajno boravio u logoru "Kanal", nema indicija da je lepoglavski vampir na bilo koji način gonjen.

Zvl. 14.629 / 1909.

Osobnik.

Ime Dr. JANKO BEDEKOVIC

Rodno mjesto i godina narodjenja ZAPREŠIĆ 15. srpnja 1884.

Stališ Oženio se 15. studena 1910. sa Verom Pliverić /: broj 5.426/910 Pr.:/

Reiss "Opolis gracilisomys" 12/5/1928 (Type Spec 12502 1928).

Nauci, dekreti o usposobljenju a/ svjedodžba zrelosti ispit.povjer. u Zagrebu gor.grad
sim. od 30./9.1903. br. 1.

b/ svjedodžba kr. povjerenstva za I. pravno-povjestni teoretički državni ispit, Zagreb 4.
júla 1904. broj 110 / 95.

c/ svjedodžba kr. povjerenstva za II. " " " " " " " " 7.
srpnja 1906. broj 84 / 60.

d/ svjedodžba kr. povjerenstva za sudstveni teoretički državni ispit u Zagrebu 11.siječnja 1909 broj 31/28.

e/ svjedodžba kr. povjerenstva za IV. državni ispit 31. srpnja 1909 broj --

f/ 16. listopada 1910. promoviran na čast Dr. prava /: broj 5.426/910.Pr.:/

Znanje jezikah hrvatski i njemački.

Gostionica Somek, Ilica 100 – mjesto Jankova pijanoga cirkusiranja. Vlasništvo Antuna Someka, zagrebačkog čizmara, gradskog zastupnika i dobročinitelja. (I. Sabotić, *Stare zagrebačke kavane i krčme*, Zagreb, 2007)

Iako to nije preciznije naznačeno, ostaje malo sumnje da se radi o "našem Šabanu" jer je Laszowski bio prisian prijatelj s Božidarom Kukuljevićem, tastom upravitelja kaznione pa je i ovoga morao dobro poznavati. I jedan i drugi iz logora su otpušteni bez ikakvih posljedica, gotovo gospodski. Stariji Laszowski vjerojatno zbog poodmakle životne dobi, a zatvorski upravitelj zbog još uvijek utjecajnih poznanstava.

Usput, jedno od Šabanove djece bio je kasniji akademik Ladislav (Laci), poznati glazbeni pedagog i profesor zagrebačke Muzičke akademije. Bilo bi gotovo groteskno da mu je i otac posjedovao sklonost glazbi.

Bedekovićev je karakter bio sličan Šabanovu. Inteligencijom i ugodnom vanjštinom zaogrnutu izopačenost. Dijelili su isto životno okruženje i koristili se sličnim metodama. Janko ih je imao vremena usavršiti jer je ostao dulje u službi. Uostalom, i Šaban je svojevremeno bio pretendent na zagrebačko redarstveno vrijestolje. Tko zna, možda je mlađem redarstveniku lepoglavski batinaš bio uzor. Vjerojatno su se poznavali. Ili je Bedeković u najmanju ruku čuo za Šabanove postupke koji su ga kasnije mogli nadahnuti. Možda čak ne postupci spominjanog zatvorskog upravitelja, nego nekog drugog Šabana, kako je govorio Hrvatska. Svakako, uzora mu nije nedostajalo.

U obrani šuftova i dreka

Ratne godine bile su kao stvorene za Jankov uzlet u karijeri. Nesigurna vremena tražila su ljude njegova karaktera. Šavovi Monarhije pucali su svakim novim danom četverogodišnjeg sukoba. Ne samo na bojištu. Poredak je trebalo čuvati i od unutarnjeg neprijatelja. Bedeković je to izvrsno činio nesmiljenom torturom.

U ratnim je godinama postao poznat kao nemilosrdni protivnik Monarhije. Osobito Srba. Govorilo se da je, među ostalim, s posebnim zadovoljstvom čupao brade pravoslavnim svećenicima. *Jankiću*, pokazat će se, ništa nije značio etnički, vjerski i politički predznak. Važno je bilo tko je u konkretnom trenutku od strane poslodavca obilježen kako neprijatelj. Podjednako se izjavljavao na pravoslavcima i katolicima, komunistima, haesesovcima i ustašama. Trebalo je nahraniti sadističke porive gađanjem u trenutno obilježenu metu.

Intimno pak, čini se, nije previše respektirao "crno-žute" vlastodršce. Ostalo je pribilježeno da je u srpnju 1916. u pozatoj zagrebačkoj gostionici Somek napravio cirkus u pijanom stanju. I to pred auditorijem od tridesetak gostiju. Uza svu volju i napore njegovih kolega redarstvenika da umanje važnost događaja, to se nije dalo sakriti. Toga je dana Bedeković od podneva pio u društvu prijatelja, ravnajućeg učitelja u Lomnici Jurja Bodića, navodno dogovarajući nabavku sijena za lomničko gospodarstvo

majke Marije. Vlasnik gostonice kasnije je posvjedočio da su kroz nekoliko sati strusili pet i pol litara jakog vina. Osim zadirivanja gostiju, od kojih je nekima policijskim štapom obarao šešire, neke špricao vinom ili kiselom vodom, a pred nekim kasnije klečao i molio za oprost(!), Janko je držao maratonske zdruvice i govoracije, a zatim se bacio na gimnastiku. Kao poznati sokolski gombački prednjak izvodio je svakojake vratolomiye, okrete i vježbe s i na balvanima. (Prilikom jednog salta unatrag sa stola na pod dobrano je natukao glavu.) To je uglavnom zabavljalo posjetitelje gostonice, jer je do dolaska vojnih časnika na ranije dogovoren proslavu, bio uglavnom dobroćudan. Međutim, od tog se trena sve promijenilo. Prema iskazima nekoliko svjedoka, Janko više nije bio samo pijan. Njegovo je ponašanje počelo sličiti ponašanju poremećene, a ne samo alkoholizirane osobe. Uza sve to, motorikom je odavao potpuno trijezognog i spretnog čovjeka. Očito je iz njega prokuljao prezir prema vojci i Monarhiji kojeg je trijezan morao susprezati. Uostalom, međusobna netrpeljivost oficira i civilista bila je duboko ukorijenjena u onodobnim društvenim krugovima. Ima indicija i da se čitav incident dogodio kao posljedica ranijih Bedekovićevih razmirica s nekim od oficira. Sam je, inače, u kolovozu 1914. oslobođen dje latne vojne službe te je u trenutku incidenta bio doknadni pričuvnik 25. zagrebačke domobranske pukovnije. Dakle, prava osoba za prigovaranje vojnicima koji su obilježavali skori odlazak prijatelja na bojište!

Iskazujući otvoreno neprijateljstvo prema časnicima, nazi vajući ih *šuftovima i drekom*, psujući ih na sva usta i zadirajući im supruge, Bedeković ih je u potpunosti ozlojedio. Nakon što ga nisu uspjeli umiriti niti sami, a niti prizvani službujući redarstvenik i jedan policijski agent koji se tamо slučajno našao, pozvali su domobransku ophodnju. I na nju se Bedeković okomio pritom štapom udarivši desetnika. Nakon toga je svima prekipjelo. Vojnici su isukali bodove na puške i sproveli ga do Rudolfove vojarne na Črnomercu. Budući da se odupirao, mlatili su ga kundacima duž čitave llice. Kako se događaj odvijao oko 21 sat i usred ljeta, vani je bilo mnoštvo svijeta koje je tražilo malo dolice i predah od jakih omara. A toga su dana počašćeni besplatnom predstavom. Djecurlija je, dakako, uz galamu pratila patrolu od gostonice do vojarne tako da Jankić nikako nije mogao proći nezamijećen.

U pritvoru nije ostao dugo. Svega nekoliko sati, dok se nije pribrao. Ali nije prošao niti bez posljedica. Previše svjedoka pri bivalo je događaju, a ionako je od ranije imao hipoteku na ponašanju. Naime, odlukom *karnosnog* (ili disciplinskog) povjerenstva već je u svibnju 1915. izgubio pravo promaknuća na godinu dana. Nažalost, iz razloga koji nije pobliže poznat. Novi je prijestup očito bio recidiv takvoga ponašanja pa niti kazna nije smje la biti manja. Provedena je sustavna istraga. Pod prisegom je ispitano desetak svjedoka. Nitko od njih nije mogao posvjedočiti u Jankovu korist. Neki su bili blaži u izjavama, ali ništa više od toga. Sam izgrednik se branio šutnjom. Izjavio je da se ničega ne

sjeća. Naravno, ne zbog velike količine alkohola, nego teška rada u uredu! Zbog činjenice da je zadnje mjeseci apstinirao od pića te da je nekoliko dana prije toga bio opterećen poslom u tolikoj mjeri da kroz dvije noći nije uopće spavao, te je njegovo živčevlje [moralo] oslabiti tako da je na razmjerno malu količinu vina reagiralo sasvim neobično. Govorio je Janko jednim dijelom istinu. Bio je čaknut. Ali uz to i pijan k'o deva. Kako god bilo, zauzvrat je u rujnu 1916. radi počinjenih izgreda premješten na službu u Kr. kotarsku oblast u Velikoj Gorici s gubitkom selidbenih troškova.

Uskoro se, izgleda, posuo pepelom. Svega godinu dana nakon premještaja postao je upraviteljem spomenute upravne jedinice. Na tom je mjestu dočekao kraj rata, a čini se da je odigrao određenu rolu i u opozivanju dugogodišnjeg "plemenitog" turopoljskog župana Ljudevita Josipovića, poznatog monarhističkog eksponenta i unuka još znamenitijeg Antuna Danijela (*Danice*). U svakom slučaju, Jankić je u Velikoj Gorici neokrvnut proživio kraj turbulentne 1918. godine.

Beskičmenjaštvo i (bivši) suradnici

Promjena vlasti nije mu naškodila. Početkom sljedeće godine premješten je na mjesto upravitelja Kotarske oblasti u Stubi ci, devet mjeseci kasnije na istu dužnost u Ogulin, da bi početkom 1920. iz kotarske oblasti u Ogulinu bio namješten u Županijsku oblast u istome gradu. I s tog je mesta ubrzo trebao dobiti premještaj u bjelovarsku županijsku oblast, ali je predmetna odluka iz nepoznatih razloga stavljena izvan snage prije provedbe. Nije nemoguće da su česti premještaji bili rezultat optužbi koje su u novom društvenom uređenju počele pristizati na Bedekovićev račun, posebice zbog okrutnog ponašanja prema srpskom življu tijekom ratnog razdoblja.

Jedan takav slučaj koji ocrtava Jankov karakter vrlo je dobro dokumentiran i vrijedi ga pobliže prikazati. Zbio se u Kobašu nedaleko Broda na Savi na samom početku rata, u studenom 1914. godine. Prema (kasnijim) optužbama šezdesetogodišnjeg Jefte Zoranovića, spomenutoga su dana Bedeković i njegov suradnik, takoder redarstvenik, Emanuel (Manko) Gagliardi, a na nagovor kobaškog župnika Stjepana Ferića, priveli spomenutoga pod optužbama da je veliki Srbin i neprijatelj Monarhije. Tom je prigodom Bedeković osobno iščupao Zoranoviću oba brka usput ga udarajući zajedno s Gagliardiem, psujući mu vlašku majku i nazivajući ga vlaškom svinjom i izdajicom. Nakon toga se na Zoranoviću iživiljavalo još nekoliko oružnika dok je uzaludno molio da mu skrate muke i strijeljaju ga. Ubili ga nisu, ali je tortura nastavljena sljedećih šest mjeseci zatočeništva u brodskom magistratu. Uzalud se Jefto pozivao na stare zasluge u A-U vojnoj službi i činjenicu da je svega četiri dana prije odlaska u zatvor, njegov sin otisao na bojište braniti cara čiji su mu poslušnici premlatili oca kao marvu. Uzalud je krajem 1919. podnio i tužbu Ministarstvu unutarnjih poslova.

m. Kobanu Broj 1242
10./1. 1919

Imperial & Royal Postage
Zagreb - Aranj

Ja dole podpisani prednosim ovu (Tuzbu) visokom ministarstvu u Beogradu, proti kapetanu Stjepanu Feriću iz Kobasa,

Doma 30. 1. 1914. g. bili su kod njega gospoda, kapetan Bedeković i kadet Čalijsardi koji je on progovorio da mene (dementiraju) obilišu po mene deset vojnika, i stvorilime iz moje kuće, zatvorilime u općinski zatvor, temeđe g. Kapetan davo sverati, kroz 1. sat. metnili me u kola sverana natorno i posli, došao je kapetan Ferić u kola pameđe preporučije kapetanu Bedekoviću da sam ja veliki srbin te dame dobro i tuku kad samo došli u Malino pitam g. Kapetan što sam ja. ja sam mu odgovorio da sam pravoslavne vjere, natomeđe osvojio moju vlastku, vlastku svinje, i vrednjicu, temeđe pićem tuci, sajedne strane kola, g. Kapetan a s druge strane, kadet, kad sum mese natukli endođe kapetan Bedeković izvijo obadva (brka) i bacio, etoti vlastka svinje doverili me u Lipovac u ob. uređ. tijesno me sopili nakon sverana i gaziši pomeđi cipelama kakve kop i čev, te je gledavo g. bližnik Rakić, rekao mi da ustađem ali se nisam mogao podignuti od velike udaraca, i nadavje g. Kapetan soldatom dame podignu i odvedu u Lutarića gostionu, tijesno me metli pod njegovu supu, postavili nadamne jednog vojnika da nadam kom siljboći dok je vojništvo minažiralo.

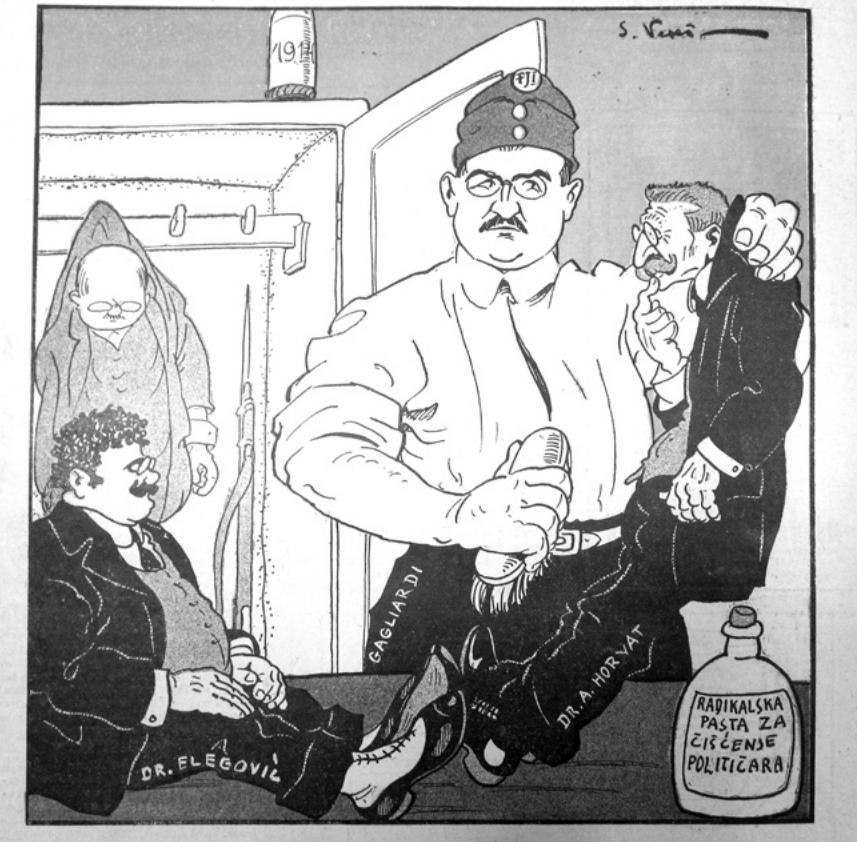
Jer nije niti Janko bio bez streljiva. Radilo se o vrlo inteligentnom i načitanom čovjeku. Upravo intelektualcu. I sportašu. Ali o tom nešto kasnije. Bedeković je prije svega bio prepredenjak. Kada je 1920. pokrenuta istraga na temelju Zoranovićevih optužbi, brzo je skupio izjave nekoliko uglednijih predstavnika srpske zajednice koji su posvjedočili u njegovu korist. Policijski komesar dr. Branko Mrvoš, zagrebački liječnik dr. Laza Popović i narodni zastupnik dr. Srđan Budisavljević odreda su stali braniti *Jankića*. I ne samo to. Proglasavali su ga zaštitnikom ugroženih Srba i veličali njegovo čovjekoljubivo postupanje tijekom rata. Nije nemoguće da je nekima doista i učinio ustupke. Vlasti su, pak, spoznale da bi od Bedekovića mogle imati koristi pa su krivicu pokušavale svaliti na policijskog agenta Gagliardija i gradskog kapetana Benu Klobučarića, koji su obojica, naravno, dali petama vjetra odmah poslije rasapa Monarhije. Izgleda da je u tome obilato pomogao Svetozar Pribićević, zamoljen od svog političkog sudruga Budisavljevića.

Zoranović na to nije pristajao. Predobro se sjećao tko ga je cipelario kao najgorег kriminalca, ali je sve u konačnici malo vrijedilo. Režimu je trebao policijot Jankova profila. Pokajnik i obraćenik sa značajnim teretom na leđima nije mogao postati drugo nego gorljivi centralist i unitarist. Nije nemoguće niti to da je već potkraj rata počeo surađivati s beogradskim obavještajnim krugovima, kada je namirisao propast tadašnjih poslodavaca. Ta pretpostavka nije dokumentirana, ali svakako odgovara njegovom karakteru i kasnijim događajima.

Zbog svega ne iznenaduje da su Zoranovićeve optužbe zataškane. Odlukom pokrajinskog namjesnika za Hrvatsku i Slavoniju prijava je odbačena kao nedostatna za pokretanje progona, a tužitelj je u njoj prikazan ishlapljem starcem koji si je zabio u glavu da ga je zlostavljaо baš Bedeković. Bilo je isplativije žrtvovati jednog prečanskog "carskog" Srbina za gorljivog jugoslavenskog obraćenika Hrvata.

O Janku ponešto govori i činjenica da je njegov suučesnik iz spomenutog događaja Manko Gagliardi *Deda* također bio nakaradna ličnost, nikad posve razjašnjenog životopisa. Rodio se 1885. u Zagrebu u kojemu je njegov otac, talijanski doseljenik i građevinski poduzetnik posjedovao kuću u Kačićevoj ulici broj 7. U rođnom je gradu završio studij prava s doktoratom 1911. godine.

Pred ulazak u radikalnu stranku

Emanuel Manko Gagliardi. Policijot, spletkar i samozvani otac ustaškog pokreta. Karikatura u povodu jedne od vratolomija njegova političkog djelovanja – osnivanja Hrvatske radikalne stranke. Naljepnica boce na ormaru označena je godinom 1914, a *Deda* na kapi nosi amblem FJI, tj. Franjo Josip I – i jedno i drugo su vjerojatno podsjećanje na redarstveno držanje početkom I. svjetskog rata. "Dotjerivanje" dotadašnjih pravaša Aleksandra Horvata i Ive Elegovića prije priključivanja novoj političkoj opciji govorili samo za sebe. (Slavko Vereš, *Koprive*, 18. 4. 1925)

Budući da je bio svega nešto mlađi od Janka, jamačno su se poznavali još sa studija a možda i od ranije. I on je, kao Bedeković, bio odvjetnički perovođa pridijeljen zagrebačkom redarstvu. Za razliku od *Jankića*, bio je militantni frankovac i protivnik jugoslavenske opcije, pričuvni časnik i, za vrijeme okupacije Srbije, naimeštenik doglasnog ureda generalnoga guvernementa u Beogradu. S tog je mjesta, očito kao vrlo perspektivan kadar, premješten za policijskog komesara u Kragujevcu, gdje se proslavio teroriziranjem tamošnjeg stanovništva u takvim razmjerima da su ga smjenili dotadašnji nalogodavci, očito i sami zgranuti njegovim postupcima. Zbog počinjenih krivičnih djela već je sredinom 1919. ministar unutarnjih poslova Pribićević osobno poduzeo korake za njegovo privođenje, ali *Deda* je tada već bio preko granice. Isto je učinio Beno Klobučarić, također zloglasni policijski činovnik i od 1915. do 1917. pouzdanik okupacijske vlasti u Srbiji.

U Austriji je Gagliardi po proglašenju Kraljevine SHS zajedno s bivšim c. i k. majorom Vilimom Stipetićem i Klobučarićem oformio neku fantomsku seljačku vojnu postrojbu (*Bauernkommando*) u neutralnoj zoni južno od Graza, odnosno gra-

ničnim područjima između kasnije slovenske i austrijske Štajerske. Cilj spomenute postrojbe, ako je uopće treba tako nazivati, nije bio jasan niti tadašnjim austrijskim vojnim vlastima ni beogradskim špijunima, a valjda niti samim inicijatorima njezina osnivanja. Jamačno je imala za cilj okupiti protivnike novonastale geopolitičke situacije i otežati stvaranje jugoslavenske države, ili barem onemogućiti pripajanje dijela Štajerske novoj tvorevini. Naravno, nikakve političke niti vojne snage u tom nije bilo niti je moglo biti. Slično kao i u emigrantskom "Hrvatskom komitetu" Ive Franka kojem su se Vladimir Sachs, Klobučarić i Gagliardi kasnije priključili. Da je bilo drukčije, zasigurno se Manko 1923. ne bi vratio u Zagreb po cijenu, doduše kratkotrajnog, pritvaranja. Nakon skorašnjeg Radićeva priznanja državnog uređenja zamrla je i akcija u Budimpešti u koju se iz Beča preselilo sjedište Komiteta, kao i pokušaj osnivanja oružane formacije pod nazivom "Hrvatska legija" u Zalaegerszegu. Što je točno potaknulo Gagliardiju da se vrati u Hrvatsku i iznutra pokuša promijeniti političke tokove nije poznato. Možda se odgovor krije u kratkotrajnom priključivanju Radikalnoj stranci 1925. i pokušaju osnivanja hrvatske inačice te političke opcije zajedno sa sveučilišnim profesorom Milanom Šufflayem. Dakako i ovaj puta neuspješno. Vjerljivo je tada postao i doušnikom beogradskih centara moći. Zauzvrat mu je zaboravljen orgijanje po Jarodini i Kragujevcu za vrijeme okupacije.

Manko se sa Šuflayem tješnje povezao djelujući upravo u "Hrvatskom komitetu". Poznato je, naime, da je potonji s nekolicinom istomišljenika 1921. bio optužen za veleizdaju zbog tobožnjeg propagiranja protudržavne djelatnosti i povezanost sa spomenutom organizacijom. Zbog toga je osuđen na trogodišnje ize. Istovremeno sa Šuflayevim robijanjem, Gagliardi se vratio u državu kao da se ništa nije dogodilo, očito štićen od redarstveno-agentskih krugova. Nije teško zaključiti zbog čega – trebao im je dokazani žbir.

Da je tomu bilo tako potvrdili su kasniji događaji pa i samo Šuflayevi politički motivirano umorstvo 1931. u kojem je i Deda imao svoje prste. U to je vrijeme i dalje održavao živ kontakt s istaknutim znanstvenikom te istovremeno bio pouzdanik upravitelja zagrebačke policije i starog agentskog druga Bedekovića koji ga je napuntau da preko atentatora Branka Zwergera i ekipe organizira Šuflayevu zastrašivanje batinama. Ispalo je drukčije. Tobožnji intelektualni kolovođa protudržavne politike je od posljedica premlaćivanja preminuo. Svemu je kumovala i pohlepa. Gagliardi je, naime, jedan od posljednjih video Šuflaya prije incidenta, a jedini je znao za značajan honorar kojeg je ovaj dobio za pisanje povijesti Albanije. Ne iznenađuje da izdašna srota u kasnijem policijskom pretresu nije pronađena i da se Manko izvukao bez posljedica.

Suvremenik J. Horvat Gagliardiju je bio izrazito nesklon. Opisivao ga je kao denuncijanta, iznudivača, krvnika i spletka-roša. Mračnu osobnost poznatu društvenim krugovima još iz

studentskih dana. Vanjtinom je, međutim, Deda odavao sasvim suprotan dojam. Malen i zdepast, žustra i odlučna hoda, okrugla lica, tamnoplaue kratko podšišane kose bez frizure, sitnih usana, obrijane brade i uredno oštucanih brkova. Slovio je za ugodno društvo. I bio duhovit. Pored hrvatskoga, tečno je govorio njemački i talijanski. Kao inteligentna osoba s iznimnim smislim za biznis, znao je bolje nego njegovi ortaci prikupiti značajna sredstva za političke i osobne ciljeve. Veliki dio njih trošio je na osobni luksuz.

Da nije bio skupštinskog atentata, Gagliardi bi pao u zaborav. Ovako, dočekao je svoj trenutak i ponovno u emigraciji započeo organiziranje hrvatskog nacionalističkog pokreta naslonjenog na sve snažniji fašizam. Bio je svjestan da poradi prošlosti i imena ne može osobno preuzeti vodstvo pokreta. Trebao je pogodnog barjaktara. Pronašao ga je u Anti Paveliću koji je, izgleda, upravo na njegov poziv pobjegao iz Zagreba. Međutim, opako se preračunao. Kada je osnažio utjecaj, Pavelić je odbacio mentora. Uzalud je Gagliardi pokušavao zadržati konce u svojim rukama. U tom se razdoblju vraćao u Jugoslaviju, mirio s neistomišljenicima, bio povezan s atentatom na Tonija Schlegela, direktora *Jugostampe* i kraljeva pouzdanika, surađivao s beogradskim obavještajnim krugovima, a u međuvremenu pristupio i slobodnim zidarima. *Siva eminencija* i otac ustaškog pokreta nije mogao završiti drukčije nego se to kasnije zabilo. Malo nakon uspostave Endehazije sklonio se u sanatorij na Srebrnjaku pokušavajući spasiti goli život. Krajem 1941. sproveden je u Staru Gradišku u kojoj je zatočen sa skupinom domaćih masona. U ožujku 1942. tam je i zaglavio. Zajedno s njim nestale su i brojne istine o ranim godinama ustaškog pokreta. I o Poglavniku. Deda je jednostavno znao previše.

Na svježem tragu

Bedeković je pak službujući u Ogulinu početkom dvadesetih nastavio s – u najmanju ruku – kontradiktornim ponašanjem. Bio je optuživan za širenje frankovštine zbog puštanja na slobodu pritvorenih pravaških izgrednika, kako je to tvrdio stanoviti major Radović, pijančevanje i pogodovanje u malverzacijama s prodajom zitarica i nanošenje nepravde javnom bilježniku Trboviću iz Drežnice kojeg je iz same sebi znanih razloga dao i zatvoriti. Izgleda da je Bedeković nesretnom činovniku zamjerio da je bio svjedok njegova opijanja prilikom pregleda uredskog poslovanja bilježničkog ureda u Drežnici kada je umjesto obavljanja dužnosti četiri sata prospavao na klupi bilježničkog ureda. Posljedica je bilo Trbovićeve udaljavanje s dužnosti.

Otpor prema Bedekoviću javlja gdje god bi bio namješten. To svakako nije moglo biti slučajno, kako niti njegovi česti premještaji. Pritom je posve jasno da Jankić nije bio premještan samo i isključivo zbog negodovanja sredine u kojoj je bio prethodno boravio. Naprotiv, vlastodršćima je valjalo gasiti protudržavne

žavne požare, a Bedeković se pokazao pravom osobom upravo za takve poslove. Tako je sredinom 1921. imenovan upraviteljem kotarske oblasti na Sušaku, odakle je u listopadu te godine kao privremena zamjena premješten na istu dužnost u Crikvenicu. Sačuvana službena dokumentacija svjedoči da se tamo zadržao svega nešto više od mjesec dana, odnosno do kraja studenog kada je opet vraćen u Sušak. Tamo je kao pomoćnik povjerenika dje-lovalo sljedeće tri godine.

Na Sušaku se vratio najdražem poslu. Bio je bio zadužen za nadzor gradskog redarstva, a usput mu je kao pravniku dodijeljeno i upravljanje *stanarinskim uredom*. Čisto da si malo podelja lisnicu. U travnju 1923. redarstvo je izuzeto iz nadležnosti civilnoga gradskog povjerenika te je formirano Kr. redarstveno povjereništvo za Sušak kojemu je na čelo postavljen, naravno, Bedeković. Osoblje koje je dotada obnašalo redarstvene poslove pri gradskom poglavarnstvu također je bilo premješteno u novo-ustrojeni ured.

Može se naslutiti zašto je Bedeković bio postavljen upravo u Hrvatsko primorje. Neriješeni odnosi s Kraljevinom Italijom i blizina nesigurne i nedefinirane granice (na Sušaku se do početka 1923. zadržala talijanska vojna posada) zahtijevao je odrješita, pouzdana i režimu odana čovjeka od osobita povjerenja koji će nedvosmisleno i bez sustezanja pokazati da je vidovdanski sustav zaživio i na rubnim dijelovima nove državne tvorevine. Poslušnika kadrog suspregnuti nezadovoljstvo najvećeg dijela pučanstva i političke javnosti koji će, ne birajući sredstva, istovremeno i svesrdno podržati one druge. I upravo je na Sušaku i u Crikvenici Bedeković dokazao da je postao ono što se od njega očekivalo. Utjelovljenje centralizmom i unitarizmom zamaskiranog velikosrpskog terora.

Odanost režimu Janko je provodio na oproban način. Po dolasku u Crikvenicu 1921. odmah je s općinskog jarbola dao uklo-niti hrvatsku zastavu koja se tamo vijorila i u vremenima propale Monarhije i dao je zamijeniti obilježjem Kraljevine SHS. Puk se protiv toga, dakako, pobunio a Bedeković je u skladu s ovlastima najglasnije protivnike (pekara Josipa Dvorničića i ribara Ivana Cara) dao zatvoriti. Vidovdanski ustavom i *Obznanom* oporba je u Kraljevini postala nepoželjna, a udar je vlasti usmjerjen ponajviše na komuniste i haesesovce koji su postali i novim najdražim Jankovim metama. Kao što su to nekoć bili "velikosrpski konfidenti" i ostali protivnici države. Prema njima je naizmjence (i u ovisnosti o uputama beogradskih nalogodavaca) usmjeravao sva nakaradna obilježja svojeg sadističkog karaktera. Kasnije im je samo priključio ustaše.

Za nastavak otvorenih političkih progona imao je blagoslov nadređenih. Uzalud su se građani Crikvenice žalili da stradaju od bezakonja i nasilja dra Janka Bedekovića. Ponekad je za privođenje i zatvor bilo dovoljno suprotstaviti se kotarskom službeniku ili jednostavno reći da su jugoslavenski vojnici *rdjavo obučeni*. Na

pritužbe je uvijek odgovarano slično kako je to tvrdio tadašnji župan modruško-riječki: *Što se ovako tiče kot. upravitelja Dr. Bedekovića iztičem, da je podpuno pouzdan, vrlo spremjan, okretan i marljiv upravnik*. Za njih je i bio.

Početkom veljače 1923. u Crikvenici je organizirana skupština HRSS-a na kojoj je kao jedan od govornika nastupio i oporbeni prvak Vladko Maček. Okupljeno mnoštvo koje je s uobičajenom popratnom ikonografijom oduševljeno pozdravljalo govornike, revolverima i bombama napala je skupina od šezdesetak sušačkih orjunaša koji su za tu prigodu organizirano prevezeni u Crikvenicu. Ne treba puno pameti da se zaključi kako organizacija pohoda nije mogla proći bez blagoslova tamošnjih vlasti. Za ulazak i izlazak iz Sušaka trebalo je imati posebne propusnice. Za to se, naravno, pobrinuo Bedeković, iako je to kasnije pore-kao. Kao što je porekao da je *omladincima* osigurao prijevoz.

Događaj nije bio nikakva čarka. Smrtno je stradala jedna, a ranjeno dvadesetak osoba, od kojih neke teško. Prema Bedekovićevu kasnijem iskazu u sukobima je ranjen i predvodnik orju-naša, sušački odvjetnik dr. Ivo Orlić. Skupštinar su se oduprili golim rukama i kamenjem. Kada su brojčano nadjačani napadači uzmaknuli, ispriječili su se žandari okruživši ih kordonom i sprovevši u uze kotarskog predstojništva te im na taj način spa-sili glave. Prilikom uhićenja zaplijenjeno je 9 samokresa, 5 bombi kašikarki, 2 boksera i 2 rakete-prškavice. Posve očekivano, policija se nije udostojala zabilježiti kod koga je oružje pronađeno i tko je pucao. Kazneni postupak je također izostao, a orjunaši su se nakon nekog vremena vratili kućama. Trebalо je sačuvati one koji su štitili *svetost dinastije i države*.

Nevjera i Vjera

Janko je u Hrvatskom primorju očitio i velike promjene u svojem inače slabo poznatom privatnom životu. Još od student-skih dana bio je u vezi s Vjerom Pliverić s kojom se i vjenčao u zagrebačkoj crkvi sv. Marka krajem listopada 1910. Bedekovićeva osam godina mlađa odabranica bila je kći Stjepana, vijećnika Stola sedmorice i Drage rođ. Kralj. Par je spočetka živio u kući istoimena Jankova djeda u tadašnjoj Kapucinskoj ulici na kućnom broju četiri. U njoj je najvjerojatnije Janko boravio kad god zbog službe nije bio odsutan iz Zagreba. Dojmljiva zgrada u današnjoj Matoševoj 4 i dalje plijeni aristokratskom otmjenošću. U vlasništvu je nasljednika po liniji Jankove najstarije sestre Amalije Ljubice udane Gjurgjević.

Brak s Vjerom potrajalo je sljedećih desetak godina. Ako je suditi prema događajima kojima je skončao, bio je poprilično buran. Sačuvani dokumenti govore da je supruga Janku nabijala rogove s izvjesnim gospodinom Geročem koristeći često suprugovo izbivanje zbog službe. Tako su barem tvrdili svjedoci brakorazvodnog postupka koji je proveden pred rimokatoličkim

V(j)era Bedeković, rođ.
Pliverić i Janko na
početku braka koji je
dvanaest godina kasnije
skončao optužbama,
preljubom i razvodom.
(Iz risaće bilježnice
Milke Bedeković)

ženidbenim sudom u Senju. Zanimljivo je da je kao tužiteljica tamo nastupila Vjera, a da je okrivljenik bio Janko. Očito niti on nije bio nedužan. Na kraju je, kada su stvari u postupku po njega krenule krivo, a da bi dobio dozvolu privremene rastave od stola i postelje, morao priznati da je preljubnik bio zapravo on i da je suprugu zarazio spolnom bolešću.

Dakako, svoje je ranije tvrdnje porekao pred pravoslavnim crkvenim sudom u Plaškom, koji mu je na temelju ranije odluke rimokatoličkog suda te izjava svjedoka u tom parničnom procesu 1923. izdao dopuštenje za sklapanje braka po istočnom obredu. Nešto kasnije isto je potvrdio i Veliki duhovni sud u Srijemskim Karlovcima. Da bi spomenuto uopće ishodio, Bedeković je, naravno, nešto ranije i sam morao preći na pravoslavlje. Teško je utvrditi je li ga na to potaknula samo činjenica da je želio u drugi brak pod svaku cijenu ili se to dobro poklopilo s njegovim novim političkim kursom. Vjerojatno i jedno i drugo. Bilo bi, naime, neopravdano tvrditi da je prelaskom u krilo pravoslavne crkve učinio nešto neuobičajeno za vrijeme u kojem je živio. Formalna promjena vjeroispovijesti radi stupanja u novi brak bila je puno prihvatljivija nego crkveno neblagoslovjeni suživot. Bez obzira na vjeroispovijest. Na prijelazu 19. i 20. stoljeća zabilježeno je mnoštvo takvih primjera. Jedan od najzvučnijih svakako je onaj Nikole Tomašića, vrsnog pravnika, političara i bana koji je

zbog ženidbe za Paulu Gaj napustio dotadašnju suprugu Miciku Gluhak. Da bi se ponovo oženio, prešao je na pravoslavlje. Radići je taj događaj prokomentirao rekavši da je Paula toliko lijepa da ne bi čudilo da Tomašić zbog nje promijeni tri vjere. Usput, Tomašićeva prva supruga je nakon razvoda postala partnericom njegova zakletog političkog i profesionalnog neprijatelja Milana Šufflaya.

Bedeški se nakon provedene parnice u siječnju 1924. oženio Zorom rođ. Bačić, razvedenom Zimmperman, s kojom je ostao do kraja života. Druga je supruga od Janka bila mlađa devet godina. Nije baštinila imetka iz prvog braka. Niti potomstva, s kojim, uostalom, nije obdarila niti novog odabranika. Prema kasnijem svjedočenju Zlate Horvat, jedne od Bedekovićevih bliskih policijskih suradnica, Zora je u prvom braku bila udana za dr. Ljudevitu Zimmpermana, ravnatelja zagrebačke policije, advokata te kasnije visokopozicioniranog dužnosnika ustaškog redarstva i zakonodavnog vijeća, strijeljanog po završetku rata. Nakon Jankove smrti udala se i treći put za nekog Brigljevića, posjednika iz Velike Gorice.

Besprjekornost izgleda.
Janko Bedeković sa
sestrom Milkom, kumom
prilikom posvete
barjaka DVD-a Donja
Lomnica 1930. godine.

Napredovanje preko rupe

U rujnu 1924. Bedeković je premješten za upravitelja kotarske oblasti u Požegi. Dužnost šefa redarstvenog povjereništva na Sušaku predao je vladinom tajniku dr. Marijanu Cukaru. U Slavoniji se zadržao vrlo kratko. Dodatno zaoštravanje političke situacije u Kraljevini poguralo ga je naprijed. Desetog studenog 1924. iz Požege je premješten u Zagreb i to na mjesto upravitelja Kr. redarstvenog ravnateljstva. Dan poslije preuzeo je dužnost. Kraljev ukaz o namještenju stigao je nešto kasnije. Datiran je s 26. siječnjem 1925. pa u ono malo tekstova koji su spominjali ove događaje vlada svojevrsni prijepor oko datuma prvoga Bedekovićeva namještenja za upravitelja zagrebačke policije. Samo po sebi to puno ne bi značilo da se u tim daniма nisu odigrali značajni događaji na društvenoj pozornici onodobnog Zagreba.

U kolovozu 1924. Radić se vratio s jednogodišnjeg izbivanja u inozemstvu gdje je u centrima moći nastojao potaknuti senzibilitet tamošnjih političara za sudbinu Hrvatske u novoj državnoj zajednici. Izgleda da je kroz čitavo vrijeme Beograd posredstvom razgranate špijunske mreže bio dobro upoznat s njegovim aktivnostima. Možda je upravo zbog svojevrsnog puštanja Radiću i HRSS-u odletjela i demokratska vlada Ljube Davidovića *Mraua*. Poznato je da njezin ministar unutarnjih po-

slova Nastas Petrović unatoč kraljevu nalogu nije želio uhapsiti Radića. Tada je Karađorđević pomišljao čak i na uplitanje vojske, ali se predomislio i radije postavio novu vladu *Baje Pašića* i Svetozara Pribićevića. Stari Pribićević znacan Bedeković zbog toga je mogao imati samo koristi. I jest. Svega dvadesetak dana nakon formiranja vlasti zasjeo je na čelo zagrebačkog redarstva. Jedan od prvih zadataka bilo je uhićenje Radića. Na ruku mu je išla činjenica da je kralj znalački iskoristio pristupanje HRSS-a Seljačkoj internacionali u ljeto 1924. godine. Za beogradske vlastodršce to je bilo nedvosmisleno svrstavanje na stranu u Kraljevstvu zabranjenih komunista. Posljedica je bila jasna. *Obzna*na je u smiraj 1924. protegnuta i na Radićevu stranku. Valjalo je njezine pripadnike pod svaku cijenu privoljeti na priznavanje Vidovdanskog ustava. Batinom pa mrkvom.

Janko se predano bacio na posao. Pratio je svaki Radićev trag i revno štitio režim zabranama djelovanja članstva i zapljenama stranačkoga glasila. Čini se da je osobno nadzirao i samo uhićenje istaknutih čelnika HRSS-a početkom siječnja 1925. godine. Radića, za razliku od Jurja Krnjevića, Vladka Mačeka i Augusta Košutića, nisu pronašli odmah. *Stipica* se nekoliko dana uspješno skrivaо i to agentima pred nosom – u stanu kćeri Mire Košutić koji se nalazio u zgradici Hrvatskoga seljačkoga doma. Potraga i Radićovo uhićenje zadobili su značajan medijski publicitet, a za-

grebačka ga je policija odradila u takvome broju i takvim načinom da je sve izgledalo kao obračun s okorjelim i do zuba naoružanim kriminalcem, a ne vođom najveće oporbene stranke u državi. Rezultat nije mogao biti drugčiji nego potpirivanje vatre ispod ionako uzavrela lonca političkih strasti i rast prezira najvećeg dijela hrvatske javnosti prema kralju i njegovim vladama.

Usljedilo je mukotrpno razdoblje za uhićenike. Bilo je jasno da je proces politički montiran i vođen pod budnom paskom i uz pritiske iz Beograda sa ciljem prisiljavanja HRSS-a na odustajanje od republikanstva i priznanje centralističkog uređenja Kraljevine. Radić je suočen s ozbiljnošću situacije uskoro doista popustio te posredstvom sinovca Pavla u ožujku 1925. u Narodnoj skupštini obznanio prihvatanje Vidovdanskog ustava. Zauzvrat je ostao u zatvoru još puna četiri mjeseca. Izlaz iz uza bio je samo jedan. Potpisati sporazum s radikalima i uskočiti na ministarsko mjesto izravno iz celije.

Sudjelovanje haesesovaca u radikalским vladama od srpnja 1925. do veljače 1927. ponešto je ublažilo udarce režima na njihovu stranku. Bilo je očekivano da osoba koja je novopečenog ministra prosvjete izvukla iz rupe početkom 1925. nije poželjna na čelu zagrebačkog redarstva. Bedeković je smijenjen istoga trena kada je vlada s HSS-om bila na pomolu. O tom svjedoči činjenica da razrješenje nije išlo redovitim putem. U 21.30 sati 18. srpnja ministar unutarnjih poslova Božidar Maksimović smijenio je Janka brzjavom! Dakle, istoga dana kada je na slobodu izašao Radić s ostalim uhićenim članovima stranke. Ne bi čudilo da je Bedekovićeva glava bila jedan od uvjeta suradnje s radikalima. Dužnost je morao predati odsječnom savjetniku dr. Josipu Vragoviću.

S obzirom da je beogradskim vladajućim krugovima suradnja s HSS-om bila potez koji su s obzirom na prethodne izborne rezultate morali povući iz nužde, a nikako ne strateški cilj za završetak političke partije šaha, jasno je i da se Bedekovića nisu odrekli. Uostalom, iste su ga osobe u razmaku od osam mjeseci postavile i smijenile. Nije, stoga, začuđujuće da je Janko ponovo instaliran na zvučnu dužnost, doduše u relativnoj političkoj zavjetrini. Rješenjem, koje je nosilo datum njegova opoziva s dotadašnjeg radnog mjesta, imenovan je *inspektorom Ministarstva unutarnjih delja*. Vrlo vjerojatno je od toga doba pa do ponovnog namještenja na mjesto ravnatelja zagrebačke policije živio na relaciji Zagreb – Beograd. Uostalom, da se Bedekovića kad-tad planira vratiti na staru dužnost svjedoči činjenica da je Vragović od srpnja 1925. do travnja 1929. poslove obavljao kao vršioc dužnosti ravnatelja kr. redarstvenog ravnateljstva.

Gombanje s pravom

Vrijeme je iskoristio da ostavi traga u pravnoj struci. Kao što je već ranije rečeno, Janko nije bio bezveznjak. Osim naganjanja političkih protivnika dviju Monarhija imao je i intelektualnih

sklonosti. Tako je najvjerojatnije još u vrijeme službovanja u Sušaku došao na ideju nastaviti rad pravnika Milana Smrekara na objavljivanju zakona i upravnih naredaba na jednome mjestu. Barem tako je sam tvrdio. Kako je Smrekar u pet svezaka sabrao aktivne pravne propise Hrvatske i Slavonije za razdoblje do 1905, Bedeković se potudio učiniti isto za naredna dva desetljeća. Tako je u svojoj *Zbirici zakona, naredaba i svih propisa državne uprave* (Zagreb, 1926) tiskao kazala pravnih propisa objavljenih od 1905. do 1925. uređena prema abecednom i vremenskom kriteriju, uključujući i one koji se više nisu primjenjivali u novoj državnoj zajednici. Priredivač je objavljinjem *Zbirke* namjeravao ponuditi pomagalo ne samo činovnicima u svim granama državne uprave, nego i odvjetnicima te zaposlenima u novčarskim zavodima i drugim privrednim subjektima kojim su na jednostavan i brz način mogli pristupiti podatku o datumu i mjestu izdavanja pojedinog propisa. Iako se radi o suhoparnoj i dozlaboga dosadnoj publikaciji, ne može se reći da u njezino priređivanje nije utrošen znatan trud i da je suvremenicima mogla biti korisna. Navodno je Janko rukopis prije tiskanja koristio isključivo za osobne potrebe u svakodnevnoj praksi i tek je na nagovor starijih kolega odlučio podijeliti ga s javnošću u obliku publikacije. Da je bio uvažen u redarstveno-pravnim krugovima govoriti da je objavu podupro i ministar unutarnjih poslova osobno, preporučivši korištenje *Zbirke* u svakodnevnoj praksi unutar upravnog aparata Kraljevine.

Nije to bila jedina tiskovina koju je potpisao. Poznato je da je bio vrstan gimnastičar i dugogodišnji član Hrvatskog, odnosno Jugoslavenskog sokola. Kao istaknuti *prednjak*, nije se zadowolio isključivo praktičnom primjenom iskustava u podučavanju mlađih sokolskih naraštaja, nego je 1922. priredio svojevrsni priručnik za sokolske trenere tiskavši ga pod naslovom *Neiscrivena građa za pripravu sokolskih prednjaka* (Sušak, 1922). U njemu je, obilato koristeći iskustva istaknutih sokolaša Dragutina Šulcea i Josipa Hanuša (i usput oduševljeno zastupajući unitarističko društveno i političko uređenje), razložio temeljne postulate, zadaće i organizaciju sokolskih društava u novoj državi. Također je donio iscrpna objašnjenja brojnih vježbi koje su se preporučale sokolskim trenerima. Od prostih do onih na spravama. Iako su opisane prilično detaljno, čini se da je i sam priredivač bio svjestan manjkavosti izdanja, prije svega zbog izostanka popratnih slikovnih prikaza. Zbog toga se u predgovoru na sebi svojstven način ogradio tvrdeći da je publikacija sastavljena na brzinu i unaprijed odgovorio mogućim kritičarima rečenicom: *Ko zna napiše bolje – rodilo mu polje!*

Koliko se i ovom prilikom trudio ulagivati novim vlastodršcima svjedoči da je u izdanju pronašao mesta i za panegirik kralju Petru Karađorđeviću (*osloboditelju Srba, Hrvata i Slovenaca*) iz pera pjesnika Rikarda Katalinića Jeretova. Tko zna, možda mu je zbog nedavne prošlosti iskazivanje privrženosti vladajućoj politici i ovim načinom bio temeljni poticaj prvog izleta u publicističke vode.

Slično se može reći i za njegov (nažlost zasada nedostupni) članak zvučnog naslova *Kultura i narodno jedinstvo* objavljen također 1922. u beogradskom *Narodu*. U njemu se, ako je vjerovati naslovu i kasnijim mršavim biografskim crticama, zdušno zalagao za centralizam i unitarizam opravdavajući ih tobožnjim kulturnim i nacionalnim jedinstvom Hrvata i Srba.

Napisao je Bedeković još dvije brošurice o gimnasticiranju namijenjene članovima Jugoslavenskog sokola, odnosno *gombačima* na konju (s hvataljkama). Obje u suradnji s već spomenutim Dragutinom Šulcem, istaknutim sportašem i jednim od prvih domaćih trenera boksa i hrvanja. *Vježbe na konju za učenice, naraštajke i sokolice* te *Vježbe na konju za đake, naraštaj i sokolove* tiskane su u Zagrebu 1923. a materijale za njihovu pripremu Bedeković i Šulce crpili su iz naprednijih čeških sokolskih izdanja. Slično kao kod ranije spominjane *Neiscrpive građe*, i one su sadržavale podrobne opise pojedinih vježbi i njihovih elemenata bez slikovnih prikaza, a bile su zamišljene kao priručnici za olakšavanje i usustavljanje rada sokolskih prednjaka.

Natrag u sedlo

Trogodišnje Jankovo nadgledanje izvršavanja propisanih pravila pri ministarstvu unutrašnjih poslova nije pobliže poznato. Vrlo vjerojatno je i ono bilo burno, ali o tomu mogu posvjedočiti jedino beogradski arhivi (ako su u njima sačuvane pripadajuće arhivalije). Kako zasad takvo istraživanje, nažalost, nije sustavnije poduzeto, možemo samo nagađati. Kasniji događaji, međutim, svjedoče da je Bedeković u Beogradu učvrstio povjerenje poslodavaca u svoje sposobnosti i odanost Kraljevstvu te dodatno usavršio tehnike progona neprijatelj režima.

Događaji u Hrvatskoj nakon skupštinskog atentata i Radićeve smrti nisu dopuštali beogradskim vlastodršcima naprasan Bedekovićev povratak u Zagreb, iako im je uzavrela politička situacija to nalagala. Igrali su oprezno. Zbog toga se Janko nedugo nakon uspostave Šestosiječanske diktature vratio u hrvatsku prijestolnicu, ali na manje istaknuto dužnost. 12. veljače 1929., dakle svega nešto više od mjesec dana nakon dokidanja ustavnog

Najopasniji policajac kojeg je znao Miroslav Krleža. Janko Bedeković 1930. godine. Za reverom zataknut orden Belog orla.

stanja, inspektor Ministarstva unutrašnjih poslova treće grupe Bedeković, postavljen je za *pravnog referenta Zagrebačke oblasti*. Bio je to svojevrstan uvod u povratak na njegovu staru/novu dužnost s koje je i razriješen zbog neuspjelog kraljeva eksperimenta s HSS-om.

Drugog dana travnja iste godine ponovno je osvanuo na mjestu direktora policije zagrebačke. Četiri mjeseca kasnije sletio je i *Orden Belog orla IV. reda*. Za posebne zasluge prema kruni, državi i naciji. Taj četvrti (oficirski) stupanj bio je namijenjen odlikovanju 150 osoba koje su se istaknule u službi, a petim (*kavalirskim*) ujedno i najnižim stupanjem toga odlikovanja kojim je moglo biti počašćeno ukupno tri stotine zaslužnika, Janko je obdarjen još za svojih beogradskih dana, sredinom kolovoza 1927. godine.

Zagrebačka *Glavnjača* u Petrinjskoj 18. Jedna od rijetkih onodobnih fotografija zatvora objavljena u knjizi Ivana Čaka, *Krleža – Partija*, Zagreb, 1982.

Nedvojbena je to potvrda činjenice da se itekako dobro držao na inspektorskim poslovima i da je bio prepoznat kao odani zaštitnik postojećega režima. Nisu to bili i jedini ordeni kojima je Bedeković odlikovan. Početkom 1930. vladar je utemeljio novo državno odličje – *Orden Jugoslavenske krune* u spomen na promjenu službenog naziva države. Dodjeljivan je osobama zaslužnim za nacionalno jedinstvo, rad za krunu u javnim službama te inozemnim državljanima za diplomatske zasluge. Janko je odlikovan među prvima u Hrvatskoj i to četvrtim redom. Godinu kasnije, u svibnju 1932. preko ministarstva vanjskih poslova uručena mu je dozvola za nošenje *Orđena Rumunjske krune II. reda*, kojim je upravitelj policije bio okićen nešto ranije, izravno od predstavnika rumunjskog konzulata u Zagrebu. Nije poznato zbog čega, bit će da ih je zadužio kakvom uspješnom policijskom akcijom.

Drugo i posljednje Bedekovićevo upravljanje zagrebačkom policijom ostalo je trajno zabilježeno u kolektivnoj društvenoj memoriji. Tri godine Jankove bestjalne torture (2. travnja 1929 – 30. srpnja 1932) duboko se urezalo ne samo u pamćenje suvremenika, nego i generacija koje su ih slijedile.

Glavnjača u glavi

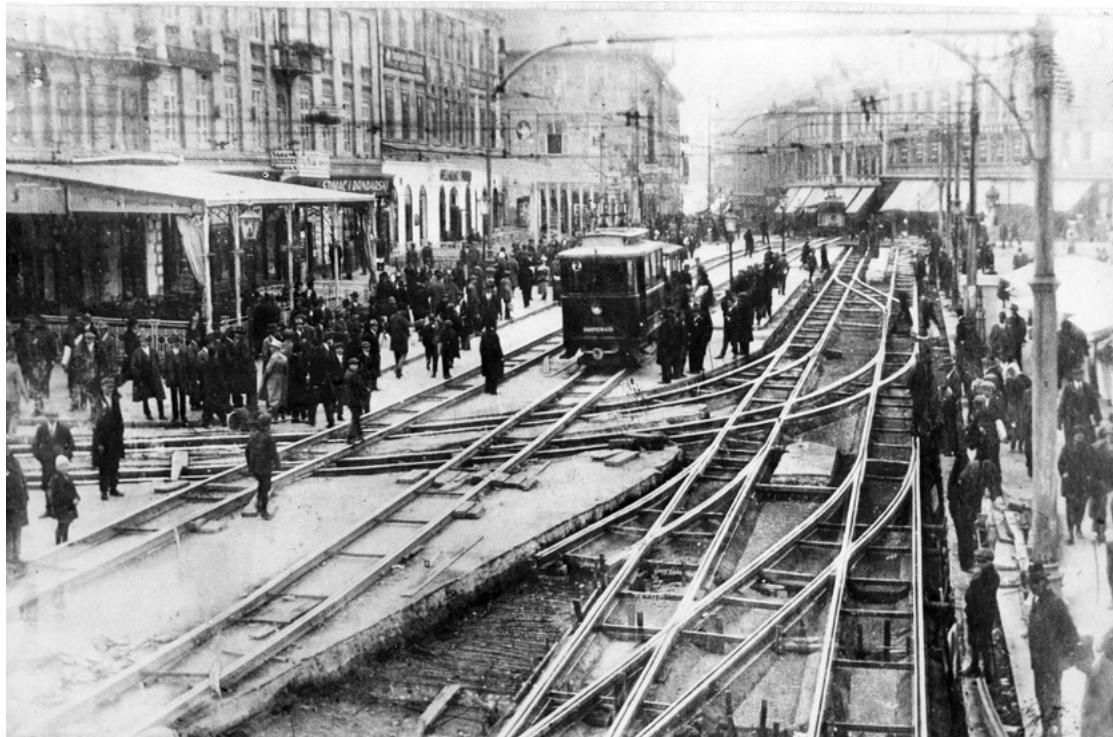
Spomenuto uopće ne treba čuditi s obzirom na njegov karakter te činjenicu da se dobro doškolovao u Beogradu. Bedeković je za vrijeme boravka u centrali Ministarstva unutrašnjih poslova najvjerojatnije bio dodijeljen IV. Inspektorskemu odjelu koji je imao ulogu unutarnje kontrole te odgovornost nadzora svih policijsko-upravnih tijela kao i odjela MUP-a. Na taj je način mo-

rao biti izravno upućen u načine kojima se policija iživljavala na protivnicima režima. Ako je točna pretpostavka da je bio dodijeljen IV. odjelu, posve je jasno da je politički teror ne samo izvrsno poznavao, nego imao zadaču i štititi.

Dvadesetih i tridesetih godina stari zatvor u središtu Beograda postao je metaforom centralističkog, velikosrpskog organja. Proslavljen je služeći istoj svrsi u pet najrazličitijih političkih režima. Od obrenovićevskog početkom, do komunističkog sredinom 20. stoljeća. Domaćoj javnosti postao još poznatiji tiskanjem brošure srpskog odvjetnika i publicista Rajka Jovanovića *Glavnjača kao sistem* (Zagreb, 1928) za koju je predgovor napisao Miroslav Krleža. U njoj je ime beogradske kaznionice upotrijebljeno kao sinonim sustavnog i najsvirepijeg kažnjavanja (političkih) zatočenika. Ne samo u prijestolnici, nego čitavoj zemlji. Teror Glavnjače zaista je postao putem kojim je kralj s generalskom klikom odlučio kročiti prema opstanku Kraljevine.

Sam je zatvor očito bio pravi pakao na zemlji. Bedeković ga je po svemu sudeći pomno proučio, a nakon što je postavljen za ravnatelja policije tamošnje metode preslikao je u Petrinjsku. Neke od najpoznatijih sadista iz Glavnjače i osobno je jako dobro poznavao. Poput Dragomira (Dragog) Jovanovića, koji mu je jedno vrijeme bio najbliži zagrebački suradnik kao šef odsjeka javne bezbjednosti. Zapravo, teško je tvrditi tko je od koga učio zanat. Možda su se natjecali.

U beogradskom zatvoru utabana je staza koju su slijedili policijski sadisti diljem države. Tradicija policijske torture tamo je već trajala četvrt stoljeća. Priznanja zatvorenika iznuđivana su

Zagreb kakvog je gazio Bedeković. Jelačićev trg oko 1930, pogled s istoka. U prvom planu rekonstrukcija tramvajske pruge, u pozadini zgrada Zakladne bolnice

najbrutalnijim oblicima mučenja. Uvijek uz glasnu glazbu s pohabanima gramofonskih ploča koja je imala zadaću prigušivanja vriske i zapomaganja zatočenika. Metode mučenja bile su nezamislive. Od "običnog" premlaćivanja životinjskim žilama, palicama i bokserima do zabijanja i paljenja drvenih klinova umočenih u benzин pod nokte, cjelodnevног vješanja za noge, batinjanja po tabanima, lomljenja prstiju i ekstremiteta te čupanja mesa specijalnim kliještima, stezanja glava i trupa posebnim okovima itd, itd. Jednako za oba spola. Nastranost ljudske naravi u Glavnjači je u potpunosti oživotvorena. Ako su već kojim slučajem izdržali fizičku torturu, psihički slabiji zatvorenici najčešće su tražili izlaz u vješanju, trovanju, skakanju s prozora, pokušaju bijega – ili priznavanju svega što im je optužbom bilo nametnuto na teret. Tamničarima je, u pravilu, bilo sasvim svejedno.

Ljudi koji razumedu

Hapšenjem Radića Bedeković je postao kraljev miljenik. Samo je nezgodan politički trenutak i privremeno mirenje s HSS-om doveo do toga da je nakon svega deset mjeseci prvi put napustio kormilo zagrebačke policije. Povratak se zbio u sasvim drukčijim okolnostima. Suspendiranje ustava i uvođenje dikture značilo je samo jedno: Janko je imao odriješene ruke. I to je obilato iskoristio. U nešto više od tri godine prometnuo se u bestijalnog mučitelja političkih protivnika vladareve diktature. Utjelovljenje režimske represije u Hrvatskoj koje je američki poslanik u Kraljevini John Dyneley Prince izvješćujući državnog tajnika 1931. usporedio sa španjolskim inkvizitorom Thomasom de Torquamedom.

Na terenu je posjedovao mrežu osobno vrbovanih suradnika. Opskurnih tipova karakterno sličnih njemu samomu. Zbog njih je i bio iznimno uspješan u otkrivanju pripadnika proturežimskih organizacija. U drugome mandatu to su prije svega bili komunisti i ustaše. Imao je, međutim, i mana. Naširoko su bile poznate njegove terevenke. Prečesto je posezao za čašom. U trencima pijanstva i doušnici su stradavali zbog njegova brbljanja. Neki su zbog toga izvukli deblji kraj, a neki su legalizirani. Suradnike je regrutirao zauzvrat nudeći novčanu naknadu crpljenju iz posebnih fondova. Neke je pridobivao iz redova uhićenika nudeći oprost i slobodu u zamjenu za doušničke usluge.

Suvremenici su o njemu govorili da je bio sazdan od proturječnosti. Krasio ga je, naime, i smisao za dobro odijevanje, humor i uljudnost kada je to bilo potrebno. Bio je bio veliki ljubitelj i skupljač starina, čak stručnjak za primjenjenu umjetnost klasicizma i bidermajera. Uza sve to i pobožan. Često je viđan pri molitvi i isповједnicama. Valjda tražeći olakšanje duše s obzirom na bestijalnosti koje je svakodnevno činio. Shodno ranije navedenom, iz same sebi znanih razloga nekim je uhićenicima progledavao kroz prste, štitio ih od progona i puštao na slobodu. Ali takvih je bilo malo.

Teško je i pobrojiti zločine koje je inicirao, naredio i sam proveo tijekom posljednjeg mandata na čelu zagrebačkog redarstva. Jedan od malobrojnih koji je izravno očutio Bedekovićev udar i o tom kasnije uspio i umio otvoreno govoriti u javnosti bio je Krleža. Već sredinom lipnja 1929. priveden je zbog širenja komunizma. Kao tada već poznatu osobu preslušao ga je ravnatelj policije osobno. Krleža ga je opisao kao simpatičnog, dosta inteligen-

tnog, lijepo odjevenog i uljudnog gospodina. Prilikom ispitivanja Bedeković je Krleži odlučio prirediti malu policijsku predstavu. Da pokaže tko drži uzde u rukama. Posjeo ga je iz paravana kancelarije u koju su se prema unaprijed uhodanom scenariju slijevali doušnici s najnovijim informacijama iz svih pora gradskog života. Od komunističkih aktivnosti do stanja na željezniči. Kada je svršio s razgovorima vratio se književniku prijeteći: ...ne igrajte se Krleža. U gradu imam 2000 agenata i znam sve što tko radi i radi li protiv države. Čuli ste sami. Ako još jednom nađem kod vas bilo što, znajte, likvidirat ću vas. Zapamtite to.

Krleža je u Petrinjskoj odležao nekoliko dana nakon čega je pušten zbog nedostatka inkriminirajućih materijala koji su ga mogli povezati s Partijom. Tada je ostao i bez ranije otkupljene zbirke ruske anarhističke literature iz 1917-1918. za koju je uza lud molio Bedekovića da mu je vrati ili preda Sveučilišnoj knjižnici. Rijetke tiskovine su nestale, ali ne i strah od upravitelja policije. Kasnije je, očito jako dobro upućen u njegove metode ophođenja s komunističkim sudrugovima, zabilježio da je...poklao, izmrcvario, ustrijelio, objesio, zgazio, dotukao i bacio kroz prozor čitav niz idealista, koji su imali smionosti da se opru zulumu i da se suprotstave kraljevskoj viteškoj samovolji svojim junačkim političkim stavom.

Susret s Bedekovićem opisao je i slikar Krsto Hegedušić, inače Krležin blizak prijatelj. On je uhićen potkraj Jankova manda na čelu policije, u svibnju 1932. godine. U dnevniku je zabilježio da je imao čast da ga presluša baš upravitelj. Da bi se to i dogodilo u uredu je morao čekati od osam ujutro do pola jedan iza ponoći sljedećeg dana. Bedeković ga je čuvao za kraj kao poslasticu. Vidno pripit, po kretnjama i superiornom držanju fini soanirani gornjogradske sadist, sa plavim sjajem u očima unutar bezbroj naborčića oduljenim licem boje pergamene umoran od neprekidnih preslušavanja na zvučnoj kajkavštini s neizbjježnim primjesama agrmerskih germanizama obratio se slikaru: *Ti se s nama nebudi driblal gospone predsednik, to nije fudbal, to je rešt. Ganz gewöhnlich rešt. Si me razmel? Kak ne gosponeček se setil da bu muže učil loptu trkati i nekaj takaj risati! Mesto da si ih učil krunicu moliti i u crkvu iti, ti si njih učil ristati. I ti misliš da sam ja tak bedast da ne razlikujem, kaj je risanje a šta marksistička propaganda?* Policijski šef očito je jako dobro poznavao i Hegedušićev posao i njegove sportske sklonosti. Slikar je, međutim, naslućivao da protiv njega zapravo nema čvršćih dokaza od denuncijacija hlebinskih baba. Uostalom, čekajući preslušavanje imao je dovoljno vremena pripremiti obranu. Čak se na kraju razgovora usudio i otvorenije, kroz šalu, suprotstaviti policajcu. Bedeković se na koncu preslušavanja priprijetio: *A sad ideš lepo u rešt i tam buš decu učil risati a naša nogometna utakmica je završila sa jedan nula u moju korist, na što je Hegedušić prigovorio: Ali to je tek prvo poluvreme gospone poglaviti. S obzirom na Jankov smijeh koji je izazvala uhićenikova dosjetka, čini se da mu se bila svidjela. Tomu u prilog posvjedočili su i kasniji događaji. Iako se Hegedušić zadržao u uzama do početka srpnja, upravitelj je dozvolio da mu se u zatvor dostave te-*

ka za crtanje i olovka. U njoj je tijekom zatvorskih dana nastala i kompozicija za sliku *Poplava*.

Slično je o Bedekoviću govorio i Josip Horvat. Na njegovu sreću, ne iz vlastita i neposredna iskustva, nego kao izvanredan i dobro upućeni novinar te svojevrsni kroničar onodobnih zbijanja. Policijska tortura nakon uvođenja diktature, uostalom, nije niti bila prikrivana. Jedan od ciljeva njezinih nalogodavaca i provoditelja bilo je upravo širenje informacija o uzaludnosti i konačnoj cijeni otpora režimu. Stara i prokušana metoda psihološkog rata upotrijebljena je po tko zna koji put.

Ugledni se publicist godinama kasnije prisjećao Bedekovića kao kliničkog psihopata sadista. Slično Krleži i Hegedušiću i njemu je Jankić slovio za osobu opsežne kulture i besprijeckih manira, povremenog alkoholičara i patološkog zlostavljača. Osobito žena. Nesretnice je mučio u stankama otmjenih i veselih zabava kojima je rado pribivao, privremeno ih napuštajući poradi utazivanja jezivih navada, odlazeći tada u Petrinjsku, iživljavajući na uhićenicama te (nakon što bi se oprao i sa sebe skinuo okrvavljeni ruho ponovo ga mijenjajući frakom) vraćao u birano društvo koje uglavnom nije imalo pojma što je u međuvremenu činio.

Postupci sa zatvorenicima u tom razdoblju bili su zastrašujući. Neki od dvadesetak sudionika procesa protiv vođa pravške-ustaške omladine koje su predvodili Marko Hranilović i Matija Soldin, (među ostalim optuženi zbog diverzija u Zagrebu i okolici, umorstava i ranjavanja policijskih službenika, atentata na novinara i suradnika režima Schlegela tijekom 1929. te suradnju s odbjeglim Antonom Pavelićem), usudili su se dvije godine kasnije pred sudom svjedočiti o ophođenju upravitelja policije i njegovih suradnika. Antun Herceg je tako tvrdio da je u Petrinjskoj bio brutalno premlaćivan, a Bedeković mu je pritom i osobno prijetio da će batinama naučiti Hrvate ljubiti kralja i ovu državu. Svjedočio je o udaranju volovskim žilama, čupanju stidnih dlaka, vješanju cigala o genitalije, zabijanju čavala u pete i drugim zvjerstvima uslijed kojih je pretrpio ozbiljne zdravstvene posljedice i postao spolno nemoćan.

Slično ili još gore prošli su i njegovi sudrugovi. Milu Starčevića premlaćivali su šakama, kundacima i palicama, gušili, vješali o klin, stezali noge okovima do krvi. Uz neizbjježno vješanje cigle. Hraniloviću su u Bedekovićevu prisuću izbili šest zubi, vezali lancima za stolicu i takvog kotrljali po podu, premlaćivali žilama, udarali pesnicama u trbuš do povraćanja, čupali kosu, gurali puščanu cijev u usta, tukli po tabanima, vješali naglavce s naguranom krpom u ustima i vrećom na glavi. Strahotnim mukama bili su izloženi i Soldin i Stjepan Javor. Ništa bolje nisu prolazile ni njihove majke, sestre, supruge ili djevojke, koje su radi iznudivanja iskaza također privođene u policiju da tamo gledaju izmrcvarene zatvorenicke, a nerijetko su i same sadistički mučene. Epilog procesa bilo je Hranilovićevu i Soldinovo vješanje

te dugotrajne zatvorske kazne za protudržavno djelovanje drugih sudionika. Neki od njih, poput Javora, iz zatvora nisu izšli živi. Bedeković je navodno za vrijeme tog suđenja izjavljivao da valja svu hrvatsku separatistički marvu postrijeljati i da će iz Javorove družine osmorica omastiti uže.

Jedna od omiljenih metoda Jankovih batinaša bilo je vješanje o pušku pri kojoj se sputanoj žrtvi spomenuto oružje provlačilo između zavezanih i zgrčenih ekstremiteta te potom postavljalno na dvije razmaknute stolice licem prema podu, uz popratno batinanje obješene osobe po golim tabanima, paljenje opušaka po tijelu i druge teško zamislive oblike zlostavljanja. Većina je žrtava uslijed takve torture priznavala sve što se od nje tražilo. Horvat je zabilježio da je jedan od onih koji je očutio Bedekovićevu zvjerstva u osvit rata kazao da bi pod tim uvjetima ne samo priznao sve što se od njega tražio, nego potvrdio i da je etiopski car Haile Selasije osobno da je to bilo potrebno.

Za suvremenike tih događaja vjerojatno se činilo da patnjava nema kraja. Protiv zločina zagrebačkih zaštitnika diktature glas su dizali mnogi, uključujući i zastupnike HSS-a Augusta Košutića i Jurja Krnjevića koji su se obratili čak i Ligi naroda za posjeda Ženevi u siječnju 1930. godine. U pismu su naveli da je Hrvatskoj 1929. oduzeto svako pravo zakonite samoobrane ukinućem slobode tiska, neovisnosti sudstva i uvođenjem *svemoći policije* koja do besvijesti zlostavlja zatvorenike gaženjem, udarcima batinama i vrećama s pijeskom, bode iglama i čavlima, kida nokte, pali svjeće pod golim tijelima, muči gladom i žedom te ne zazire i od ubijanja zatvorenih ljudi radi čega nikad ne biva povučena na odgovornost. Nije vrijedilo. Jalova organizacija nije imala snage (niti volje) reagirati. Kao što nije niti osam-devet godina kasnije kada je započelo nacističko orgijanje.

Pogrešno je, naravno, i pomisliti da je Bedeković bio isključivo jedini krivac za provođenje redarstvenog terora. Osim mreže agenata i potkazivača uz bok su mu se nalazili i najbliži suradnici koji su predvodili, provodili i odobravali njegove pothvate i postupke.

Jedan od najpredanijih bio je Josip Zeisberger-Stepanović, referent pa šef Političkog odsjeka zagrebačke policije. Svojevremeno osoba od najvećeg Bedekovićeva povjerenja i jednako nemilosrdni progonitelj članova i simpatizera onodobne političke opozicije. Osim njega, manje ili više odgovorni za provođenje kraljevih diktatorskih naputaka bili su između ostalih dr. Josip Vragović, zapovjednik Policijske straže, zamjenik upravitelja, vršitelj dužnosti pa upravitelj Zagrebačke policije, Vladimir Vasiljević, šef Odsjeka mjesne policije, Boško Pavlović, zapovjednik Policijske straže, Cvjetko Horvat, šef Političkog odsjeka i stručnjak za antikomunističko djelovanje, dr. Vladimir Bogdanović, šef Kriminalističkog odsjeka, dr. Juraj Špiler, šef Saobraćajnog pa Putovničkog odsjeka, zatim zapovjedajući Zbora policijskih agenata i šef Odsjeka javne bezbjednosti, Miloš Simić, terenski agent i starješina kvartovskih odjela, Dragomir (Dragi) Jovanović,

vić, zapovjednik Zbora agenata i upravitelj Odsjeka javne bezbjednosti te Stanoje Mihalžić, zamjenik upravitelja pa upravitelj policije nakon Bedekovićeva odlaska s te dužnosti. Kao Jankovi lični povjerenici - agenti ostali su zapamćeni Ljubomir Bešlošević, Branko Zwerger, Jovo Dotlić te stanoviti Štefek poznat po teškim zlostavljanjima zatočenika koje je provodio po izravnim Bedekovićevim nalozima. Jedan od najprisnijih Jankovih pajdasa iz redova policijskih službenika, dapače i kum, bio je Ljudevit Ožbolt, dugogodišnji zaposlenik Ureda za kontrolu stranaca. Njih su dvojica redovito zajedno bančili u Bedekovićevu gornjogradskom stanu te vinogradu u obližnjim Mikulićima. Sudjeći po Jankovoj sklonosti da u pjanstvu ili pripitom stanju vrlo mnogo priča, Ožbolt je morao znati za većinu njegovih službenih i privatnih postupaka. Imena ostalih referenata, kancelarijskih činovnika, zvaničnika, lekara, dnevničara i drugih agenata teško je i pobrojati.

Osim sitnijih podataka razbacanih po literaturi, ponajviše informacija o ustrojstvu Zagrebačke policije i njezinim zaposlenicima za vrijeme diktature ponudili su iskazi gore navedenog visokog policijskog dužnosnika Jurja Špilera te tajnice Političkog odsjeka i pouzdanice Zeisberger Stepanovića Matilde Justin. Ovi su zabilježeni od strane komunističkih obaveštajaca nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata. Iako je razvidno da neke iznesene činjenice zbog vremenskog odmaka i/ili djelomične zaboravljivosti svjedoka nisu potpuno pouzdane, iz tih se svjedočenja ipak mogu razaznati konture funkciranja onovremenog redarstvenog aparata.

U Petrinjskoj, toj preslici beogradske Glavnjače, politički zatvorenici nisu samo mučeni. Neki od njih umoreni su prilikom najsurovijih premlaćivanja i svakodnevne torture. Službena opravданja takvih slučajeva bila su ili samoubojstvo uznika bacanjem kroz prozor, vješanjem, rezanjem žila ili stradavanje prilikom pokušaja bijega. Upravo je ovo posljednje poslužilo kao izgovor u jednom od poznatijih događaja iz Bedekovićeva drugog mandata na čelu redarstva.

Riječ se o uhićenju i ubojstvu istaknutih komunista, sekretara Crvene pomoći Nikole Hećimovića i organizacijskog sekretara CKKPJ Đure Đakovića u proljeće 1929., prokazanih od sudruga, komunističkog aktivista (i doušnika zagrebačke policije) Matije Brozovića Bega. Osim Hećimovića i Đakovića, tada je provlađena samoborska partisksa ćelija, kao što je uostalom nekoliko mjeseci kasnije pohapšen ili pobijen gotovo čitav rukovodeći kadar zagrebačkih KPJ-a i SKOJ-a. Nakon što su 20. travnja upali u policijsku zasjedu u Zvorničkoj ulici, Hećimović i Đaković su uhapšeni i odvedeni u Petrinjsku 18. U uredskim prostorima na drugom katu neprekidno su i bez odmora preslušavani i zlostavljeni sljedećih nekoliko dana. Provjerenim metodama udaranja po tabanima, u trbuhi i po glavi, zabijanjem igala pod nokte i ostatim opačinama iz arsenala Bedekovića i njegovih jataka. Batinanje je bilo toliko brutalno da su se, prema kasnijim bilješkama svjedoka, njime zgražali čak i pojedini policijski službenici.

režija Miroslav Jokić

film je inspiriran
istinitim dogadjajima aprila
1929.god. kada su ubijeni org. sekretar
KPJ. ĐURO ĐAKOVIĆ i sekretar
crvene pomoći NIKOLA HEĆIMOVIĆ

**ČETIRI
DANA
DO
SMRTI**

uloge: Bert Sotlar · Predrag Ejduš.
Fabijan Šovagović.
Ljuba Tadić · Metka Franko

PROIZVODNJA:
TELE·FILM, BEograd; JADRAN FILM, ZAGREB; VIBA FILM, LJUBLJANA

Plakat filma Miroslava Jokića 'Četiri dana do smrti' s Bertom Sotlarom (Đuro Đaković), Predragom Ejdušom (Nikola Hećimović) i Fabijanom Šovagovićem u ulozi zloglasnog upravitelja zagrebačke policije. Scenarij: Miroslav Jokić, Dejan Đurković, Ivan Potri i Slobodan Stanojević. Film je 1976. snimljen u beogradsko-zagrebačko-ljubljanskoj koprodukciji.

Prizori iz filma, lijevo gore: Predrag Ejduš i Bert Sotlar, desno gore: Fabijan Šovagović (stoji u sredini, na zidu izvješena golema slika kralja Aleksandra)

Nakon što su odbili cinkati suradnike, sekretari su prebijeni, puni krvavih modrica i jedva sposobni za samostalno kretanje prebačeni prvo vlakom u Maribor, a zatim pješice do Rošpoha i Velikog Boča na slovensko-austrijskoj granici, gdje su trebali svjedočiti uhićenju jednog njihova suradnika. Tamo su 25. travnja ustrijeljeni hicima žandarmerijskih kaplara Milana Brkića i Nikole Aralice. Prema očevicima, o nekakvom bijegu (kako su to tvrdila kasnija policijska izvješća) nije moglo biti govora. Đaković i Hećimović umoreni su okovani, mećima ispaljenim sprjeđa i iz neposredne blizine. To je kasnije, uostalom, potvrđio i sam krvnik Aralica svjedočeći da je Brkić prije smaknuća uhićenici ma čak naredio da bježe, ali ovi to sputani i iznurenii nisu mogli učiniti i da su htjeli. Posve je jasno da su žandari samo odradili što im je naređeno: ubiti komuniste kao pse i tvrditi da su stradali pri pokušaju bijega.

Spomenuti je događaj kasnije u komunističkoj Jugoslaviji zadobio gotovo mitološke obrise. Hećimović i Đaković proglašeni su narodnim herojima i slavljeni kao pravi komunistički mučenici. Njihova je sudbina ovjekovječena i na velikom platnu filmom Miroslava Jokića *Četiri dana do smrti* (1976), u kojem je lik zloglasnog policijskog upravitelja tumačio nenadmašni Fabijan Šovagović. Dvije je godine kasnije Branko Ivanda snimio dvodijelni *Bombaški proces* s Izetom Hajdarhodžićem u ulozi Bedekovića.

Smrt šestorice od sedam sekretara SKOJ-a, također ide na Jankićev račun. Prvo su u sukobu s njegovim agentima srpnja 1929. u Samoboru stradali Janko Mišić i Mijo Oreški, nekoliko dana poslije u Petrinjskoj je od posljedica svirepog iživljavanja preminuo Pavle Paja Marganović, Josip Kolumbo i Pero Popović Aga ubijeni su iz zasjede na Goljaku sredinom kolovoza 1930., a Josipa Debeljaka policija je smaknula u stanu na Sveticama listopada 1931. godine. Valja pri posljednjem spomenutu da je Debeljak svega nekoliko dana prije smrti, unatoč ranjavanju, uspio preživjeti agentsku "sačekušu" u Vinogradskoj ulici te tom prilikom ubiti zloglasnog agenta i Bedekovićeva pouzdanika Dotlića. Jedini iz ove kasnije poznate skupine komunističkih prvaka koji nije izravno stradao od ruke šefa zagrebačkih agenata bio je Zlatko Šnajder. Slaba je to utjeha činjenice da je od uhićenja krajem 1926. do smrti u Zagrebu 1931. očutio petogodišnji teror režima po zatvorima Mitrovice, Lepoglave i Zenice. Preminuo je od posljedica bolesti i batinanja. I to "na slobodi", nakon otpuštanja iz zeničkog zatvora (kada je njegovim uznicima bilo jasno da je ionako već mrtav).

Bedeković je na zubu imao posebno komuniste. To je u svjedočenju potvrđio i svojedobno visokopozicionirani službenik redarstva i Jankov suradnik Špiler. Po njegovim je riječima sve istrage protiv simpatizera i članova Partije vodio Politički odsjek, preko za to posebno ustrojene Antikomunističke referade. Sam upravnik policije pokazivao je na tom sektoru rada naročitu inicijativu te mnogim istragama i licno rukovodio. Kada je Politički ods-

jek bio preopterećen, hapšenja su po Bedekovićevu nalogu morali provoditi i službenici drugih ustrojstvenih jedinica uključujući i samog Špilera. I on je svjedočio o teškim oblicima mučenja. Osobito za vrijeme Jankićeva šefovanja. Receptura je bila prokušana: šamaranja, udaranja šakama, pendrecima, volovskim žilama po licu, bubrežima i tabanima, guranje soli u usta, vješanje utega o mošnje... Špiler je priznao da je naređivao i sam provodio zlostavljanja zatvorenika. Bedeković je dvaput video da osobno provodi torturu i to nad uhapšenim članom ustaškog pokreta Javorom te nad atentatorom Petrom Orebotom koji je bio optužen za planiranje napada na kralja prilikom njegova posjeta Zagrebu u prosincu 1933. godine. Tada je prema Špiljevim riječima Bedeković u svojem uredu pred nekolicinom policijskih službenika i žandara natjerao Oreba da bosonog pleše po žeravici.

Političar Svetozar Pribićević, svojedobno uvjereni centralist i unitarist, jedan od tvoraca ujedinjenja, a kasnije autor najteže optužbe koju je jedan državnik podigao protiv žive okrunjene glave, odnosno memoara objavljenih pod naslovom *La dictature du roi Alexandre* (Pariz, 1933), također je svjedočio o policijskoj torturi kojoj je, uostalom, i sam bio izložen. Zabilježio je da bi o nasilju iz tog vremena mogla biti napisana cijela djela, a kao ilustraciju iznio samo jednu epizodu mučenja, točnije jedno od onih koje je otrpio Vilko Begić, umirovljeni pukovnik i prijatelj opozicijskog vođe Vladka Mačeka.

Begić je, naime, bio jedan od uhićenih u prosincu 1929. pod optužbom za protudržavno djelovanje i terorizam, odnosno potpomaganje tobožnjih atentatora na konjičkog kapetana Kaledina, zapovjednika Zagreba Belimarkovića, zapovjednika zagrebačke IV. armijske divizije generala Tomića i upravitelja policije Bedekovića, koji su kao članovi prorezimske delegacije u smiraju spomenute godine otputovali u Beograd kako bi kralju izrazili osjećaje vjernosti. Mučenjem ga se nastojalo privoljeti na svjedočenje kojim bi se utvrdilo da je napadače novčano potpomogao Maček osobno.

Begić je kazivao da je po uhićenju izveden pred Bedekovića na čiji su ga *mig dvojica detektiva odvela u sobu br. 39.* usput od šefa dobivši naputak da posao obave bez srca i duše. Zatvorenik je prije mučenja upozoren da će ga iznakanititi za cijeli život i da će nakon toga biti *mekši od voska*. Završio je na pušći zavezanih zglobova, objesen među dvama razmaknutim stolicama s prljavim krpama u ustima i vrećom preko glave. Prije gubitka svijesti uspio je izbrojati 31 udarac štapa po golim tabanima.

Jednaku ili još goru torturu proživio je i prvooptuženi za atentat 24-godišnji privatni činovnik Ivan Bernardić te deset godina stariji profesor Učiteljske škole u Zagrebu i narodni zastupnik Jakov Jelašić kojeg su zajedno s Begićem optužili da su bili Mačekovi posrednici pri financiranju prvooptuženog Bernardića i njegovih suradnika.

Iz muzeja Janka Bedekovića u Zagrebu

Karikatura Slavka Vereša (*Koprive*, 6. 10. 1939) s prikazom mučiteljskih pomagala iz arsenala zagrebačke policije. Usporediti s opisima zlostavljanja navedenima u tekstu.

Suđenje spomenutoj skupini održano tijekom 1930. bilo je popraćeno znatnim zanimanjem domaćeg i inozemnog tiska. Strani novinari, a i američki poslanik u Kraljevini, bili su zgraniuti svjedočenjima uhićenika, odnosno postupcima zagrebačke policije. Unatoč nezgodnim pitanjima postavljenima predstavnicima vlasti i sve jačoj novinarskoj znatiželji, bilo je jasno da je vladar namjerno dopustio takvo za javnost otvoreno suđenje kako bi se pokazalo da je policijska brutalnost najizraženija upravo u Zagrebu i to pod zapovjedništвom Hrvata. Što je najgore, nije bio potpuno u krivu.

Bedeković, međutim, u to vrijeme još uvijek nije imao razloga brinuti. Bio je čvrsto u sedlu. Vladar je znao za njegove postupke i podupirao ih jer su mu bili potrebni. To je i otvoreno govorio. Nekako u to vrijeme, prilikom svoje posljednje audijencije, ugledni se zagrebački književnik, novinar i direktor *Tipografije Milivoj Dežman* požalio kralju da policijski sadistički terorizam u Hrvatskoj predvođen Bedekovićem i njegovim suradnicima stvara zlu krv i sramoti režim i državu. Na to mu je ljutiti i ironični vladar odvratio da čistiti zahode ne može dati u zadatak tadašnjem zagrebačkom nadbiskupu Baueru nego za te prljave poslove mora imati ljudе koji to razumedu.

Konac ludila

Bedekovićevo orgijanje na čelu redarstva nastavilo se do srpnja 1932. godine. Što se s njegovom službom događalo poslije teško je odgometnuti. Podaci o tome na žalost nisu pronađeni.

Od ono malo informacija jedva da se može sklopiti iole održiva konstrukcija. Sigurno je jedino da se Janko najkasnije početkom 1932. počeo osjećati nelagodno na dužnosti koju je obavljao. Postajalo mu je sve jasnije da polagano gubi potporu beogradskih nalogodavaca. Čini se da je morao biti žrtvovan radi sve učestalijih inozemnih pritisaka, pogotovo kada su se zaredala ne samo uhićenja, nego i atentati na ugledne predstavnike iz redova političke opozicije u Hrvatskoj. Od proglašenja diktature početkom 1929. pa sve do kraljeva ubojstva u Marseillesu listopada 1934. (usprkos proglašenju ustava i izborima za Narodnu skupštinu 1931) javni politički život gotovo je u potpunosti zamro pod pritiscima policijskog terora. Praćenja, uhićenja, maltretiranja, pokušaji umorstava i ubojstva političara bila su svakodnevicom. Bez obzira da li se radilo o haesesovcima, pravašima ili čak demokratima.

Suvremenicima je bilo jasno da iza većine takvih slučajeva stoji upravo Bedeković sa svojom pomoćnom četom, tobožnjom projugoslavenskom omladinskom organizacijom *Za kralja i otadžbinu* iza koje su se skrivali nasilnici, agenti, konfidenti i notorni kriminalci – tulumashi, zapravo iznuđivači imućnika, trgovaca i bankara. Davati novac članovima te skupine značilo je legitimirati odanost kralju i državi te imati izvjesno osiguranje od policijske tiranije. Nije nemoguće da se i u očima poslodavaca Bedeković pretjerano osilio. Možda su vlasti reagirale preventivno, pribjavajući se njegova sve snažnijeg utjecaja, a možda su ga jednostavno žrtvovale za više ciljeve kao i 1925. kako bi barem djelomice primirile javnost.

Sigurno je, međutim, jedino ono što nam nude rijetki dokumenti iz tog razdoblja. Svjestan da gubi naklonost režima početkom srpnja 1932. Bedeković je uputio pravu žalopojku ministru unutarnjih poslova Milanu Srškiću pokušavajući njome pojasniti nezavidan položaj u upravi što joj je bio na čelu. Sam povod zbog kojega je pismeno reagirao prema ministru bila je unutar- nja istraga nadležnog ministarstva uperena protiv Bedekovića, a zbog sumnje da je osobno organizirao napad na poznatog odvjetnika i književnika Milu Budaka početkom lipnja iste godine. U dopisu se Bedeković žalio da unutar zagrebačke policije ima barem dvojicu visokopozicioniranih (a njemu nametnutih) službenika za koje sumnja da nadgledaju njegove postupke i o tome iskrivljeno obaveješćuju nadređene u Beogradu. Radilo se o ranije spomenutim Stanoju Mihaldžiću i Dragom Jovanoviću. Sve otrovine strellice Bedeković je, očito sluđen njihovom samovoljom i činjenicom da ga uopće ne doživljavaju šefom, uperio upra- vo na njih nastojeći ih propisno oblatiti pred ministrom.

Tvrđio je da su stvari u policijskoj upravi krenule po zlu pre- mještajem njegova dotadašnjeg zamjenika dr. Ivana Klinčića umjesto kojeg mu je nametnut Stanoje Mihaldžić. Od tog je trenutka, žalio se Bedeković, nestalo jednodušnosti među činovništvom jer je novi zamjenik počeo stvarati koterije i vezivati službenike uza se popustljivošću i prijateljskim odnosom naspram njegova *strogog, odlučnog, pravednog i neosvetoljubivog* pristupa zaposlenicima. Bilo je očito da su mu podređeni okrenuli leđa. Najbliži Mihaldžićevi suradnici postali su njegov donedavni poslušnik Zeisberger-Stepanović te Dragi Jovanović i Miloš Simić.

Bedeković je Jovanovića i Simića optuživao za lijenos, nemar, propuštanje izvršenja naredaba i neprofesionalnost, dok je Zeisberger-Stepanovića okarakterizirao kao beskičmenjaka vjernog onima za koje drži da su na vlasti, koji je, shvativši da se tada- njem šefu izmiče tlo pod nogama i da se ne samo u policiji nego i u gradu govorka da će Bedekovića zamijeniti upravo Mihaldžić, promijenio stranu.

Žalio se nadalje da Mihaldžić bez njegova znanja podnosi izvještaje izravno banu Savske banovine koji ga je i namjestio za zamjenika i šefa Političkog odjela usprkos činjenici da je na tom mjestu, po Bedekovićevim riječima, trebao biti Vladimir Vasiljević, stariji po stažu i zaslužniji po djelima. Napokon, dopis je završio tako da je zatražio premještaj Mihaldžića, Jovanovića, Zeisberger-Stepanovića i Simića iz policijske uprave zbog naru- šavanja njegova autoriteta i u interesu službe, ili – u protivnom – vlastito umirovljenje.

Potonji su događaji potvrdili da je Janko igrao na pogrešnu kartu. Svega dvadesetak dana nakon dopisa, 30. srpnja 1932, smi- jenjen je s dužnosti šefa zagrebačkog redarstva. Na tom ga je mjestu zamijenio upravo Mihaldžić. Iako se tamo zadržao vrlo kratko, morao je to biti strašan udarac Bedekovićevu egu. Kasnije je Mihaldžić dodatno napredovao u karijeri postavši 1939. mi- nistrom unutarnjih poslova u vlasti Cvetković-Maček. Dragi Jo- vanović također se uspeo u hijerarhiji, dogurao je do načelnika beogradske policije.

Za razliku od njih, Janko je krenuo putem prema dolje. Čini se da je neko vrijeme nakon smjene još ostao u zagrebačkoj po- liciji. Barem je tako tvrdio njegov suradnik Špiler. Nakon tog je, prema riječima J. Vragovića u svjedočenju Udbi 1949, bio *uprav- nik policije u Skopju*. Vjerojatno kako bi ga se privremeno sakrilo od očiju javnosti. Uskoro je ponovno vraćen bliže kući. Sredinom 1934, naime, nalazio se na mjestu predsjednika Upravnoga suda u Celju što je, čini se, bilo i njegovo posljednje namještenje s ko- jeg je i umirovljen. U Zagrebu je p(r)oživio još nekoliko godina. U to je vrijeme Krleža pokrenuo akciju prikupljanja potpisa na temelju kojih je Bedekoviću trebalo biti suđeno za policijska ned- jela. Iako je navodno bilo prikupljeno više tisuća, nije se dogodi- lo ništa. Janko je još uvijek uživao zaštitu režima koji ga je i pre- tvorio u redarstvenu nakazu.

Raspoloživi podaci o uzroku smrti su oprečni. U literaturi se spominje da je skončao u umobolnici u Stenjevcu, što gotovo sigurno neće biti točno. Provjerom arhive današnje Klinike za psihijatriju Vrapče utvrđeno je da liječnički karton Janka Bede- kovića ne postoji. Osoba tog imena i prezimena nikada nije bila njihovim pacijentom. Stoga je kao uzrok smrti vjerojatniji onaj kojeg su spomenuli njegovi bivši suradnici J. Špiler i Z. Horvat – da je preminuo od posljedica tumora gušterače nakon opera- tivnog zahvata u jednoj od zagrebačkih bolnica. Datum smrti ni- je prijeporan. Umro je 9. travnja 1938. godine. Istoga je dana po- kopan u obiteljskoj grobnici na Mirogoju. Sudeći po nekoliko re- daka u tadašnjem tisku, bez ikakve ceremonije. Možda i u potpu- noj tajnosti. U prilog toj tvrdnji svjedoči i sjećanje živućih naslijednika prema kojem Jankove sestre Milka i Vilma bratovo ime nikada nisu uklesale natpis na ploču pod arkadama. Nije te- ško prepostaviti zašto.

Vrela

HR-HDA-78. Zemaljska vlada. Predsjedništvo, sv. 1-6, br. 4049/1916; sv. 6-14, br. 2014/1919; sv. 1-6, br. 359/1920; sv. 3-2, br. 1595-14143/1920; sv. 6-14, br. 1772/1920; sv. 6-14, br. 2068/1921; sv. 6-14, br. 8830/1921.

HR-HDA-78. Zemaljska vlada. Upravni odjel, IV-B, br. 4538res/1916.

HR-HDA-806. Emiliј Laszowski, 1.4.26.

HR-HDA-890. Zbirka personalija. Banovina Hrvatska, br. 1168; br. 1258; br. 23 553.

HR-HDA-1363. Politička situacija 1910-1940. (Grupa XXI), inv. br. 711; inv. br. 1756.

HR-HDA-1448. Zbirka mikrofilmova matičnih knjiga i popisa obitelji, Župa Brdovec R 1878-1887, ZM-34C/229; Župa Sv. Marko (Zagreb) V 1905-1918, ZM-34C/293.

HR-HDA-1561. Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, O10.3.7.

HR-HDA-1753. Ivan Očak, kut. 65.

AJ (Arhiv Jugoslavije)-14. Ministarstvo unutarnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, 27-72-3.

Literatura

Bedešović, J., Neiscrpiva grada za pripravu sokolskih prednjaka, Sušak, 1922.

Zbirka zakona, naredaba i svih propisa državne uprave po abecednom i vremenskom redu, Zagreb, 1926.

Bedešović, J., Šulce, D., Vježbe na konju za učenice, naraštajke i sokolice, Zagreb, 1923.

Vježbe na konju za dake, naraštaj i sokolove, Zagreb, 1923.

Čapo, H., Kraljevina čuvara, Zagreb, 2015.

Čengić, E., S Krležom iz dana u dan (1956-1975). Balade o životu koji teče, Zagreb, 1985.

S Krležom iz dana u dan (1975-1977). Trubač u pustinji duha, Zagreb, 1985.

Dubravica, B., Kako je smijenjen župan turopoljski dr. Ljudevit Josipović u prevratu 1918, *Ljetopis Grada Velike Gorice*, br. 5, Velika Gorica, 2008, str. 32-46.

Gabelica, M., Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom Prvog svjetskog rata (od srpnja 1914. do konca 1915. godine), *Pilar*, br. 17-18, Zagreb, 2014, str. 9-41.

Hegedušić, K., Krsto Hegedušić (predgovor M. Krleža; o djelu V. Maleković; kronika D. Schneider), Zagreb, 1974.

Hercigonja, R., Lepoglavski vampiri, Zagreb, 1919.

Horvat, J., Hrvatski panoptikum, Zagreb, 1982.

Živjeti u Hrvatskoj. Zapisi iz nepovrata 1900-1941, Zagreb, 1984.

Pobuna omladine 1911-1914. (prir. B. Matan), Zagreb, 2006.

Pisma Slavku Batušiću (1952-1968) (prir. B. Matan), Zagreb, 2014.

Horvat, R., Hrvatska na mučilištu, Zagreb, 1942.

Janjatović, B., O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karadorđevičevske Šestojanuarske diktature, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 26, Zagreb, 1993, str. 161-176.

Represija spram Hrvatske republikanske seljačke stranke u Crikvenici 1923. godine, *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka*, br. 35-36, Rijeka, 1994, str. 237-253.

Stjepan Radić: Progoni, suđenja i ubojstvo 1919.-1928, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 29, Zagreb, 1996, str. 217-236.

Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935, Zagreb, 2002.

Jonjić, T., Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta, Hrvatska između slobode i jugoslovenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu, Zagreb, 2009, str. 167.-196.

Marija Hranilović: Moja su braća dala živote za Hrvatsku (http://www.tomislavonjic.iz.hr/IV_hranilovic.html, posjećeno 24. 8. 2017)

Jurišić, B., Dnevnik Blaža Jurišića (prir. B. Rako), Zagreb, 1994.

Kolar-Dimitrijević, M., Radnička kretanja u lepoglavskom i ivanečkom području u međuratnom razdoblju, *Radovi Zavoda za znanstveni Varaždin*, br. 3, Varaždin, 1989, str. 175-196.

Krišto, J., Euharistijski kongresi u Chicagu (1926) i Zagrebu (1930) u sustavu političke represije, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2006, str. 921-937.

Krleža, M., Marginalije o gradovima i ljudima (prir. V. Bogićić), Zagreb, 2016.

Očak, I., Građa za biografiju Rudolfa Hercigonje, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 19, Zagreb, 1986, str. 179-219.

Krleža – Partija, Zagreb, 1982.

Pribićević, S., Diktatura kralja Aleksandra, Zagreb, 1990.

Ribar, I., Stara Jugoslavija i komunizam, Zagreb, 1967.

Sabotić, I., Stare zagrebačke kavane i krčme, Zagreb, 2007

Šaban, L., Povijest starog grada Ivana (III. dio). Ivanečki kalendar '94., Varaždin, 1994, str. 45-52.

Almanah Kraljevine Jugoslavije, sv. IV (1929-1931), Zagreb, 1932.

Duro Đaković – život i djelo: Materijali sa znanstvenog skupa, održanog 24. i 25. travnja 1979. u Slavonskom Brodu..., Slavonski Brod, 1984.

Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 37, Beograd, 1925.

Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 37, Beograd, 1925.

Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 196, Beograd, 1927.

Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 189, Beograd, 1929.

Anne Carson

Lugete o Veneres Cupidinesque (Žalujte o Venere i Kupidoni)

ODABRAO I PREVEO: Nenad Ivić

Katul pjeva tužaljku.

Danas je smrt upala i uzela Bočicu i otišla.
Nema više sitnih crnih uličara grumenova zemlje
Po njenom bijelom pokrivaču.
Smrt me čini misliti (rekoh) na vojнике i jesen.
Nosimo
Nosimo
Nosimo je.

Anne Carson (1950)

Izvornik – Anne Carson: *Men in the Off Hours*, Vintage Books, New York, 2001.

Milovan Buchberger

Franjo M. Fuis – zrnca i prisjećanja

Prilozi za biografiju glasovitog novinara

Čini se kao da je Franjo Martin Fuis već odabirom pseudonima FRA-MA-FU i svojim egzotičnim pričama, koje od 1931. pod pseudonimom objavljuje u zagrebačkom tjedniku *Kulisa*, časopisu za kazalište, kino, varijete, društvo i šport, zaokupio čitalačku pažnju. Popularnost mu je narasla 1934. objavom zbirke novelu *Tajna svjetionika sv. Luke*. Kao vrstan novinar, putopisima i fotoreportažama u *Novostima*, oslikava – rijetkim narativnim talentom – život malih ljudi, sirotinje, ribara s najudaljenijih otoka Jadrana te opisuje prirodne ljepote Dalmacije, Slavonije, Zagorja i Gorskog kotara, čime je između dva svjetska rata stekao glas najpoznatijeg hrvatskog reportera.

Mladi avanturist

Poljoprivrednik Mijo Fuisz i Kata rođ. Marić, doselivši s dva sina početkom 1890-ih iz sela Belatinec kraj Varaždinskih toplica, nastanili su se u vinogradu "Kozja glava" u Golum Brdu kod Virovitice. Stariji sin Imbro (r. 1876), postolar, u Virovitici se 1898. oženio Amalijom Stazić, dok mlađi Martin Fuisz, zidar, 26. siječnja 1902. vjenčava Gizelu Laszlo, kćer Aleksandra i Ane rođ. Horvath iz Cabuna.

Franjo Fuis rođen je 14. studenog 1908. u Virovitici u radničkoj porodici oca zidara-nadničara Martina (1879-1965). Odrasta uz tri brata, Ivana (1903-1964), Antuna (1905-1968) i Đuru (1910-1996). Bio je miljenik majke Gizele pl. Laszlo (1885-1963), porijeklom Mađarice, kuharice na imanju grofa Pejačevića. Zbog loših ocjena Franjo prekida školovanje te kao 12-godišnjak izučava lermarski zanat. Avanturi sklon dječak, ne želeći se 1922. pomiriti

preseljenjem familije u Zagreb, gdje u Iločkoj 16 na Trešnjevcu otac gradi katnu kuću, pobjegao je s cirkusom, obišavši u četiri godine Bugarsku, Tursku i Grčku. Fuisovo lutanje s cirkusom trajalo je do njegove punoljetnosti, kada se, inspiriran Lindberghovim preletom Atlantika u svibnju 1927, iste jeseni prijavljuje u mornaričko-pilotsku školu u Kumboru. Završivši pilotsku školu, 1929. doživjava pri slijetanju nesreću te vojnu službu nastavlja kao radiotelegrafist i meteorolog u mornaričkoj bazi u Divuljama kod Trogira. Od avionske nesreće Fuis je izbijen gornji zub, zamijenjen zlatnim umetkom, i povrijedeno mu je koljeno, što ga nije sprečavalo da i dalje povremeno zaigra nogomet.

U listu *Omladina* objavljuje 1927. prvu priču *Ubogi Vanja*, portret dječaka u dronjcima, koji se obilazeći tuđe pragove pita "zašto su ljudi zli". Fuis je tom pričom trajno odredio sebe kao čovjeka koji stoji na grubom razmeđu dobra i zla, siromaštva i bogatstva, uvijek sa simpatijama i čvrsto na strani slabijih. Nakon toga objavljuje pjesme i priče u mnogim listovima i časopisima, od kojih je u *Kulisi* 1931. zapažena romantična ljubavna pjesma *Harlekin*.

UTrogiru mu je zapela za oko Katarina Buble (1907-1993), kći posjednika, zaručnica kolege pilota Vojislava Markovića. Marković pogiba 15. srpnja 1931 - izvodeći pilotsku egzibiciju kako bi impresionirao Katicu, koja je promatrала let s prozora roditeljske kuće u Trogiru - zakvačivši čempres, nakon čega se avion ruši na krov obližnje kuće. Ukrzo po tragičnom događaju Fuis i Katica postaju nerazdvojni. Familija Buble, otac Anton, majka Tone rođ. Čarija te Katičina braća Mihovil i Tonči i sestre Ivanica i An-

tica, rado prihvaćaju interesantnog mladića i mladi par često slobodno vrijeme provodi s Katičinom porodicom na izletima okolicom Trogira.

Đordž Buble, sin Katičinog starijeg brata Mije, prenio je obiteljsku priču kako je Fuis 1932. poklonio starijem bratu Tončiju plovak hidroaviona koji im je godinama služio kao sandolina. Dobro pamti uvijek nasmijanog Fuisa, visokog 186 cm, koji je dječake mnoga ljeta u Trogiru zabavljao podučavajući ih svakojakim vragolijama.

Zbog popularnosti koju je Fuis stekao pričama u *Kulisi*, redakcija mu krajem 1933. odlučuje tiskati knjigu novela *Tajna svjetionika sv. Luke* za koju Andrija Maurović crta naslovnu stranicu. Knjiga s dvadeset i tri novele izlazi u siječnju 1934., a mistična romantika priča o otocima i brodovima izvrsno je prihvaćena među čitateljstvom. Tomu je pridonio i intrigantan pseudonim autora, FRA-MA-FU, za koji urednik u uvodu zagonetno navodi: "Mi po njegovoj želji Fra-Ma-Fuov inkognito nismo odavali, pa to ne činimo ni sada. Neka ostane pod svojim pseudonimom, koji je još do pred kratko vrijeme bio samo pseudonim i za nas. Ali nešto o njemu, sad kad ga poznamo, smijemo ipak da kažemo: da je još mlađ i - poletan kao proljetni oblak, da je neobično vedar i simpatičan kao i svi njegovi junaci."

Fuis fotoreporter

U siječnju 1934. mornarički narednik Fuis odlučio se demobilizirati te karijeru nastaviti kao novinar u redakciji *Novosti* u Zagrebu. Mladi par u jesen doseljava u kuću Fuisovih roditelja u Iločku 16. Po sjećanju Inge Fuis-Ježić (r. 1933), kćerke Fuisova starijeg brata Antuna, u kući u Iločkoj vladala je čvrstom rukom Fuisova majka Gizela, govoreći "da jedino tako može uspostaviti red živeći s petoricom muškaraca". Gizela je najstarijeg sina Ivana – neposredno prije dolaska Franje i Katice – zbog pijanstva izbacila iz kuće. Mladi par smjestila je u južni, prizemni dvosobni stan, dok su u sjevernome živjeli Antun sa suprugom Anom r. Funsch, čija je porodica stanovaла u susjedstvu u Iločkoj 14. Nakon žive Fuisovi roditelji s najmlađim sinom Đurom i njegovom prvom ženom, šnajdericom Margitom. Već tada se vidjelo da Gizela neće duže trpjeti rabijatnog i piću sklonog najmlađeg sina Đuru (koji je kasnije, 1950-ih, izbačen iz roditeljske kuće), dok je njegovo drugoj ženi Ivanki dopustila da s njihova dva sina i da lje živi u Iločkoj.

Franjo i Katica vjenčali su se 26. prosinca 1934, kum je bio Ive Mihovilović (1905-1988), urednik dnevnika *Novosti*. Fuisova supruga Katica ovako se u razgovoru s novinarom Aleksandrom Vojinovićem 1979. prisjetila tih dana: "Kad sam se udavala meni su moji dali novaca da kupim šivaći stroj, singericu. On je bio bez dinara, plaćen po reportaži. Nije tada bilo dnevница, putnih naloga, telefona i ostalih usluga, platili bi mu ono što je bilo na-

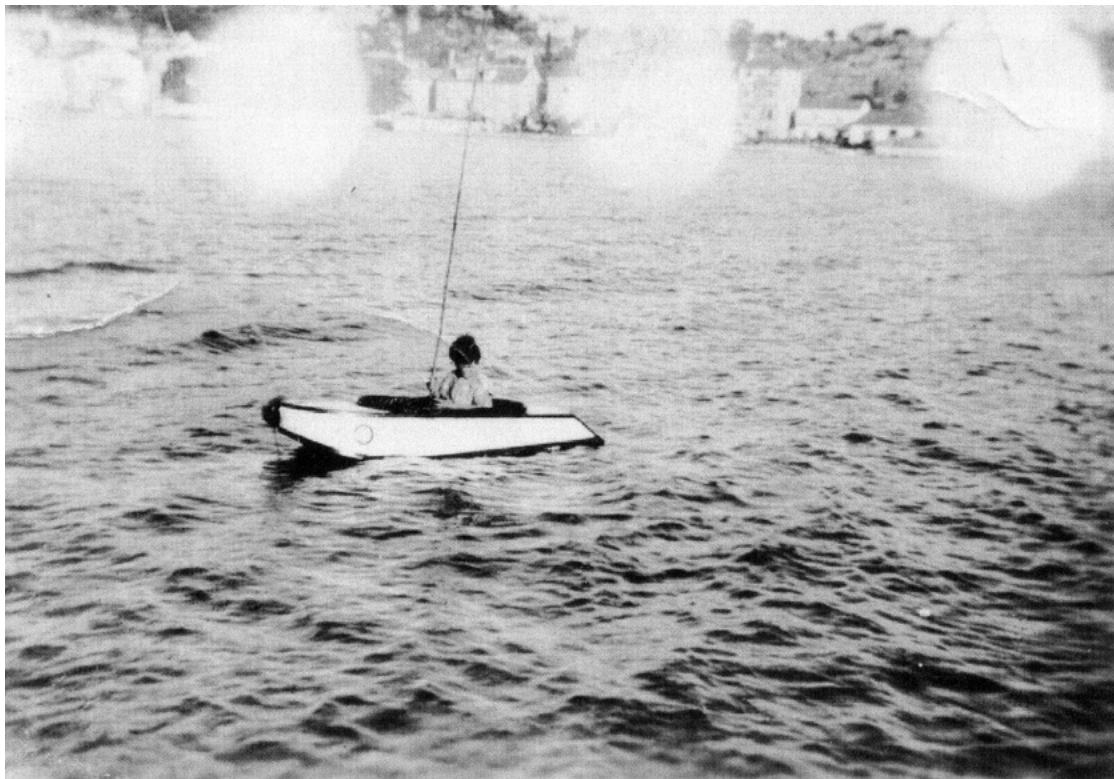
Franjo Fuis i Katica Buble u Trogiru, prosinac 1931.

Prva poznata fotografija mladog para iz porodične zbirke Fuisova unuka Tarika Jelače.

pisano i što je bilo objavljen. A da bi napisao trebalo se je snaći. Tako smo odlučili da umjesto singerice kupimo skije, fotoaparate i fotografski materijal pa da krenemo u Gorski kotar. Tako sam ja Dalmatinka provela bračno putovanje na skijama. I dobro se natukla! Provela sam ga u ormaru, razvijajući njegove filmove, naučio me kako se to radi."

Mladi Franjo uvijek je bio na strani slabijih, posebno zaštitnički raspoložen prema ženama, te je iz tog vremena i anegdota o tome kako bez razmišljanja nasrće na pijanca, koji je stanovaо u njihovu dvorištu, ne mogavši gledati kako ovaj maltretira svoju suprugu. Pri tome je zamahnuo nogom da ga udari, no koljeno mu je, ozlijedeno u avionskoj nesreći, iskočilo, pa završava u bolnici.

Nakon što je počeo raditi kao novinar u *Novostima* Fuis načinjava fotoaparat *Contax*, želeći putopisne članke upotpuniti slikama. Fuisova inicijativa nalazi na podršku urednika Mihovilovića, pa *Novosti*, iako se ne može reći da tada već fotoreportaža

Tonči Buble, sin Katičina brata Mije, kojeg Fuis snima u "sandolini", nekadašnjem plovku hidroaviona, kolovoza 1932.

Tončijev mladi brat inženjer Đordi Buble u Škofjoj Loki posjeduje brojne Fuisove fotografije vezane uz porodicu Buble. Dobre se sjeća da su kao djeca godinama ljeti uživali u ovoj "Fuisovoj sandolini".

nema popularnost među čitateljima, postaju prepoznatljive i zbog Fuisovih fotoreportaža. Na prvi fotoreporterski zadatak Fuis se zaputio u srpanju 1934. putujući biciklom Zagorjem, Slavonijom i Dalmacijom. Njegov serijal naslovljen je *Hrvatskom i Slavonijom od mjesta do mjesta i u njemu, iz tjedna u tjedan, s polugodišnjeg putovanja Zagorjem, Podravinom i Slavonijom u redakciju dostavlja članke praćene fotografijama*. Serijal završava u rodnoj Virovitici, a čitateljstvo veoma dobro prihvaća reportaže pa njegova novinarska popularnost naglo raste. U proljeće slijedeće godine odlučio je nastaviti s uspješnom praksom, zaputivši se Likom i Gorskim kotarom, da bi već u srpanju obišao Dalmaciju.

To ljetо 1935. Fuis se stacionira na dalekom pučinskom otoku Svecu pokraj Visa, odakle oslikava život ribara u surovim okolnostima i redakciji šalje jedanaest interesantnih članaka. Iako u reportažama nikada ne spominje da na Svecu boravi i supruga Katica, njeni pismo upućeno 1984. dr. Srećku Božičeviću otkriva potankosti o njihovu boravku. U njemu Katica kaže: "I sve me sjeća divnih prošlih dana koje smo mnoge lutajući skupa sproveli. Jednom dok je on plovio prema otoku Jabuci ja sam sa zebnjom promatrala podivljalo more sa otoka Sveca. Na tom pustom otoku boravili smo jedan mjesec dana sa ribarima i njihovim ženama."

Kakav je Fuis pustolov najbolje sam se godine 2002. sam uverio pri planiranju penjanja na vulkansku hrid Jabuka, koja je piramidalnog oblika, visoka 100 metara, i leži usred Jadranskoga mora. Pitao sam lokalne poznavaoce o mogućnostima uspo-

na, pri čemu me iznenadio odgovor prof. Joška Božanića. Uputio me na Novosti iz 1935, rekavši da u njima pronađem Fuisov članak s fotografijom devetorice Zankija na vrhu Jabuke. Nisam mogao povjerovati da bi se netko tada odlučio na opasnu avanturu da u malom ribarskom čamcu i dođe do Jabuke, a kamoli da se njenim strmim i trusnim stijenama uspne do vrha. Ali to je Fuis, u Novosti je o Jabuci poslao privlačan članak s tom fotografijom.

Nakon što je u listopadu 1935. za Novosti napisao prvu "zračnu reportažu" leteći iz Vrbanje za Zagreb, pri čemu je izvjestio s manevra u Brčkom, potkraj 1935. Fuis smišlja neobičan pothvat u hrvatskom novinarstvu. Preodjeven u skitnicu odlučio se upustiti u avanturu nazvanu *Niz strminu bijede*, te dva mjeseca boravi u svratištima zagrebačkih skitnika i beskućnika s kojima provodi dane u prosjačenju na ulicama. Ta autentična potresna priča izazvala je pozornost građanskog zagrebačkog društva, koje je Fuis sugestivnim tekstovima potaknuo na intenziviranje prikupljanja pomoći za te nesretnike, koji u nemilosrdnoj borbi za preživljavanje žive pomalo zaboravljeni u njihovoј blizini.

Nakon što je izbio talijansko-abesinski rat u listopadu 1935, Fuis se, po sjećanju koje je Katica prenijela unuku Tariku Jelačiću, pripremao za odlazak u Etiopiju s namjerom da se novinskim kućama javlja kao ratni izvjestitelj. Kada je u ožujku 1936. bio spreman za polazak, postalo je jasno da je rat zbog velike nadmoći talijanske vojske praktički gotov, pa je tako propao posao kojem se Fuis silno radovao.

Fotografija s ženidbe Franje i Katicice 26. prosinca 1934. u Zagrebu.

Uz Fuisa i Katicu s lijeve strane sjedi kum Ivo Mihovilović, dok u pozadini stoji, okrenut iz profila, Franjin stariji brat Antun Fuis.

Dolaskom engleskog kralja Edwarda VII u Šibenik 7. kolovoza 1936. Fuis, kao najspremniji reporter redakcije Novosti, dobiva zadatku pratiti dvojnjedno krstarenje kralja i njegove pratile, rastavljene Amerikanke Wallis Simpson, jahtom *Nahlin* po Jadranu. U tu je svrhu Fuis zakupio hidroavion, kako bi mogao izvijestiti o odmoru engleskog kralja koji je jahtom plovio Kornatima u pratnji dva razarača. Bio je to podvig koji su Novosti s posebnim ponosom istaknule u svojim napisima.

Krajem kolovoza 1936. Fuis nastavlja putopise za Novosti, opisujući dojmove lutanja južnom Dalmacijom, da bi već početkom rujna s Pelješca brodićem otišao na otok Mljet. Ljepotu ovog otoka, njegovih jezera, starina, nezaobilaznih mungosa i pješčane uvale Saplunara na krajnjem južnom dijelu otoka, oslikava serijom *Misterij čarobnog otoka Mljeta*. Nakon toga se, u listopadu, spušta do Boke kotorske iz koje redakciji šalje članke s nadnaslovom *Po zaboravljenim kutevima Boke Kotorske*, opisujući Perast i otočić Gospa od Škrpjela.

Na svim njegovim putovanjima, i do slijedećeg ljeta, vjerno ga prati supruga Katica, premda joj ta brojna putovanja sve više predstavljaju gnjavažu. Djelomičan razlog takvu odnosu bilo je rođenje kćeri jedinice, Dunje, u ožujku 1938., nakon čega Katica više nije odlazila na putovanja. Drugi dio razloga, otkrila je rođaka Inge-Fuis-Ježić, navodeći da je Katici takav "avanturički način života" sve više bio odbojan, pa i do te mjere, da je 1940. izjavila "da joj i ti Franjini putopisni članci idu na živce" te bi se on, po njenom uvjerenju, trebao posvetiti nekom ozbiljnijem novinarskom poslu ili književnosti.

Fuisovi legendarni stripovi

Fuis je 1936. svojim fotoreportažama u Novostima stekao status svojevrsne novinarske zvijezde. U tom trenutku odlučio se posvetiti i pisanju scenarija za stripove. Stripovima *Latalica Chagos* u *Oku i Kuginjahta* u Novostima, koji su izašli u studenome 1936., započela je glasovita suradnja scenariste FRA-MA-FU-a s brilljantnim crtačem Andrijom Maurovićem (1901-1981).

Nakon završetka *Kugine jahte*, početkom veljače 1937., u Novostima su prvi put predstavljeni junaci Divljeg zapada, izvorno smišljeni Fuisovi likovi kojima besmrtnost daje Maurovićevo crtačko umijeće – Stari Mačak, pjesnik latalica Polagana Smrt i Crni jahač. Lik Starog Mačka kreiran u stripu *Sablast Zelenih močvara* (1937) postaje zaštitnim znakom Fuisova i Maurovićeva stvaralaštva. Uspjeh stripa bio je golem, pa su nestripljivi čitatelji ne mogavši dočekati slijedeći nastavak često telefonom zvali redakciju, zahtijevajući da im se ispriča radnja nove epizode. Fuis u strip na najbolji način implementira vlastiti pustolovni duh i životne svjetonazole. U dalekim svjetovima redaju se avanture osamljenih junaka, katkad slabih i nesigurnih individua i latalica, koji uvijek teže nekoj idealiziranoj pravičnosti. Po toj je shemi u Fuisovu scenariju pod Maurovićevim crtačkim perom slijedio iznimno uspješni strip *Gospodar Zlatnih bregova* (1937).

Uvidjevši izvanrednu mogućnost zarade u stripu, Fuis i Maurović se u listopadu 1937. udružuju u konzorcij *Mickey strip*. Dok čekaju da se Fuisu odobri zajam od 5000 dinara potreban za pokretanje strip-tjednika, za što je stavio pod hipoteku roditeljs-

Subota, 7 septembra 1935

NOVOSTI BROJ 249

Strana 13

Kroz Hrvatsko Primorje i Dalmaciju kopnom i morem:

OSTRVO NA KOJEMU STANUJE SMRT

Jabuka, ribarsko fantom ostrvo

Čudnovate legende i pripovijesti o jednom pustom otoku — Najstrašniji ribarski lovovi — Na sred Jadranu — Galebi duše mrtvih ...

Daleko vanu na putini, na zapadu ostava Šv. Andrej, izrana iz mora jedan greben, cijelo jedno ostrvo, na koje ribari u vremenu opasnosti od nevremena polaze u zaboravljenoj arkanu u ribolov. Samo ostrvo, koji inače nije označeno na ni jednoj običnoj geografskoj karti, po svom obliku i gradji ostavlja na čovjeka nezaboravan utisak. Opisuje se jedan početak na Jadranskom impresije sa nje, te se čita: „Opisujemo sve one strašne ljepote legendarnog ribarskog ostrva pred kojim se nekako i oni nastaraju i nastakuju ribari.“

Na Sv. Andriju, augusta,

Rano jutro, još prije svitanja, kad su se opet jednom vrácali ribari sa praznom tratom u Pavlovu buku, probudio me glas gvardice Nadaline:

— Hoćete li na Jabuku, zova vas dole u boku, vidi, je ona pod prozorom. Skočio sam, još pre prija govorio sam sa ribarima u buku o tome kako bih želio poći na Jabuku, a sad su oni mi da od prošle zime nisu bili tamо, odjedno odlučili da podiđu.

— Idem odmah! — dovinuo sam gospodarici Nadalinu, a ona je stavila ruke na usta i slog slog dovinkula dolje u zalu:

— Odmah će doći!

Obukao sam se u par časaka. Pograbio kaput, neki gnji, opskrbio se sa konzervama i kruhom, vrijedne Nadaline i za čas poljeti dolje u zalu.

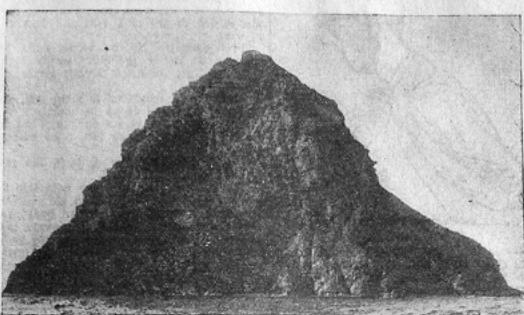
Svitalo je. Duvala je povojna stramuna. I tako je potamnilo pod vjetrom. Letstici su već vratili (urediti) brod, i to onaj našvodi što je uobičajeno, mali ribari, sa vodom, uzeći nešto kruha, i već je bilo sve spremno za polazak. Gore u kućama već su bili svi na nogama pa su žene sa kamenja promatraće odlazak svojih ljudi. Citav čopor malisana sakupio se dolje u buku i dvojica od njih što su već sa svojih 12 godina lovili u trati sa starim ribarima, preskočila su u čamac i grčevito se pograbili za klubu, da ih se ne izbaciti na suho. U početku je bilo gađanje jer posada broda nije htjela preuzeti odgovornost za djecu na takovom putu, a ga ponda, kad je otac sam zajamčio za svoju medicicu i gurnuo ih pod provu, digli smo ih jedno...

Sa obale su nas jedan tren pozdravljali manjim ruku, a onda su nam odmah zatim sakrile ogromne pećine. Jedra su zajavile punom plinom i okom u koju se preženjivo te stala da nam straže koritu. Kisura, padine, tunuri, „kočja spilja“, sve je času proletjeli pokraj nas i odjedno su se našli na siverazpadnoj vodi oštva, ide su teški valovi siveara, golemim bukom udarali u gorastane pećine... Pred nama je bila otvorena, urbarkana morska pučina naših srce, i za sna prenijelo zvijeri, koja je svakog časa bila spremna na skok...

Odmah nas je zahvatilo. Izlaskom iz strvra otvorili su posye pose pore i vjetar. Pograbili nas je i dignulo kao pero u vis u tren zatim ponovo spustilo. Pozledao sam na Lestice, no njihova lica bila su mirna i ravnodušna. Oni su željeli tako rešto. Glavno su domi Jurili...

Na jutarnjem horizontu su se vidjeli daleko plavogora iskrivane bijelim perjanicama valova. Jabuka se skrivala još tamno u nedohvatnost po gleda, ali je komilar znao kamo će upraviti. Čovek se je stao naglo brisati u svim intarji atmosfere i u čamcu koju je nadahnivalo veliko more... Djeca su se posye učuo pod kruhu čamca. Bio je to njihov prvi početak na Jabuku...

Bezbrij je tih priča, što se sabralo oko Jabuke. Jedno je bio i ribar, jedan na lagodnosću polaze tamо. Ostrvo, rečeno u sred mora, bez vode, bez drva, izdužen u sred mora vrijeme svim nepodobama i olujama, nije primarni ribare. Oui su tamо odlazili samo onda, kad je lov na tilizim očinio slabio i onda kad su uopće polazili u lov na jastoge. To je bilo redovno zimi. Dakle onda kad je more i vrijeme nainstalirale i najpogibeljnije. Bezbroj puta otkidali su je more sa ostrvom bez i najpravije stvari, baščani, baščani i dame i dame po otvorovoj vjenčini baščani ih oni preživjeli, hvatali se obale kod Šibenika, Drvenika ili Rogoznice, te se onda i dame polazili vraćali kući gdјe su mihirovod provodili teške casove i napola ih već smratali mrtvima. A gdje su pale oni sto su pogibali pod Jabukom ne mogući se dohvati ostva, ni kopna? Oni što su postajali žrtve gorastasnih valova, koji tu vani u slobodi široke pučine umiju narasti

Vulkansko ostrvo Jabuka

Na vrhu ostrva

do fantastičnih obima i visina...

Katastrofe, strahovite pogibije slabili primitivnoga čamaca, jezoviti doživljaji na ledenum zimskom moru i sve one ostale patnje, nevolje i tragedije spole su oko osamljenog čudnovatog ostrva vulkanskog porijekla aureolu sabalsnih vjerovanja u čudesne neke moći, u nevjedljive stanovničke famoznog ostrva, u vile i vukodlake i u duhovne onili, koji su se podavili u vajlovima i koji su izabrali za svoje prekogrbovno obitavljatelje najstrašnije, najdrevnije i najimpozantnije ostrvo Jadranu.

Oni su vele razne fantastične legende, gospodare ostrva. Oni određuju sudbinu onili, koji dolaze da pod Jabukom leže jazore i uobičajeni, kome će uspijeti, jer Jabuka obiluje jestozima, a kolje stradati. Prira se, da se oko ostrva imaju stvaratične cluge onda, kada je van kruga da 15 milja uokolo vladala tisina i kad se nitko niko mogao ni nadati dašku vjetra. Bezbroj je tih pripovijesti.

Medutim nešto ipak nije u redu sa crtvom, koja se poput gorastane sline i kao čudno, tajanstveno dijelo nekadajućih vulkana uzdigla u sred putine. Možda nije samo obična pripovijest to da u blizini Jabuke tajazuju magnete igle da kompasima prolazeći brodova, da starim vremenom, kada su se brodovi stribrično poslali još kakovo vještvo neustrašenim velikim tajnim prirode. Sve to daje Jabuku prizvanom „ostrovom na kojem se ni leđu“ neki strašljivi imaznici prema njemu.

Meni je zapravo bio to već drugi pokusaj, da se iskrčam na fantom ostrvu. Prvi je, poduzet na motoru „Dopljinbu“ iz Komize, svršio sa smrtonosnim rezultatom. Sveti Simeon, Jahanac, kad se pred nama već jasno ocrtavala silueta ostrva. Motor je zatajio u času kad se na palubu vodio razgovor o fanoznom otoku i o tome kako ga je teško dohvati. Na vrat, na nos pogabli smo jedrima ono malo vjetra tog dana i jedva se dokapali Svecu. Drugi pohod bio je sretniji...

Nakon punih osam sati ledjrena izronila je pred nama Jabuka. U početku izdalegla našli ostvo na ogroman puti vi-

sam neprestano zušio čas gore iznad geba u vis, a čas na putini gdje se vidi nazirala ravna kružnica horizonta sa zapunjanim morem. Odjedno sam shvatio sve one strašne propovijesti i legende o ostrvu, kojega su bezbroj pute proklinali između mrtvih i smrti iscrpljeni ribari. Sve je ovde daleko, pravovo predaleko, i posud se pod ceste, točnije, u sredinu izrasli iz načeve dubine Jadranog mora, osjeća više blizina onog dragog nevoj ovog svijeta. Coviciku se čini, da tu doista stasuje smrt, kako je rekao ledjeno jedan na pola tadi ribar kad su ga izvukli iz mora u kojem je izgubio sina i barku pod Jabukom, a nakon što su ga more cijelu noć bacalo bez cija i u kojim su se komori, bio spasen od jednog parobora. Međutim, crne stijene što se veru gore u visinu, puno nekog blještavog refleksa i ozromnih isprekrivenih sjena, udubljena nalik Spiljama, kada govoru i kao da neprestanost prije...

Ona smo pošli gore. I opet sam se ledjeno mimo dijeli „lovicima“ kankalama ka balansirajući nad ponorima vodeći se slobodno, vjerujući da se vješt i lagodno veru udaljeni pola steppe od sigurne smrti. Bio sam posljedni ali se nikada ne bilo morao tog stidjeti. Često puta mi je cijelo tijelo zadhrhalo u uzbuđenju ali kad sam promatrao ono dvoje diece sa očen uvijek bili iznova stisnuto zubima usneči, uravnotežio se i pošao dalje.

Pod vrhom se odjedno udiglo iznad nas ogromno jasno zelenova i prekrila kriješte obzire nad nama.

Primitili su nas. Tog časa sam se sjetio jednog vjerovanja, da su galebovi duše mrtvih, koli su za životu zaglavili u moru. Biće je nelagodno slušati njihovo kriješte, kojim su se bunili protiv narušavanja njihovog mira, ovđe na takoj dalekoj osami. I nehotice sam pomno prisluškivao tim krikovima... A onda, kad smo se uspeli nakon gotovo dva sata na vrh, jato, je sletio i spustio se na more, gde je čekalo sve dok se nismo spustili sa ostrva.

Gore su se ribari dali u lov na kankale pa su u rujamu pećina i ulovili nekoliko mladih, koje oni, kao i galebovi lisa, jedu sa naročitim slasču. Cijelu uru smo se zadržali na ravnou od vjetra izbrisanoj ploštinu od rasklinog pjeskovitog kamena. Onda je povratiti bio kao i u spon, pun strepnje. Samo nekoliko metara iznad morske razine, pa dalje do vrha, tlo je od same crne kamene i istobojnog pleska, koji mu naspava pukotine. Ni jedno mjesto, ni jedan kamen nije siguran. Sve se klizi, puži, drobi. Kao da je vrijeme već

Pod pećinama Jabuke

napola pretvorilo kamen u pjesak. I tako neće li se jednoga dana bilo badučnosti ciljno to impozantno zdanje survati u silnu lomljavu u more...

Odazlimo kad se počinje hvati suton i široke tanke stope pećina podno velikih mlađinskih brijanja počinju leprišati na ostrvo. To su tretnuti dubokog prirodnog misterija, puni divlje, lezovite ljeptote, koja se zauvijek urezuje u dušu čovjeka.

Hvata nas jaki jugozapadnjak. Čini mi se, da je more pobijesnilo i da na netko, koga mi ne vidimo, gleda neponovljivo staklenim pogledom, punim prijetnje. Taj pogled nevidljivih hladnih očiju tahnove pripovede gothicu dušu i mi — izgleda mi tako — budimo pred njim, ali kao da to nije začinjeno.

Zahvaljujući naš veliko more. Plovimo čas na vratu vodenih brijegeva, a čas se zarobljam u doline. Jarbol puketla pod preopterećenim jedrom, petero ljudi sa ozbiljnim licima stope spremni na svje...

Taj dan mi sa Svetac učinio već gradom.

Franjo M. Fuis.

Fuisov članak o otoku Jabuka, Ostrvo na kojem stanuje smrt, Novosti, 7. rujna 1935. godine.

Radenska! Voda najbolja, najzdravija!

sku kuću u Iločkoj, konzorcij izdaje Fuisove i Maurovićeve stribove u pet svezaka pod nazivom *Posljednja pustolovina Starog Mačka*. Konačno početkom ožujka 1938. izlazi *Mickey strip*, na čijim se stranicama pojavljuje *Gospodar Zlatnih bregova*, ovaj put pod nazivom *Crni jahač*, a mladi Walter Neugebauer crta popularne *Miškecove zgode i nezgode* o klošaru iz dvorišta tadašnjeg kina Balkan u Varšavskoj ulici. Ubrzo započinju njihove svađe oko podjele pripadajuće dobiti, koje su bile razlogom da Fuisa u kolovozu 1938. prvo napusti Neugebauer, da bi nedugo za njim i Maurović prekinuo suradnju. Fuis je za *Četiri jahača apokalipse* angažirao crtača Ferdu Bisa, ali to više nije bilo isto, te krajem srpnja 1939. *Mickey strip* prestaje izlaziti.

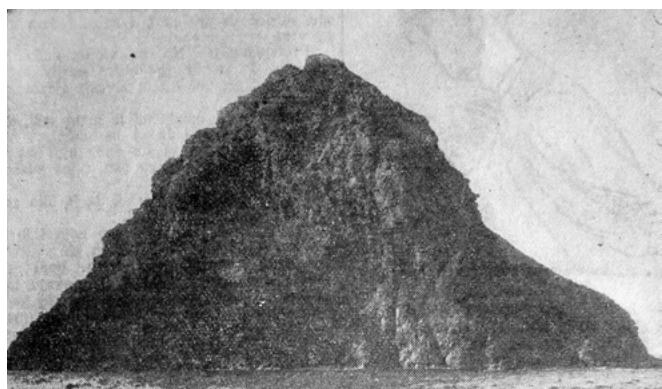
U listopadu 1939. *Novosti*, nadajući se povratku starog čitateljstva ugašenih revija *Mickey strip* i *Oko*, pokreću strip-reviju *Mickey strip Oko*, u kojoj Fuis i Maurović nastavljaju surađivati na stripu *S posljednjim metkom*. Nadalje, uspješan dvojac nastavlja na stranicama *Novosti* redati remek-djela: *Zlato* (1940), *Velika glad u plemenu Gula-Gula* (1940), *Brod bez kompasa* (1940) i *Mrtvačka trojka* (1941).

Po svjedočenju Inge Fuis-Ježić, supruga Katica nije bila oduševljena ni Fuisovim radom na stripu. Takav joj se posao, iako isplativ, činio nedovoljno ozbiljan i nedostojan Fuisova zvjezdarnoga novinarskog renomea. Katica je, kaže Inge, bila u svom elementu jedino na Novinarskom balu uživajući u "pravom" društvu.

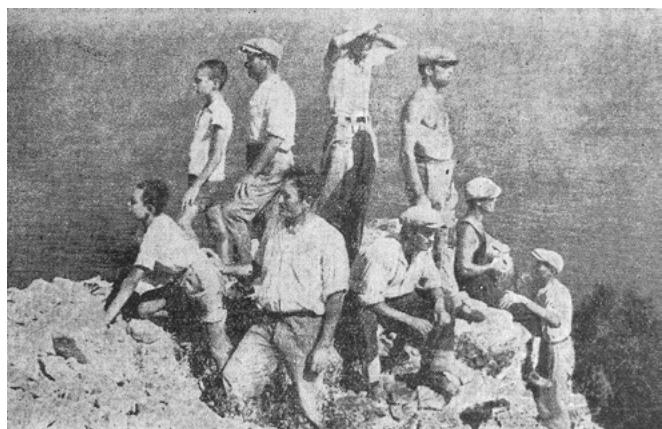
Nakon okupacije zemlje i gašenja dnevnika *Novosti* Fuisov rad na stripu zamire na duže vrijeme. Obnovit će se u svibnju 1943. u tjedniku *Zabavnik* Ustaškog nakladnog zavoda, glavni urednik je Walter Neugebauer (1921-1996). Opet surađuje s Maurovićem, od 7. svibnja 1943. u *Zabavniku* izlazi strip *Grob u prašumi* o doživljajima karlovačkih istraživača braće Seljan. Taj strip mnogi drže najboljim ostvarenjem tandem Fuis-Maurović. *Zabavnik* je ubrzo stekao golemu čitanost te je, prešavši nakladu od 80 000 primjeraka, postao najprodavanijim listom u NDH. Fuisovim odlaskom u partizane početkom listopada 1943. scenarij *Groba u prašumi* nastavlja pisati Marcel Čukli.

Prva projekcija dijapositiva u boji

Postavši bogat i slavan novinar, Fuis je prvi u našim krajevima početkom 1940. iskoristio priliku rada s kolor-dijapositivima. Naime, njemački proizvođač kolor-filmova *Agfachrome* je 1939., usvajanjem jednostavnije tehnologije razvijanja filma, nameravao osnažiti svoj tržišni položaj prema do tada prevladavajućem američkom *Kodachromeu*, te je u reklamne svrhe ponudio Fuisu projektor i veće količine kolor-filmova kako bi popularizirao novi proizvod.

Fotografija iz članka u *Novostima*

Fotografija devotorice Zankija s otoka Svec na vrhu Jabuke

Fuis u veljači 1940. započinje serijama vrlo posjećenih predavanja. Putopisna predavanja koja prati projekcijama dijapositiva u boji održava u HNK-u, Radničkoj komori u Šubićevi i Hrvatskom radišu u Zvonimirovoj ulici. Interes publike je golem te su mu predavanja, premda ih ponavlja po desetak puta, i u Zagrebu i ostatku zemlje uvijek rasprodana. U slijedećih godinu dana Fuis je uvijek s lakoćom mogao napuniti i najveće dvorane u kojima je znalo biti i 1500 posjetitelja.

U ljeto 1940. Fuis s novim Zeissovim fotoaparatom *Contax III* putuje Dalmacijom, obilazeći Kornate, Hvar, Vis i daleku pučinsku hrid Jabuku. Snimkama u koloru s tog putovanja u jesen 1940. nadopunjava ranija predavanja. Održavana su pod nazivom *Ljudi s pučine i Gospodari olujnog otočja*. S prvog predavanja, naša slavna fotografkinja Slavka Pavić (r. 1927), supruga po-kognog fotografskog velikana Milana Pavića (1914-1986), čuva u stanu na Marulićevu trgu 8 pozivnicu na kojoj se nalazi kolor-fotografija sa zapletenim brodskim konopom u prvom planu, dok je s drugog predavanja, održanog sredinom studenoga 1940. u Radničkoj komori, zanimljivo svjedočanstvo godine 2005. iznio doajen hrvatske fotografije profesor Mladen Grčević (1919-2011). Grčević se prisjetio:

"Moja je teta radila u redakciji *Novosti* u Masarykovoj 28 gdje sam kao 16-godišnjak upoznao legendarnog fotoreportera

Strana 10

NOVOSTI BROJ 255

Nedjelja, 13. septembra 1936.

MISTERIJ ČAROBNOG OTOKA MLJETA, OTOKA LEGENDA I PRIČA U GUSTIM BOROVIM ŠUMAMA gdje mungosi nalaze svoju novu postojbinu

O JEZERU KOJE TREBA DA „OTKRIJEMO“ I OTOKU KOJI STRANCI POZNaju BO
LJE NEGO MI — KROZ ŽIVOT MLJETSKOG RIBARA...

U južnom dijelu Jadrana, nasuprot poluotoku Pelješcu, leži na morškoj pustinji nastanjeni, čarobno ljeti i nadase zanimljivi otok Mljet... Slično kao o otoku sv. Andreja i mnogim drugim našim osamljenim otocima, koji leže slaboj ili nikakvoj parabordarskoj vezi sa kopnjom, u našoj javnosti je, pa čak i na samoj obali, veoma malo toga poznato. O životu ljudi, koji se već stoljećima bore sa životom ovako udaljenim od svijeta nema ništa napisano. Isti tako veliki dio tih otoka je i arheološki neistražen, a upravo rješiti ljetopis su nepoznate... A baš ovi otoci — među kojima je Mljet na prvom mestu — su najdostupniji biseri našeg otočja na Jadranu...

U nekoliko članka donjet ćemo u Novosti mac licne impresije našeg sastavničkog jezera sa Mljeta. U njima autor nastoji da pred titatelo iznese svu ljepotu, mistiku i interesantnost tog sasmostnog otoka, za kojega se mnogo više znade u Engleskoj, Njemačkoj, Češkoj i Americi nego li kod nas...

Mljet, jezero, septembar.

Na brodu s kojim sam se dovezao na Mljet bilo je vrlo malo putnika... Sve muščari, štuljivi ljudi, zabavljeni svojim mlinima... Da nisam negdje pod palubom otkorio kuhara, svog starog znance sa krstarenja „Pelješcom“ bilo bi prilično dugo putovanje...

Poslije se sve promjenilo. Čim smo isplovili iz Stonskog kanala, pojavila se pred nama na pučini duga zelena pruga otoka Mljeta, sva obasjana suncem i zarubljena

Pogled na Mljetsko jezero

pločicama popločenih prostorija, gdje jedemo, i tu se polagano sa pogledima, kratkim primjedbama ili posmjesima upoznajemo... U ovot samoci i beskrajnoj tišini šume i jezera upućeni smo jedni na druge... Imu nešto što medju nama leđbi u zraku i veže nas... Nešto što spaja svjetove...

posve blizu obale onda tek mogu otkriti uski jedan prolaz u kamenu. Toliko je uzak, natkriven drvenim mostićem, da se jedva s čamcem može proći. To je put u novo jezero. Jedno od najčarobnijih... Zapanjila me njegova prekrasna boja... Dno jezera je pokriveno jednom vrstom pjeska,

leno sa morem i da je prije toga bilo statkovodno. Nekadanji stanovnici ovoga dijela Mljeta, da se riječe opasnosti malarije i komarača, kojih su se legli u jezeru, sprijati su ga sa morem i oni su slijelo izvršili svoju zadacu...

Put prema pučini, treći dio Mljetskog jezera, je sav natkriven velikom šumom. Taj dio naliči širokoj rijeci. Ona se romantično vlijuge među zelenimi sumovitim visovima koji je odvode do same otvorene pučine i spaia ju tako sa ravnim horizontom beskrnjene plavetila...

O samu zalazu sunca našao sam na ribare. Pred dvima kamenim zgradama krpili su svoje mreže i spremlali se za nočni lov. Citava družina je bila na nogama.

Nazvali im dobro veće, a oni me dočekale su najsrdačnijom dobrodošlicom...

Sjedimo... Suton se spušta na šume, a u prijelici obale hvata se mirak. Znatljive oči žena motre nas sa prozora...

Mreža je raskidana od dupina i na njoj je veoma mnogo posla. Zuljavi prsti prepliću končima. Žure se. Noć se spušta...

Dolje razgovaramo o raznim stvarima. O lovovinama, o nekadanim stanovnicima otoka, o trgovaniju sa drvom iz mljetskih šuma...

Oni sabiru, kupe drvo i putuju jedrom u malim svojim barkama za Dubrovnik, to prodaju u Bescienu... Mnogo muke nizača.

Starci, već poluslepi »paron Nikola«, kome je na plećima već osamdeset i osma, siceća se mnogo toga. Iskusio je on što znači to putovati otvorenom pučinom za Dubrovnik i boriti se da divljim morem. Zna on mnogo toga još iz vremena, kada su sadanjci Mlječani kolonizirani kao knezovi samostanski na otok. Ostale im u krvi ove tajanstvene šume, jezero i ovi »školičići« pored otoka... I pjesme i legende; mistične priče o zatočenom pjesniku i knezku, koga su otrovali u samostanskim zidovima na jezeru...

A kada je već posve zanočilo silazim ponovno u čamac i vraćam se. Na otok se spušta noć i grobni mir. Crni otoci šuma stvaraju fantastične slike... Bit će zanimljiv povratnik kroz jezero...

— Evo i mene s vama. Idem gore u selo...

Jedan od ribara uzima svoj čamac i pridružuje mi se...

Onda odlazimo u noć... Kroz duboku šutnu šumu i jezera...

F. M. Fuis.

Fuisov početni članak iz serije *Misterij čarobnog otoka Mljeta ...*, Novosti, 13. rujna 1936.

Iz brojnih Fuisovih reportaža stječe se dojam da je posebnu naklonost pokazivao prema Dalmaciji, u kojoj je proveo vjerojatno najljepših šest godina života. Kao avijatičar mnogo je puta letio iznad dalmatinskih otoka.

ra Fuisa, koji je mladima zbog pustolovnog duha i opće popularnosti bio idolom. Istina je da sam se, motiviran Fuisom, tada čvrsto odlučio baviti se fotografijom kao životnim opredjeljenjem."

Nadalje, ponosno je nadodao:

"I slobodno možete napisati da sam krajem 1940. bio na Fuisovom predavanju u Radničkom domu, te dobro pamtim kako je publika ostala bez daha kada je na platnu u boji prikazana piramidalna hrid Jabuke."

Ratno doba u Zagrebu

Uspostavom NDH Novosti prestaju izlaziti te Fuis ostaje bez stalnog novinarskog zaposlenja. Ustaška vlast skida s repertoara i Fuisovu dramu *U ime čovječanstva* koja se trebala u travnju 1941. izvesti u HNK-u. Radnja drame odvija se zimi 1939. negdje u Europi, glavni junaci su skitnice i beskućnici, bezobzirni političari i članovi izmišljene redakcije *Večernjeg lista*. Izvođenju drame nije pomogla ni preinaka teksta, koju je Fuis napravio s

ciljem neutraliziranja aluzija na domaće prilike. Fuisova predstava prizvedena je tek 1979. pod nazivom *Život na dražbi* u zagrebačkom Teatru &td, plakat za nju tada je izradio Maurović.

U NDH-u materijalni položaj novinara se pogoršava pa je Fuis 7. lipnja 1941. s Ivom Mihovilovićem i dvadeset i troje kolega potpisnik dopisa Hrvatskom novinarskom društvu, u dopisu se traži zauzimanje kod nadležnih organa kako bi se nakon gašenja listova Novosti i Morgenblatt novinarima isplatile četiri mjesечne plaće koje im zakonski pripadaju.

Kao najpopularnijeg zagrebačkog novinara ustaške vlasti drže ga pod pojačanom prismotrom. Prvi je put uhapšen potkraj srpnja, nakon što je snimao zapaljene drvene tribine stadiona na Sveticama. Tada je nekoliko dana zadržan u zatvoru Ustaške nadzorne službe na današnjem Trgu žrtava fašizma. Nakon toga Fuis započinje ilegalnu djelatnost povezujući se s prijateljem Ivanom Jakovlićem (1908-1997), bivšim pilotom, koji je tada u činu časničkog namjesnika zaposlen u Štabu zrakoplovnih snaga NDH u Žerjavčevoj 8. Kako bi prikrio ilegalan rad Fuis započinje surađivati u pronacističkom dnevniku *Nova Hrvatska*.

Novinarski bal u hotelu
Esplanade, 1. ožujka
1940.

Uz Franju i Katicu Fuis
(stoje), glavni urednik
Novosti Ivo Mihovilović
s drugom suprugom,
reporterkom Elinor r.
Vukelić.

Jakovlić su u srpnju 1941. Fuis, stari profesor Ivan Špalj (1878-1968) i njegovi sinovi, skojevci braća Branko (1919-1942) i Milan (1918-1943), nagovarali na krađu oružja iz kancelarije. Godine 1955. Jakovlić se, u razgovoru s novinarkom Nenadom Brixijem, prisjetio Fuisovih riječi: "Glavni zadatak nam je nabavka oružja. Ti nam u tome moraš pomoći".

Nekoliko dana kasnije Jakovlić u aktovki iz kancelarije iznosi sedam automatskih pištolja, nešto streljiva i nekoliko bombi. Iste večeri opet se s Fuisom i Špaljevima na "raspodjeli plijena" našao u Fuisovoj kući u Iločkoj 16. Te su bombe skojevci, predvođeni Slavkom Komarom, 4. kolovoza 1941. u Runjaninovoj kod Botaničkog vrta bacili na postrojenu ustašku četu. Ubrzo nakon toga, Fuis posjećuje Jakovlića iznoseći mu prijedlog: "Potrebno je da se organiziramo. Formirat ćemo grupu – zvat će se *Galeb* – koja će imati zadatak skupljati informacije o vojnom potencijalu neprijatelja. Zapamti, sada si ti 'Galeb AC 103', a ja 'Galeb AC 13'. Zadatak ti je da mi dostavljaš sav interesantniji materijal iz svog štaba zrakoplovnih snaga".

Tako je u kolovozu 1941. osnovana ilegalna grupa *Galeb*, koju kasnije predvodi Ivan Jakovlić, a čiju okosnicu uz Fuisa i Jakovlića, tada sačinjava skupina od šest simpatizera Narodno-osllobodilačkog pokreta, podoficira i oficira zračnih snaga – Stjepan Rutić, Stjepan Veselić, Juraj Franješ, Mijo Pintarić, Vjenceslav Pejša i zapovjednik aerodroma Borongaj Ivan Cvenček (1906-1976).

Grupa je formirana kako bi se iz vojnih ureda i štabova neprijateljske vojske kopirale zapovijedi, elaborati i planovi operacija te ih se tajnim kanalima dostavljalo partijskom rukovodstvu Zagreba i organima NOP-a. Obavještajne podatke uz Fuisa prenosi i supruga Katica te apotekar Miroslav Metzger (1899-1976) i njegov stariji sin Božidar (1925-1943). Fuis je Metzgera upoznao još

četkom 1943. Mihovilović je postao ključna osoba za raspodjelu golemyh sredstava prikupljene "crvene pomoći" kojom se pomaže obiteljima izbjeglih i uhapšenih ilegalaca. Fuisa u kući u Iločkoj, negdje u siječnju 1943, ponovo hapsi ustaška policija. Supruga Katica ga je tada odgovorila od pokušaja bijega kroz prozor, procijenivši da bi ga agenti koji su opkolili kuću gotovo sigurno ubili. Našao se u zatvoru i bio je – prema Katičinu sjećanju – stavljen na listu za egzekucije. Ipak, uspio je pobjeći, uz pomoć stražara, poklonika njegovih stripova.

Fuis se sredinom 1942. zapošljava u redakciji dnevnika *Novi Hrvatska* čiji je urednik Ante Oršanić. U redakciji na tehničkim poslovima radi i Vladimir Horvat, kolega iz redakcije *Novosti*. Dolaskom Marijana Mikca (1903-1972) za ravnatelja *Hrvatskog slikopisnog zavoda* 26. siječnja 1942, Fuisu se otvara mogućnost suradnje u toj instituciji. Početno, kao honorarac surađuje pišući prijedloge scenarija za filmske žurnale *Hrvatska u rieci i slici* i *Hrvatski slikopisni tjednik*, da bi se početkom 1943, zaposlio se u *Hrvatskom slikopisnom zavodu*, i tada se Fuisu daje režirati neke od priloga. Povjesničar filma Daniel Rafaelić, istražujući *Hrvatski slikopisni zavod*, pronalazi u fondu Glavnog ravnateljstva za promičbu pri Predsjedništvu vlade NDH, koji se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu (HR-HDA-237), podatak da Fuis u lipnju 1942. snima poglavnika Antu Pavelića pri posjetu Bosni. Fuis je zavodu ponudio i dva filmska scenarija adaptacije romana Milana Begovića, te scenarij za film *Zbogom pračovjeku*, koji opisuje život često poplavljene Lonjskog polja gdje dolazi inženjer koji izgradnjom kanala trajno mijenja život stanovništva. Mikac odobrava snimanje filma, a Fuisov scenarij dobiva naziv *Zakon rieke*, te novine u lipnju 1943. najavljuju skori početak snimanja prvog hrvatskog dugometražnog zvučnog filma. Film se zbog tragične Fuisove pogibije nikada nije realizirao, pa je u listopadu Mikac odredio da se po scenariju Milana Katića započne snimati film *Lisinski*, u režiji Oktavijana Miletića, koji dovršen 1944. postaje prvi dugometražni hrvatski film.

Tijekom 1943. Fuis objavljuje u listovima *Hrvatski krugoval*, *Neue Ordnung* te ilustriranom dvotjednom časopisu *Alarm*, a za Veselo kazalište *Dverce*, tada omiljeni kabaret, piše tekstove šansonu *Barek iz Šestina i Moja Trešnjevka* koje izvodi popularna članica HNK Marta Radmanović.

Uz prethodno spomenuti zadnji strip *Grob u prašumi*, FRA-MA-FU u *Zabavniku*, počevši od 2. broja (14. svibnja 1943), objavljuje i avanturistički roman *Sin orkana*, kojem se radnja odvija na egzotičnim Južnim morima. Fuisov roman praćen Maurovićevim ilustracijama postaje najveći uspjeh prvog godišta tjednika, a završni mu je nastavak izašao 27. listopada 1943. godine.

Jakovlić je novinaru Brixiju 1955. opisao sjećanje na Fuisov bijeg u partizane navodeći: "U rujnu 1943. zatražio je Glavni štab NOV filmsku grupu koja bi iz Zagreba došla na oslobođeni teritorij. Grupa bi snimala život partizana i njihovu borbu protiv

Đurdica Navračić, teta buduće supruge Vladimira Metzgera, koju je Fuis snimio na svojoj Škodi u kolovozu 1940. u Crikvenici.

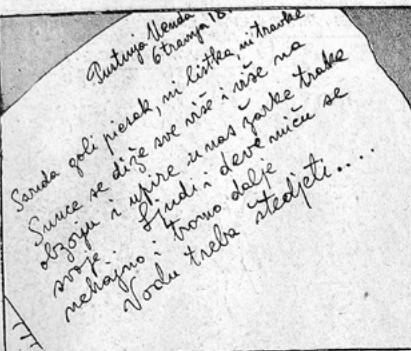
okupatora, ... Zadatak je povjeren Franji Fuisu". Fuis je nabavio kamere, projektor i filmove te uz pomoć Jakovlića osigurao avion i pilota s kojim bi se grupa prebacila na slobodni teritorij.

Kum Ive Mihovilović koncem rujna osigurava za Fuisa povezno pismo Gradskog komiteta Komunističke partije Hrvatske koje će predočiti nakon dolaska na oslobođeni teritorij u Otočac, gdje se tada nalazio ZAVNOH. Mihovilović se radi prebacivanja Fuisa u partizane u kolovozu 1943. povezuje sa Zlatkom Matetićem, čelnikom obavještajaca zagrebačke ilegalne organizacije, koji od "najviše veze", Dragana Carića "Ozrena", tada političkog sekretara mjesnog komiteta KPJ, sredinom rujna dobiva povezno pismo. Zapisnik ispitivanja Zlatka Matetića pred istražiteljima Ozne od 26. siječnja 1945. (Državni arhiv u Zagrebu: HR-HDA-1549, Zbirka zapisu upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP, signatura I-64/486) otkriva zanimljive pojedinosti Matetićeva svjedočenja. Matetić kaže: "To je bilo nakon kapitulacije Italije. Fuis je trebao ići na račun ustaškog filmskog poduzeća da snimi film o Dalmaciji. Dobio je 4000 metara filma i dva stručnjaka za snimanje. On je predložio da će zajedno sa tim filmom i tom dvojicom otići u partizane. Mi smo to primili. Bilo je dogovorenno da će ići autom, ali su uspjeli da idu avionom. Fuis je poznavao pi-

Grob u prašumi

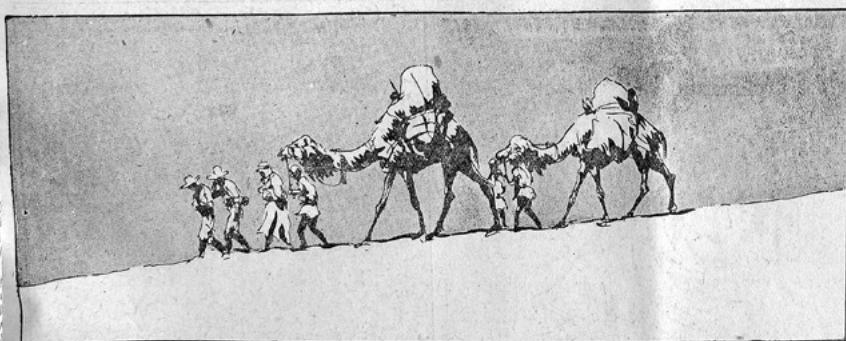
Prema dokumentarnim spisima hrvatskih izraživača braće Seljana

Težko probijanje kroz somalsku pustinju »Mendu« opisao je sam Mirko Seljan u svom dnevniku. Ovdje su Seljani prvi puta našli s pravom afričkom pustinjom oko u oko ne znajući tko će pobediti.

Kao i svagđje na ovakvim putovanjima, glavna je i najteža potekloča — voda. Zato su i Seljani vrlo oprezno postupali s njom, jer je trebalo još proći petdesetak sati hoda do novog izvora.

»Još imamo stići do onih brežuljaka, što se vide na obzorju. Tamo čemo, gospodaru, sigurno naći vode. Alah će nam pomoći, da nam put bude kraći i putovanje lakše i manje naporno!«

Karayana je nastavila svoj put u nadu da će još istoga dana naći na vodu. I posljednje su zalihe te spasenosne tekućine bile porazdieljene, tako da je svaki član ekspedicije strepio nad pomislju, hoće li ili neće dobiti vode na vreme. Što onda, ako je izvor presudio, a oni ostanu daleko od ikoga živoga, prepusteni svojoj blednoj sudbinji? Bolje je i ne pomisliti na to.

Pred večer je dosegnut i njihov dnevni cilj. Ovdje će se ulogoriti, ali će prije utaziti žedu; tek tada će se latiti drugoga posla. Na žalost... vode nije bilo. Seljani su izbuljenih očiju promatrali suhi pjesak.

Grob u prašumi, početak jedne od epizoda stripa scenariste Fuisa i crtača Andrije Maurovića, *Zabavnik*, br. 18, 3. rujna 1943. godine. Prve dvije epizode stripa nemoguće je reproducirati jer odgovarajućih brojeva *Zabavnika* nema u fondovima knjižnice.

lote i mogao da izabere pilota koji je bio u sporazumu s njima. ... On je tražio od nas obaveštenja gdje da se spusti. Ja sam pitao Ozrena i on je dao neka obaveštenja – da se spusti negdje u Lici. Tražili su da dobiju jedno pismo. Ozren je to pismo dao. Ja sam to pismo dao Mihoviloviću".

Pri nabavci filmske opreme Fuisu pomažu suradnici NOP-a zaposleni u "Hrvatskom slikopisnom zavodu", režiser Milan Katić (1900-1969) i snimatelj Branko Marjanović (1909-1996), a dogovoren je da će s njim iz "Hrvatskog slikopisa" pobjeći i snimatelj Stjepan Barberić (r. 1918) te stažist Božidar Metzger, Fuisov suradnik u ilegali. Ravnatelj Mikac za potrebe zračnog snimanja borbi južno od Karlovca odobrava odlazak Fuisove filmske ekipe.

Iz teksta poveznog dopisa koji Fuis treba predati dolaskom na oslobođeni teritorij, vidljivo je da je tada još jedina nepozna-

nica u avanturi bilo ime pilota. Ilegalci grupe *Galeb*, raspoređeni na aerodromu Borongaj, očito su pri dnevnoj zapovijedi za Fuisov let morali osigurati da avionom upravlja pilot koji i sam želi prebjegi u partizane. Kako to nije bilo lako učiniti, let je dva puta bio odgađan. Konačno, krajem rujna, došao je dan kada se u 10 sati ujutro Fuis u Iločkoj rastaje s Katicom riječima: "Ja sam još danas na slobodi", te kreće prema aerodromu.

Inge Fuis-Ježić, tada 10-godišnja djevojčica, sačuvala je sjećanje na Fuisa kako oko 11 sati, u dugim bijelim hlačama i laganoj košulji, zvoni na vrata stana njene majke Ane Fuis, na drugom katu današnje Hebrangove 34, te predavši joj bombone kaže: "Ja idem na put. Pozdravi mamu Anu. Javit ću se uskoro". Nakon toga zaputio se u kavanu *Dubrovnik* na sastanak s Mihovilovićem. Dogovorena šifra Fuisova uspješnog bijega u partizane, koju je radio-vezom trebao zaprimiti koordinator Mihovilović, glasila je: "Vino je stiglo". Ubrzo, Fuis sjeda u taksi kojim odlazi na Bo-

Božidar Metzger, stažist u Hrvatskom slikopisnom zavodu, rođen u Virovitici 23. siječnja 1925.

Fotografija iz indeksa Medicinskoga fakulteta u Zagrebu koji upisuje 8. kolovoza 1943. Indeks se nalazi kod Mirne Metzger-Vukmanić, kćerke Božidarova brata Vladimira.

rongaj, odakle je u 14 sati poletio Potez-25. U pretovarenom avionu su pilot, Fuis, Barberić i Metzger sa snimatelskom opremom, projektorom, velikim količinama filmova i sanitetskim materijalom. Avion je dobio odobrenje za let od nadsatnika Ivana Cvenčeka, a ispratio ga je i Ivan Jaković, vođa skupine Galeb. Jaković se 1955. prisjetio da je tada, 13. listopada 1943, na rastanku rekao Fuisu: "Letite ravno prema Otočcu", gdje se nalazi Glavni štab NOV za Hrvatsku, dajući mu raketni pištolj i bijele rakete koje će iz njega, kada se približe odredištu, ispaliti kako partizani na njih ne bi otvorili paljbu.

Tog i slijedećeg dana radio-vezom nije prenesena šifra "Vi-no je stiglo". Mihovilović se, znajući da se dogodilo najgore, zaputio do Katicice Fuis u Iločku, šapnuvši joj sudbonosno: "Moraš biti hrabra". Katica je cijeli život provela u uvjerenju da je Fuisov avion zbog loše koordinacije preleta oboren partizanskim mećima.

Dominik Markolini, domobranski pilot u činu vodnika (1943).

Fotografiju sam, nakon dosta truda, pronašao kod Dominikove sestre Nade Huber (r. 1926), koja je iselila 1964. u Sydney. Istraživanjem sam otkrio neobičnu koincidenciju da se Dominikov otac Fiore (1903-1976) nakon smrti supruge Marije, 1962. preselio iz Osijeka u Stari Grad na Hvar, gdje se vjenčao s Pavicom Lovrinčević-Škarpa i živio na Franetovićevu trgu u kući do moje bake, te da je Fiore u rodbinskoj vezi s Zdenkom Markolinij, tetkom moje supruge.

Tragom palog aviona

Katica Fuis s kćerkom Dunjom (1938-1999) odlučila je u kolovozu 1945. napustiti kuću u Iločkoj i preseliti se kasnijem suprugu, pjesniku Vladimиру Popoviću (1910-1996) koji se vratio iz partizana, u prizemni stan u vrtu kuće u Jurjevsкоj 35. Inge Fuis-Ježić sjeća se Katičina odlaska: "Pobacala je većinu Fuisovih fotografija, članaka i stripova, a ostatak je složila na veliku hrpu koja je stajala po sredini dnevne sobe." Fuisova majka Gizela, koja i nije imala previše simpatija za Katicu, ženu "umjetničke duše", komentirala je to ponašanje riječima: "divlja Dalmatinika".

Ivan Jaković, čelnik ilegalne skupine Galeb, uspio je nakon rata iz arhive Predsjedništva vlade NDH, očito uz pomoć Marka Anića, tada načelnika u Sekretarijatu za unutrašnje poslove NRH, iskopati dopis Ministarstva unutrašnjih poslova NDH, Broj: V.T. 2992 - B - I - Ia, napisan 7. srpnja 1944, kojim nadstojnik Odsjeka

Planina Preka kosa snimljena iz Čorkove uvale, na lijevoj strani fotografije vidi se lugarnica. Vrh Palež, 1059 m, u koji je udario Fuisov avion označen je strelicom.

za političko redarstvo Benak piše Predsjedništvu vlade da je Glavno ravnateljstvo zaprimilo slijedeće izvješće:

“U listopadu prošle godine letjeli su krilašem Franjo Fuis novinar i režiser Hrvatskog državnog slikopisa, Stjepan Barbeć snimatelj Hrvatskog državnog slikopisa i Božidar Metzger stažista Hrvatskog državnog slikopisa u pravcu Like. Kod Plitvičkih jezera gdje su se htjeli spustiti, udarili su u jednu klisuru, te se od tog udarca krilaš razbio, a sva trojca skupa sa pilotom su poginuli. ...”

Tek nedavno prilikom čišćenja toga kraja od partizana, došli su u dodir sa seljacima ustaše XXXIII. ustaške bojne, te su od seljaka dobili dokumente, koje su pronašli kod unesrećenog Franje Fuisa. Prema tim dokumentima vidi se, da je Fuis bio duže vremena u službi partizana, i da je za njih radio kao obavještajac pod šifrom *Galeb* – te da je na put krenuo sa odlukom da se prebaci partizanima.”

Temeljem tog dokumenta, uz svjedočenje Anića i Jakovlića, Fuisu je 29. studenog 1950. dodijeljena *Spomenica*, a supruga Katica dobiva penziju.

Nakon članka Nenada Brixija o Fuisovu ilegalnom radu, koji je 3. travnja 1955. objavljen *Novom listu*, čini se da novinarski interes za Franju Fuisa, “građanskog novinara”, u onom vremenu više nije bio prevelik. Problematikom Fuisove sudbine počeo se tek 1977. iscrpniye baviti novinar VUS-a Aleksandar Vojinović (1936-2008), potaknut pisanjem Jozu Petričeviću u *Večernjem listu* 1975. u serijalu *Tajna fronta Zagreba*. Petričević do podataka iz neimenovanog arhiva dolazi zahvaljujući supruzi, koja je bila tajnica Ivana Steve Krajačića. Nadalje, Vojinović u VUS-u o Fuisu u listopadu 1977. počinje objavljivati seriju od deset članaka. U istraživanju razgovara s Ivanom Jakovlićem, Katicom Fuis, Dubravkom Metzgerom, udovicicom inženjera Vladimira (od koje dobiva njeovo istraživanje iz 1960), Ivom Mihovilovićem te očevicima nesreće Ivom, Nikolom i Jurom Čorkom i Vladom Kunceom. Vojinović piše, prema sjećanju Jakovlića, da je Fuisov avion pao 13. listopada, te da se pilot zvao Josip Mrakulin. Očevici avionske nesreće, Ivan i Nikola Čorak, odveli su Vojinovića na lokaciju pa-

da aviona, pri čemu je našao mnoge ostatke, ali je propustio preciznije odrediti mjesto nesreće. Naveo je da je na vrhu Palež našao na desetak smreka čiji su vrhovi bili odrezani silinom uđara aviona. Kasnije saznaće da je Vlado Kunce nekoliko dana nakon nesreće, provizorno, borovim granama, prekrio četiri tijela poginulih, približno na dva metra istočnije od bukve na kojoj se 50-ak metara niz sjevernu padinu vrha Palež zaustavio motor.

Epilog – dosta godina kasnije

Za istraživanje lokacije i okolnosti pada Fuisova aviona zainteresirao sam se 2004. godine. Prvo dragocjeno pisano svjedočanstvo dao mi je Božidar Bišćan (1922-2013), koji je 1940-ih bio susjed u Škrlčevoj 6 i dobar prijatelj pilota koji je poginuo s Fuisom. Rekao je da je to domobranski pilot Dominik Markolini (r. 1922), koji mu je još 13. lipnja 1943., kada ga je za vojnog dopusta zadnji put sreo, u povjerenju rekao kako bi najradije bombardirao Berlin.

Očevidac Fuisove nesreće Jure Čorak (r. 1930), tada 14-godišnji dječak iz Čorkove uvali, ispričao je 2005. što se dogodilo i kako se nastavila potraga za avionom. Čorak kaže: “Krajem rujna kopao sam krumpir s majkom Rožom te braćom Ivanom i Milanom. Dan je bio maglovit i rano poslijepodne začuli smo kako avion nadlijeće Čorkovu uvalu, da bi, napravivši krug, nadošao s južne strane. Začulo se naglo turiranje, a trenutak kasnije tresak. Avion je u magli udario u vrh planine. Majčina braća, Joso i Dane, prvi su otišli gore na mjesto nesreće.” Jure je nakon dva dana obišao lokaciju s bratom Ivom Čorkom i Vladom Kunceom, slugom djeda Milana Mažara. Niz sjevernu padinu vrha Palež vidjeli su “četiri tijela koja su ležala raštrkana na 30 do 60 metara od samog vrha.”

Prvi se iz privatnih razloga uputio u istraživanje inženjer Vladimir Metzger (1928-1975), brat stradalog Božidara, koji je za godišnjeg odmora u kolovozu 1960. zelenim DKW-omobilazio plitvički kraj raspitujući se po selima za lokacije palih aviona. Dane Sertić iz Sertić-poljane uputio ga je da u obližnjoj Čorkovoj uvali potraži lugara Juru Čorka. Kako je Metzger privatno tra-

žio piginuloga brata, Čorku se tog 27. kolovoza 1960. smekšala duša te ga je odlučio povesti na lokaciju pada Fuisova aviona i kazati sve što iz pronađenih dokumenata zna o poginulim putnicima. Metzger je bio neugodno iznenađen uočivši na ruci seljanina Čorkove uvale bratov safirni zlatni prsten s ugraviranim inicijalima "BM", identičnim onima koje je na svojem prstenu, s inicijalima "VM", nosio na ruci. Nikakvi nagовори nisu pomogli da seljak pristane prsten njegova brata skinuti sa svoje ruke.

Iz dokumenata nađenih kod Fuisa seljani u Čorkovoj uvali saznali su imena trojice piginulih, ali se u njima ime pilota nije spominjalo. Dokumente je u proljeće 1944. tetak Joso predao kumu Braci Tomljenoviću, zapovjedniku 33. ustaške bojne, koja je tada prolazila obližnjom Sertić-poljanom. O avionskoj nesreći porodica Čorak iz Čorkove uvale, mahom ustaškog opredjeljenja, odlučila je šutjeti, strahujući od posljedica koje bi poslijе rata mogla imati kada bi ih se pitalo: "Tko je ustašama predao dokumente?".

Bilo mi je potrebno godinu dana kako bih nagovorio 75-godišnjeg očevica nesreće, vitalnog Juru Čorka, da me povede na lokaciju pada Fuisova aviona. Na putu u Čorkovu uvalu, tog 2. lipnja 2005., pridružio se i dr. Srećko Božićević (1935-2015), koji je s Vojinovićem 1977. obišao lokaciju. Po lijepom lipanjском danu došli smo automobilom do lugarnice u Čorkovoj uvali odakle smo se gustom šumom uspinjali, nekih 180 metara, u pravcu sjevera, kako bi za 30-ak minuta došli na vršni plato Preke kose. Bilo je iznenađujuće da se Čorak, koji je do 1963. više od deset godina tu službovao kao lugar i koji je u niz navrata obišao lokaciju pada aviona, nikako nije mogao orijentirati. Trebalo je 45 minuta traganja po vršnom platou dok je konačno uspio locirati vrh Palež (1059 m), na kojem je stajalo 7 osušenih posjećenih smreka, poput njemih svjedoka davne avionske nesreće. Sputivši se blagom padinom 60-tak metara od prve posjećene smreke, Čorak je pokazao na golemi zarez na bukvi koji se protezao do visine 1,5 metara. Pri tome je rekao: "Ovdje se zaustavio motor aviona. Bukve sporo rastu, pa se oštećenje koje je nastalo udarom motora u bukvu izrastanjem drveta proteglo metar naviše." Pregledom lokacije naš je zaključak bio jasan – da su uspjeli preletjeti samo 10 metara više, avion ne bi zakvačio smreknu na vršnom platou planine. Zbog gustoće šume GPS uređajem se ne može odrediti lokacija pada aviona (točnije rečeno: točka u kojoj se zaustavio motor aviona), pa iščitavanjem geodetske karte proizlazi položaj: 44° 55' 02,5" N; 15° 32' 08" E.

Oba svjedoka Fuisova kobnog leta, Jure Čorak i Inge Fuis-Ježić, izrazili su mišljenje su da je let morao biti izведен ranije, a ne 13. listopada, kako je dosta vremena nakon događaja procijenio Jakovlić. Čorak zasigurno tvrdi da se krumpir u Čorkovoj uvali nikada nije mogao kopati tako kasno, dok se Inga Fuis-Ježić dobro sjeća Fuisove lagane ljetne košulje i hlača koje je taj dan nosio, sigurna da sredinom listopada ne bi mogao biti tako "ljetno" odjeven. Po njihovu razmišljanju, Fuisov je let bio kra-

Smreke na vrhu Palež posjećene padom Fuisova aviona početkom listopada 1943 – snimljeno pri obilasku lokacije 2. lipnja 2005. godine

jem rujna. Bilo kako bilo, u Hrvatskom državnom arhivu, u fondu: HR-HDA-489 nalazi se tanak svežanj Dnevnika letenja – 1. zračne luke Zagreb (Borongaj), u kojem nema zapisa Fuisova i Markolinjevog leta, ni u rujnu ni u listopadu 1943. godine, a niti podatka iz personalnih matičnih knjiga pilota Dominika Markolića koji bi dao datum leta.

U porodici inženjera Vladimira Metzgera, čiji je stariji brat Božidar sa Fuisom stradao u nesreći, supruga Dubravka i unuka Mirna, iako i danas čuvaju mnoge memorabilije na očeva brata, nemaju točnog podatka o datumu. Porodica Metzger bila je uvjek mišljenja da je Božidar poletio 3. listopada, što je iznenađujuće koincidiralo s datumom smrti njegove majke Božene (u. 1991), koja je cijeli život provela u nadi da će joj se sin jednog dana živ pojavit na kućnom pragu. Majka Božena bila je toliko osprednjuta umisljajem da joj je sin Božidar živ, da je porodica svakoga dana za ručkom sjedila uz stol na kojem je jedno mjesto majka uvijek postavljala za njega, a pred njom se o Božidarevoj zloj sudbini nije smjelo progovoriti ni rijeći.

Uporno sam i dalje pokušavao ustanoviti datum kobnoga leta. U staračkom domu na Remetama pronašao sam 95-godišnjeg

profesora elektrotehnike Božu Metzgera (1914-2012), sina brata apotekara Miroslava Metzgera, koji je dobro poznavao Fuisa. Ležao je u krevetu i bio dobrog pamćenja. Upitan o datumu leta odgovorio je: "Bilo je to početkom listopada". Te dodao kako točan datum porodica nije pouzdano znala.

Posjet Boži Metzgeru, čovjeku koji se nakon više od pola stoljeća prisjetio neponovljivog Fuisa i njegova pustolovnog duha, ostat će mi uvijek u sjećanju, osobito po tome kako su na spomen Fuisa starčeve oči zaiskrile sanjarskim sjajem, a usta razvučena u osmijeh sjetno i s divljenjem izustila: "Ah, FRA-MA-FU ...".

Ugledni Josip Horvat (1896-1968) u knjizi *Povijest novinstva Hrvatske, 1771-1939*, ovako je sažeо pojavu Fuisa u novinarstvu: "Na račun svih ostalih rubrika, reportaža proširuje svoje područje služeći se svim suvremenim tehničkim sredstvima, ... 30-ih godina počinje se razvijati fotoreportaža, kod koje je slika glavni dio izvještaja, a tekst sporedni tumač. Franjo Fuis u *Novostima* uspio je stvoriti svoj stil ove vrsti izvješćivanja ...".

Literatura

- Mihovilović, Ive (1934): "Predgovor", *Fra-Ma-Fu: "Tajna svjetionika sv. Luke"*, Zagreb
- Majer, Vjekoslav (1953): "Pogovor", F. Fuis: "Podzemni Zagreb i druge reportaže, 1934-1941", Zagreb
- Brixy, Nenad (1955): "Obavještajna grupa 'Galeb' na djelu", Novi list, 3. 4. 1955, Rijeka
- Horvat, Josip (1962): "Povijest novinstva Hrvatske, 1771-1939", Zagreb
- Colić, Mladen (1971): "Simpatiser NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu", Zbornik "Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji", Zagreb
- Mikac Marijan (1971): "Film u NDH", Madrid
- Dobrinčić, Vjeko (1972): "Fra-Ma-Fu je hidroavionom slijedio Edwarda VIII duž jadranske obale", Vjesnik, br. 9038, 4.6.1972., Zagreb
- Petričević, Jozo (1975): "Tajna fronta Zagreba", Večernji list, 21.2.-22.3, Zagreb
- Vojinović, Aleksandar (1977): "Fra-Ma-Fu, zagrebački Egon Ervin Kisch", VUS, br. 1329-1338, Zagreb
- Hanzlovsy, Mladen (1978): "Fra Ma Fu", Katalog izložbe, Zagreb
- Vojinović, Aleksandar (1984): "Što dolaziš kad si umro?", Oko, br. 311, Zagreb
- Hanzlovsy, Mladen (1986): "Život i djelo novinara Franje Fuisa", Virovitički zbornik 1234-1984, Virovitica
- Vojinović, Aleksandar (2001): "Fra-Ma-Fuov povratak posle smrti 1943.", Novinar, br. 1-2, Zagreb
- Rafaelić, Daniel (2004): "FRA-MA-FU čovjek s deset biografija", Metropolitan, br. 1, Zagreb
- Rafaelić, Daniel (2004): "Franjo Fuis i film", F. Fuis: "Zakon rieke", Varaždin
- Novak, Božidar (2005): "Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću", Zagreb
- Vojinović, Aleksandar (2005): "Ive Mihovilović Spectator", Zagreb
- Vojinović, Aleksandar (2007): "Andrija Maurović prorok apokalipse", Zagreb
- Buchberger, Milovan (2008): "Zagonetna smrt najboljeg zagrebačkog reportera Franje M. Fuisa", predavanje u povodu 100. godišnjice rođenja, Klub novinara HND-a, 6. studeni 2008, Zagreb
- Aljinović, Rudi (2011): "Zabavnik (1943.-1945.)", Strip revija, br. 7, Zagreb
- Mihovilović, Maroje (2017): "Mi djeca Solferina", Zagreb
- Buchberger, Milovan (2017): "Sjećanja na Franju M. Fuisa", predavanje, 3. Festival FRA-MA-FU, 8. rujna 2017, Virovitica

Bora Čosić

Dnevnik 2013

3 januar

Kad ruski samodržac Putin poziva u svoje carstvo golemog francuskog glumca, teškog preko 150 kila, on zapravo zove u goste koloritnog junaka s početka prošlog stoljeća, Grigorija Raspućina. Ovaj glumac, Depardieu, igrao je stvarno u jednom filmu tog manipulanta, a sam, kao i samozvani ruski iscelitelj, petljao je takođe nešto sa novcem. Bežeći od poreskih vlasti, on sada zaseda na ruskom dvoru, čiju putovnicu dobio je svečano, pred televizijskim kamerama, a hoće li koga onamo lečiti od padavice, prislonivši mu veliku šaku na čelo, bumo vidli. Ruskom društvu očito nedostaje lekar nadprirodnih moći, da tu omaglicu, u kojoj ovaj narod navikao je da živi, bar malo rasvetli. To je ona dragocena aura za svakog cara ruskog, negdanjeg i sadašnjeg, pored kojeg fini ljudi, Harmsovi, ne umeju da se snađu. Ali bez te neuravnuteženosti, često sasvim lirske prirode, ne bi valjda bilo onih predivnih duša, u Dostojevskog, i tih u Čehova. U kojih tinja neka vekovna melanolija, a samo katkad provali jarost i gorko saznanje, kakvo Bulat Okudžava očitovao je u pismu svome prijatelju Matvejeviću (*Rusija nikad nije imala niti je poznavala instituciju demokratije. Rusija nikada nije imala instituciju slobode. U Rusiji nikad nisu poštovali ličnost. U Rusiji nikad nisu poštovali zakon.*) Sada je tamo taj div-glumac, dušu dao za velike poduhvate, već jednom igrao je Asterixa. Nažalost, sve ionako liči na golemi strip, kome svojstveno je puerilno, artificijelno, natprirodno.

4 januar

Prvi put, gledajući opet Američku noć, Truffauta, prepoznam neke njegove prethodnike. Taj film koji zapravo prikazuje ne nekakav "film", nego kako se ovaj snima, ima dve ranije verzije za ugled, *Ćutanje je zlato*, Clairea, i *Vesna/Proleće*, Aleksandrova. Oba potiču iz 1947, vremena koji, odmah nakon velikog rata, beže u tu podvostručenu fikciju, priповest o tome kako se ona proizvodi. Clairova priča odnosi se na početke filmske umetnosti, sva je prožeta melanolijom te očaravajuće stareži, kod Aleksandrova ovaj sadržaj služi da ruske ljude, ogrubele od rata i povijesti, odvede na rajsку tratinu kinematografskog umeća. U svojoj petnaestoj godini bio sam i sam zaluđen prizorima koji pokazivali su čudesne događaje u filmskom studiju. Aleksandrov bio je, kako znamo, vrhunski kolaborant staljinskog režima, snimajući u vreme najžešćih boljševičkih pogroma, oko 1937, svoje ušećerene komedije *Cirkus*, *Volga, Volga* (i *Pastir Kostja*). Kao da je kolektivizacija seoskih domaćinstava i ropska izgradnja belomorskog kanala bio materijal za muzikal! Tako, u onoj kinematografiji, kao i inače, vlada posvemašnja zbrka, pa najveći glumac toga vremena, Čerkasov, igrajući Aleksandra Nevskog, te Ivana Groznog u Ezenštajna, kod Aleksandrova predstavio se kao redatelj te prolećne sovjetske limunade. *Tragedija traje, a u međuvremenu igraju klauni*. Mene zapravo i interesuje taj međučin, Entracte, kakav bio je i Rene Clairov. Onaj maleni prostor između, ne samo za krležijansko *kraljevo* i za bahtinski karneval u Kölnu, nego za svaku moguću ludičku i makar ludačku produkciju pjesništva, nasuprot teškoj zbilji sa obe strane. Onaj usplahireni kurtak za Picabiu, Man Raya, Duchampa, Satiea, Aurica.

7 januar

Kad jedna izluđena poštarica u Chabrolovom filmu, kome zaboravio sam naslov, izvadi žvakaču gumu iz usta, zalepi je na ivicu pulta, pa, pošto obavi posao sa strankom, nanovo je strpa među zube, - to je ono najviše što jedno umeće kinematografsko može, prikazujući nečiji karakter i okolnosti oko ovog lika. A to, među ostalim, ta je sumanuta cura koja, kao da je legitimni potomak Lafcadia i njegovog bezrazložnog čina, kada, skupa s jednom nepismenom služavkom, iz čista mira poubija neku celu građansku porodicu.

Uvek na nekom domjenku, kao što je ovaj, u koloritnom kafeu *Burger* iz ulice Tor, nađe se u sasvim aktuelnom trenutku neko anahrono lice; tako celo veče za vreme prilično dosadnog čitanja posmatram devojku iz sasvim druge epohe, zalutalo čedo početka dvadesetog veka, koje svojim likom i vanjštinom nedostaje nekom platnu Christiana Schada.

10 januar

Da je Marx, uzimajući koješta iz Hegela, usvojio mišljenje starog filosofa kako mu je draža "rastrgana svest" ljudska, nego ona nerastrgana, izostalo bi dosta jednosmernosti i totalitarne zadrtosti u nastupajućem komunizmu.

14 januar

Jaja, ona dinosaurosova ili ne, pojavila su se, kako zapaža Vlada Urošević, kao čest espap na platnima nadrealista, kao što se po koji predmet, čak i nepostojeći, uvrti u glavu pojedinog među tim slikarima. Mislim onda na onu kuglu, zapravo uvećani praporac, svaki čas ubačen u pojedinu scenu Magrittea, što se danas donekle obistinilo kroz začudne kolutove sena, raširenih, novom tehnologijom sabiranja, po mnogim poljima Evrope. Vlada mi Urošević inače otkriva kako je Caillois ustvari bio "pesnik mineralogije", kod koga je u stanu zatekao čitave sobe ispunjene samo kamenjem. *Naklonost ka transu i ka vrtoglavici*. Taj moj stari drug iz Nolitovog vremena od pre pedeset godina zadesio se u više začudnih prilika po Parizu, kad na domjenku kod prijatelja razgovara sa Marlene Dietrich, kada, dopisujući se sa Michauxom, nastanio se na bulevaru *Jourdan*, a upravo sutradan pročitao je u novinama kako je taj pesnik umro dan prije u bolnici na istom bulevaru. Da je svet raznovrsniji nego što se čini, uverava se svakodnevno ovaj pesnik, tumarajući po Evropi. Tako je otario da knjiga mladenačkog Blaise Cadrarsa, smatrana čak i među francuskim piscima nepostojećom i čistim fantazmom pjesničkim, - ne samo egzistira, nego da ju je, objavljenu 1907 u Sankt-Peterburgu, jedan bugarski kolega pronašao u nekom sofiskom antikvarijatu. Pa je istim tragalačkim instinktom ispitivao sasvim dadaističku mogućnost: je li istina da je Tristan Tzara u

februaru 1947 boravio u Skoplju?! Kako je ustanovio i da je futuristički slikar Savinio, u vreme prvog svetskog rata boravio onde, u brdačima kraj Vardara. Jer ova slikovita varoš, mora se već jednom znati, - nije tek kasaba na jugu Balkana, u njoj, i uz to što rodno je mesto pesnika Uroševića, događale su se takođe čudesne i neočekivane stvari.

Povodom mnogih primera iz perioda nadrealizma, da se putem collagea, različitih montaža ili jednostavnog "proglasavanja" pronađu "nadrealističke životinje": zapravo su sve životinje "nadrealističke", ako se uzme u obzir zatucano shvatanje ljudske rase da samo čovekov fizički sustav ono je "ispravno", a sve drugo predstavlja različite devijacije ovog standarda, bliske nadrealnom.

26 januar

Ono na čemu se drži čudesna invencija Kurta Weilla, njegova pomorna disharmoničnost, odudaranje od očekivanog i "melodioznog", samo obelodanjuje srž ove umetnosti, uvek atonalne, uvek odudaranjuće od neke idealne muzike sfera, na čiju prividnu "logiku" ljudsko biće jedino se priviklo, pa se ove, kroz stoljeća, slepo drži, a ipak, nije sve u omaglici bečkog valcera, čije pukotine pokazao je već Ravel.

27 januar

Iako je beli sport, tenis, u vremenu između dva svetska rata bio prvenstveno uspešan u Zagrebu, kao sredini emancipovanoj i reklo bi se više evropskoj (Punčec, Palada, Mitić), dalji razvoj ove discipline bio je ravnomerniji, osobito što su partizanski pobednici u svojoj novoj prestonici, Beogradu, počeli da se bave tom, zapravo buržoaskom zabavom. Tako su, uz male znake predratnog topčiderskog tenis-kluba, za decu fabrikanata i bogatuna iz tridesetih godina, Srbi tek posle 1945 takođe ozbiljnije uzeli reket u ruke. Sada to poprima i druge razmere. Pa je očita velika razlika između uspešnih tenisera sa obe strane novoustavljene granice kod Šida: od Ivaniševića, frustriranog neutotika u Hrvata do Novaka Đokovića, sabranog i prilično hladnog podanika onog drugog naroda, katkad opasnog, ali svakako souverenog i u najlošijim okolnostima.

28 januar

Ne znam ko je smislio oblik onih otvora na gudačkim instrumentima, koje muzičari zovu *efovima*. Svakako da zvuk koji prodire iz šupljine jedne violine ili čela kao iz materine utrobe (jer dete glazbe ne stvara se gore, muškom iritacijom po žicama, no onamo, u mraku ženskog tela instrumenta) - to onda mora negde izaći van, ali da ove pukotine imaju biti upravo takvog oblika

koji se već stolećima sreće pri rađanju muzike, to ipak spada u one saussureovske slučajnosti, kakvima formirano je i svako pojedino slovo ma koje ljudske azbuke.

29 januar

Zbog čega detektivska beležnica, ono blokče koje vidimo u svakom filmu te vrste, uvek je isto - na preklapanje odozdo nagaore, - to je pitanje koje me muči od mojih ranih bioskopskih dana, - zašto baš takvo, a ne nekakvo drukčije?! Tome treba dodati onu žičicu u obliku federa, koja drži listove na okupu. Ova sama po sebi dodaje jednu crtu infinitesimalnu, jer kao da nema ni početka ni kraja. Ispada da trenutni šus prvog rezervitora u WARNER BROSu, kasnije je usvojen kao obavezan kanon. Toliko stvari na svetu postoji tako, što se neka slučajnost uvrežila, ponavljajući se po inerciji. Ali ta slučajnost, kasnije usvojena, uvek nešto označava. Prevrćući svoj blok, detektiv pokazuje kako njegov posao jedan je proces, često nezavršiv. Ne samo da postoje večito nerešeni slučajevi, no i oni koji beleže se u uspeh imaju toliko stepenica i stepena do nekakvog rezultata, pa ova beležnica nedoljivo podseća na vrtešku, na koju osuđen je kućni hrčak. Onda i sam detektiv u svom radu prinuđen je na sličnu jurnjavu, često u krug, po svom čikaškom ili kojem drugom gradskom vrtuljku, s toliko doslovnosti spram kaveza one životinjice: uvek se u tom trčanju za počiniocem ispreči svak čas neko stepenište, lift, na svaki način - penjanje i spuštanje. Sve do znakovitog bečkog točka iz filma *Treći čovek*. Tako taj rutinirani pokret kojim *dexter* izvlači iz zadnjeg džepa svoju knjižicu, već nagoveštava svu danteovsku stupnjevitost, kroz čistilište istrage, pakao obračuna i sasvim redak raj dosegnute pravde. Može li se reći da božanstvena komedija ljudske sudbine raspoređena je na tisuće trivijalnih svojih alternativa, kao što i svekolika svetost leži u milijardama primera *profanog*. Ovo dokazuju i najzatvoreniji spisi filosofa, jer ovi ne mogu bez iznenadnih i iznenadujućih primeara, izvađenih iz puke nevinosti svakodnevnog bivstvovanja.

Kome se posebno dopadaju pogовори или predgovori za pojedine knjige, mogao bi pomisliti da samo ove treba i pisati, a knjige ne. Ovo naslutio je Marko Ristić objavljivajući *Predgovor za nekoliko nenapisanih romana*. On romane nije pisao jer je bio gospodin, dobro odgojeni sin bogate porodice, a takvi romane pišu samo kad imaju astmu, ili se dosađuju na grofovskom imanju s mnogo mužika. Roman je posao za argate, rebelu.

Kad posmatram tog mladog službenika pivovare, koji, s gomilom papira pod pazuhom, prolazi između naših stolova, moram se pitati ne predstavlja li on već sada i već tu, među restoranским gostima, pre no što se popne gore u svoj biro, deo čitave proizvodnje ove kuće, pa je tako, smatram, penušava tečnost koju, skupa sa veselim stanovnicima pokrajine Franke, kušam u ovaj podnevni čas, skupni nakup od hmelja, vode i njihovih cifarski izraženih vrednosti, pohranjenih u spisima onog mladića.

Tamo, u tim fascikulama, već žubori ova prijatna tečnost i njeni mehurasti ukrasi, kao što u mojoj debeljušnoj krigli cakli se obračun stotine faza tog posla, čije stepenice, kao u nekoj tvornici uspona vode ka svome cilju. A za neosetljivi pogled nekog pivskog trbonje to je bila samo neka prolazeća senka koja je pala na klokot u njegovom grlu. Opet mislim kako najistančanija pitanja ljudskog saznanja, smisao njegovih zrenja i njegova iskustva, leže tako blizu profanom proticanju čovekovog dana, a da ovaj to i ne zapaža.

...ludilo iracionalne tačnosti, ovako ingeniozno V. Urošević definije sistem mišljenja nad-realizma, njegovu stalnu ambivalentnost "među javom i međ snom".

30 januar

Uveravam se ponovo koliki je uticaj ruski film na kraju ne-me epohe imao na ostali deo sveta, gledajući sinoć jednog od strog Duviviera iz 1930 (*Raj za žene*), gde u ambijentu Pariza onog vremena, sveg dizajniranog u stilu *art deco*, sa sadržinom melodramatskom, odjedanput eksplodira revolucionarna montaža Dzige Vertova i Ejzenštejna, pa se gradnja jednog galanterijskog dućana prikazuje kao podizanje Magnitogorska. Makar u ovom metežu prolaznika bilo i *Sinfonije velegrada*, Rutmanna, čak *Metropolisa* Langovog, ipak osnovno je ono posleoktobarsko ludilo kinematografije, rusko. Uostalom, možda ljudski rod čitavog stoljeća snimao je jedan jedini film, samo kasnije raspoređen na različite autore.

Oni mali čovečuljci, izmišljeni pre stotinak godina za igru *Čovječe ne ljuti se*, koje smo mi u detinjstvu zvali "pjurci", predstavljaju takođe jedan kanon, jer još uvek isti, - telašce kao pod plastirom i male glave - pojavljuju se čak i danas u televizijskim reklamama ili u statističkim prikazima pojedinih društvenih kretanja. Konstruisani, siguran sam, slučajnom invencijom, zadržali su u sebi uvreženu žalobnu sudbinu, određenu još na početku: da, onako uniformni, teško, i samo uz pomoć kocke, mogu se domoći svoje kućice. Pa tako, razbaštinjeni i dalje predstavljaju samo anonimne jedinke neke globalne statistike.

Iz omamljujućeg spektakla jednog mjuzikla, gde dvadesetak istovetnih devojaka izvodi uniformno svoju plesnu numeru, - kao da se nalaze na severnokorejskom stadionu, - treba razumeti kako čak i puko siromaštvo baletsko-gimnastičkog izraza, uspeva da se donekle nadoknadi optičkom iluzijom kako je ova umnogo stručena nekakvom igrom ogledala. *Jedinka je nula, a što nula vrijedi*, govorio je Majakovski u svom kolektivističkom zanosu, kao da je naslutio ovu koreografiju opsene umnožavanja, kako istočne, tako i zapadne.

31 januar

Vreme-prostor u Hrvatskoj. Donose hrvatske novine slikovitu rubriku: ko u toj zemlji nosi kakve satove, i koliko ih ima. Tako jedan sportski menadžer u svojoj zbirci čuva i basnoslovno skupi *Jaeger Le Coultre Master Compressor*, nekakva advokatica u modi *Lorex Detajust Lady*, a nekadašnji fudbaler, iz čitave svoje kolekcije ovih predmeta izabrao je da koristi *Franck Muller Cintree Curvex Vegas*, koji u sebi, između ostalog, ima ugrađen mali rulet. Sve ovo nema neposredne veze sa metafizičkom kategorijom *vremena*, ali bez obzira na to, kao da se u toj skupljačkoj gigantomahiji očituje poriv da se iz opštег fonda filosofskih termina ukrađe ovaj pojam za vlastite svojinske svrhe. Ipak, čini se da je vreme neukradivo, ma kako nekome se činilo da će, gomilajući njegove ure, uspeti da ga u neprirodnoj količini prisvoji.

Slično se dešava i sa prostorom, one iste novine pokazuju koja gospoda zagrebska poseduje kakve kuće i kolike su. Ona ista grabežljiva manija ispoljava se sada u gomilanju mnogobrojnih soba, u kakve mogla bi stati čitava kolonija Rusa iz nekog njihovog opštežitija. Ali prostor takođe neuhvatljiva je entelehija, ma kako se naizgled očitovala brojem kvadrata jedne vile na Pantovčaku. Prostor je, osim toga, onaj zrak koji se može udahnuti samo u obimu što ga jedan grudni koš dopušta, sve ostalo nedohvatljivo je jedinki, ma kako golemih mogućnosti bila.

1 februar

Slušajući nastup jedne spisateljice, iz druge sobe, pošto je prethodna već bila prepunjena, primećujem da između njenih uvodnih objašnjenja i prvih rečenica teksta postoji odjedanput nešto različito, kao da su u pitanju dve osobe. Što je možda i razumljivo, jer onih nekoliko pristupnih reči zadržale su svoj "prirodni" ton, ovo što je sledilo pripada *interpretaciji*. Da li čovek, makar i ne bio književnik, ima uvek tu udvojenost u sebi, ono što se očituje kao izvorni diktum, i to što za njega sama znači ponavljanje, neku vrstu epigonstva. Pri tome ove dve pojave u jednoj istoj ličnosti, tekst, njome napisan i čitanje ove iste napisanosti - toliko se razlikuju, da povremeno može izgledati kao da čitalac te sopstvenosti bulazni. Budući tokom ovih, ionako uvek predugačkih performansa, dolazi do autorovog zamora, skoro do dosade, pojačane množinom sličnih priredaba, sigurno je da nastupa određena nezainteresovanost ovim, da predstavljač gubi svaku koncentraciju. Kako onda uopšte može da se održi njegovo autorstvo, jer u zamenu za ovo dolazi diletantski nastup putujućeg glumca. Glumeći otud sebe i svoje sopstveno štivo, sinoćna dama otkriva kako ljudsko biće, od primarnog govornog realizma klizi u pojedinim slučajevima ka nekoj vrsti automatizma, kakav produkovali su nadrealisti. Jer ni njihov automatski tekst ovo zapravo nije, nego je samo oblikom deformisani, prethodno vrlo promišljeni program. Tako se od istosti čitanog teksta postiže njegova neistost, a od realizma napisanog dospeva se do

avangardnosti vlastite fraze. Svako živo biće u svom biološkom i društvenom realizmu poseduje u sebi nekakav *modernizam*, skriven čak i u instinkтивnom tonu svakodnevnog jezičkog opštenja. Čovek ionako nije samo ono što je, već je koješta i izvan toga. Zbog toga tupu jednoznačnost svakodnevnog svog brbljanja u prilici je da katkad nadoknadi nekakvim šusom, ako recimo, kao na toj književnoj večeri, čita svoju priповest kao nešto potpuno tuđe.

2 februar

KONTROLNI KUPON. Kontrolor Golubović Jelica. Ukoliko je ovaj primerak knjige *neispravan umoljavate se da ga vratite na adresu Štamparija "KULTURA", Beograd, Makedonska 4. Radi zamene i obeštećenja. Sve troškove snosimo:* čak i taj minijaturni papirić, koji umeću negde skriveno između dva lista pojedine knjige, pokaže autorski dignitet ovog minimalističkog izdanja, koje ima svoj, makar i patuljasti format, svoju, bar i skromnu sadržinu, svoju moralnu poruku.

5 februar

Zašto mi se Ravel čini ključnom osobom muzike dvadesetog stoljeća? Jer, kao neka vrsta saobraćajca na uglu, oseća on za leđima Satiea, negde pod rukom mu je Gershwin, a nagoveštava iz različitih ulica Prokofjeva, Šostakovića, čak možda Cagea.

Ima nešto pomereno u tome kada junak nekog savremenog filma citira neki drugi film, recimo *Dvorišni prozor*. Najpre zato što već to, citirano, zauzima jedan artificijelan prostor, veštački je proizvod, Hitchcockov rediteljski fantazam, - ali i taj što ovo navodi, - pa ko je on da to čini!? Kad je i sam duh, glumačka avet sa malo zbiljnog pokrića, bog te video, pa to je stvarno razgovor među vampirima! Jedini je izlaz u ovom: kako se moj sinoćni film odvija u "superintelektualnom" ambijentu Woody Allena, pa je i taj njegov glumac od iste fele, može se uzeti da je ovu asocijaciju na Hitchcocka izvadio iz vlastite, mimo-glumačke akribije, te je ipak moguće da je on svoje živo štivo, kao ljudski stvor a ne hollywoodski akter, ugurao u okvir jedne izmišljene priповesti.

Kada se u sofisticiranoj pri povesti o strancu, Camusa, povavljuje Fernandelov film, to takođe deluje kao upad neke profane javne činjenice u sasvim artificijelno tkivo *nultog stepena pisanja*; Mersault nije nikakvo živo biće, onaj komičar jeste, pa ipak, i njegov zbiljni status proizlazi iz metamorfoze jedne anonimne privatne osobe, promovirane u kinematografsku zvezdu, pa se tako može reći da ove dve izmerljive veličine mogu međusobno konkurirati u svojoj nepostojećoj egzistenciji.

7 februar

Nisam još video ništa slično: na putu kroz daleku Rusiju, tamo do Vladivostoka, gde živi mnogo ljudi bez zuba a drugi imaju čitavu vilicu u zlatu, dok jedu mahom kuhanji krumpir i sušenu ribu, tamo je reporter zalutao u atelje malešnog vajara, autora dosta dobrog spomenika Mandeljštamu, e onde, ugledao sam kako taj meistar, modelujući glavu neke devojke, podignutu na visoko postolje, i sam diže se na prste da bi svoj sopstveni posao dosegao. To je svakako vrlo znakovita scena i pravedna.

8 februar

Nema sumnje da se u onom kako čelistkinja objahuje svoj instrument ima goleme senzualnosti, budući bezrezervno šireći noge sav njen inkarnat predaje se ovom instrumentu, kao da se nekakav muškarac tamo našao. Ovo je mesto gde se, otvorenije no drugde, otkriva nesumnjivi eros muzike.

9 februar

Sve više nas privlače stare, ofucane stvari, predmeti vrlo lošeg porekla, olupanih ivica i otpale boje. Ovog su pune najeličnije revije savremenog dizajna, i one druge, koje samo pucaju na efekat raskoši i bogatstva. Svejedno, tako se rađa jedna estetika lupotina, koja ne samo što je privlačna na oko, nego čoveku daje neko osećanje samopouzdanja, da nismo od juče, i da mi, ljudski rod, postojimo već dugo, pa da će nas, takođe, još dugo biti. Otud paradoks, da ono što imamo iza sebe, često u jednom i rastrganom stanju, treba, skoro paradoksalno, da dokaže nekaku trajnost svega.

14 februar

Kao da uvek, u fikcionim filmovima, otkrije se nešto dokumentarno važno. Tako dosta čudno za prilike u zapadnom Berlinu osamdesetih godina, u nekom filmu kome nisam zapamtio naslov, može se otkriti kako čak i u srednje pristojnim kućama imali su toalete vani, na hodniku, pa su partaje odlazile onamo na smenu, svaka sa svojim ključem. Bilo je nečeg grotesknog u tome, onaj čavao na koji junakinja veša svoj klozetski ključić, kao što celim hodnikom odjekuje kad tamo u skupnoj kabini neko potegne ručku za vodu.

Filmuju se inače u dokumentarne, svedočeće svrhe, mnogi stanovi po Berlinu, većinom prosečnih ljudi, a mora li ta njihova prosečnost da se ogleda u svakom komadiću njihovih soba, pitanje je. Posebno se to odnosi na koridore, hodnici mojih sugrađana najčešće su zakrčeni olupanim komodama po kojima nabacane su rukavice i šalovi, telefon i uvelo cveće, kutije napunjene

ne ko zna čim, zgužvani papir, novine, a odmah iznad, na tom uvek prljavom zidu okačene su fotografije živih i mrtvih rođaka i poznanika, često dece, pasa i mačaka, diplome lovačkih i šahovskih udruženja, novinske fotografije državnika i vojskovođa, De Gaulle, Ulbrichta ili Adenaura - ovisno od opredeljenja, potom neke izrađevine u hekleraju, mačkica izvedena od sitnih dugmeta, goblenčić nepoznatog jezera, opet ključevi ko zna za koja vrata. To je onaj ropotarijum koji u njihovom životu zvuči kao sam taj život, a zapravo je minijaturna deponija, kamerno smetlište.

Onda se neko duhovit dosetio da načini televizijsku emisiju špijajući po ženskim tašnama i torbama, istresajući ih na sto da bi se utvrdilo koja od ovih gospa ima unutra 41 a koja svih 60 jedinsti, čiji sak teži elitnih 800 grama a čiji dva i po kilograma, pukla je tajna Aladinove pećine našeg ženstva, i njihovog svakodnevnog začaranog bogatstva. Ako bi se držali frojdističkog tumačenja da se torba odnosi na spolnost ovih dama (što jedna kenurica otvoreno pokazuje), učinio bi se košmar od tog lepog i dragocenog dela ženskog tela.

16 februar

Tolike stanove, berlinske, upoznao sam, idući u posete prijateljima i saradnicima, pa tako i ovaj, neobično prostran i udoban apartman u ulici Nimfenburg, znam već vrlo dobro. Samo što se upravo juče ispostavilo da je u njemu, početkom devedesetih godina, sniman jedan film, što sam ga dan ranije video na televiziji. Tako smo sinoć upali u sred one davne drame sa Hopkinsonom i Roselinijevom, jer se svaki čas fikcija i zbilja isprepleću neminovno i na jedan, naravno, nadrealistički način.

Ovo što je juče udario onaj meteor po Čeljabinsku, kao što je to već, u malo goranj varijanti bilo pre sto godina u Sibiru, dokazuje da je po sredi ruski rulet, i to ne samo zato što ovo nebesko kamenje udara najčešće po ruskoj zemlji, nego zato što i ostali, nerusko pleme ljudi, u istoj smo prilici kao i neurotični revolveraš, nesiguran, hoće li ga onaj jedini metak u kaubojskom burencetu mimoći ili ne.

17 februar

Citajući Tepavca i njegove ratno-neratne peripetije, dolazi mi u pamet kako, skupa sa ženom pohodi nas (mene i Lolu), u Brelima, pre nekih pedeset godina. Tamo sam dobrotom jednog nižeg službenika gradskog, iz Beograda, bio smešten u malenoj vili na samom moru, pa sam, živeći kao Dučić, na terasi sa balustradama i stepenicama koje vode ravno u tihu plićak, ispisivao prve akorde *Uloge porodice*, dok smo slušali radio-prenos brionskog degradiranja Rankovićeve policijske strahovlade, sve to bilo je u mešavini prave lirske idile i burnih dogodovština na ko-

unističkom dvoru Brozovom, te u taj mah banuo je onde ovaj umni čovek, ubeđeni levičar, ali pun sumnji i u to svoje ubeđenje, budući ministar inostranih dela, pa kasnije ljuti disident i oponent Titov, sa tom svojom družicom, zanimljivom glumicom, koja će koju godinu posle igrati moju tetku u ovoj, još uvek nenapisanoj farsi o porodici u svetskoj revoluciji.

Sada je sve prošlo, a ipak, živa je ne samo moja glumica, nego i ovaj zanimljivi devedesetgodišnjak, koji tamo u ulici Palmostičevoj delje svoje rezbarije, ne izlazeći nikud i ne opšteći ni sa jednim od svojih nekadašnjih saboraca, a i nadalje bistar, čestit i pametan, jedna glava koja bi itekako bila potrebna tom ludom nacionu, samo što ovaj to ne vidi, a i da vidi, ne bi mu bilo lako da ga za svoju glavu uzme.

18 februar

Prvi put juče sedim u glomaznoj sali *Friedrich Palasa*, jedne institucije koja pamti Hitlerovo, Honeckerovo vreme, pa evo je sad i u gospođe Merkel. Sve je onamo prenadviano, od lažno kristalnih lustera, do širokih balustrada, dubokog stepeništa i razvучene kafeterije, kao da je još na početku onog veka sve u tom zdjelu očekivalo strogost i predimensioniranost epohe DDRa. Ali ono što najtačnije otkriva to prohujalo doba ovaj je sredovečni mršavi čovek ispred mene koji, makar seo i na svoje, nenumerisano sedište, i dalje drži ulaznicu u ruci. Da li to pokazuje nesigurnost tog populusa, koji i u nekoj sledećoj generaciji straši se da će ga neko u zadnji čas ipak podići iz njegove stolice, ili to pripada trajnom sindromu ruralnog mentalnog sklopa, onoj seljačkoj opreznosti montanjara da ta malena pusula, taj bedni papirić ipak neka je tu, kao potvrda, kao zalog, kao minijaturni pasport za život u sledećih sat-dva.

Čak i u sofisticiranoj publikaciji koja se tiče najboljih restaurana berlinskih, otkrivam na jednom fotosu kako su današnji vlasnici neke lukulske institucije sačuvali izvanredno zanimljiv poster rusko-istočnonemački koji, crtan sasvim u art deco stilu, prikazuje dva lica, jedno što nešto šapuće na uho drugom. To je naravno opomena *ne boltat, vragu pomagat!*, iz epohe kada je svako brbljanje moglo pomoći neprijatelju sa strane da sazna nečuvene istine o tom posebnom soc-životu negdanjem. Tako treba i dalje obraćati pažnju i na ovu mizeriju od dnevne, makar i kafanske propagandistike, ako je ona, usput, umela da očuva svoje izvanredno zanimljive pikturalne i likovne vrednosti.

Ma nemam ništa protiv tih čadora islamskih žena, ali ovaj gorki persijski film otkriva (kako se i uvek u svakoj kinematografskoj priči nešto usput otkriva) - da te žene u svakodnevnim svojim radnjama, toliko bave se navlačenjem ovih krpa po sebi, čak i onda kada im lica ostaju otkrivena! Šta onda one ovim neurotskim baratanjem po sebi probaju da zakriju, pitanje je! Isto tako godinama slušam kako svaka religija ima u sebi nešto utili-

tarno, svojom dijetetikom, i higijenom, a kad smo već kod ove, treba pažljivije pogledati dnevne rituale muškaraca po svetskim mošejama i oko njih - ti ljudi koji više puta dnevno zapiraju so-pstvene plotne delove, odlaze onda na bogosluženje, bosi, u čarapama, ostavljajući svoju jadnu obuću vani, kao na stovarištu iz Auschwitza. A potom dolazi sveto kupanje u blatu indijskih reka.

19 februar

Jedan jedini kadar američkog filma iz 1953, sa prikazom nekog domjenka na bogatunskoj livadi otkriva korene i te scenografije i svega života amerskog tih krugova: ono od čega je ovaj život na velikoj nozi pošao, inicijalno je božje lepi predeo, dokumentovan njihovom umetnošću osamnaestog i devetnaestog veka. Nije još onda bilo ni tvornica, ni njihovih dimnjaka, ni oblastodera manhatanskih, ali bile su te vedute, pune rajske idiličnosti, najpre otete od indijanskih poglavica, a zapravo od ovog neuporedivo privlačnog tla matere zemlje. Otud su i ta platna, većinom golemih formata, jer takva je i priroda tamošnja kao model, tako te slike mnogo su umilnije i blaže, i često skoro sladunjave. Zato što onde nije bilo Bordžija, pa onda ni Leonarda, nego su upravo odavde, s našeg evropskog tla doplovili ti robuni i često devijantni tipovi, da vaspostave današnji haos, društveni, državni, i neekološki, Amerike. A kad su mladi junioše ranog njenog slikarstva uzeli svoje pemzle u ruke, samo im je stalo bilo da tu idilu oko sebe što duže zadrže. Pa kada neko fino društvo okupi se danas na ovoj livadi koja je "između" koječega drugog, to je ta izdvojena enklava, što, na filmu ili van njega, asocira na mahom izgubljeni nekadašnji raj, sačuvan jedino u nekom svetskom muzeju.

20 februar

Rođendan L.; imala bi danas 86, a već devet godina leži tu, na ruskom kladibištu, odmah blizu tate Nabokova.

Čujem da je u Beogradu umro Mića Orlović, televizijska zvezda, voditelj, konferancije i lepi dečko od pre pedeset godina, a ono što mi danas pada na pamet jeste jedna naša zajednička vožnja sa moje Cvetkove pijace do udaljenog centra. Vazi me tako ovaj idol ženskog sveta beogradskog, a zapravo otvorio je jednu čudnu temu, da li je ipak bolje tuširati se svaki drugi dan, jer u protivnom istanjiće ti se tvoja lepa ljudska koža! Ovaj skabrenji anjegdot, kako bi rekli Rusi, podseća me na dosije higijenski u zemlji Srbiji tokom svih ovih godina. Zazorno je uopšte o tome govoriti kada dobar komad sveta još uvek leži u blatu i prljavštini, ipak pamtim naše subotnje kupanje od pre šezdeset godina, grejala se ona cilindrična peć u kupatilu (jednom smo zbog toga imali i požar), pa su se članovi obitelji, pre no što su ušli u svetsku revoluciju jednom na tjedan bacali u ovaj topli vir kao

Isus na Jordanu. Tako, umre čovek, a šta o njemu pamtiš, to je kako te ubeđivao da se ne kupaš svaki dan, nego svaki drugi!

21 februar

Pre petnaestak godina tražio je urednik u ciriškim novinama da mu unapred pripremim nekrolog za Ernesta Jüngera, još uvek prpošnog i živog. Sinoć, na nekom prijemu, veli mi priatelj pisac da je tako nešto u onom listu predviđeno i za mene, on sam najmljen je od onog istog urednika da mi napiše posmrtno slovo.

Isto veče gledam storiju, dokumentarnu, o žiteljima Bundesplatz, ovde u Berlinu. Film prati životopis jednog pekarja kroz dvadeset pet godina, od vremena kad je kao vidra spretan mesio svoje kifle, do časa kada, sa kanilom u grlu otiašao je na onaj svet, a hoće li onde nekome spravljati svoje perece, pitanje je. To je opet nekrolog njemu, pekarju sa ovog trga, zapravo te varoši u varoši, a je li sova pekareva kći, pitajte Hamleta. Na istom trgu onda živi promućurni tajkun, najpre advokat, potom preduzmač, kasnije subjekt afere s milijunima, kažnenik u zatvoru moabitском. Ipak, iskobeljao se taj nesimpatični stvor iz apsa, a ono što uz nekakvo nesmajno, preduzetno kretanje s mnogo mlataranja rukama najnesimpatičnije je, njegovo je lice, samozadovoljno i puno trijumfalizma. Onda vidim da veoma liči na Putina, i po rastu i po gestama svojim. Najzad, i on, kao i ataman Rusije, nosi sat na desnoj ruci, pa ako čovek nije levak, za mene u tome uvek ima nečeg suviše preduzetnog i uobraženog.

23 februar

U podzemnoj željezničkoj čovek često gleda u pod, pa mu tako, u toj vizuri nadole ostaje da razgleda mnogobrojnu obuću pasažira, onih koji mirno stoje do svoje stanice i tih koji u žurbi da što pre izadu, samo da ne izgaze sve ispred sebe. Zaista ne moraš gledati u ljudska lica, posebno kad te baš mnogo i ne zanimaš, dovoljno je za svaku psihosociološku analizu gledati njihove cipele. Onih što su se dovukli sa neke gradevine, egzotičnih primeraka u azijata, damske čizmice i najraširenijih najki, jer ceo ovaj svet, berlinski kao i uopšte, odeva se i obuva danas kao da su pošli po drva. Sve to beležim usput, jer ono što me u ovaj čas zanima to je ona šara na cipeli Lidijinoj, koja sedi preko puta mene, nudeći se dubinskoj analizi jednog ukrasa cipelarskog. Jer to što ona ima na vrhu svojih polučizmica, a što postoji takođe na milionima slično opremljene obuće naše civilizacije, to je ona skupina rupica, organizovanih kao da su kapljice koje štrca nekakav vodoskok, jedan buketić možda, takođe tih istih tačkica koje se isto tako buketski šire iz jednog struka na sve strane. U mom detinjstvu to se zvalo "zumbanje". Nazubane bile su taine fine cipele, kao i tolikih drugih, mnogo važnijih ljudi po svetu, najpre Engleza. Možda je ta formula ukrasiteljska, cipelarska,

uopšte engleska. Onih *sumejkera*, u kojih, za gorkih godina londonskog izgnanstva, radio je Crnjanski. Nemoguće je dopreti do izvora ove paradigmatske formule nepoznatog dizajnera, ali neko je ipak morao prvi po vrhu cipele koju je izradio, utisnuti tu jedva vidljivu fontanu svoje šare. Koja ulazi u zbir osnova tolikih profanih stvari po svetu, pa kad se ne zna ko je načinio Nefrete, ne mora se znati ni autor ovog crteža šilom, raširenog po svuda.

A tamo, na tom domjenku srpskom, u Ritzu, kojeg u svojoj glamuroznosti drži takođe jedan Srbin, Petrović, Lidiya posmatra nastup šumadijskih igrača, što u svome kolu spretni su, slikoviti i likovno zanimljivi, ali ono što njoj pada na um, zanovitost je njihovog stava tokom igre. Primetila je da čitava koreografija ovog folklora odnosi se na ono "od pasa" nadole, noge su žive kao u prvim pokusima Mybridgea, a gore, ta prsa, te grudi, sve do glave, u tako nepomerljivom su statusu, kao da istom telu ne pripadaju. Pa tu se vidi sva ambivalentnost srpskog karaktera, veli mi ona, naoko mirni, a vidi dole, na jugu svoje telesnosti, šta se čini! Svi ratovi, sve neprilike koje taj populus umeo je da izvede u svojoj povesti, uza ono hladnokrvno stogodišnje politikantstvo, biće naučeno od turskih okupatora, eto svega toga u ovoj elitnoj priredbi na podu, carltonski briljantom, sa Potsdamer Platz.

Onde tada srećemo mitskog junaka nemačkih indijanskih filmova, Srbina takođe, Mitića. Sva moja vinetuvska prošlost, kada sam u doba okupacije, u slabo zagrejanoj kuhinji na Zelenom vencu, zaludivao svojih deset ili jedanaest godina podvizima *oldšeterhendovskim*, obnovljena je bila kada sam tu, u Nemačkoj, ustanovio kako njihov indijanski poglavica taj je naočiti, spretni i prilično daroviti glumac iz Šumadije. Uz ovo išlo je, još za Titova vremena, izdavanje za potrebe filmske, našeg krajiškog prostora, onih gudura koje su i u prethodnom i u nedavnom ratu bile stvarni dekor velikih međusobnih klanja.

24 februar

Poznavali smo u detinjstvu bokserskog šampiona koji je, skupa s devojkom, legao pod voz, tamo u Slavoniji. Zvao se kao i junaci jednog stripa, Tarana. Nisam inače nikad otiašao ni na jedan boks-meč, ali znam da je onaj fini starac pored beogradskog ringa, koji je udarao u gong za pojedinu rundu, bio gospodin Plemić. Sad vidim da radim ono što i Braco Dimitrijević, kad obznanjuje slučajne prolaznike kroz naš život. Uz tog Plemića, onda, vrve sva ta beogradska imena kojih nema drugde do u mom registru: Čeda Doder iz električne centrale, gospodin Tatalović, lepi činovnik, uvek namirisan, na časovima klavira u Kosmajskoj, kod gluhe Ruskinje, madame Suhotin. Pa onda debela, oznojena i stara bogatašica koja isto tako želi kod ove profesorice da se oproba na Listu, gospođa Konforti. Nekakav tip, pročelav, sitnih očiju kao u miša, radio je za pultom u raznim radnjama, zvao se

Glišić. Trajanović, Srdić, Despot Lukić, bili su tatini trgovački prijatelji, koji su držali bombonijere, prodavnice stakla i kavane. Ona crvenokosa vrtirepka, koja je hodala sa Nemcima, pa su je posle partizani ošišali, zvala se gospodica Hecl. Jedan lažni Slovenac iz neke radnje, kasnije gestapovac: Ervin Jilke. Krznar je bio Gogić, kraljevski dvorski frizer se zvao Kaćanski, šuster je bio Zalubil. Kraljevići su bili Petar, Tomislav, Andrej. Pa ipak, i po red sveg ovog mog policijskog odavanja tajni, ne mogu da se setim onog uglađenog gospodina, sveznajućeg u pogledu željezničkog ili avionskog reda vožnje, koji je držao agenciju Putnik, tamo pored starog dvora. Petrović, Popović, ili kako? Vidim još uvek kako izgleda, a ime sam mu ipak, bez obzira na moju konjsku memoriju, zaboravio. A svi koji su ga znali kao i ja, mislim da su mrtvi. Baš mi je krivo kako mi se izmaklo to ime, kad sva ostala, manje više pamtim!

Dolazi mi slika mog djeda koji korača dvorištem sa šibom u ruci, nas dva dečačića, ja i moj rođak smo u opasnosti, jer smo napravili nekakav rusvaj u vrtu, ali to što još onda primećujem, to je djedov oštri hod ravnih nogu, skoro ne savijajući ih u kolennima. Danas razumem da, mimo sve strogosti onih njegovih pokreta, dolaze ovi od njegovog malog rasta. Mnogo puta kasnije primećivao sam da kod omanjih ljudi ovakav način hoda nadoknađuje njihovu skromnu visinu. To sam zapazio i kod jednog patuljka.

Ma, kako se zvao onaj gospodin iz Putnikove agencije?

26 februar

Dolaze dva momka zarad filma o Ćebiću. Tako jedan sasvim novi svet obnavlja onaj od pre pola stoljeća. Pitaju kako sam ja to pronašao ovog proleterskog pesnika, pa im kažem da je on pronašao mene. Jer nije otišao kod nekog pisca na glasu, nego se dovu kao na šesti sprat u moju studentsku krletku, siromašnu samo malo manje no što je njegov život tada bio. Sva sila sećanja na to vreme, pred ovim osobama iz neke nove galaksije. Kako Ćebić, uvek uredan i čist, sedi na krajičku stolice, ne želi da uzme ni mrve od mene, ni dinara, samo hoće da razgovaramo, da ustani vi kako se to može napisati knjiga, posebno takva o životu, kakav bio je njegov. Nisam dakle, ja zaslužan što je takav čovek postao, samo sam ga usvojio i posvedočio da ga ima.

27 februar

Dve kratke komedije Ljubića otkrivaju kako nemi film (koga je neko tačno nazvao *gluvim*), umeo je da proizvede, mimo sveg glumačkog preterivanja, sasvim aktuelni minimalizam; u njemu zapravo nema ničeg suvišnog, zadržavajući samo najpotrebitije. To se očituje u fabuli, u sažetosti scena i u kvintesencijalnom pripovedanju, sva kinematografska nagvaždanja došla su

kasnije. Ulica, stepenište, soba, zdvojna, preduzimljivi, opaka, strka, kratke zabune, finalni poljubac, - ono između, zanemareno je. Jer nemi film očito je suprotstavljen životu, makar iz ovog izvlačio svoj jedini materijal. Nemi film je procedeno bivstvo, njegov sadržaj/kazalo, a ne goli tekst.

Današnji ruski bogatuni rado koriste ambijente nekadašnje sovjetske arhitekture, tako što u ove rogobatne zgradurine bez mnogo rekonstrukcija utrpavaju svoju skupocenu bižuteriju. Mnogobrojni uređaji duž ove nepregledne teritorije deluju rabatno, cevi su zardale, sve je nekako olupano, a ipak, zemni gas teče, pretvarajući se u čisto zlato kada se ovamo, kod nas u Evropi, pojavi. Tako se stvara nekakva montaža-atrakcija ruskih građova danas, kao *staroe i novoe* iz dvadesetih godina, pa Lenjinov spomenik još uvek stoji na trgu, a u obližnjim salonima uparađene bogatašice onduliraju svoje pudlice. Sve je kao u nekoj satiri Eizenštejna, samo još nije grunuo plotun sa Aurore. Ali toga će sigurno biti.

28 februar

Gоворити против капитализма и njegovih negativnih reperkusa danas više nije nikakav novum, па je preterano angažiranje, televizijsko, oko sličnih Žižekovih formulacija. Daroviti eseist, posebno kada ima šta da kaže o filmu, on ipak, uza svoj užaren lenjinizam podložan je stalogenoj analizi, potrebno je samo pažljivo posmatrati svaki njegov nastup. Jer mimo hektičnog tona, karakterističnog i za one koji nemaju šta novo reći, on svojom gestikulacijom pruža obilje podataka za neko promišljanje iz njegove vlastite nauke, lacanske. On se naime svakih pola minuta hvata za nos, pa makar mi neko šapuće da bi to bila instinktivna reakcija korisnika kokaina, ja u ovom ipak vidim jednu metaforičnu formulu. To može biti znak preobilja njegove potencije, ali i neurotičnog buntovništva onog što go izleće na stadion.

Šta sve nije Haneke ufao se da koristi u svom prethodnom filmu; da neočekivano dugo drži skoro ukočen jedan kadar, da dijalog glumaca intenzivno ometa tekstom i slikom koja dopire sa televizije, pa da u ključnoj sceni prikaže rasplet među glavnim licima iz takve udaljenosti da se niko od ovih ne može raspozнати!

1 mart

Osamnaest godina Berlina. Bilo je, 1995, na ovaj dan, sumračno, sivo i u svoj onoj magli nepoznatog, dok nas famulus naših domaćina vozi u Mommsenstrasse 59, na treći kat, gde bi se iz susednog doma još uvek mogao čuti dah davno isčezlog slikara Heckela. Preko puta bila je benzinska pumpa u kojoj se i u pola noći mogla kupiti boca vina i komad kruha, a vodio ju je nekadašnji biciklistički as, prijatelj Bennov. A oni, i B. i Irena, ionako su bdeli nad prvim našim danima, budući na stanu samo tri kuće

dalje, u broju 56. Sada je sve drugojačije, njih dvoje su u mnogo skromnijem stanovanju iz Pestalozistr., gde moj dragi prijatelj ne zna više da li se obrijao ili ne, a njegova druga pati jer je izgubila životnog sagovornika, Lola leži na ruskom groblju kraj Tegele, a ja, ja sam takođe negde drugde, pri planinarski strmom visu mojih godina, na alpskom masivu Meineke.

4 mart

Trebalo bi da bude tako, da dirigentove geste podudarne su sa notnim pismom, koliko je to u te dve tako različite domene, uopšte moguće. Ali ko posmatra Kurta Masura, može mu pasti na pamet da to što vidi sasvim je odvojeno od onog Beethovenovog teksta, jer potezi te mudre staračke ruke idu sasvim mimo, bivajući u sferi neke galaksije, nedostupne slušateljevom uhu. Iz ovog se mogu izvesti i širi uvidi; većina ljudskih gesta ne poklapa se s onom prozom koju bi trebalo da podrže. Nema prevoda između ova dva jezika.

5 mart

Izgleda da u pojedinim režimima postoje skriveni podrežimi, neka unutrašnja *paralelna akcija*, većinom retrogradna. Tako se, zahvaljujući napokon osveštenim pojedincima, otkriva najzad niz ljudskih neprilika šezdesetih godina, ovde, u Nemačkoj, i pod recimo demokratskom strukturom, Adenauera. Tako postaje vidno ono što su doživljavali mladi ljudi oslobođenog Zapada po posebnim institucijama, navodno vaspitnim, i uvek pod kapom crkve, bio je to zapravo jedan atavizam, nekakav produženi fašizam, u malom. Sada se hodočaste ove srednjovekovne utvrde, memlive tvrđe i monaški kazamatni, mesta torture mnogih mladih duhova nemačke zemlje, kao što se odlazi na podvorenje pepelu Auschwitza. Onda izgleda ponešto jasniji bunt čitače jedne generacije, koji je eksplodirao baš na kraju te decenije.

Nije sve ni u lavici za klavirom, Marti Argerič, evo kako izvodi svoj let vilinog konjica, Mozartom, krhkia i samozatajna Maria Joao Pires.

Da se u toj rogobatnoj Rusiji javljaju eskadroni prefinjenih muzičara, najpre klavirista i violinista, a da nisu baš svi iz Babeljeve Odese, pratim to godinama s čuđenjem. Tim pre moraš se pitati kako u ovom nacionu, gde još ni Puškin nije pronašao dvuh strojnih ženskih nog, kako je upravo u toj zemlji mužača i tek po koje grofice, nikla maestralna umetnost baleta, koja već više od stotinu godina prekriva svojim labuđim plesom sav globus. Nije valjda sve bilo samo u umilnoj muzici jednog androgina, pa onda u importu onog madioničara sa Zapada, Petipa. Više bi to bio znak da su u ljudskoj vrsti pohranjene sve mogućnosti, treba ih samo, sticajem povoljnih okolnosti, izvući iz iskonskog bunara čovekove subbine, Josifovog.

6 mart

Autorska knjižara na Savignyplatzu postavljena je tako da preko nje, stvarajući silnu buku, tutnje vozovi S-linije. To slušaocne nečijeg čitanja dovodi u položaj skrivenih po skloništima protiv bombardovanja, onako kako ih je u londonskoj podzemnoj crtao Henry Moore. Tako pisci i njihovi sve redi čitaoci zauzimaju odgovarajuće mesto u današnjem svetu, bivajući stanovnici nekog azila, pribježišta, skromne zbrinutosti po zamisli Adornovoj.

Koliko god uzimaо u ruke prevod Musilove knjige, objavljene kod Keršovanija u Opatiji, nisam nikad obratio pažnju na to da je ona zapravo štampana kod Radiše Timotića na Obilićevom venцу, beogradskom. U onom malom pogonu iz našeg nekadašnjeg susedstva, koji je davnih godina štampao i moј časopis, u čijoj blizini bio je bioskop iz mog detinjstva, sve samih mesta tolikih ranih uzbudjenja, a ovo je ipak jedan od najuzbudljivijih uvida, otkriće jedinstva mesta nekih, za mene najbitnijih bitnosti. Treba pomno čitati impresume, makar bili tiskani najsitnjim sloganom, jer u njima nalazi se, bar u malom, to što i u glomaznim enciklopedijama.

7 mart

Nije dakle, Baltik samo u onim barokno-secesijskim gradovima, pomalo oronulim a divnim, sad gledam taj prikaz zemlje Letonije, gusto zelene, sa njenim vukovima, šumećom vodom i potpuno srpskim vukodlacima, u sred čega jedna gospa pred svojom drvenom kućom veli da oko nje nema kamenja. Ima bundeva, veli, ali nema kamenja. Eto prve zemlje bez kamenja, kao kad bi se reklo da ima neke zemlje bez zemlje!

8 mart

Moj minimalizam ima duboku tradiciju, ne samo po sitnurijama koje sam skupljao u detinjstvu; najvažnija igračka bila mi je "selo", vrećica s mnogo kućeraka koje trudio sam se da poređam po trpezarijskom stolu, između ručka i večere. Ali to već spada u rane "artikulacije" i u puerilnu taksonomiju. Ali stvarni poriv za opis praznog prostora pada u 1951, devetnaest mi je godina, pa posmatram stepenište kuće u Zmaj Jovinoj, kamo smo se upravo doselili, zapravo onaj efekat kad neko dole u prizemlju pritisne taster za osvetljenje. Ti gelenderi, njihove senke, dubina koja zjapi između stuba, sve to čini mi se u taj mah kako bih ovo morao nacrtati, fotografisati, ne znam ni sam šta ni kako. A to delo u nastajanju, nikad nastalo, ipak sam nazvao *Neko je upazio svetlo u prizemlju*.

Izgubila su mi se dragocena sećanja iz boravka u vojsci, a znam da je, u prvotnom dodiru sa tim "narodom", uniformisa-

nim, zbuđenim, nesmajnim, bilo silnim zanimljivosti, duhovitog jezika, goleme otkrića o bivstvu ljudske vrste.

9 mart

Postaje mi jasno zbog čega godinama mimoilazim muzejsku zbirku Käthe Kollwitz, tu u mom susedstvu, kada sada razgledam neke njene crteže, mahom ženskih likova, pogruženih do boga i do skoro plačljivosti nekakve. To stoji i na njenim kipovima, makar u Barlacha i prosjakinje su nekako vesele i svojih širokih gesta. Tako mi je u poslednje vreme dosta i te, sve dosadnije neuroze, redovne u junaka Woody Allana, i njega samog. Pa nije sve u totalnom minusu, makar bio kratkovidi, prepametni Jevrejin, mizernog telesnog sastava, napunjeno svim vrstama frustracije, dosta mi je tog, makar i duhovitog jamranja po životu, a usput, pokupili smo mnoge lepotice u svoj krevet, svetska slava nam je ispisana na prvim stranicama novinskim, a sa vrha palete koja gleda na Central Park, pogled ni u kom slučaju nije sasvim tragičan! Jasno mi je da umetnost živi od tragike umetnikovog života, ali ohani malo, ne postoji više ni jedan psihijatar koji bi mogao da sazna nešto novo o njegovim duševnim jadima, i na tom nesrećnom bečkom profesoru najahali smo se do ludila, pa šta ako ispuštamo svaki predmet, ako se sudaramo s ljudima na ulici, ako brkamo svoje veze, datume i svoje uvek komplikovane ideje, sredimo se već jednom, stari smo za tako šta!

10 mart

Čovekov pogled ne može da obuhvati sve što "vidi", njegova pažnja, htjenja, intencije, biraju šta će od toga svega zapravo videti, a šta ne. Tako ljudski vid jedna je opštost sa mnogo neodređenosti. Baš onako kako i njegove geste nemaju neku čistu specifikovanost, šta sve može značiti jedan isti pokret njegove ruke!

12 mart

Ne samo Bob Willson, sada već i mnogi drugi osećaju kako je opera jedno od retkih područja iz prošlosti, gde se mogu naćiniti čudesne inovacije, u dekoru, tehničkim intervencijama i opštoj rediteljskoj postavci. Mislim da to dolazi otud što smo se našli u vremenu jednog novog manirizma, kome idu na ruku flašgordonski mehanizmi i opšta sklonost vlog mladog sveta prema svakoj vrsti mešavine. Tome onda treba dodati kuražnu upotrebu operskih junaka, ne više posebno naočitih, naprotiv. Stvara se skoro nekakav model antiheroja ili kontraheroine, kakva je ova krhka devojka, neviđena do sada Violeta, iz *Traviata*, u Ex an Provance.

Koliko sećanja izvlači jedna jedina reč, ili dve! Moj dragi isčeli Gorjane, tako bih vas rado pitao otkud vam je u prevodu Musila iskočila ona sitna floskula "krik mesa", jer sam siguran, da ionako potrebna za svrhu pišćeve rečenice, došla vam je, kao i meni, iz naslova davnog filma, prikazivanog u doba mog dečinstva i naravno, za nas decu, zabranjenog.

Leipzig, 14-15 mart

Treba biti pažljiv u ovakvim gungulama kao što je ta, sajamska, psihogram čitave populacije leži onde kao na dlanu. Ima naravno osoba koje se loše ili teže kreću, one izazivaju gužvu. Ali oni drugi, sasvim "normalni" subjekti, šta tek kod njih nenormalnog ispostavlja se! Kad stanu kao ukopani, pa zijuju u nekom pravcu, u punoj dekoncentrisanosti, čovek pomisli da naša rasa sastoji se od samih neuravnoteženih lica, zapravo ludaka. Sajamska priredba, osobito ova sa knjigama, to je skup ludaka, izbezumljenih tipova, hysterika, apatičnih bića, danguba, svrzikapa, karnevalski nakindurenih klauna, a najpre grbavaca sa idiotskih ruksacima na leđima. Onda dolaze školska i pretškolska deca, koja svojom jurnjavom dopunjavaju rusvaj. Velim da je to mesto kao poručeno za svaku lacansku ili nelacansku analizu.

Postoje čitavi krajevi po Leipzigu, s nekada vrlo lepim kućama, ne naročito zapuštenim, ali napuštenim. Cele ulice leže u svom hiberniranom miru, nigde traga od nekog bombarderskog rušenja, jedino neoprani prozori govore da onde nema nikoga. Kamo su otišli ti ljudi, nejasno je. Treba možda nekakva sasvim nova generacija da shvati kako vredi ponovo živeti u gradu где je Bach orguljao, a rodio se Wagner, gde su isprodukowane žute *Reclamove knjižice*, a Dimitrov odneo pobedu nad fašističkim svodom. Svejedno, te napuštene vedute čine jednu sceneriju, neviđenu po utisku, potpuno artificijelnom, po zamisli De Chiricovoj. Leipzig, bar po nekim delovima, metafizički je grad.

16 mart

Za *Mixed Media* dolazi u obzir vatikanski strip: kako nisu znali koji od nekoliko kandidata postaće papa, a međusobno svi redom su različite građe, tamošnji krojači učinili su onoliko veličina bjele odjeće za budućeg poglavara, pa kome bude! Prethodno su televizijskim kamerama bile izložene sve redom kutije jedne iste Petrove uniforme, kao i svih, ne znam koliko pari crvenih cipelica, u svim portretnim brojevima.

17 mart

Postoji u Berlinu još nešto kuća, u kojima može se slušati privatni concert, kao u doba Mendelssohna. Tako je i sa Fessmannima, iz ulice Helmstedter, sa muzičkim domjenkom kod njih.

Ima tome devetnaest godina kako sam bio prvi put u ovom domu, četvrtina života! Možda sam raspored prostorija ispremešao u svojoj memoriji, pa samo ono osnovno, što i ne pripada nekoj stvarnosti, dakle "mesto", to traje i dalje. A baš ovo, mesta, nepostojeća su tvar, ona lebde onde gde stoji samo ta i ta trpeza, taj i taj koridor, sa svojim vratima, stolicama, kvakama i čivilucima. Zato ja mesta svoga sećanja ne posećujem neposredno, nego preko njihovih predstavnika, izraženih ovom ili onom prostorijom.

18 mart

Jedan moj davni poznanik, Sl. Jovanović, prevodilac Henry Jamesa podseća u svom, takođe davnom predgovoru, kako ovaj pisac očito je uticao na Prousta. Pa mi se sada, ako ponovo čitate *Ambasadore*, čini da je američki autor čak previše sofisticiran za takvo jedno poređenje, osim ako se Proust ne uzme kao neka blaga profanacija njegova. Mnogo je jasnije da je odande izašao Joyce. Proust, sa svom svojom kovrdžavom rečenicom skoro da je plošan prema teškom baroku, pisanom onda i onde, u Americi.

Anna Prohaska peva svog Purcella i svog Monteverdia na peronu željezničke stanice Berlina, u šumama onde, pored grada, u po kojem kafiću, najzad, što je možda, pravedno, u ludnici. Tako ovim pokazuje se kako muzika/umetnost ima u sebi konvulzije saobraćaja, svoju prirodnost, svoje alkohole, i naravno, svoje sumašedstvo.

21 mart

Otkuda sve one plastične posude u zabitnom blatnom selu Afrike? Već je i pre bilo toga, sva ona nesrećna populacija tog kontinenta služila se nađenim otpacima evro-američke civilizacije, po obalama, a nekad i u sred prašume: zardale konzerve, kapetanske epolete, kojekakve đinđuve, bačene ili otete u nekom sukobu. Ali ove raznobojne vangle, kao svakodnevno sredstvo afrikankinog kućanstva, mahom obavljanog pod vedrim nebom, to je ipak nekakav poseban pojav, ne samo pod pitanjem kako su onamo dospele. Ima u njima najpre one neočekivane, skoro bestezinske lakoće, a potom, što Afrikancu sigurno prija, šarene su.

22 mart

Jedva jedva shvatam da taj surovi film koji gledam odigrava se u Rumuniji. Jer mračne okolnosti između dve susedne porodice, teška violencija u njihovih članova, nesrećne pojedinosti iz njihove skupne prošlosti, ljupka divljina prirode, konji, noževi, uopšte oružje, jedna stara gospođa na štapu kao kraljica ovog područja, druga koja ne ustaje iz kreveta i samo joj se krči čuju,

nemi ples muškaraca u crnom, nalik nekom vojničkom ritualu, svadbe i ukopi s podjednakom žestinom učesnika, sve to moglo bi se događati i drugde, negde na Korzici, u Makedoniji, na Kosovu ili na pustama Mađarske. Onda shvatam, ovaj sadržaj oviđa se u zemlji filma. Jer ma kako prizori bili naizgled "realistični", oni su, kao i uvek u umetnosti skupljeni, stisnuti, sažeti, po radnji, a potom, po ambijentu. Jer postoji ova dragocena zemlja kinematografske radnje, koja je tu da nas, ostale, izvan tog područja, rasutih po zvaničnim krajevima sveta, pouči i upozori. Prikazujući nam naš vlastiti život, bez obzira kako opipljivo, na jedan izdvojen, uvek pomalo apstraktan način.

25 mart

Kad Goebbels, kod svojih dogmatičnih govora mnogo mlatara rukama, najpre se može pomisliti da je to nekakva njegova propagandistička gimnastika, naročito kad onom levom rukom izvodi čitav balet. A zapravo, sve te manuelne radnje verovatno treba da nadomjesti žalosno stanje njegovih nogu, koje patrljci su jednog kripla.

26 mart

Da li je moguće da jedan jedini susret, onaj pred kazalištem u Zagrebu, nadoknadi sve što sam propustio u dodirima sa Žmegačom i njegovom neuporedivom pameću! Ma kako to kratko viđenje bilo puno emocija i međusobnih hvalospeva, koren leže mnogo dublje, to mi svedoči čitanje njegove najnovije knjige, gde mimo svega evropocentrizma, najvažnija je potvrda onog što me prati već šezdeset godina: pomisl na artificijelost života, na veštačko, izmišljeno, onaj konstruktivizam kojim se čovekovo bićeodeljuje od prirode "koja nije njegovo delo". U meni, kao i u ovom mudrom starom čoveku leži istovetna zamisao da prava stvar nalazi se mnogo više u onoj sredini, između, na tlu *mixed-media*, gde se i to što je "iskonsko" ili "prirodno" prevlači na stranu kreativnog, "umjetnog", stvorenog. A potom, ono što je najvažnije, mislim da i profesor ima i meni blisko shvatanje: sve što je istinsko i "pravo" u filozofiji, shvaćenoj kao nešto takođe *prirodno*, ima, pokazuje tako svoj dragoceni beletristički oblik. To se može utvrditi ne samo na Nietzscheu, nego i na Hegelu. Mišljenje je isto što i biljka, cvet, ali da se ovaj razbokori potrebna je njegova pesnička potvrda u stihu Gertrude Stein. Zato nije važno samo kako se filosofska misao u poslednjih dvesta godina dovinula do svojih zanemarenih tema, rasprave o običnim stvarima života, već tako što je još od Platona, sačuvala svoj artificijelni, beletrizovani jezik. Žmegač i ja vam tvrdimo da je svet dragočiji, ali ne samo zato što ga treba "različito tumačiti", pa čak ni tako što "ga treba promeniti", on je drugačiji jer je već drugačiji, već promenjen (zato što je ljudski), treba ga samo osmotriti drugim očima, bile one Bretonove ili koje druge. (U vagnerijanskoj pomami oko godišnjice, Žm., kao uostalom i jedan inte-

ligentni nemački pijanist, ističe kompozitorovu vezu sa Bakunjinom, uzimanje u obzir Marxa, skoro levičarski njegov stav u pojedinim vremenima, sve nasuprot onim okorelim fašistima iz Bajrojta.)

28 mart

(čitajući nešto o Krleži) Ne znam zašto reč "barunica" uvek vezujem za nekakvu krinolinu. Ne valjda samo zbog bliske reči "paunica"; siguran sam da u "barunici" neminovno krije se nekakvo kuge, pa dakle da se njen inkarnat, zapravo ono najdragočenije u njemu, krije pod tom kupom, nalik kupoli Michelangela, na Svetom Petru. I da li je moguće, da mimo sve onomatopejske strane problema, pojedine reči imaju u sebi to: čistu slikovost, lišenu asocijacije, natruha iskustva itd, no upravo samo i jedino sliku koja je u potajici tamo negde između slova jednog izraza.

31 mart

Još nešto iz te regije: Darko Tatić. Šta je sa tim duguljastim neurotikom, prilično darovitim, a razbijenim kakvim sve privatnim i ostalim turbulencijama? Da li je za njega jedna prijateljica govorila kako je "previše intenzivan"? Sa Darkom me vezuje davni projekt *Hladan tuš*, Majakovskog, koga sam delimično preveo, a on ga režirao u nekoj amaterskoj verziji, tamo na vrhu stare kuće sa početka Balkanske, gde je u prizemlju bio bioskop *Luxor*, nekad. Otac Darkov, poznati arhitekt, izradio je onu slikovitu ogradu na Novom groblju, ogradišvi grad mrtvih od ovog našeg, gde smo još živi. Pamtim atelje tog, takođe nervoznog, uvek raščupanog graditelja, čini mi se negde oko Slavije, taj prostor pretrpan nameštajem, radnim stolovima, svitcima projekata, kao nekakav beogradski kabinet, kaligarijevski.

Ceo život progoni me miris djedovog vrta, tamo u Novoj Građiški, jer i kada bi se izdvojili svi mogući izvori onog što je onde vonjalo, rahle zemlje, izabranog cveća, zimzelena, inostranih hortikulturnih preparata, još uvek bi ostalo ono nešto gorkasto a zamamno, što mi je mirisalo u detinjstvu, posebno, samosvojno i neobjašnjivo.

Makar drugi, muzički razlozi birali lica jednog simfonijskog hora, ipak, i po toj slučajnosti uspostavlja se onde ta tako reprezentativna galerija tipova, enciklopedijski odbir fizionomija, kao sa stranica neke antropološke povesti.

1 aprił

One zadarske zime (1959-1960), u artiljerijskom učilištu, preko puta trikotaže Bagat, na bregu. Masa tipova u istoj četi. Slo-

venački inženjer, rigidan, zatucan, veliki košarkaš, takođe Slovenac, a ukrao pušku nekom nesrećniku, da nadomjesti svoju, jedan beogradski dripac (veli: *Pa dosta su pristojni ovi, da kažem Hrvati!*!), još jedan, kepec, od onih što ne savijaju kolena da budu veći, - a drčan, larma po hodnicima, sudija u rukometu, moj Stevan, pun čireva na vratu, ubogi Makedonac, plašljiv do boga, još dosta onih što su masa, pa čak i u nekoj nenormalnoj memoriji ne ostavljaju traga. Oficiri mahom Srbi (Obradović, Majkić), kao što će potom u Prizrenu biti sami Dalmatinци (Maglica, Družeta, Marin). Nedeljni ručkovi u kavani na obali, sa posebnom atmosferom mladeži puštene s lanca kasarne i ispod ruke komandanta, zapravo izvanrednog tipa, takođe katkad s nama za istim stolom, žena mu bi u ludnici. Onde se pravila *maraska* od tamošnje višnje, evropski poznata.

(Kako se u gustom simfonijskom tkivu Mahlerove Pete, probija ritam valcera, - da se zna odakle smo!)

3 aprił

Moje bavljenje "na filmu". Masa zanimljivog sveta, pedesetih i šezdesetih godina. Originalnih, katkad primitivnih a darovitih, "čistih Srba" po postupcima, obrazovanju i opštem ponasanju (Živanović), izvornih, često gorkih dokumentarista (Ž. Ristić, Krvavac, Škanata), osobenih, vrlo emotivnih (Čengić), čistih genijalaca (Saša Petrović, Makavejev). Radeći s njima upao sam u onaj svet srpsko-bosanskih filmskih ekipa, predanih u celodnevnom poslu, uz tadašnje skromne tehničke mogućnosti, pa potom kavane, razuzdanost, devojke. Gde me sve nije bilo, među riječkim kurvama, izluđenim učiteljicama sa srpskih planina, u dubini bosanskih rudnika, uz umorne udarne izgubljenih iluzija i sa po kojim finim gospodinom iz bolje kuće, a sve jedno darovitim. Na ko zna kojoj dubini rudnika Breza, sedim na uglju pored čoveka sa novčanice, Alije Sirotanovića. Za stolom svoje rovinjske kuće imam Liv Ullmann. Drugujem sa Andžejem Vajdom u nekom stanu prijatelja iz ulice Skadarske. U ono doba trajalo je beskonačno da se pripremi jedan kadar, tako u stolici scenarista ili savetnika istrajavam dosadu, gledam ovaj svakojaki svet, i dalje odrastam. Ulazim u građanske kuće koje iznajmljuju stan za pojedinu scenu, sedim uz neke svetske zvezde, gore, u filmskim šupama Košutnjaka, čavrlijam sa novinarima, producentima, po kojim čestitim političarem koji voli bioskop. Zapravo ne radim ništa, jer napisati dijalog za jedan film to mi je šala, pa tako ceo nekakav period džabalebarim, lenjstvujem, stajnujem u nekom svetu, izmišljenom, često trivijalnom, katkad ludom. Uveliko tu upoznajem sopstvenu naciju, meni dugo nepoznatu. Pa ja do svoje odrasle dobi nisam kročio u Srbiju izvan Beograda, kao što nisam zagazio među stvarne ljude te zemlje, mimo mog uskog prstena, porodice i najbližih prijatelja. Napokon shvatam da prijatelji i obitelj, to nije nikakav narod, to su samo obitelj-prijatelji, sve drugo je izvan. Pa osim one marve po vojničkim kasarnama, ova druga simpatična stoka, filmska, tek

ti mi otvaraju jedan etnografski album, dragoceniji no što su spisi Cvijićevi. Filmski narod, dakle tonci, skripterke, rekviziteri, svi oni imaju nekakav poseban jezik, i beskrajno primamljiv humor. Zato što su i oni iz svojih, mahom ruralnih izvora, popadali u nekaku sferu što ih je za prvo vreme prevazilazila, trebalo je opipati sav taj mehanizam jedne visoko civilizovane tehnike, a ostati u sopstvenom duhu ovčara sa planine. *Divan svet i svita*, Jesenjina, i takođe s nečim pesničkim u sebi. Gledan sam od njih katkad sumnjičavo, nekad sa simpatijama, kao da je u taj posao mogao doći samo po koji mangup, lumper, skoro baraba, a ne kakav gospodičić koji piše knjige. Jedan prijatelj zvao ih je, po zasluzi, pikvikovci.

4 april

Još o statistima. U filmu koji prikazuje život neke redakcije (kao i u policijskim biroima) uvek je potrebno više lica koja, sa papirima u rukama, muvaju se onamo, izlazeći iz pojedinih soba, prolazeći koridorom, pa kasnije ponovo nestaju iza nekih vrata. Tako u jednoj seriji zapažam čoveka u plavom puloveru koji, upravo zahvaljujući tom puloveru mora biti zapažen za razliku od većine drugih, on je statist s nekakvim obeležjem. Po svojoj ulozi, on inače ne postoji, statisti su najmljeni da ne budu, da ih ne bude. Da samo načine dodatni decorum radnji, a da kao ljudske jedinke već unapred izbrisane su sa spiska živih. Svejedno, tog stvora u plavom puloveru ipak promovira slučaj njegove odeće, on, u to malo kretanja iz sobe u sobu, pa natrag, nekako preživjava tok ove drame, ovog filma, ovih sećanja.

5 april

Začudujuće je mnogo ptica u radovima nadrealista, kako kod Ernsta, tako kod Cornell-a. Orlovske glave nataknute na ljudska tela, slepi miševi, senke udaljenog jata, možda lastavica, pagaji, neobično mnogo papagaja. Od toga stvoreni su collagi koji pokazuju sjedinjenje ljudi i predmeta, pa potom, čoveka i životinje. A ono između ljudskog stvora i anđela, to je ptica. U poslednje vreme imam samo malu proletersku družinu vrabaca na balkonu, koju uredno hranim, to je moj azil za disidente neba i za populaciju nezaposlenih njihovog roda.

6 april

Na ovaj dan, 1941, pošto sam prethodnog napunio devet godina, sišao sam iz dedine kuće, novogradiške, u park ispred, da mu na kiosku kupim *Politiku*, - koje više nije bilo! Tog jutra pale su bombe na Beograd, a u mom beogradskom susedstvu, u ulici Kosmajskoj gorelo je skladište tog štamparskog papira. Iz našeg stana na Zelenom vencu video se ovaj crni oblak gareži, kako ga je otac, tamo probuđen od bombardera, video. Deda je onda os-

tao bez svojih novina, a mi ostali bez nekog života sledećih godina. U ledenom aprilskom zraku Nove Gradiške promicao je sneg.

7 april

Čujem da u Jordanu, gde inače postoji najveće tržiste oružja, jedna američka tvrtka konstruisala je čitav park-učilište, po kome, uz uverljive makete pravih objekata, mogu se mladi junaci vežbati za svoje napade na benzinske pumpe, policijske stанице i ambasade. Vele da je tamo, u pravom duhu mixed-media, predviđena svaka sličnost, pa osim živih ljudi, "žrtava", drugo je "kao pravo". Čak su uvedeni i mirisi rata, vonj nagorelih kuća, konja i ljudskih leševa. Tako uređen je još jedan od paralelnih svetova, mali veštački svet rata, terorizma i revolucije.

8 april

Nastavak aprilske hronike 1941: gungula u parku, kod proglašenja ustaške države: obara rulja spomenik kralja Petra prvog, od olova je, otpile mu glavu. Stožer je s druge strane parka, odmah do kuće u kojoj rođen je profesor klasične filologije Miloš Đurić. S ove strane naša familija u zbegu kod suseda, sudije Mesića. Krije on srpski živalj u zao čas, a potom odlazi preko puta da položi zakletvu Paveliću. (Pitao sam jednom Stipu Mesića jesu li rod, veli da nisu.) Metež se stišava za neko vreme, mi se vraćamo u dedovsku kuću. Mati čak putuje u Beograd da tamo sretne oca, živog i zdravog, koji, mimo nemačkih tenkova, piće pivo kod "Balkana". U dede pojavljuju se naši poznanici, kumovi, sve beogradski ljudi, zalutali između dva fronta; pošli su da ratuju, a onda se sve skršilo, pa masnih košulja, u uprđanim civilnim odelima, banuli su, njih dvojica, ne znaju kud će. Baka im spremila kupku. Mati se vraća, mi se takođe, ne zna se kako i sa kakvim ispravama, spremamo u Beograd. Deda vadi puške iz ormana ako rulja navalii tokom noći. Posle ih baca u bunar. Sve je u bunaru! Uskoro će i djed-baka, deložirani, nekako dospeti do Srbije, ja i mati prolazimo kontrolu kod Zemuna, eto nas na Zelenom vencu!

13 april

U furiosumu oko Wagnera (200 godina), različite verzije Walküra, recimo, sa pevačkim divama, debelim, mršavim, precvetalim itd, otkrivaju kako jedan isti Siegfried i njegova *mila gera* uvek su drugi, drugojačiji, te onaj kojeg bi imali predstavljati, tek tako otkriva se da zapravo ne postoji. Ne postoji ni bilo koji drugi subjekt, namenjen da živi na sceni, jer je promenljiv, sve sami derivati, alternacije, ostajući samo kao vampirska tvorevina, duh. Drugo je kod čitanja, gde svako ionako konstruiše svoju Karenjinu ili Ulrichu ili Rogožinu, ali u ovom živom kor-

pusu glumca-pevača, tako klizave vanjštine, tek tu očituje se belodano: naši su junaci osobe sa onog sveta, ili zapravo nisu ni od kuda.

14.april

Podovi u ulici Strahinića bana, u ono davno doba, šezdesetosmaško. U onom malenom prostoru gde pridošlice nemaju gde ni sesti, te tako polegnuti smo po nekom, već sam zaboravio kakvom tepihu, čak i po uglovima, naslonjeni na zidove. Ne mislim odmah na te lepe device što su mi onde, po tom podu, otkrivaće svoje čari, nego na ovaj moj svet, pesnički i kojekakav sličan, posednut u tom tesnom konventu. Čitava grupa slovenačka (OHO), razbaškarila se onde kao u biblijskoj štalconici, jer su zapravo tu, iz te kućne redakcije, za beogradski publikum bili rođeni (časopis ROK u ono doba). Najbučniji Matanović, zapetljani Zagoričnik, čutljivi Rupel, već odmah samosvojni Šalamun. Jedan policijski špiclov iz susedstva sumnjičavo posmatra moje goste. Mladić iz partera, od oca sprovodnika spavačih kola, govori sa "č" kao svi iz predgrađa (*Doči ču!*). Pa glumci, reditelji, teatarske dive. Na malenom gramofonu Ćirilov tu, na podu, pušta sa ploče HAIR, to je beogradska premijera ove muzike, kojoj sam i sam, potom, dodao po nešto. ZM mnogo je pio, Vib ispovedao svoje ljubavne jade, AP došao da pozajmi sto dinara, Paro je u sred noći promovirao neke svoje teatarske ideje, Mark Berns pio je samo čaj, *Borja, Borja, kofe, eto smert!*, i tako dalje, onda opet ženski bataljon, jedna usplahirena devojka baca na mene u sred noći budilnik, moja kućnica Bella laje, jedna nedorasla cura donosi mi na dar voće izdajničkog oblika, ne razumevajući šta to znači. Na jednoj kuhinjskoj dasci, ponovo tu, na tlu, Marina A. gađa nožem ona mesta između raširenih prstiju. Ljuba S., prekrštenih nogu po turski, telefonira sa Fromom. Jova Rašković, pre nego što je poludeo, Peter Urban sa ženom, *Wie unsere Klaviere*. Mašićeve fantasmagorije. Tucić pretura po ladicama. Olga H. možda doveđe Bibi Anderson. Jedna dama prevrnula me u jarak sa svojim minijaturnim autom, negde pod Avalom, leči me otac gospođe M, Ru mi donosi cveće. Nepojmljivo mnogo događaja na malenom trgu tog vremena, na 25 kvadratnih metara, sa jednim pervertom-fotografom preko puta koji to možda sve snima. Pri prozoru uski sto, po njemu prve stranice *Turora*, u dvostruko zgradi obližnje tvornice stakla gladuje Bora Iljovski, često u dvodnevnoj komi. Čuju se lavovi iz zoološkog vrta i tramvaj iz Tadeuša Košćuškog. Inače tiha ulica, sa kestenovima. Gore, na spratu, mali *trg M*, Campidoglio naše mladosti. Sve popločano našim dušama, i možda još nečim.

15.april

Olupana hala neke radionice, gomile stolica kao u Ionesca, pokidane mašine, klupe, prašina, muškarci u crnom, žene u belom, prestrojavaju ih (Janco), izvode malo gimnastike, igraju val-

cer, sve odigrava se mahom nemo, katkad se čuje koji glas, ima dosta bradatih, starih, pod kačketima, u kaftanima, u maramama, pregleda ih lekar u uniformi, po nekog premeravaju školskim lenjirom, učiteljica ih uči engleskim nazivima za usisivač i vrtne škare, po nekom od lica nešto pišu, na obrazu jednog ispisuju SERB, film se zove *OTOK ELIS*, rediteljice Meredith Monk.

Makar da ona skupina ljudi, nalik sportistima, mahom u belom, trčali preko jedne livade, penjali se po lotrama, promicali ispod magistrale, stajali postrojeni u nekoj učionici, potom istrcali iz nje, - sve zarad jedne televizijske špice, - ipak, u tom sitnom happeningu kao da se krije još nešto, neka mala fabula, sa mosvojna i vizuelno uverljiva, jedna mixedmedialna priredba prvog reda.

16.april

Kada smo u prošlom novembru putovali iznad Massa Maritima, mogli smo dole, po obali, videti poređan silan pakung belog Michelangelovog mermara, isečenog kao ovčiji sir za trpezu nekog golijata. Sada, međutim, saznajem da se u toj fabuloznoj Carari, pre stotinak godina zacario bio anarhistički pokret Italije, ona samosvojna kropotkinska udruga, koja je crno uzela za svoju boju. Pa eto nekakvog crno-belog filma, stvorenog slučajem ili, ko zna, nečijom metafizičkom, kabalističkom zamišlju.

17.april

Kad savremeni stari ljudi imaju problema kod oblačenja i obuvanja, postoje dva razloga, najpre što su im odrvenela stopala i kolena, a potom, jer je uvedena mizerija plastičnih materijala u odevne predmete - pa su te stvari odjedanput previše lake, ili nesavitljive, ili gnusno ljigave.

18.april

Muči me pomisao na onaj materin sobičak iz ulice Zmaj Jovine, u periodu 1954-74, delom u parketu, a ostatak u jeftinom teracu, kuhinjskom. Taj budžak pripadao je ionako malenom stanu u kome još bila je moja soba sa klavirom utrpanim na sredinu, i sa jednim brakom, sasvim idiotskim. Leži dakle moja mati u onih četiri kvadrata s druge strane kratkog hodnika, osluškujući ljubomorno moje erotске eskapade, pa uza sve svoje more, ostavljene supruge, na ivici siromaštva, ko je mogao smestiti tu nesrećnu dušu u ovaj građevinski konglomerat, namenjen pokornim građanima socijalizma! Trebalo bi sada navesti sva osta-la mesta gde je ta, katkad usplahirena žena (skupa samnom) prominula kroz košmar beogradski, u nizu od pedeset godina. Onaj boravak uz pivaru Bajloni i njen opojni zadah na hmelj, sumračni stanovi iz Kneginje Ljubice i Kosovske, čuvik iznad Save na

Kosančićevom vencu, nesrećna komuna sa rodbinom u glomaznom a olupanom stanu iz Pop Lukine, neorealističke verande Čika Ljubine, mitski Zeleni Venac! Gde sve nije ta luda gospa vukla za sobom svoju, i često moju sudbinu, da se napokon nađe u toj rupi, konstruisanoj jedino za nesreću i potlačenost bića, onog sustava. Šta je činila ona u tom zakutku života, dok sam ja ludovalo po tom gradu avangardizmom svoje mladosti i laganim sazrevanjem svoje pismenosti. Možda je i dalje čitala svoj ofucani primerak Dučića, nekad u beloj svili, a možda ni to, no je samo zirlinga u žutu zgradu nekadašnje Klasne Lutrije, preko puta. Tom komadiću ljudskog prostora vredelo bi ispevati eklogu, posthumni govor, tragični memoar, makar ovo "trebalo bi", uvek stoji onde gde tako nešto nikada se ne ispostavi

Pada mi na pamet još nešto, januar ili februar je 1965, pa, kako sam pobegao od svoje žene iz onog čumeza Zmaj Jovine, boravim sa svojom novom družicom u iznajmljenoj sobi, tamo iznad pošte, na Slaviji. Nas oboje Beograđana, stanujemo u tom gradu prvi put kao podstanari i kao pridošlice, posmatrajući sa visokog sprata gospođe Todić tramvaje koji se ukrštaju oko bednog spomenika Dimitriju Tucoviću, onako kako se to događa u Joycea. Tu vizuru poneo sam u oku za uvek, dobrodošlu u epi-zodama rata i dobrovoljnog progona, mnogo kasnije. Pogled na poznati grad iz nepoznatog okolja i iz paradoksalnih okolnosti, sa zadahom starih ljudi po okolnim sobama, bubašvabama u kupatilu i sa osećanjem iznenadne bezdomnosti. Samo zarad toga da tamo, u tuđem krevetu, ležim sa otetom suprugom svog najbližeg prijatelja, sa kojom išao sam potom kroz život četrdeset godina.

21 april

Svi smrtni, posle skoro šezdeset godina. Začuđujuća "pismenost" onog 24godišnjeg mladića koga više ne poznajem. Potom "knjiškost", mimo koje izlazi na ovo: čak i jedna srednje imućna porodica u provinciji onog doba (1937-8), uza svoju prizemnu "intelektualnu" strukturu, može se opisati tako što joj se veštački skoro podiže sveukupni duhovni fond, ona to zaslužuje kao i svako živo biće. A knjiškost (koje u ravnoj meri ima i kod V. Woolf), došla je u vreme pisanja (1956), skoro i mimo knjiga, koje sam tada čitao; do nekih, sasvim bliskih po tonu (*Talasi*), pa potom Proust itd. - nisam još bio ni došao. Začuđujuće pre-kognicije nekih scena: jedna, skoro homoerotska situacija kad mali junak očijuka s nekim tajanstvenim muškarcem za nedeljne posete, pa ja sam i ne znajući bio Tadziu, dopisujući dijalog sa Aschenbachom, odonud, sa dečakove strane! "Trebalo bi" (opet!), razjasniti pomno to vreme, između Kuće lopova, *Andela* (1953-1955), gusto faulknerovskih, možda zaista i nadrealističkih, pa potom muk, što se tiče beletrističkih stvari, upad filma, zatim nastajače zbilje (*Sodoma i Gomora*), vojni rok, list *Danas*, sve do *Uloge porodice*, itd.

22 april

Niko, pa ni ja sam, nije shvatio moje prve stvari! Čak stari (Matić, Bihalji, Vučo), samo su naslutili da tamo "ima nečeg", pružajući mi srdačnu podršku, ali bez stvarnog razumevanja. To je možda sinulo samo jednom Zlatku Gorjanu, ili u neki mah Ivi Andriću, ali od pravog uvida u stvar, nije bilo, pa ovog nema ni do Brebanovića, danas. Tolnai, koji bi bio jedini sposoban za ovakav uvid, to nije poznavao. Ono što je buknulo posle *Porodice*, kod Miloša Stambolića, Donata, i mnogih, to je nešto drugo, ali razvideti ono što ja sam danas uviđam u *Andelu*, bilo je ovom svetu nedostupno. Imao sam tada 22 godine, živeo na onom čuviku šestog sprata u Kosovskoj, u teškom siromaštvu, erotskoj inhibiciji, sa materom punom fantazama, zapravo sam u svetu i pred svetom, a u četiri meseca (od avgusta do novembra 1954), isprodukovati tu beckettovsku fabulu bez ikakvog Becketta, meni samom danas, posle 59 godina, izgleda nepojmljivo! Jer to je bio tada moj pravi drug onda, a da od njega znao sam samo *Godota*, šapirografisanog za potrebe studenata sa pozorišne akademije, a gde je bio *Moloy*, gde *Malone!* Bio je u pozadini "Folkner", kako je govorio Biha, znao sam svakako *Svetlo u augustu*, ali faulknerovski moguće da je samo oblik fraze, - ona potmulost pripovesti došla je, neznano kako, s druge strane. Začuđuje me osim svega (uz neznatna odstupanja), ne baš tako loša izvedba, kao, uostalom, i kod *Svih smrtnih*. Mnogo od ovog izgubio sam usput, da se ustalim i učvrstim tek dvadeset godina posle, u *Tutorima*. Moram prokopati duboki tunel do sebe sama, ondašnjeg, da bih razumeo tadašnje događaje u mojoj glavi!

24 april

Jedan mladi čovek, Dejan Marković, onde, pri zemunskom bregu, pored Isidorinog palanačkog groblja, u varošici gde se sva roba prodaje na ulici, na golom betonu, kao u Rumuniji, izveo je svoju rekonstrukciju spomenika Savi Kovačeviću. Heroj Titovog rata je uglavnom zaboravljen, ulice po njemu nazvane, preimenovane su, nema više ni moga Ljube, koji ga je nekad na filmu igrao, ali nekim čudom to ubogo sindikalno naselje Zemuna, njegova imena, i dalje tako nazivaju. Spomenik je prošao bez polivanja mastilom što se tiče natpisa, bista je istina nestala, ali valjda zato što je nekome trebalo malo bronze. Sada Dejan gradi svoju repliku, istu istacku ovog umornog lika, samo od šećera. Zapravo veli da je načinio nekakvu emulziju, možda će se neko vreme i održati. Slatko je biti junak narodni, makar u po nekoj zemlji, to valjda i ovaj kip želi da kaže, i isto tako da se svaka slava kruni i lagano topi.

25 april

Vreme Kuće lopova, u ulici Zmaj Jovinoj. U sred noći budi me u onom mom sobičku razjareni otac koji više neće da spava pored matere u bračnom krevetu, traži da se zamenimo. Tako ja sledećih godina dve spavam pored nesrećne moje roditeljice, čitam Crvenu sobu Strindberga, ljubujem sa čerkom predratnog bankara iz susedne ulice. Imam 21 godinu. Zbog čega mi pada na um ta usplahirena pripovest, sva iskidana, skoro luda, kako se i posle 60 godina vidi. Znam istina već za Koren vida i za Nemoguće, koje dobio sam od Matića u ruke, ali ipak! Nemam još uvek pojam o solilokviju Molly Bloom, kamo li o Beckettu! Možda me samo Zarni vlač vodi kroz ovaj mračni tunel. I ono što je bio prirodni nadrealizam života u mom detinjstvu. Nekakav ludi rođak, činovnik, šta li je, a govori Popeh se na podne Kalemegdan odzvoni. Krave zjape vrata odagnata. Pa nešto od onog seljačkog slenga Ko mi je košupio drlju? Rula na fašku! Ne mnogo više. Možda je samo trebalo živeti u godini 1953. onde, na početku dunavske padine, i pri opštoj nizbrdici jednog života, tek započetog.

26 april

Ma vraga da su te partizanske budale videle sebe i svoje čete u najezdi insekata iz Kuće lopova, suviše su bili samouvereni i ubraženi - nego im je smetao nesumnjivi aktivizam tog teksta. Ovaj je, smatrali su, pripadao samo njima i njihovom "pokretu", a ne kojekakvim sitnoburžoaskim i uopšte građanskim elemenima. A mi smo sveukupno ipak živeli u jednom mrtvom, bezživotnom društvu, bez obzira na sve tadašnje parole.

27 april

Da je Lafcadio jedan Raskolnjikov to je jasno, ali je i taj ludi Rus, jedan Lafcadio takođe. Zlikovac bez razloga, počinilac bezrazložnog čina. Koji pokradenu bižuteriju trpa pod jedan kamen u onom dvorištu kao u neku duboku tajanstvenu jamu Rusije. Unezvereni, samom sebi nejasni subjekt, a zar je Lafcadio sebi jasan? Osim što je uglađen, čist i bogat a onaj drugi umusan, siromašan, sam sebi grub. Sve drugo je približno, udar po nečijem životu kao po svom sopstvenom, zbog čega, zarad čega? U Dostojevskog to je primer nekakve nebuloze, nervne i duševne i ruske, Gide je pola veka kasnije ovo razbistrio, nastupila je jasna zapadnoevropska dekadencija.

30 april

Kada sam ljubio onu mnogo stariju gospu, primila je to ova dama mirno kao jagnje, samo mi je rekla da sam oblaporan. Tu reč, međutim, pronalazim u Marka Ristića, u njegovom predgovoru za Podrume Vatikana. (*Je fus sauve par gourmetise. Oblapornost me je spasla.*) On dakle prevodi *gourmetise* kao oblaponost, tvrdeći da je Gide tek tada, na putu za Afriku, otkrivajući svoju pravu prirodu kao oblaporan se pokazao. Tako vidim da se i moje bavljenje onom starijom gospodom svodilo na baratanje ovog suštognog dekadenta sa crnim i belim mladićima.

4 maj

Čujem da je nekakav tip pokušao da plati račun u samoposluži novčanicom od 30 eura! Kako upravo prevrćem Borgesa, čini mi se da je to on izmislio. Ili Lewis Carroll. To je sjajno!

5 maj

Zahvaljujući globalnoj medijskoj mreži, svaki čas smo u Africi, u Aziji. Tako dobijam sliku našeg svetskog prizemlja: dve trećine ljudske populacije živi na zemlji, na golom tlu. Tamo kuvaju, jedu, spavaju, pare se, defeciraju, sve na tvrdoj kori velikog mozga matere zemlje, na njenoj, svemu svikloj koži.

Tako dakle, ne samo što živim u istom bloku, na čijem jednom temenu ovog paralelopipeda pisan je Čovjek bez svojstava, ne samo što mi pred nosom leži odrtavela stanica Zoo, koju operao je onaj debeluškasti Šklovski, evo kako sada vidim da je i u prvom našem susedstvu, u ulici Joachimstaler, obitavao Aragon, kako sam u Pariskom seljaku veli.

6 maj

Poetika ruina. Posebno onih koje su ostale iza rata, a pripadale su zvaničnim prostorima, Hitlerova kancelarija itd. U onom stanju u koje su ih doveli ruski topovi obrazovao se jedan poseban oblik instalacija u potpuno aktuelnom smislu: krš, otpaci nameštaja, ugužvana i poabana odeća, sve to prekognicija je danasne *arte povera* i drugih takvih stvari. Onda se sećam što je moja dečja družina, oktobra 1944., zatekla u nekadašnjim vojničkim sobama po Beogradu, dodeljenim novoosnovanoj pionirskoj republici. Odnekud najviše mi je u pameti jedan oblik soldatske šamljice, sa trakslovanim nogama i pokrivenim od nekoliko daščica, pa otvorom za ruku, da se mogu premeštati. Uz to, po uglovima mogla se pronaći neka gas maska, izvučena iz svoje kutije i sa onim crevom koje se bolesno otezalo po podu. Kao da je ceo okupatorov život protekao u tom skoro čučanju po ovim stoličicama, kasnije ispreturanim, sa gas maskama na nosu. A onda pamtim i miris toga, tih prostorija bez mnogo smeća, jedino uz ovaj mebl iz Ionesca. Miris kao i obično, koji ne potiče od stvari, pa čak ni samo od ljudi koji su negda boravili, jedan samoprovredeni miris, valjda vremena, možda istorije.

7 maj

U nastavku poetike ruina, sinoć, u dalekom Pankovu, na nekom domjenku u nekadašnjem jevrejskom objektu, devastiranom od fašista, pa kasnije obnovljenom, sačuvan je izruinirani deo stropa, koji sada deluje kao nekakav fragment iz Pompeje. Jesmo li već toliko udaljeni od perioda 1933-1945, koliko i od rimskim i etruskim vremena?

Na istom mestu čujem da se neko od habzburgovaca dao muficirati skupa sa kućnom haljinom u kojoj je skapao. (MM)

8 maj

Sada se ova sluta, kojoj počinje suđenje za terorizam među nemačkim Turcima, uparađuje do medijske zvezde; od ružne, prljave i zle, kakva se, uslikana, mesecima pojavljivala na sve strane, sada su je zatvorske frizerke, manikirke, pedikirke, fitness službenice, pretvorile u to što im ova i znači, simbol, zvezdu i heroinu. Tako smo dobili jednu Rosu Luxemburg fašizma, a onima koji takvu je vide, neka je! A da se nekoj sušto negativnoj personi, čak i mnogomilionske mase u stanju su diviti se i obožavati je, to znamo!

9 maj

Malo ko pamti ona prva Marinina platna, samo goli oblaci po nebnu. Tih nekoliko komada video sam prislonjene uza zid, biće 1968-9, onde, u prostranom oficirskom stanu iz Poenkareove, u kući gde je stolovao čuveni očni hirurg Čavka, a jedno vreme boravio Vava Hristić, iznad fabulozne kavane Ginić, posle rata preimenovane u Grmeč. Sve skupa preko puta nekadašnje kuće premijerministra Vladana Đorđevića, kasnije pretvorene u adventističku bogomolju, upravo onaj deo gde je predsednik vlade držao kočiju i konje, pa preko puta nekadašnje Druge muške, Matičeve, preko puta Politike, itd. Dakle oblaci, u kojima smo ionako pomalo tada, bar koji mesec bili, a sada vidim da je fundamentalno tu temu uradio još Constable. (Inače, unuk davnog predsednika, takođe Vladan Đ. bio je, onako mršav i bled, mitska osoba među beogradskim devojkama oko 1950, darovito je pisao o filmu u *Svedočanstvima* 1952, kasnije se izgubio negde u Švajcarskoj. Potom još nešto: igrao je taj Vladan u infantilnom filmu *Ljudi s pruge* nekakvog nejasnog negativca koji neće da radi s lopatom, opisujući stvarni događaj kakav su vlasti te brigade imali sa Mihajlović-Mihizom.)

10 maj

Gde li je, u kom kraju Beograda postojala ona tiha oaza, među nekoliko devojaka, kamo odlazio sam (kraj šezdesetih ?) sa još

uvek naočitim Skenderom, da tamo leškarimo na nekom studentskom otomanu i snatrimo o životu koji prolazi. Vidim još uvek tog marcijalnog gospodina, bega pesničkog, kome u tom našem solilokviju ništa ne treba, koliko ni onima za doručka na travi, Manetovog. A godine 1944, novembra, svi besmo strpani u onaj sobičak Zelenog venca, pasja hladnoća, *progolod*, kako vele Rusi, tu naravno prvi put iz nekog jedva izdanja čitam *Majku knežpoljku*. Je li moguće da taj narodni profet, onaj je isti stvor, koji četvrt veka kasnije leškari samnom među onim curama? Mislim da sam kod njih zaboravio šal ili rukavice.

12 maj

Od onih mojih 18 ili 19 godina, dok sedim u Kolarčevoj dvorani, svoj u mahagoniju, u tom atolu suprotstavljenom svemu vani, pri vojnom komunizmu pedesetih, pa do svojih alpskih visokih godina danas, kontam šta je to u dirigentskom umeću ono odlučujuće. To se pitam i večeras dok posmatram šta to čini Toscanini sa jednog drevnog snimka, a od svega hvatam jedan grif, neku oblu, okruglu, kružnu gestu desne ruke koju, malo prenaglašavajući je, baštino je Solti. Ali leva, šta je u ovog starog barda činila leva ruka, ono rezervno ticalo, nenaoružano, bez štapića i u svakom pogledu u senci! Jer tek tu odigrava se, izgleda, puna finesa, sva dramaturgija vođenja tog ovčijeg naroda u orkestru. Desna je svakako pest Garibaldijeva, Napoleonova, biločija, leva pripada Rilkeu ili Proustu.

13 maj

(Još jedan bliski sused: slikar Slegvot živeo je u Lizenburgerstr. 8a.)

Šta sam to radio onih pedesetih godina, odlazeći često na čitavo pre podne kod neke od lepih devojaka, kod one na Kalenićevu pijaci i te druge iz Proleterskih brigada, da onde traćim sate i sate u nekoj lirsкоj konverzaciji, bez erosa, bez seksa, bez ičeg! Onda se njena mama ili tata vraća iz kancelarije a ja, odradivši svoju smenu, takođe idem doma.

11 jun

Četiri radnika u kamenolomu Brača, četiri grandiozne figure koje u Mahlerovom ritmu zabijaju klinove duž jedne dragocene bele stene, dok jedan od njih izgovara sinkopirane dvosložne reči (*hajde, sada, udri, puca*) - to prevršuje svaki prizor rada, pretvaraјуći se u mitsku sliku, u ep.

Pronalazim u nekom izraelskom ili palestinskom filmu meni nepoznatog autora svu silu, naoko nebuloznih komadića "iz života", bez glave i repa, bez posebnog oblika, istrgnutih, nedovr-

šenih, nejasnih, skoro ludih, dakle upravo onako kako to izgleda u svakodnevnoj ljudskoj praksi, neumerenoj, neobjasnivoj, često besmislenoj. Prikazujući takođe jedno ništa naše slavodobitne zbilje.

12 jun

Skoro je nemoguće utanačiti gde sve po tim tekstovima posjano je bilje tuđeg, pa čak i mog sopstvenog, negde čutog i zapamćenog. Cveta tako to cveće zla po mojim knjigama a da ga uopšte ne smatram korovom nego naprotiv.

(Zbilja je i dalje duboko ispod, potpuno inferiorna spram onog što u meni ona sama pospremila je.)

Postoji jedna suma sitnih dogodovština, mikronskih paradiži, koje se skoro neurotski ponavlaju u mojim stvarima, kao da ih je neko rasuo po njima u toj proletnjoj setvi pisanja. Više puta eto te klozetske kese sa isečenim novinskim papirom, onog vitraja iz haustora u Mrazovićevoj ili Šenoinoj, onog čestog šuma vode u cevima po kućama, punjenja vodokotlića po klozetima, tih "duša crknutih konja" koje izgovorio je jednom M. P. Nemam ih kad sve nabrajati, dovoljna bi bila samo ona scena u kojoj otac, razlučen nekim materinim ponašanjem izbacuje užarenu peglu, punu cvrčećeg uglja, kroz prozor, u dvorište. Makar se ona doista i odigrala jedan jedini put, umnožila se ta neurotska tačka svojom upečatljivošću za dečaka od četiri ili pet godina, pa onda eto je, leti ona neznano koliko svaki put kroz neki drugi prozor da i mene sama iznenadi kad na nju, ponovo čitajući, naiđem. A zapravo, ponavlja se najpre jedna ista scenerija, okolje otrcane gradske kuće, kako ratne, tako poratne, sa Zelenog vanca broj 10.

13 jun

Mali disput o "navodima" koji nalazim u Dr. Krleži, potaknut je praksom, odjednom usvojenom, u vreme "Danas"-a, dakle 1961-3, te samim tim ne potiče neposredno od tamošnjeg junaka, Augusta Goltza, nego od njegovog prototipa, B.V.a., koji je ovu praksu uveo u tekstovima našeg zajedničkog lista. I dalje plivajući motivi.

Koliko sam sam je uplitao u sadržaj Belle Groddeck, te dakle Marte Musil itd, osećam to i danas, devet godina pošto je ova poluzmišljena diva umrla, ako ne u Barceloni, a ono u Berlinu.

14 jun

Po svemu sudeći ja sam od Kuće lopova, pa i ranije, - sve do dana današnjeg, koračao u jednom istom ritmu, po nalazu mo-

je drage Narbikove, čudački izdvojen iz života, boraveći jedino između ove ili one fraze, ove ili one etape moga pisanja, - a ostalo, čitav kompendij dnevnih radnji, veselih ili tmurnih, slučajeva ljuvenih, sudara sa drugim ljudima, nekad prijatnih, katkad gnusnih i mučnih, cela ona enciklopedija psihobiološke sadržine moje sudbine, sve to bilo je samo uzgred.

(I dalje, mimo svake emancipovanosti i rekbi "ukusa", danas, u hiljaditoj televizijskoj reprizi, kao i pre pola veka, ne mogu se odupreti neizmenjivoj privlačnosti igračkih umeća Fred Asterovih. Pa makar to što je on znao, ispostavilo jedan neponovljiv, paradigmatski ugodaj, trajno se pitam može li se nekažnješno i čisto uživati pred jednom, u osnovi, profanom i konvencionalnom pojmom? A sve se čini da se to itekako može.)

15 jun

Nalazim, u tom vrtu krapinskom, mnogo zadovoljstva za sebe, sve je još majski zeleno, žapci pepuše mi iz malenog bazena, a leje uredila je kako tako devojka čvrstih nogu iz okoline, ima u tom prizoru nečeg od djedove bašće, novogradiške, godina tridesetih, makar i kao nekakvog kontra-vrta, jer onaj beše stroge geometrije, francuske i versajske, to je ukupno uzev, velim, razlogom moje današnje subotnje ugode, pa ipak ovo, još uvek "majsko zelenilo" kopka me svojom ustaljenošću i utanačenošću, zašto? Pa zato što katkad protrljam oči, premorene od zurenja u knjigu, a kada ih nanovo otvorim, oslobođene mojih prstiju, onde, po teritoriji mog zelenila, iskrsnu čvorići ljubičastoplavi, prethodno nepostojeći. Nema tog tona onamo među mojim bijljem, nego je ovaj nastao kao jedna od vežbi Goetheovih, potičući izravna iz želatina moje nejasne očne jabučice. Zato i mislim da, ako ova ume proizvesti nekakav ton i jednu skoro materijalnu činjenicu plavljubičastog, bez ikakvog upliva zbilje i bez ikakvog osnova u njoj samoj, nije li moguće da i ta majskozele na stvarnost, samo zato što je relativno trajna i trajuća, obmanjuje me da postoji sama od sebe. Izlazi da je razlika jedino u tome što ljubičastoplavo nastaje posle trljanja oka, a ova zelena stalnost traje kada ovo oko ne trljam. Ipak sam ja, čini se, proizvođač kolorisanosti svoje okoline, kako su do toga došli već i sumnjičavi stari Grci. I moguće da je ingeniozni izum crnobele kinematografije jedini doneo pravu istinu o moći i opsegu čovekovog gledanja.

17 jun

Godina je recimo 1947, ili tako neka, a na onom delu ulice Braće Jugovića oko ugla Kneginje Ljubice, gde danas automobili jure kao ludi, - nema nikoga i ničega na asfaltu, a moja gimnazijalska banda "naganja loptu", kako veli moja mama. Ali nije ta fudbalska moja predistorija ono što me na nešto tenta, nego je to iznenadno sećanje da upravo tu, u toj art deco zgradji pomalo

ružičaste fasade postoji u onaj čas nekakav doktor "Prikrlmajer". Niti znam tačno otkud mi je došlo u znanje da takvog nekog onde ima, niti sam ga ikad video (osim što mislim da smo se okre-tali za jednom devojkom lepih nogu koja mu je mogla biti kćи), a ipak, to misteriozno i egzotično ime ušlo je u onu mitologiju primarne domaje jednog petnaetogodišnjaka; znamo da nečeg takvog ima, makar se i ne trudili da to nešto rasvetlimo i otkri-jemo do kraja.

Naganjam dakle tu svoju loptu posle glupog časa latinskog, a znam da ono nešto, "Prikrlmajer", lebdi iznad tog uličnog stadijona kao misterij. Pa kada se izvede sabir mnogo čega iz tog vremena, iz tog grada i sa tih ulica, ispostavilo bi se da se ove i ovo od samih takvih misterija sastoji, a ono vanmisterijsko možda nije ni postojalo.

Kažem juče Vaništi: koliko god posmatrao veliki fotos sa njegove izložbe koji prikazuje mitski prazan gorgonski izlog iz Vlaške (koji ne sadrži ništa osim sebe sama i jednu, takođe praznu policu po sredini), ipak, još uvek pronalazim u toj ništini nešto novo, to mi se sada otkriva u postupnosti ove prašnjave drvenarije koja u sebi ima isto što i stub po kome se monter penje uz banderu, a čime i mi u ovaj čas opet uspinjemo se u čudno zna-čenje te praznine i tog ništa ovog izloga.

18 jun

Ibrica Jusić. Najpre sam čuo njegov prodrti glas tamo na terasi iznad Dolca, a potom video sam i ovu, i dalje simpatičnu osobu, oseđelu i okrupnelu, pa tek pošto mi se onako široko osmehnuo, pojavio se davnli lik od pre skoro pola stoljeća, dok je u beogradskom domu Žujovićevih, sedeći čini mi se na podu, pevao to isto što i ove večeri, sinoćne, u vremenu sadašnjem. Bilo je to doba kada se onamo, preko puta hotela *Prag*, u mojih prijatelja sedelo po podu, gde je tamo bivao i onaj najveći hirurg te epohe, u generalskoj uniformi, i jedna smuvana plava devojka sa zagrebačkog Ribnjaka, prevarena u ljubavi i možda zato rano umrla, još jedna danas mrtva pesnikinja, koja se skrivala iza neke zavesе, ne zna se zašto. Bilo je tamo, dakle, dosta veselih prizora i onog što uz ove ide, neke produktivne neuroze. Sve to izvukao je ispod moje čone kosti sinočni Ibricin prohod, sa psom, divnim kao i uvek, uz njega.

Sve češće pojavljuju se filmovi u kojima malo šta događa se, i skoro "nigde". Na nezamjetljivom, "neinteresantnom" komadu ulice, u kadrovima često beskrajnim i "predugačkim", a kada se između lica, takođe običnih i neupečatljivih, ispostavi nekakav dijalog, taj ne vodi ničemu. Sve je u tim stvarima neartikulisano, bezoblično i neorganizovano, za stepen više nego što u životu je. Ima skoro nekakve hrabrosti u tih današnjih autora, nezainteresovanih za odziv malobrojne svoje publike, ali toga bilo je tim pre već kod Antonionija, pa i mnogo dalje, u Skandinavaca itd.

21 jun

Jedan jedini ugao, onaj na početku Francuske, uz rub pozorišta, iznad pisoara koji uvek zaudara, čitava jedna povijest na tih dva tri kvadratna metra: S., koja jedne večeri u mladenačkoj usplahirenosti izjavljuje da je srećna, tragikomični travestit *Ljubica* landara svojom ženskom torbicom, nakarminisan, na visokim potpeticama natučenim na krive romske nogice, onaj kratkovidi kantomani koji tamo u pet do osam urla svoju ariju, onda u neko predvečerje tu, baš tu, Matić nam otkriva sadržaj *Godota*, kojeg upravo video je u Parizu... Sada neke seljanke prodaju tamo uvele buketiće, ukradene možda sa groblja, divlja saobraćaj uokolo, letnja prašina, nepoznati svet jednog novokonstruisanog Beograda, a ja opet vidim stari trg Kneževog spomenika, popločan nekad drvenom katraisanom kockom, čiji vonj voleo je Krleža, gledam kako razbijaju nemački turistički biro u Riunione, 27. je mart 1941, potom vidim onaj majušni ruski spomenik postavljen odmah posle oktobra 1944, pa kasnije, stojim pored njega, skupa sa Vaskom P., slušajući duhovitosti Moše Pijade, koji je sa pozorišnog balkona, 1953, preti svetskom imperijalizmu. Jedan jedini ugao, tri kvadratna metra istorije, genius loci jednog prošavšeg života...

23 jun

Monteverdi, omiljeni komponist mog nesuđenog očuha, grofa Panizi, tamo u ulici Senafe, rimskoj, pre nekih trideset godina. Koji mi je otvorio svoj kabinet, raskrilio svoje knjige, uključio svoju muziku, najpre tu, monteverdijsku, za njega najvažniju. Dao mi je svoje cipele, svoje odelo, jednom uznemirenom srcu na početku exila, ili još pre toga. Jer umro je zapravo već 1983, pridružujući se svojim precima, od kojih jedan ostavio je kamenu glavu, među najvažnijim italijanskim glavama, tamo na Pincu. Potom, tek u njegove udovice, sedim i pišem *Miškina*, lutam uz via Sistina, pored kuće Gogoljevih *Mrtvih duša*, i oko Panteona, takođe. A danas Monteverdi dolazi da potvrди sve to i da kaže o sebi: bio je izbor svega što je imalo da dođe, presumptivna antologija za svu muziku sa tankog poluotoka, belcanto, recitativ, operske sadržaje, srljavajući unapred, krijući u sebi tragediju Rigoletovu, eksplozivnu frazu Cavaradosija, kao što u sopstvenom imenu pohranio je ime onog kasnijeg svog velikog saborata. Sakupio je u sebi taj gospar sa krutom, nacigovanom kragom toliku količinu potonjih značajki italijanskog melosa i njegove filosofske potke, samo sve sabijeno na mnogo manje dimen-zije, onde gde su klasicci te muzike poslednja dva veka raširili se u svom raspusnom zadovoljstvu. Da bi posle Pucinija i ostalih, opet stegli se, saželi i urazimili se u Menottija, Nona i Dellapicole.

"Erker" je ona kutija, skoro nerazumno nalepljena na brid zgrade, posebno kad je ova na uglu. Tako visi ovaj dodatak ni na nebuh ni na zemlji, neprirodan a očaravajući često, lep. Iznutra to

se pokazuje samo kao jedan iskorak iz te prostorije prema van, ali prikiven, ne onako doslovan kao što je balkon, neka stopa tla, skoro maleno predsoblje ove katkad ovalne sobe, visokog zagrebačkog stropa. Sve to pada mi na um u jednoj takvoj odaji, sasvim posebnoj, jer pripada malom broju gotovo skrivenih ručavališta, budući pojedine gospe u vremenima današnjim, rešile su da od vlastitog stana učine nekakav tihii kutak, restoranski. Moja baka je u surovoj eposi okupacije, negde oko 1942, takođe davala ručak dvojici činovnika, plašljivih Čeha iz obližnje banke. Ali ova gospođa danas, sa ugla Nazorove, u klasičnoj građevini autora Alberta Börensteina, sa početka onog veka, u punoj ugodnosti gosti svoje slučajne namernike; treba samo pritisnuti zvono dole na ulazu i naći se u okolju mnogih naših predaka, sa požutelim fotografijama, platnima koja prikazuju olujne događaje na moru, sa malo umornim tepisima i nameštajem tih epoha, i sa beskrajnom prijatnošću, odvojenom od antipatične zbilje današnje ove varoši i njenog društvenog beznađa. Tako na nivou "servijete", kao iz pripovesti o doktoru Krleži, gradimo mi svojih sat ili dva te ničije zemlje, postojeće samo u duhu pojedincaca, odvažnih da pojedincima i dalje budu.

24 jun

Navala starih slika iz jednog jedinog kadra nekog meni nepoznatog filma, u crno belom, snimljenog tamo pored kalemeđanskog spomenika Zahvalnosti Francuskoj, Pljaka (M. Kostić), biće u ulozi nekog ilegalca, vrlo dobrog lika, skoro godardovski glumac, - ali to je ono isto prijateljsko lice iz jedne tamne noći naše mladosti i sa tog istog mesta, pored rundela oko Meštroviceve glomazne žene sa zamahnutim mačem! Bila se u tom zamračenom delu parka zametnula kavga oko jednog alkoholiziranog reditelja kojem "da sam dirao devojku", možda i jesam, hteo bi se i tući, a Pljaka onda zastupa moju stranu, i nekako dolazi do rapalskog mira, još smo svi mladi, idemo doma. (Ostalo, što bi se ticalo ovih rundela ispod Geografskog instituta i u blizini kruga sa Rosandićevim ribarem, cela ta kalemeđanska enciklopedija mrtvih, ide u zagradu, ostaje za ovu priliku samo ta noćna mini-drama, potaknuta komadićem filma od pre četrdesetak godina, što se zvao "Ljubičice".)

Po tih nekoliko iznenađujućih epizoda filma *Koncert*, kakvih danas ima samo kod Heinekea, Belan je, a da se to retko priznaje, pre više od pola stoljeća bio možda najbolji, najdarovitiji hrvatski reditelj. Dvadesetak godina kasnije, hoda glavna glumica iz te pripovesti mojom Strahinića bana ulicom, još uvek zamama je i tajanstvena, pa mi je trebalo mnogo više hrabrosti nego sam je imao, da tu svoju susedku ne oslovim već jednom.

Interesuju me snovi slepih. Jer da ovi nešto "vide" kod toga, čini mi se nesumnjivo, posebno oni koji nisu po rođenju lišeni ovog čula, nego su imali dovoljno vremena da napune svoje noćne baterije. A ako je tome tako, onda mi opet izgleda prirodno da

slike sveta ne rađaju se u oku nego negde drugde. Pri čemu ova želatinozna ping pong loptica samo je relej, pa da vanjski oblici, sagledivi pri toj aparaturi, ne zavise ni od onog transformatora iz komandne sale u čovekovoj glavi, no od jedne mnogo dublje i teško odredive lokacije u ljudskoj povijesti. Nesvesno tako moja je rožnjača, koja mi služi tek kao simbol. To me ponovo vraća na problem obojenosti sveta, njegove sumnjivo čvrste i stalne kolorističke oplate.

25 jun

Trnovac, stara kurija jedne prijateljice. Makar i ruševna, privlačna građevina utaknuta u bujno zagorsko zelenilo, najpre izaziva utisak nečeg anahronog, kamo mi to ulazimo preko rogobatnih drvenih skalina, nepogodnih za moja krležjanska artrozna koljena? Koridor prepun stare krame, olupanih kredenaca, zardale poljodelske opreme, zamagljenih fotografija iza populalnih stakala. Potom salon, skoro istovetan onom iz okoline Kremsa, u kome Beethoven skladao je poslednje svoje kvartete a onda i prebrisao posvetu Napoleonu sa Eroice. Ovde su zidovi tamnocrveni, gde gde oljušteni, strop je ovalan kao da se gore očekuje kube, ima nešto starog rasklimanog nameštaja, željezna peć u uglu. Sve je inače kao onde, u varošici kraj Dunava, jer epoha je skoro ista, i civilizacijski sustav takođe. Sada naša prijateljica unosi nered u vremenski redosled, upristojila je nekoliko soba, uvela kupatilo, njen vredni poduhvat unosi međutim zbrku u letopis ovih sitnih dvora, oni odjednom postaju nešto drugo. Zato boravak onde čini se zamaman i kao iz najluđih potreza postmoderne, odjednom smo ne samo svuda, nego i uvek. Možda jedino današnja generacija kosova, trenutna obitelj hruštova i podzemnih larvi tačno razumeju u kom su vremenu, mi ne. Čovek je taj koji ume da poremeti tok godišta, gliste i skakavci ne. Oni odvijaju svoju nepomerljivu genealogiju, darvinistički utanačenu ili ne, a mi, mi ljudi divljamo. Briga nas za staloženu manufakturu prirode i njen akribičan razvoj, podvrgnut posebnim petoletkama ili čime sve, u nas je ideja da preskačemo, da opkoračujemo, onako kako se to događaj u pesničkoj rečenici. Tako se ovaj predivni hrastovi pod kod Vere umeće u staro telo kurijino onako kako se neka začudna reč ili citat utiskuje u tkivo Poundovog teksta. Ima mnogo citiranja u modernoj arhitekturi, posebno na mestima gde ova ne gradi nego rekonstruiše i reciklira. Ali ovde, na ovom rajskom mestu ruskog otdiha, to se čita kao u priručniku, uputama - kako seliti se iz vremena u vreme. Samo nekoliko koraka između glavnog dela još nereno-virane kuće, preko malenog travnjaka, do tih njenih nekoliko novljenih odaja, eto nas na preskoku od nekih sto pedeset godina. Starim li ja ubrzano time ili dobijam nekakve nove papire za boravak u sledećem periodu? Na koliko već sličnih mesta funkcioniра ona futuristička mašina vremena Wellesova! Ili smo samo opet na jednoj ludoj čajanki Dodgsonovoj.

29 jun

Uske i mračne uličice nekog mediteranskog grada, prazni njegovi trgovi, sadra i kamene skulpture na pročeljima njegovih crkava, pa potom lako umetanje tamošnjih ljudi u svakodnevnom poslu mesara, postolara i prelja, sve u teškom usporenu i u omaglici jedne ingenizone fotografiske sepije osnovni je ton ovog zaboravljenog filma Mimice od pre četrdeset godina, jednog remek-dela, legitimno savremenog, fundamentalno aktuelnog. Pa onda ono malo događaja, od predratne letargije jedne grupice mlađih ljudi do njihove raslojenosti u fašizmu, sa jedva kom dramatskom anegdotom, pa gde su oči ovih ljudi ovde da tako nešto godinana zanemaruju, trpajući ovu priču među ostale partizanskoratne produkte što *Kaja, ubit ču te!* sigurno nije!

Jurica Pavičić i njegove jergovićevske reminiscencije na prošlu dob; ovaj put na opustele, devastirane i rastrojene tvorničke prostorije, gde čkalj i korov raste iz zardalih strojeva, o čemu postoji već čitavo jedno slikarstvo, samo naoko sociščko, a zapravo kao da ga je izveo Hopper, pa potom teatarska mladež koja onde pronalazi svoje pozornice, uza sve, kakav sjaj te mutne epohе, kakvo blistanje ovog rasula! Tamo ne samo da se grade ruševine, nego se onde i smeće života neposredno promeće u nakit i raskoš pesništva.

Biti umoran, to je svakako nekakva mala bolest, dnevna zaraža, infekcija za nekoliko sledećih časova. Ja zapravo do ove visoke dobi slabo kad bio sam "umoran", možda samo zahvaljujući djedovojo doktrini da se uvek unapred premere snage. Ipak, i kada to jesam, poučavam se u slici koju ovakvo stanje pruža: neobično je poučno utvrditi morfologiju umornog lica, njegove prolazne mene, kao kada se studira mapa jednog predela.

30 jun

Ono što u najvećoj meri služi na čast ovom nacionu, to je činenica da je baš na taj slavodobitni državni dan pustila pametnog Borisa Budena da mu sa glavnog programa televizijskog reče u lice ne samo kako se osobno ne oseća pripadnikom ove ili bilo koje nacije, no i to da ovaj pojav skoro nepostojeca je entelehija, i ako ništa drugo, stvar opstojna od skora. Pa da je biti nacijom, njemačkom, hrvatskom, ili bilo kojom, postalo tim nacija vidno jedva tek u osamnaestom ili devetnaestom stoljeću, i u stvari, onda kada se istom prilikom rađalo građansko društvo. Tako ne samo što padaju u vodu budalaste tlapnje o nekoj ti-sućugodišnjoj hrvatštini, nego je belodano da ove do nedavna nije ni bilo. Ovo samo jedan od momenata bio je u tom dragočenom soliloviju, gde je našlo mesta i mnoštvo uvida o društvenom sustavu, prilikama i neprilikama evropskim, te o prirodi ljudskoj uopšte. Pojavio se ovaj malešni, mladoliki sredovečni stvor u mojoj blizini pošto mi je Ljuba G. pre dvadesetak godina

obratila pažnju na njegovu knjižicu *Barikade*, s početka rata, i od tada pomno pratim njegovo kretanje, razgovaramo kad stignemo, katkad nastupamo skupa kojegde, sve do susreta sa njegovom donedavnom ženom Japankom i kćerčicom takođe polujapanicom. Antropološki Boris deluje skoro kao efeb, na ivici polnosti, tankoglas je i fragilan i skoro biće sa nekog drugog sveta. Ima u njemu i nekakve lake nervoze, eksplozivan je u govoru i pomalo brza dokle kazuje, to je skoro manjak, poteškoća da se sva sila ovih tačnih nalaza utisne u nespremne i blentave uši njegovih slušalaca.

1 jul

Jedna od najtačnijih metafora o takozvanom "socijalizmu" vidi se u ovom šašavom rumunskom filmu: neka selendra iz vremena Causeskua očekuje prohod važne delegacije, šta sve ne priprema se u tom potemkinskom poduhvatu, a kada se naprečac taj prohod otkazuje, svi ovi konstruktori i dekorateri sedaju na ringišil i počinju suludo da se vrte. A kako nisu ostavili nikoga na tlu da tu vrtešku zaustavi, taj sumanuti koloplet traje bez kraja i konca, dokle god ima goriva. U tome čini se sva povijest ovog "režima", koji zavitao je svoje kotače a potom nikoga nije bilo da ga, kad tad, i bilo kako, zaustavi.

4 jul

Posmatram onaj neboder iz naselja Sopot u svoj svojoj oronulosti i sa balkonima pretrpanim smećem ljudskog života, ali to što onde vidim nije samo jad i beda svakodnevnog života danas, no u tome razaznajem paradigmu sve čovekove sudbine: neko ili nešto utaknulo je ovu nesrećnu populaciju u te višepratne krletke kako se ugura pantera ili slon ili kengur u svoj tiergartenški kavez, pa onda gospodo životinje imate onamo punu slobodu da od te uske četvorine stvorite vlastiti brlog. A tako ljudski soj i postupa, uskoro se čista i uredna građevina pretvara u smetlište, budući čovek ne može a da za sobom i oko sebe, u neposrednoj svojoj okolini ne konstruiše đubrište, deponiju svoje sudbine. Ideologije, nazori, običaji, pogled na svet, sve ovo gubi svači značaj, a preostaje samo ono jedno, stacioniranje u krletki koju niko više ne čisti, a ptiče zatočeno unutra samo letucka ili kunja, i što je najžalosnije, katkad i peva.

10 jul

Ova gospođa sa berlinske televizije koja se zaputila u košmar Konga, one iste, nekada edenske krajine za Andre Gida, pretvorene danas u hrpu neprobranog smeća, ta energična dama, bez drhtave senzualnosti francuskog dekadenta, otkiva skoro čudesnu stvar: da na toj globalnoj deponiji ljudske sudbine postoje pojedinci sa kistom u ruci, sa knjigom među šakama i sa na-

vadom da izvode svoju baletsku koreografiju na klimavoj pozornici sačinjenoj od pivskih sanduka. Tako onaj slikar produkuje svoj grafički list sedeći u gomili ispreturnih stvari svoga života, dok mu mačke razvlače boje a kroz tavanicu zjapi otvoreno afričko nebo, onaj drugi govori svoje mudre opaske u kameru, a jedna od njih je da današnji čovek onde, za umetnost ne mari. Odakle potekao je taj neveliki soj artista u tom brlogu od života pitanje koje se postavlja, zapravo, od uvek, pa me te scene vraćaju na naše vlastite početke, negde oko 1950. U vreme kada i naš posleratni svet, mimo sve propagandne usplashirenosti, ipak je više brinuo za komad kruha i toplu peć nego za nastup debele ruske pevačice Tatjane Okunjevske. A mi, mladi Crnci i Afrikanci, sa navadama artističkim, mi pokušasmo da nešto tkamo. Zato ove današnje uporne pesnike planete Kongo-Kinšase, doživljavam kao braću, kao sinove i unuke.

Bar po fotografiji sa poleđine beogradskog izdanja *Talasa*, Virginija Woolf pomorno liči na Eliota; to je valjda rezultat osmose koju su otrpeli "blumzberijevci". Ali fragilnost mnogih iz ovog društva širi se u dalnjim vremenima, eto predgovora (izuzetno pisanog), od jednog nesrećnog samoubice iz našeg poslednjeg rata.

20 jul

Video sam najzad (na nekom filmu), taj papirić po kome Mendeljejev, tri godine pred smrt, pobeležio je svoje elemente u onu fundamentalnu tablicu. Već me i onako kopka to pitanje, je li moguća onolika sistematičnost prirode, da se njeni najbitniji molekuli mogu poređati kao u najdomišljatijim logaritamskim tablicama, ili je to ipak samo grandiozna domišljatost čoveka, rođenog kabaliste? Jer kad već pomnim log. tab.- one jesu ovakav jedan "sistem", ali koji tiče se takođe samo čovekovog kontanja i brojenja, na prste ili uz najfiniju mašineriju. Ali da se u tom neorganizovanom i rek bi prilično neurednom brežuljku, u njegovim njedrima nalazi kojekakvo slatko ili kiselo kamenje, pa da ono međusobno ima nekakvu činovnički urednu korespondenciju, teško je zamisliti. A ipak, taj papir sa usahлом tintom, sanktpeterburškom, govori suprotno!

Usput, razbijam glavu o "kolu lepog vremena", iz one Oskarove pesme, i o vremenu berlinskom, za koje se mirne duše može reći da je "ludo". Kakav je to jul, ako se svaki čas sve na nebu i na zemlji pretura kao u kući alkoholičara, ne pada baš sneg, ali sve drugo uvek je moguće. Pa istim onim povodom, pitam se nije li ceo šemat kalendara, godišnjih doba i rasporeda svakog božnjeg dana, nedelje, itd, započet negde u Egiptu ili kod Maja, pa sofisticiran u Griniču ili kojegde drugde,- takođe teška ujdurma ljudske metafizičke, pesničke i kakve sve ne zastranjenosti, dok oblaci, kiše i grmljavina, to sve ipak ide po svome i bez one utaćenosti, Gaussove, i Lobačevskog.

Zar čak i u onoj sveznajućoj knjizi, Mannovoj, ne стоји kako jedan junak govori drugom o ovoj velikoj zbrici koja je mešala godišnja doba, preturala ih, lišavala godinu njene raščlanjenosti, pa o letnjim danima kakvih je bilo i usred zime... Ja razumem da je položaj tih nekoliko nama okolnih planeta u galilejskoj mudrosti bio moguće utvrditi kao matematski izračunljiv i razbrojiv, ali, ponavljajam, da se svaka ona ušta od kiseline, baze i čega sve ne, uvrsti u jedan formular kao u dnevnik (potpuno različitih) učenika trećeg razreda osnovne škole, to ipak kao da ide samo na dušu tog istog razrednog starešine ili upravitelja školskog.

21 jul

Poneka scena izbjije iznenada. Penjem se uz Prizrensku, tako prema Terazijama, a onde, na toj levoj strani ulice, u izlogu jedne knjižare zapazim poveću knjigu šarenih korica: nekakva izuvijana zmija, preko koje položen je mač, naslov je sasvim nejasan *Nemušti jezik*. Od tadašnjih deset mojih godina do danas povremeno mi se javlja ta knjiga, taj izlog, ta ulica, taj naslov. Sađa znam da se tačno preko puta ove knjižare nalazio sobičak Ive Andrića u kojoj baš u to doba, biće 1942 godine, pisao je on svoja mušta dela. Niti sam znao šta znači *nemušti*, niti sam, uz sve druge žive ljude, mogao naslutiti *Travničku hroniku*, svejedno, ta slika ostala je kao jedan od onih repera u čovekovoj svesti, ne uvek razaznatljiv, a ipak postojeći. Ne mora se uvek otkriti što stoji iza nekog kolačića iz detinjstva, kao ni što bi značio šešir/kišobran iz nečijeg sna, meni je stalo da tako sačuvane bazične slike ostanu samo to što jesu.

22 jul

Ne bih htio da izgleda kako cepidlačim, ali ipak: hoću da razmrsim sudbinu one osobe koja, sedeći uz pijanistu, prevrće note. Pa dobro, makar to bila samo trenutna usluga, pažnja prema kolegi, možda prijatelju, svejedno, ostaje činjenica: on svira a ja mu prevrćem note. Ne samo što bi se mogao upitati zašto ne sviram ja, a da on meni prevrće note, - jer nema pravde na svetu, - krije se tu jedno krucijalno pitanje posluge, posluživanja, služenja. Čitava revolucionarna doktrina da "neko mora da iznosi đubre", sav onaj žar kako "služimo narodu" itd, krije se u toj samozatajnoj, makar i slučajno Koreanki, koja sinoć prevrće note dok onaj maestro izvodio Satija. Teši me Platonov rob, koji zna više od gospodara, a ovde, bar isto koliko i on, u prste poznaje partituru.

23 jul

(Moj stari dadaistički obrat: *ljubav vera nada, ljubav na verandi.*)

Gledam u biro preko puta ulice, nekakav beamterski svet, zavrnutih rukava na julskoj žegi, pretura po svojim papirima, telefonira, traži nešto po regalima duž zidova...sve to podseća me na staru sliku od pre šezdeset godina, kada sam u beogradskoj Siminoj, kao i sada u Meinekestrasse, gledao to isto, posao nekih tadašnjih drugova u kancelarijama Crvenog krsta, s druge strane. Ja sam gradski nakot, to donosi svoje ograničenje, moj vidik je mahom onaj "preko puta", tamo je najčešće takođe jedna višespratna zgrada, a većinom isto tako onde je nekakav Amt, gnezdo nekakvog činovničkog posla. Pa mislim kako je to sve što može sadržati nečiji život: boravak u visokom spratu neke zgrade, činovnički vis-a-vis, a ostalo, to je popadalo onde između, u uski klanac, na pločnik ovog ili onog grada. Ništa ne mari. Ja sam očito trajno gradsko dete, pa zato ne podnosim ništa van ovog, gradskog. Selo mi je otužno i neizbežno prljavo, a usled toga i čitava priroda. Ono malo što sam prespavljivao na visokim seoskim krevetima u kući moga dede po ocu, na visokim vrećama ispunjenim komušinom, ostavilo je trajni trag, ne podnosim ništa slično, najmanje ono što je privremeno ili provizorno. Užasavam se šatora, isto koliko i kamp-kućica. Sve zamisli tolikih ludaka da žive robinzonski po šumskim čatrljama, štalamama, čak i na drveću, deluju mi trajno idiotske, a mislim da vremenom i tim ludacima ovo takođe dojadi. Ja sam stanovnik te, ma kako dotrajale gradske kuće, stana na četvrtom, trećem, u najgorem slučaju drugom spratu. Sa liftom.

Silno se začudio Hans Castorp gledajući u Čarobnom bregu kako se dve dubiozne individue džapaju po podu lečilišta, smatrajući da se takve stvari u životu ne dešavaju, budući nazočan prvi put u veku jednom ovakvom prizoru, mržnje, razjarenosti i besa. Onda pamtim: u onoj istoj Siminoj ulici, iz neke kapije istrčao je čovek okrvavljenе glave, a za njim drugi sa sekirom u ruci, potom ostali, susedi, rodbina, unezverena deca. Sve je bilo puno buke i besa kao u Faulknera, a ja, sa svojih dvadeset godina (makar dotle video ratne neprilike, bedu okupacijskog života, pa čak i po kojeg mirnog mrtvaca na ulici), tada prvi put viđim zlikovačku čovekovu čud na delu, i to, taj zvuk i tu izbezumljenost koja je obuhvatila odjednom sav život jedne mirne ulice, ovo prati me do danas, uz isto Castorpovo naivno čuđenje da toga ima na svetu.

24 jul

Pale se svetla u susednom birou. Najpre jedno, pa još jedno, sve više. Vidim i spremaćicu koja barata tim šalterima. Pomišljam onda da bi i ta pritajena, suspregnuta energija, mogla da se otme, šta ako ovo stepenovano dodavanje sjaja nastavi se, ne zaustavljući se i pretvarajući se skoro u plamen, razgoreva se ta luda daljevska slika - eno već gore susedne zgrade, požar je sunuo i prema Ku-daamu, bukti i Lindner hotel, svet sagoreva! A ova, koja to je mogla prouzročiti, jedna je sitna crnomanjasta žena, možda Vijetnamka.

25 jul

Nema tome ni dvadeset godina kako sam bio u nekom društvu, biće u Zürichu. Odveli su nas onamo nekakvi Bergeri, bila je tamo neka zgodna cura, baš zgodna, čovek je bio kako-tako, ali društvo je potrajalilo, ne znam tačno koliko dugo. Nego je tragicno ovo: nemam više pojma ko su bili ti ljudi, kako su se zvali i kamo, u koju ulicu tamo odlazili smo, kuda su nas oni Bergeri vodili. Ne da mi se da njih pitam za taj iščezli svet, a možda ni oni sami više ih se ne sećaju. Kamo odlaze ti ljudi, koje nekad upoznaš, viđaš ih i prijateljuješ s njima, a potom ništa, nema ih! Samo se odjednom priključe milionima drugih, toj nultoj populaciji čije pojedince nismo nikada videli niti čuli za njih.

Ja sam takođe jedan od ovih. Sreo sam na početku rata, tu u Berlinu, beogradskog prijatelja, razgovarali smo, a onda me je u jedan mah upitao: možeš li mi pomoći, kaži mi ko si ti.

28 jul

Kaže mi Rolf kako se u Nijemaca izbegava nožem seći krompir. Kako onda to izvode, ne znam, ali dira me ta pažnja prema ovoj krtoli, čijoj se pojavi daje značenje nekog bića, a ovo nije lepo povrediti. Krompir je inače ne samo naš savremenik, koliko i Shakespeare, nego i naš sugrađanin sa juga, pa, bez obzira na svoje amerikansko poreklo, on je naš (*i na juvi i onako suvi*), ne kaže se badava ovde na severu Nemačke *grombier*. Taj junak bake Koljacek, Grassove, objekt eseja, u Kiša.

Vidim da i Thomas Bernhard deli moju sumnjičavost prema sportu, budući ovaj očito važna je stavka svakog totalitarnog režima. Tome dodajem svoje čuđenje, kako je moguće da mladi, zdravi a možda i inteligentni ljudi daju sve na to ne bi li bar za jedan santimetar više preskočili onu klimavu letvicu. Najgore je što ta zaslepljenost pojedinaca širi se kao kuga na milione anonimnih "sportista", mislim na one koji samo masovno zure u smeće sportskih novina, pamteći svaki novi rezultat bacača bilo čega, kao da je formula Einsteinova. Tu vrstu narkoze, u kojoj pogruženi, obespravljeni, bessadržajni i siromašni svet naše planete nalazi vlastitu lektiru i vrhunsku temu, iskusio sam u okupacijskom detinjstvu: u onoj slabo grejanoj kuhinji na Zelenom vencu, posle doručka od prežgane juhe, a ne odlazeći u školu jer bez dobrog kaputa nisam smeо uputiti se preko pozorišnog trga, niz Dositejevu, duboko prema gimnaziji u Dušanovoj, tamo, velim, umotan u čebe, ja sam prevrtao svoje sportske novine kao da radim u nekoj kancelariji, u jednom birou beznađa.

Jedan prilog problematici *Zapadno od raja*, opet iz knjige Čarobni breg, u kojoj štošta toga ima: *Pogledajte ga dobro, toga Lute-ra! Kakva je to lobanja, kakve jagodične kosti, i kakav čudan položaj očiju! Dragi prijatelju, to je Azija! Mene bi jako čudilo kad tu ne bi bilo vendsko-slavensko-sarmatskih elemenata, i kad prema tome moćna*

pojava te ličnosti ne bi sudbonosno prevagnula na jednom od dva tako opasno uravnotežena tasa u vašoj zemlji, tako snažno prevagnula na istočnom tasu, da zbog tog strahovitog pretega, onaj drugi, zapadni tas, još i danas leprša prema nebu... Sa svojim položajem između Istoka i Zapada... i tu gospodin Setembrini kao da predviđa celu problematiku DDRovsku, i ono što, dve decenije nakon Honeckera, još uvek prati moju današnju nemačku domaju.

(Jedan naknadni uvid u Č BR: pripovest se tragično survava pošto iz nje budu izvađeni Peeperekorn i madam Šoša, sve postaje traljavo, konvencionalno, katkad glupo – spiritisti, gramofon itd.)

29 jul

Postoji jedna fotografija, porodična, snimljena negde oko 1950. Mislim da nas onde ima sedamnaest. Gotovo svi danas su mrtvi. Čemu vodi moje svedočenje? Tome da potvrdim njihovu surevnjivost, zbog toga što sam ih većinom nadživeo. Već su i onda, dok su bili živi, bili surevnjivi prema mojoj dugovečnosti. Danas je njihova mržnja prirodna, mrtvi mrze žive jer su živi, a oni su mrtvi. Ali većina mrtvih, još dok su bili živi, mrze one za koje, smatraju, biće živi i posle, kad njih više ne bude. Tako posmatram ovu grupu, meni danas potpuno stranih ljudi, koji ispostavili su se kao jedna partijska ćelija mojih oponenata, mine, danas preživelog. Makar neko od njih imao onaj umilni pogled, koji je često patvoren i lažan, ili je otvoreno idiotski, kao kod onog tetka, kraljevsko-jugoslovenskog oficira, koji zija nekuda u stranu, misleći da je Kutuzov. Šta ima u mojoj preživelosti toliko odbojno, osim što i dalje ne odustajem da posmatram, a potom da se sećam i svedočim. Ja sam u svojoj spisateljskoj karijeri u mnogome uzdigao njihov položaj, karaktere i ponašanja, ne zato da bih im povlađivao, nego naprotiv, da bih, preterujući u drugom pravcu, načinio od ovog sprdačinu. Tako je iz jedne dične familije, pune uobičajenosti, izraslo to drvice silne veselosti i zanimljivosti. Tek usput uzimajući u pomoć gungulu rata i glupog socijalističkog sistema, a najviše muzeći onaj dragoceni sok iz te voćke komičnih budalaština i neizbežne osrednjosti. Što se tiče mog osobnog nasledja iz čitave riznice ove dične familije, ono je u sledećem: od bake dobio sam jednu lepu secesijsku čašu, a potom i poseban suvenir, moju majušnu sokolsku uniformu iz vremena kad mi je bilo tri godine.

30 jul

Već sam u jednoj ranoj stvari, *Svi smrtni*, (1956/1958), počeo čeprkati po povijesti familije, tako što sam uz virtualnu pomoć Virginie Woolf i Hanry Jamesa, - koje tada još uopšte nisam čitao! - probao da proniknem u tajanstvo te neverovatne stranke, partije međusobnih rođaka, kao neke duboko konspirativne udruge, sa svim dubiozumom ovakve jedne pojave. Držao sam

se prilično svežih sećanja na predratnu djedovsku kuću, gde sam provodio mnoge mesece u godinama 1934-1941, na onaj mali građanski dvorac, usađen u centar Nove Gradiške, ali ono najvažnije bila je pritajena buka i bes, koje prožimaju svaki porodični krug, pa samo potrebna je iskra da bukne eksplozija. Od ove krhke, pa ipak idile, načinio sam golemi skok do *Uloge moje porodice*, svejedno, nešto mi je već tada bilo jasno, ta pritajenost kojom svaka obitelj živi, bez koje ne bi joj bilo veka. A koja trajala je skoro da ovih današnjih dana. U toj knjizi, onoj o kojoj je najpre bilo reč, nije sve baš idealno i savršeno, makar je, pisana od nekog ko ima 24 godine, pa možda i jeste dovoljno "savršena", tamo se već vidi kako je sve "naše", dakle porodica, duboko odvojeno od ostalog, "sveta", u bilo čemu, u govoru, ponašanju i nečem što se ne može ni objasniti osim kao različito. Tako taj sad mog poimanja porodičnosti seže vrlo daleko u prošlost.

Tada, kada nam je bilo oko dvadeset, pomno smo čitali jednu knjižicu, danas zaboravljenu i zanemarenu, *Kompozitor Foltin*. Taj pisac, Čapek, ostao je poznat po koječemu drugom, ali pripovest o mizernom, promašenom i nedarovitom skladatelju delovala je uprao tada, kada smo se svi iz tog vremena osećali ovako, promašeni i mizerni. Većinom, bili smo u pravu, celo moje pleme, izostavljeno iz života sopstvenih porodica, tako što smo trudili se da "imamo svoj plan", a ovaj plan uglavnom nismo ostvarili, trebalo je mnogo upornosti za tako nešto, i sreće. Pa onda, i ne znajući za sobu 33 iz Mozarteuma, ja sam prionuo na Kuću lo-pova, tamo u četvrtom spratu ulice Zmaj Jovine, tačno iznad stanu urednika "Književnosti", jednog oštrog kritičara, sa šprahfelerom i lulom u Zubima. Mislim da većina mojih saboraca tada, tih Foltina, više nema. Ni onog koji je godinama šivao venčanice, ni tog što je fotografisao gole studentkinje, ni onih koji niti su šta šivali, niti fotografisali, nego samo trunuli u vlastitim životima jer su se vratili u sopstvenu porodicu, robijašnicu i pakao za mladu ljudsku dušu. Tako sam još neko vreme nastavio da živim u svojoj "familiji", kao neka vrsta unutrašnjeg emigranta. To je većinom bilo tako, pesnički život u socijalizmu odvijao se na način unutrašnje emigracije, samo što se u minijaturnom modelu ovo odnosilo i na život deteta-pesnika, zaturenog među stranim i tuđim ljudima vlastitog roda. Sve što sam onamo činio bilo im je mahom strano, kao što svakom društvu "one" vrste strano je svakog biće koje nešto piše, slika ili vaja. Deca dolaze na vlast samo katkad, u nekom pozorišnom komadu, inače ne.

31 jul

A šta ćemo sa "daltonistima", koji svoju falingu ipak proizvode sami, u vlastitoj očnoj kabini, a ne tako da u tome imaju povoda vani, u sumnjivo obojenoj prirodi? Ova, prema tome, može biti ovakva ili onakva (u kolorističkom smislu), čija se spektralna validnost ne može tako lako dokazati, ali daltonizujući je, ja sam smišljam svoju obojenost ili neobojenost, sam sam svojom aparaturom autor tog (sada nedovoljnog) farbanja okolnog

sveta. Ako ga ja sam bojim parcijalno, delimično i nedostatno, onda on te selektirane pigmente nema u sebi, nego ih ima ja, bio Dalton ili ne.

1 avgust

Nahodao se Woody Alan u svojim filmovima (a biće i izvan) po ordinacijama psihijatrijskim, onkološkim, zubarskim, jer ga je uvek neki vrag žigao u vratu i u leđima, strašio ga je nekakav osip po rukama, bolio ga je kutnjak koji je davno izvadio, sanjao je aždaje i akrepe, osim toga svaki čas se saplitao o tepih, o stoliku i o prolaznika na cesti, na sastanak sa devojkom u očalima zakasnio je, jer je i sam u očalamu neprestano, pa ih je više puta i razbio ili je samo stao na njih, ostavljeni na podu, s tim žutim kaputom nije bio zadovoljan kad se pogledao u ogledalo, kao ni sa svim ostalim što je onde video, razgovarao je telefonom s nekim a da nije znao ko je, kao što su ga u liftu pardonirale nepoznate osobe kao da su mu stari poznanici, a osim svega i kod svih tih ludačkih radnji bio je neprestano nervozan, naživcirao kao pas. Sada mislim da je toga već dosta, pa da sa svojim frustracijama po filmovima (inače), mora jedanput prestat! To makar mene, koji sam inače sasvim miran, u stanju je da naživcira u najvećoj meri i tako njegovu sudbinu najradije ne bih dalje pratilo. A kad sam bolje razmislio, našao sam da me nervosa kao ljudski pojav ionako nervira, nepodnošljivo mi je da posmatram te ludake koji gestikuliraju kao saobraćajac na raskrsnicu, a govoru nepodnošljivo glasno i što je najgore kao da do neke tačke nikada neće doći. Tako mislim da lišen bilo kakve nervoze, mogu postati nervozan samo ako u mojoj blizini pojave se ljudi nervozni, kojih je, nažlost sve više. Otud ovo nije nikakva filmska kritika, nego kritika čovekove rase, njegovog nečistog uma.

2 avgust

Jedan fotograf (Martin Becka), vraća se staroj tehniци, koristeći muzejske aparate i naravno, rad u crno-belom. A ova, kao i neponovljiva crnobela kinematografija, ingeniozno potvrđuje nauk drevnih Grka, da svet je u osnovi neobojen. Tako čitava fotografска povijest, pa potom i ona filmska, usavršavajući se korak po korak, ocrtala je povijest čovekovog gledanja, koje tek u dugom milenijskom razvoju, mnim, domoglo se do današnjeg holivudskog stupnja kolor-tehnike. Jednom bi trebalo napisati istoriju fotografskog umeća upravo tako, kao ubrzani model lagagnog napretka u svakodnevnom snimanju sveta, koje obavlja čovekovo oko.

Ni ja sam ne mogu se lako domoći svega što stoji već 30 godina u Doktoru Krleži, a kako bi to mogli ostali! Čitavu jednu sveku književne revije ispunili su moji dragi drugovi o mojim stvarima i mom katastrofalnom jubileumu (80!), ima tamo "lepih započanja", dobrih misli itd, ali da su se u najmanjem procentu do-

mogli onog što ta hrpa mojih knjiga znači, to, nažlost, ne stoji.

3 avgust

Kao što u onom kubanskom filmu, makar i ljubavnog sadržaja, usput se vidi kako onde svaki čas nestane struje, kao što epizoda istočnonemačkog filma sa usamljenim biciklistom nenačerno otkriva tragično prazne ulice, tako i ova elitna britanska serija, s mnogo golovortijevskih tema, izdvaja za budno oko i nešto mimo: kako te dame i gospoda manjakalno se presvlače. Slično "oblačićima" u stripu, lebde njihove sofisticirane fraze negde iznad, a ono što čini njihove radnje, ritualno je menjanje odeće, za doručak, za lov, za večeru, za svaku priliku. A kako ove uzvišene žive lutke nisu u stanju da samostalno uzmu na sebe ni najjednostavniji kaputić, to iziskuje masu garderobijera i služavki, čistača cipela i batlera, - zahvaljujući tome proleteri svih zemalja nalaze posao ne samo po livnicama i rudokopima, nego i tu, u raskošnim odajama, pri otvorenim ormanima, klinčanicama i civilicima, jedne neprekidno presvlačeće se klase. A odatle do Marxa samo je jedan korak.

avgust 013

Lidija uvek u kolima sluša kojekakve radio emisije, akribično, kao da je na predavanju. Sad vele kako su ustavili da oni majušni Kefferi, koje mi zovemo govnovalji, upravljaju svoje poslove sa drekom pomoću mesečine, čak i samo ako ima vidljivog mlečnog puta, pa kad im spreče noćni vidokrug, da se potpuno zbune dok produkuju svoje kuglice. A ja se pitam koja je to nauka, i zašto ne ostave jedne bube na miru, ne moramo (mi "ljudi") baš sve znati!

18 avgust

Zapis sa Tržića. Kvintesencija sumnji, nedoumica, nesigurnosti: čemu pisati kad te нико не čita, a opet to ti je jedino u životu, osim toga sve je nula: Pa nismo mi političari nego pisci, nikad nisam htio biti u neposrednih akciji (a bio sam!, puške u ormanu, Diamantsten, kolokviji s Brozom), sve sama muka i teški sni, potom. Nisam ni znao u doba Doktora Krleže koliko sam, prekognicijski "citirao" meni nepoznato štivo, Mihiz bi bio zadovoljan. Inače staračko jamranje (makar mlađi nego sam ja danas, sedamdesetpetogodišnjak), najpre na klimu u Šent Jurju, ljetu, a smrzavaju se, pale peći, pa ako se to ponavlja iz godine u godinu, kog vraga se penje na to brdo Vidmarionovićevo, ima toliko drugih povoljnijih mesta za kostobolne, nije valjda samo zarad privrženosti rigidnom J.V. Taj sumračni starac sa izdajničkim inicijalima, Novi Sad, 1971 (?), dodeljivanje Sterije za komediju, a Vidm. kao predsednik žirija čestita mi, pruža ledenu ručicu, kao

da guta žabu, a i ja sam je gutam, Matić iza mojih leđa bogesta, mogli su ti dati i glavnu nagradu, tu je još jedan kostur, Hergesić, ista ledena šaka, simpatičan, ali kostur.

Svejedno, MK kao i uvek inspirativan, koliko toga nezabeleženo na njegov način, kako samo buja materijal dugog života, onde, na Šent Jurju. (Malo preteruje stalnim preračunavanjem, 50 godina od toga i toga, 39 godina od onog, kao da radi za kasom u Schenfeldovom špeceraju.) Ali ni ja nisam imun od toga. Dakle, moji resursi, recimo Nolit, život u redakciji, tamo na drugom spratu, terazijskom, iznad kavane *Bezistan*. I mimo bitke za pamet ljudsku (Biha u odbrahi Kuće loptova), ne samo to, pojavi se onde naočit dugonja, žovijalan, govorljiv, a to je onaj ozloglašeni bosanski ministar policije koji hapsio je ljude da bi im ševo žene, mitski partizan, brat velikog pisca, napokon ražalovan, šupiran, potom tu, među nama, šef reklame naše izdavačke kuće. Imimo svega simpatičan! Pa genijalni, samozatajni pesnik Ristić, epiletičar, frustrirani solipsist, urednik koji jedva opšti sa publikom, uvek gleda u čošak. A najgore, onaj rošavi, bledi cik, nešto radio je u administraciji i bio je u ratu predsednik prekog suda Draže Mihajlovića, pa kasnije, bez kompleksa mota se taj dripac, očiti ubica, po nolitovskim prostorijama i među nolitovskim ljudima, kak v ni čom ne bivalo!

Rasadnik, kao biblioteka. Sva priroda, sortirana, sa karticama i nadnaslovima, kao u Sveučilišnoj. Nađite mi jednu Pesoa-akubu, jedan Rilke-rododendron. (Jer nam se u vrtu rovinjskom zaista sve posušilo, moramo ga, kao i svake godine, rovinjske, dići iz mrtvih.)

Neukost jedne sredine i nedozrelih godina; 1950 gutam *Književne novine* i sve u njima, a malo malo, zapinjem o jednu reč, meni nepoznatu, svaki čas nešto je po tim tekstovima adekvatno, šta bi to moglo biti? Neću nikog da pitam, kasnije se dovinem (*Vujaklija?*), ali kad sada o tome mislim, valjda je u ovoj učestosti *adekvatnog* bilo nečeg izdajničkog; biće da su različiti autori tog doba u svome nesvesnom ispostavili da ni njihov list, ni njihova literatura, a nažalost ni društvo tog časa nisu bili odgovarajući, *adekvatni*, pa otud inflacija tog, zapravo, neodgovara-jućeg termina.

19 avgust

Umro Babura, Dragan Babić, lepi momak Beograda, intelektualan, uspešan u televizijskom poslu, onaj koji je doveo Liv Ullmann u ovu rovinjsku kuću. Bili su kratko privlačan par, nije umeo da prevlada svoju frustraciju, kako živeti sa svetskom zvezdom? Osim svega, od oca radnika, partizanskog junaka, palog u onom ratu, i matere, rigidne pravnice, sudsije vrhovnog suda, kojoj se dopalo da bude žena proleterova. Imao prelepnu sestruru, bila je jedno vreme tajnica u ROKu. U 39 godini naučio sam od nje dečju igru "fotografisanja", kad se bacis leđima u sneg. Pojma ni-

sam imao. Sa Draganom sam bivao na mnogo mesta, puno toga popili smo skupa, on me je juna 68e, pozvao u studentski Konvent, za vreme poznatih gibanja. Sada se inače pitam kako je to sa mojim levičarstvom i da li ga je ikad bilo. Vreme pred Drugi svetski rat, proustovsko detinjstvo u dedinom vrtu, ali po toj kući motaju se stalno tajanstveni studenti, bilo je toga i u vreme okupacijsko, ilegalni kurs bolničarski, mojih tetaka, "pravimo turbane", naravno od zavoja. Posle rata tetak partizanski kapetan, takođe građanin, nesvršeni student medicine, puno šarenih događaja ali i rane sumnje, šta sve to znači. Skojevac, dvaput izbacivan, potom na fakultetu konačni šup u dup, vunbacitel iz "partije", sekretar boljevički strog N.M. potom i sam disident, kritičar lenjinizma, na kraju nacionalistički zaluđen, danas mrtav. U Nemačkoj GG najpre me smatra desničarem, potom pomilovan, dobio i nagradu njegovog imena, takođe sitne, mlohave ruke pri rukovanju, Miroslavljeve vrste. Valjda liberal, a možda ni sam ni to, ništa u političkom smislu, literat MKovog tipa.

20 avgust

Noćas umro Mirko. Mrtvu hodaju, posebno kroz ovu kuću. 1992, Ružić, Edo, pa on sam, Kovač. Dokoturao se iz Beograda na kolicima punim stvari kao Mutter Courage. Tražimo mu smestaj, ali i sam se snašao. S njim i Kišom na onoj turi 1969 po Nemačkoj, silno plašeći se svakodnevног avionskog prevoza iz grada u grad, obojica uvek pod viskijem. Šta preostaje? Bedastoće od pamćenja. I šta na kraju reći, osim citirati samog sebe, a zapravo onog policjota iz Doktora Krleže, dripca koji takođe "ima dušu" a i napumpan je da iznese trajnu dilemu, *da ta svinja htjela bi klati svoje božićno prase, a zapravo, i ne bi ga htjela klati, jer je čovjek i ovakav i onakav, tko zna kakav je zapravo čovjek, kažite vi meni?* Jeli čovjek s ove ili s one bande, ili je sa obadvije?

Još o levičarstvu. Nemoguće da sve stane na to malo tle "levovo". Partizanska proslava pravoslavnog Božića 1945, moj budući tetak koji se ženi tetkom u Sabornoj crkvi pod plehanom krunom, pukovnik koji se hvali da je zabranio predstavu u Novom Sadu jer neki pop na sceni drži ruke podignute ka nebuh deset minuta, kaže previše!, vojni biolog izlaže nam teoriju kako preživeti jedući poskoke i hrastovo lišće za slučaj novog rata, skojevski sekretar došao mi da dođem na sastanak, a ja nemam kuraži da mu kažem da sam izbačen, kad dođe ponovo kažem da više nisam, on pita kako to? Stidljivo, kad levičar ima poslugu: Ovo je "naša Anica", ovo je "naša Milka". Jeli to sve iz oblasti "leve fronte" ili ko zna odakle, iz nekakvog stacionara za maloumne?

Kao i kod Miroslava (kad pobrka živog sa mrtvim šulkolegom - šta, pa ti nisi umro?), toga ima i kod mene, godinama siguran da je neka spodoba taj i taj, a mnogo kasnije ispostavi se, pa to je Rile, kakav onaj, o kome si mislio kao drugom! A ima i sasvim nejasnih individua, čije ime, sudbina i sve drugo ostaje "večnom tajnom".

(Povika na Ameriku, a zaboravlja se: pa mi smo ta Amerika, mi Evropljani smo je načinili, uz ono malo Afrikanaca robova, sve to što zaudara odande na način amerikanski, to smo mi Nijemci, Španci, Holanđani, Italijani, Kroateri, šta ima da se bunimo!)

24 avgust

Na M-ovoj sahrani: Glavurtić. Sva ona misterija oko njegove pojave iz prošlosti, satanizam, mistifikacije, burne (prevratničke) ideje, blasfemije, oština u izražavanju ocena, sve je utihlo: krežubi starac na štapu, odjedanput veseo, pun iskrivljene ljubavnosti, naočita kći, unuka, slepi sin "genijalni muzičar" koji svira na ulici u Utrechtu. Vrlo prijatan razgovor o svemu, najviše o "životu" (pravo mesto!)

27 avgust

Zapisi sa Tržića, rekapitulacija. Kakvaje to manija htjeti pisati romane i novele, javilo se starom još u letu 1965, iako je zatim "zaslavirao" kako sam kaže, još onoliko. Ipak, već tu leži prekognicija za DR KRLŽ, posigurno. Imamo li mi uopće nekome da nešto kažemo? *Sumnjam* (1968). To je tinjalo dakle, dugo. Utučenost, zataljenost, učmalost, samoća. Ništa ne gleda čovjeka u svemiru, on je sam! /Bio sam potpuno suvišan od početka do danas svima. A zapravo, da bi bio zaturen, ostavljen na miru, bila mu je najčešće jedina želja: Ostali smo, hvala bogu, sami! /B. i Ž. stižu u srijedu. Suvišno zapravo! / (samo da ne radim ono što moram!). Čitav niz dodataka za Izlet u Beograd, potpuna ideološka deziluzija na tom Zaušberbergu, 1976: Što je meni bio socijalizam tada i tamo, ...literatura, prije svega, i samo ona!.../ Socijalizam nema nikakve veze sa pravednošću ni sa moralom. / Bili smo okrenuti lijevo ali nismo. / Teorija klasne svijesti je isto bila fikcija...Izgubili smo se na dugom putu marksizma... Pa onda još nešto, šta pokazuje forma ovih zapisa? Često sva u telegrafskim naznakama, teško razumljivim. Taj doktrinarni oponent "modernizma" odjedanput govori kao Molly Bloom u svom solilokviju, ili kao nekakav dadaist tipa Moni de Bulija!

28 avgust

Javio se još jedan izgubljeni rođak iz republike Miokovićevih. Unuk trećeg brata (pored mog Vladimira i mitskog Dušana), taj se zvao Nikola. Pročitao čovek u novinama nešto o meni, nije znao da tako nešto postoji, elektroinženjer, deset godina mlađi od mene (rođen u istoj ulici, Zvonimirovoj!), zapravo neiznenaden toliko koliko bi mogao. Doći će da se uverimo, obostrano, u naše postojanje.

Za knjigu pesama (naslovnicu), najbolji će biti Petrov-Votkin, crveni konjanik, malevičevski, na besnom atu, takve smo upoznali.

Potpuno je nejasno odakle padne koji stvor u neku sredinu, a da ovoj ne pripada, nego po slučaju. Mnogi nebeograđani u Beogradu. Napr. Srđan Barić, muzikolog, urednik na TV, žena harfistkinja, platinska lepotica. Tek naknadno shvatam, to je sin Henrika Barića, velikog barda hrvatske kulture, i Krleža ga katkad spominje. Sad se nadovezuju drugi iz muzike, Duško Radić, Enrico, Ivo Marković, Voki. Taj Ivo Marković, najtajanstveniji i skoro "bez dela", kompozitor Foltin, bila u njega zaljubljena jedna operska diva, nestao negde u Francuskoj. A Voki, to je posebna istorija, sin seksologa Al. Kostića i mame čuvenog pedijatra, gospode Smilje Joksić, i brat joj bio lekar, sve sama medicina. Vokijev stariji brat, četnik ubijen od četnika, takvi nekakvi zapleti. S Vokijem mnogo toga, od igre olovnim vojnicima pa dalje. Vozio me na svom motociklu. Vodio Savez kompozitora, tako sam upoznao neke ruske autore (Ščedrina i takve nekakve), nešto smo petljali oko Teodorakisa, sve sama dečja posla. Žovijalan, prisan, bonkulović, možda katkad konformist, uskogrud prema nekom, dakle i ovakav i onakav, pa ipak, moj drug!

30 avgust

Vele da su posle pobedonosnog rata, 1945, po Jugoslaviji prebrojavali kokoške. To nisam znao, makar se oni sveznajući oficiri motali po našoj kući. Svejedno, ova akcija liči mi na doktrinu moje bake koja je beležila svakog vraga u svoju kuharsku teknu da bi znala "šta sve postoji". Povijest prodire za ugodni kameni sto, pod dobrotičevskim maslinama, u selu Katun. Arsenije kaže da je vadio kamenice sa okom većim od jajeta. Žene beru travke po Ljubinoj livadi, ređaju ih po stolnjaku kao u herbarijum.

1 septembar

Sinoć, po stoti put *Tosca*, koja u svesti ljubiteljica i ljubitelja opere spadaju u druge srceparatelne drame Puccinija, a malo ko vidi u toj stvari jednu eminentno političku sadržinu, čime prejudicira se sve što se tokom dvadesetog stoljeća odigralo u ovoj sferi. Progoni intelektualnog i umetničkog ljudstva, od Buharića i Mandeljštama do Havela i Solženjicina, pomor artista i modela drugogačije ideološke boje, Gulag i izložbe o odrođenoj umetnosti, cenzure, zabrane i paljeline knjiga, sve to zakriveno je fabulom ove ljubavne priповesti između crkvenog slikara i operske dive. Čime se taj proizvođač fresaka zamera vladajućem tiraninu ako ne zločinom mišljenja, formulom rabljenom u zbijlji mnogo docnije. Tako *Tosca* čini mi se jednom od krupnih enigm čitave te komponističke oblasti, kako, mimo igrokaza sa pariskim boemskim protuvama ili onog egzotičnog romana, ame-

riksko-japanskog, iznesen je na tenorsko-sopranističku pozornicu jedan tako krupan i do danas relevantan problem. Prošle jeseni u Viareggiju mogao sam videti ruinu nekadašnje glamurozne letovališne sredine u kojoj kompozitor je radio, tim pre treba se zapitati kako je u ovom okolju potpuno druge vrste iznikao taj sadržaj.

Wenders i Pina Bausch, u malenom kinu rovinjskog teatra Gandusio, pred publikom koja uopšte ne razume o čemu je reč, a to je da se reditelj poduhvatio da, montažom, mizanscenom i opštim temperamentom, nanovo koreografira delo umrle umetnice. A čak i tog njegovog novuma ne bi bilo bez pomoći mnogih drugih asocijacija njegovih, najpre pomisli na slikarstvo i ambijente Edwarda Hoppera.

5 septembar

Daniel Spoerri. Četrdeset godina posle ROKa, posle niza množih kratkih opaski o koječemu u šta se upuštao, nakon neočekivanog susreta u Beču, pre nekoliko godina, zakasnelog priateljstva, skoro bratstva, eto ovog starog medveda evropske umetnosti kako se penje na naš Zauberberg, oznojen, težak, nekakav Peperkorn, jednom rečju. Sedi tako ova grandiozna starina u našem vrtu, ogleda se po drevnim zidinama te poluruševne kuće koja nam je dom, a ono što na kraju nekoliko čaša Vivodinog vi na veli mi, to je da u domenu melanholičnih slika iz detinjstva, uz Bruna Schulza, Danila, evo i mojih nekoliko knjiga koje su mu bliske srcu. I kao što u klasičnom romanu stoji, prati ga jedna takođe mladolika Klavdija Šoša, sva u belom, vrlo skloni da na prvi pogled u neku knjigu poezije, zasuzi.

10 septembar

Coetzee. Gde je ona skromnost, ona srdačnost Danielova! Gleda me ovaj ulašteni mršavac, u snežno beloj košulji, živi paradoks: kako uz takvu asteniju neko može biti toliko naduven da samo što ne pukne. Ulli, koji asistira ovom "susretu Evrope i Južne Afrike", tamo pod šatorom berlinskog festivala, trudi se koliko može, ali ne vredi mnogo, rukujem se sa tom mrtvom ribom zakićenom Nobelom, kao frustracijom, i to je sve.

14 septembar

Mnogo sveta u zbijenoj sali teatra. Kordićka (mnogo mlađa no što sam mislio, sa frizurom gospođe Timošenko), glomazni Bogišić, i dalje igleno tanka Dugandžija, pa ona pesnikinja (kako je bila zamamna pre 13 godina u Vilenici!), napokon Magris. Grlimo se bratski, nadoknađujući onaj nedolazak na Bulevar, pre tridesetak leta. S.L. načinio je neku beogradsku spačku, Claudio se uvredio, pa umesto za naš sto, seo, sa Nenadom u auto, pra-

vac Trieste. Jedan kratak susret u Brechtovom teatru pre koju godinu. Tako tek sada večeramo skupa, uz masu prisećanja, L. sa njim u nemačkoj konverzaciji, Predrag uredno ministirira. Nedavno proučio kurikulum ovog restorana (Vinodol), od davnog osnutka, do danas, u rukama bivšeg fudbalera. Po Zagrebu svuda leže te istorije, zapepljene za pročelja kuća, po firmama i grobним pločama, mnogo posla za osobenog povjesničara (Jergović).

18 septembar

Kao u Prousta, kao ovaj po normandijskim imanjima, špar-tamo i mi po Istri, od ovog do onog prijatelja, u ranu jesen. Sada su tu nekakvi baruni i prinčepse, austrijske, anglosaksonske, a da uđem precizno u njihove kurikulume i u tačne veze sa babom Victorijom, nemam volje. Na svaki način pristojan i neusiljen svet, u mirnim ambijentima tamo oko Baderne i Parenziuma, pod sunčobranima i na negovanoj travi, uz razgovor, ne znam samo odakle ponikao. I šta se u tim prilikama pretresa, ko je učinio ovaj zasad poznaničkih kolokvijuma, ne umem reći. A bilo bi najlepše u ovim prilikama i u tim ujutnjim vrtovima šutjeti, te gledati u nisko pobrđe istarsko i u po koju, još uvek neobranu jabuku.

19 septembar

Bobić, arhitekt. Simpatičan, u busenu svoje brade-brkova-kose, srpski tankoglas. Nisam znao da je on ukopao onaj lavingt dućana i koječega tamo, u dubinu Obilićevog venca, pored Majestica.

21 septembar

Petovar. Generalska kći, advokatica, dugo bivajući u Švedskoj, potom natrag u ludu Srbiju, da onde borи se za ljudska prava i da odvjeta. Samo što ovde, u rovinjskom vrtu (zahvaljujući njenom aktuelnom advokatskom predmetu), odmotava se čitala povijest Dese T., nedavno umrle avanturistkinje, iz obitelji beogradskih bogataša, prijateljice u mladosti maloletnog kralja Petra Drugog, sa ludim bratom samoubicom, potom inostrane korespondentkinje, udate za bogatog Venecijanca - kad su pre više od pola veka banuli u večernju baštu kluba književnika u Francuskoj, činilo se da dolaze ravno sa Croisette, muž je delovao kao Rossano Brazzi. Bila je, kao britanska novinarka pod namrštenim pogledima Titove policije, ali je umela da i ove šarmira, da sa svima čavrila, voleo sam je sresti zarad njenih sumanutih ideja, u sred rata, ovde, u jednom restoranu na obali upoznala me sa Richardom Sw., i tako dalje. To klupko prošlosti nikako da dođe do svog konca, još uvek ima šta da se odmotava.

22 septembar

Opet ova bulumenta, prinčevsko-barunska, sada kod nas. Tu je i jedna dosta zanimljiva slikarica, minimalistkinja, koja opisuje samo tkivo stvari, pesak, zidove i uzbibani vodu, a na početku, potpuno popartistički, slikala "samo jedan tanjur", neku praznu odrtu kutiju, i takve stvari.

26 septembar

Leto bez ptica, ne znam zašto su nas napustile. Onaj sunčobran na jednom akvarelu Goye pomorno liči na taj sa fotografije Roberta Cape, Picasso i njegova žena itd. Španci!

28 septembar

Kada je jedan patak uginuo, njegova prijateljica patka dugo je držala svoj vrat na njegovom, ali je kasnije čak odlazila sama u šetnju do neke bare, kamo je sa svojim prijateljem isla. Tu osetljivost, veli jedna australska znanstvenica, pokazuju ne samo majmuni ili delfini, nego i žirafe. "Kada životinje pate", zove se njena knjiga. Kako to dovesti u pamet onom bojovniku, koji u Bosni šutira glavu ubijenog, to ne znam. Onda dolazi još i Mozart. Čija muzika poboljšava kvalitet mleka u krava, koje ga slušaju, a već toliko puta ponovljen je i primer italijanskog vinogradara, čije grožđe bolje je što je bliže zvučniku sa Amadeusom. *Animal farm*.

18 novembar

Neobjasniv prekid ovih beležaka. Lakune života. U međuvremenu otiašao Srđa, otiaša Joka, Brozova. S Popovićem puno puta u raznim prilikama, trebalo potpisati Povelju 77, pokrenuti *Vreme*, biti toliko puta za nekim stolom, slušajući njegovo zamamno rašpanje. Devojke su ludele za njim, možda već samo kad su ugledale ono konjsko sedlo, prebačeno preko gelendera, na galeriji iznad Miodragove kancelarije. Otac zaista načinio imperij, zastupajući *Coca Colu*, kao što sin odvjetao je za Artukovića. Skupa samnom bio opanjkanj, kako je inspirirao bombardere alijanse da ruše Beograd. *Times*, njujorški, ispratio ga nekrologom. Sve je to sada samo dim, ode! Kao što iza Jovanke ostao je deo napisane hronike o mračnim tipovima koji su joj zagonjavali život. Pa mi smo neke od njih poznavali kao recimo, pristojne osobe!

Virtualno, mora da postoji onaj deo Beethovenove muzike, koju nije stigao da zapisi. Jer ni postojeće nije prethodno "bilo", pa se ispostavilo da je ima. Tako i ove, još nedomišljene, negde mora biti, samo ne znamo gde.

Ni najpametnijima među "evrokommunistima" nije bila sumnjava izmislica "socijalizma sa ljudskim likom". A i detetu ko je vidi da je kralj go, bilo bi jasno šta tom socijalizmu bez ovog lika ostaje.

Onaj čekić, kojim željezničar lupka po osovinama vagona, proveravajući po zvuku da li je sve "u redu", takođe produkuje neku muziku, kakvu bi mogao zamisliti Cage, a čime cela ta scena, očito nedostaje u popisu Mixed media.

20 novembar

Umro je Crnković (ne onaj čuveni fudbaler, kasnije kavanar na Tomislavcu), dakle Zlatko Crnković, prevoditelj i urednik (čak i moj), koji u prepisci, za Titova doba uporno me zvao "druže", a ja njega "gospodine", i to je trajalo sve do Tuđmanove ere, kad se, preko noći, kroatiziran i antijugoslaveniziran, ponašao kako se ponašao, makar prethodno upravo on promovirao glupavu retoriku jednog arhistrbina, dakle Kaporovu. Jednom, nedavno, viđeh ga na trešnjevačkoj pijaci s leđa, nisam mu prišao, ne znam zašto, a možda i znam.

Elisabeth i ne zna da njena dirljiva pesma o marokanskim davljenicima pored obale Lampeduse, ponavlja donekle temat rodoljubne *plave grobnice*, Milutina Bojića, iz Prvog svetskog rata, o potopljenim srpskim vojnicima, onde, kraj Krfa. Ista patećišna nota i u moje susede, i u drevnog barda, samo u različitim stilskim varijantama, a kod toga ostaje gorki nalaz da u ovih stotinu godina nije se promenilo osnovno, nesrećna nejač ljudske rase, bila u soldatskim obojcima ili u izbegličkim krpama, sirotinja života, od prilike do prilike biva davljena kao nemoćna pilad.

25 novembar

Valjda samo u Nemačkoj pridaju toliko važnosti profesiji kabajeta, tako na smrt jednog klauna (Hildebrandt), tolika pompa. Pomišljam da je kabare odigrao važnu ulogu u ona vremena (što je Brecht/Weill ingeniozno uočio), pa se na tim malenim scenama, po opskurnim kafanicama, promovirao ne samo jedan poseban duh-duhovitost, inače retka u Nijemacu, nego se tako podij jednog bircuza pretvarao u političku tribinu. Ipak, ostaje žalost ovog krevanjećeg stvora na bini, najčešće nepodnošljivo diletantskog, bekeljećeg, i većinom glupog.

27 novembar

Mnogo sveta uokolo, ovih dana. Novi, žovijalni hrvatski ambasador, nejasne osobe za istim stolom (jedan biznismen, jedna bogatašica, nekakav političar itd.), ona jedna simpatična sukla-

ta koja se konjski cereka, (Borka u međuvremenu kupuje kaput u jednom butiku), potom na drugim mestima skljokani Nooteboom, Klaus S. sa bradom Lava Tolstoja, neke gospe koje mi se javljuju, a da ne znam ko su, ogromna seda čovečina koja potura knjižicu da mu dam autogram, žena jednog prijatelja, neprepoznatljivo ostarela u međuvremenu, još uvek sveži Delius, bledi Lenz, Hardtmunt koji sve više frflja u svojoj kroatštini, šef parlamenta ljubazno pruža ruku, Thomas i njegov dečko, Herbert u mekom sakou, Joachim u ljubičastim čarapama, sa malim stomačićem, kod Inga S. čarape su jarko crvene, naočita niderlandska ambasadorka, opet neke devojke koje se naviruju, pozdravljuju, nešto vina, pereci davnog Slavka Vukosavljevića, tu, u ne mačkom izdanju punjeni buterom.

29 novembar

Ona ruka, Krležina, na portretu koji uradio je Ljubo Babić, jedna svetla mrlja, jedva se razaznaju prsti! To je možda najtajanstvenije što je učinio ovaj, i s moje strane nepravedno poce njivani majstor. A upravo on je u nas promovirao pravo da se ovakvom jednom mrljom predstavi nesravnjeno više, skoro "sve" mimo toga i izvan, predstavlјivog uopšte. Bez ovog skoro ne bi bilo one, takođe neuporedive studije "po Masacciu", Vaništine: komad crvene tkanine, ruka promotora, koja drži maketu crkve, više nalik nekoj flaši, kako sam slikar ovo označio je. Kao da je slikarstvo, ono sublimno, skriveno u ovakvim sitnim poduhvatima, još uvek nedovoljno ocenjenim i korištenim.

30 novembar

S. L. naslonjen na neku ogradu, ima ljudi po toj ulici, ne znam baš da li mi se javio ili ne, ali ja mu ipak prilazim, pružam ruku. On mi pruži svoju levu. Nije onako izobličeno debeo, kakvog ga pamtim, ali kaže nešto o zdravlju. Ne baš određeno i usvislo. Preko nekog mostića ide L., prpošna, (bar u snu) još uvek mlađa, sa onim njenim puškinskim nogama. Za njom idu njena tri muškarca života, sve deluje kao nekakav japanski crtež, iako je temat ruski.

Šezdesete godine, negde u dubokoj Bosni, sa Fadilom, u njegovom majušnom autu, kiša je, već skoro noć. Treba da pronađemo onu curu, drčnu partizanku, zarobljenu od Nemaca pri desantu na Drvar, poznatu sa fotografija pomno korišćenih po vojničkim novinama, pogleda oštrog kao u vučice. To je junakinja našeg budućeg filma. Šta je s njom bilo i kako je bilo, tajna je. Ali tajna ostaje i pošto tada, ogrnuta nekom maramom, već sredo večna, prišla je automobilu, ali da kaže nešto, nije htela. Osim toga, mora odmah natrag, u onu čatrlju iz koje čiklij svetlost, muž čeka! Zvala se Gospa Talić. Pričam to sinoć, u povodu avnojskog datuma, jednoj mladoj osobi, nije je se baš dojmilo.

1 decembar

Böcklin ima oči kao Ottó Tolnai, njihovu melanholiju čine kosine obrva, nalik malim nadstrešnicama veđa, a oko ionako suzni je izvor čovekov. Jezersko je u njima, tačka mrežnjače otok je mrtvih, grumen u tekućini nesreće, ljudi su plačne životinje. Moj prijatelj takođe živi na jednom jezeru, panonskom, u pokrajini depresivnih i često suicidnih osoba, brojem samoubista va premaša ova sve ostale oblasti u Evropi. Böcklinska je strast u smrti i u erosu, gole devojke i nakaze oko njih, mahom opasne i ubilačke. Utvrđio sam da razodevena devojačka put, svojom belinom njemu je koloristička nadoknada, za tamu čempresa, noći i neprozirne vode. Zapravo i tu, u mrklini vodenog principa beli se nešto pene uz obalu, pa i to pričinjava se kao da neke sitne cure, onde praćakaju se. Tolnaja sam najpre zapazio po njegovoj ophodnji Kopenhagena, Kierkegaardova grada i groblja koje se u imenu ovog filosofa krije. Kad sad čitam ovaj njegov opis, skoro do neverovatnosti kao da ide on za slikarijama Böcklinovim. Krenuo sam da potražim Kierkegaardov i Andersenov grob u jednom spomen parku i, kako sam ušao, video sam, zapanjen, mnoštvo lepih, polunagih plavokosih žena poleglih po tim grobovima, prizor koji odgovara, nekako, zamisli vaskresenja; treba li da kažem da sam smesta poželeo da "umrem" između njih. Onda se pre desetak godina pojavi u Berlinu, s tim očima koje danas utvrđujem kao böcklinske. Teško je živeti na svetu, posebno u tom delu Evrope, otvoreno melanholičnom, pri gradu Kosztolányija, gde je rođen Kiš, i Rade Konstantinović. Teško je živeti na granici dveju država, dva ju svetova, Ottó je čovek sa granice, čovek granice. Ali i mi ostali smo to, samo je ovo kod njega geografski naznačeno.

Ne izgledaju mi više uverljive teze o Hitlerovoj impotenciji (ne samo organskoj nego i mentalnoj), dodatni materijali, masa potpuno privatnih fotografija, neuredni domaći filmski snimci, sve to prikazuje ovu kreaturu kao osobu više uobičajenu nego što se misli. Grandiozne i opasne zamisli, neutraživa volja za moć, demonički smisao za vođstvo i neprikosnovenost, otkrivaju uz taj tanatos u njemu, eros kojim se ovaj produžava. Sada već postoje dokazi njegovih ranih veza sa ženskim osobama (po pravilu krupnim, ružnjikavim i otud sklonih koječemu), njegov sadomazohistički roman sa rodakinjom koji se završio njenim samoubistvom, pa čitava storija sa Evom Braun (koja, sada se vidi, da dugo godina ophodi se kao prva dama Reicha), sve to u okvirima jedne monstruozne istorijske ličnosti prikazuje njene ljudske, previše ljudske osobine. Nema boljeg primera za korozivnu, opaku sadržinu ljudskosti u njenom povišenom, hiperbolisanom stanju. Treba pažljivo osmatrati scene njegovih dodira sa decom i životnjama. Ako se izuzmu predrasude o pretvornoj perfidiji svakog tiranina kod ovih scena, ostaje ona sumnjiva ambivalentnost, prikrivene ružne zamisli u sličnim prilikama kod mnogo kojeg odraslog muškarca. Taj subjekt, dakle, nije nikakav kripl koji živi samo na sedativima, usredsređen na svoje povjesno destruktivne zamisli, on je nesumnjivo jedna normalno zainteresovana osoba za spolne poslove, treba samo pažljivo pratiti ka-

ko posmatra on svaku od ovih mnogobrojnih ženskih statistika iz neposredne okoline, pa čak i onu, katkad nedorasu žensku diju iz egzaltirane i izluđene mase po mitinzima i paradama.

(Potom je potrebna, mislim, i objektivna ocena njegovog akvarelskog i crtačkog dara, ovaj ipak nije bio toliko nizak, kako se misli. Samo što je njegova općinjenost crtanim vedutama bila u pomisli kako da sve te oblasti, šume, polja i planine, a posebno gradove sa svim njihovim dragocenostima, osvoji svojom gozdenom rukom, - a to je i počinio.)

3 decembar

Mislim da je muzika u Šostakovića vrtložna, kao da se spušta niz tobogan. U nekoj drugoj vrsti notnog pisma ovo bi se imalo prikazati spiralom.

5 decembar

Milan, Bogdanov otac, opaki kritičar literature Bogdanović, i njegov luping kroz mutne godine prvotne jugoslovenske leve, rat i ono posle. Dvadesetih godina promotor Crnjanskog (*Zivot je mnogo više oblast poezije nego što to realizam dopušta, i mnogo puta čak i sa sasvim irealnim pojavama, tako da se može pojmiti više kao san, u nadstvarnim vizijama*), Krležin saurednik u *Danasu* 1934., zabranjenom po policiji, a kad su se karte preokrenule na Titovu stranu, eto ga kako celo moje mlado književno pleme nipoštava u svom boju protiv modernizma. Kako se Bogdan iz toga iskobeljao, tajna je, kao što se i pred Brozom, oko jasenovačkog spomenika, pokazao nepokolebljiv i zreo.

Hoće li se jednom neko poduhvatiti romana, ljubavnog, koji je izgleda postojao između slikara Kraljevića i slike Nadežde Petrović, nagoveštenog jednom jedinom Verinom rečenicom? Da su bili "bliski" i da je Miroslav Nadeždu čak "slikao golu", samo to stoji u onoj kapitalnoj knjizi gospođe Horvat-Pintarić, kao neprimetan putokaz?

8 decembar

Alfredo, Verdijev, postao je već nervozan, šta će sa svojom negdanjom ljubovcom, ona mu tu umire pred nosom, a njemu više nije do nje, ali da u toj prilici gleda u sat na ruci, to je vrhunac dadaističke preinake koju je ovaj Rus načinio sa *Traviatom*. U kojoj, po premijernoj izvedbi iz Scale, vidi se kako ceo jedan čin, umesto u salonu, odigrava se u kuhinji, i kako gospodski sin razvlači onde testo i secka povrće. Sve ovo dokazuje njegovu neurozu, takođe rusku, koja jako miriše po Dostojevskom. Pa ako ovaj glomazni tenor nije baš po podobiju Miškina, zato je bliži njegovom suparniku: scena u kojoj baca u lice te devojke hrpu

novaca, isto je što čini Rogožin pred Nastasjom Filipovnom. A kako ova izvanredna sopranistica aktuelne postavke prilično je drusna, te nije baš verovatno kako će naskoro skapati od tuberkuloze, načinili su da je alkoholičarka i drogomanka. Taj ludi Rus potpuno je tako razdrmao pozlaćeni hram Renate Tebaldi i Marie Callas, kao da je baćuška Mahno od jedanput provalio onamo.

10 decembar

Još jedna mogila, još jedan kenotaf. Peter Urban. Pojavio se kao dečačić u beogradskim kavanama, istočnonemački student voljan da nauči srpski, kasnije, pobegavši na Zapad, silan prevdilac, najpre naših stvari, *Wie unsere Klaviere*, potom Čehova, globalnog, do zadnjeg listića. I drugih, mahom ludih Rusa, Dobicića, Harmsa. Ovog mi je upravo on otkrio, ima tome pedeset godina. Mnogo druženja po raznim gradovima, u različitim prilikama, sve do poslednjeg rata, tu je pomalo zaškripalo. Ne zna se zašto je, besmisleno, prošrio. Uz svoj već tada sumnjičivi kašalj, suludo pušenje i ruku koja mu je trnula. Ipak, došao je u Sibelstrasse da čuje nešto od mene o Šejki, on i Jutta načinili su film. Retka viđenja na čitanjima, sve je tanje oko njega i s njim, najčešće čuo bih o njemu nešto od Katje Wagenbach, bio joj je siguran vodič u ruskim pitanjima. Imao je razne žene, i decu od ovih. Živeo je u poslednje vreme u nekom selu, nikad nisam tamo bio. Zdravo, dragi moj Pero! Doviđenja!

11 decembar

Neciju smrt nikada ne primam zdravo za gotovo, istog časa. Najpre je to samo zvuk. Tek potom, sam događaj dobija realnu vrednost, pa taj je čovek ipak umro!

Kad tražim potrebnu stranicu, najpre odvalim onu glavnu udaljenost, potom ona je već tu negde. Sasvim kao u golfu!

12 decembar

Veče sa Katjom W. odmotava ceo onaj film od pre 18 godina, Wallmann, još pre Berlina: to je kuća (izdavačka) za tebe!, potom poseta staroj dami u Carmestr., ceo Verlag u tri privatne sobe, L., Alida, čeretanje, zaista divna izdanja, potom od svega ništa, osim prijateljstva, dolazi nam i sad u kuću itd. Treba li reći da je stara gospa iz čuvene sanktpeterburške familije Wolf, koja izdala je kapitalan *Daljev rečnik*? Da li je moguće da je moj verni Pera, kao Katjin informator, jer je na početku našeg rata, kako rekoh glu-pu posrbio, napravio među nama tu branu? Ali sad je svejedno sve sam pepeo, živa mi bila Katja!

Setio sam se onih, koji se ljudima obraćaju sa "Prijatelju!" To je, mora biti nekakav poseban soj čoveka, možda iz provincije, možda nekakvog zanatlije, taj ti pre svega ne zna ime. Sve mislim da sam prvi put tako nešto čuo u dedovskoj kući, od čoveka koga su jedva znali, a ne da je o nekom prijateljstvu moglo biti reči. Meni se jednom tako u Parizu obratio slikar Oliver Tih. Uz ovo idu oni što te pitaju "kako smo?", jer ne znaju da li "smo" na "ti" ili na "vi".

15 decembar

Neko se setio starog gebelsovskog filma o gospodji Roosevelt koja se kupa u blatu. To sam gledao i ja u terazijskom Metropolu, kao predigru Aleksićevog *Nevinosti bez zaštite*, negde 1943. Ovog sam malog deliju video poslednji put kada smo sedeli na bolesničkoj postelji, Makavejeva, ukočenih leđa. A okupacijski film zvao se *Raj Amerika*, što sad ovi na radiju (nemačkom) koriste da prikažu sličnost režima iz New Deal-a i Hitlerove pomame za gradnjom autocesta. Izlazi skoro metaforična slika: milioni Fordovih automobila, za autoputeve Reicha, raj evroameričkog kapitalizma. Samo su, još slikovitije, po tim cestama posle došli tenkovi Žukova, T-34.

18 decembar

Stalker, još jedanput. Tarkovski, moj vršnjak, boravio je u istom stanu, berlinskom, u kome i ja, samo u drugoj sobi i, vremenski, nešto ranije. Mislim da ona tri njegova nesrećnika u blatu nerazumljive "zone", iste su sudbine, Estragona i Vladimira. Govore u svome jadu samo malo mudrije, jer ruska duša dublja je od irske, a povijesne sudbine i violencija, iste su. Onda ima tako i neke kiše, Kurosawine. Ima svega, a opet, samo u toj zalupanoj i velelepnoj zemlji Rusiji, moglo se tako nešto odigrati.

19 decembar

Slučajan pogled kroz izlog restorana u Teslinoj, i eto ti za našim stolom Brace D., što je značilo provalu memorije, Krleža, Đilas, Kounelis, tata Vojo, pa ono kad B. sedi davne neko godine po red čoveka u brkovima, pita ga čime se bavi, ovaj veli "pišem", a Braco kaže pišem i ja, a inače slikam, a onaj brka veli, slikam i ja kad stignem. Posle sazna da Grass zaista nekad i slika, kad stigne. Ove mlađe za stolom educiramo o Bracinim fotosima nepoznatih ljudi, izvešenih 1971, ovde, iza naših leđa, na Trgu republike. Ima inače čudnu zamisao da je Kr. kreirao Goli otok, na to ga je biće nahuškao onaj besni starac Kapičić, ključar tog lagera, upravo umro ovih dana. Tako ga više neće biti u onom sinovljevom kafiću pored beogradske Akademije, gde je mirno gledao u oči duhovnoj opoziciji serbskoj, koja onamo svakodnevno zaseda. Čujem inače ovih dana da su Titovi pregovarači u Pavelića (Đi-

las, Vejvoda i drugi), za endehazijskih dana, isli tu, po Zagrebu i u bioskope, čega po šumama i gorama naravno nije bilo. Ovde sam uz to pročitao da je u lici postojao limar koji je izrađivao one pumpe za osvežavajuću tečnost što su je štrcali za vreme kina predstave po dvorani. Potom o čoveku koji je smislio ilustrovani reviju od pre osamdeset godina, u vreme mog rođenja. Samo je posle malo zabrljao, pa je kreirao Pavelićeve poštanske marke.

20 decembar

U vrevi na izložbi Kraljevića, Jagoda me vodi za rukav da na jednom crtežu plesačice pokaže mi onu ruku u zraku, u čemu je, veli, sve umeće njegovo. Ima nešto vretenasto, i u tih dama u parku i u ovih mnogobrojnih kurava po kavanama i kuplerajima. Okolna zapenušenost. Ž. Kr. posle toliko godina, njen tiki mletački život, skupni snimak rovinjski u mojoj kući (one četiri moćne žene), u doba rata, skupa s njom takođe. Sve izlazi iz te male, sitne glave, gavranski crne kose, sa oštrim okom. Mnogo drugih lica, zamrljanih vremenom, i znam ih, i ne znam. Rukoljubi, nakloni, kao pre sto godina u ovom gradu, u ovoj zgradi, u ovoj sobi. Zrinjevac, onaj isti, moga detinjstva, samo uničožen božićnom iluminacijom ukusa iz Donjeg Marofa.

21 decembar

Kod Žižeka ima mnogo ideja, čak i previše. Tako da različite opservacije (osobito o filmu), trpaju se jedna preko druge, stvarajući nekakav filosofski kačamak, nervozan, neurotičan, kao što im je i sam autor. Ne može se razaznati jedno od drugog, iako često ima vrednih stvari. (Film inače ona je šumna košnica asocijacija, Matićeva, koja mu zaista pruža toliko zanimljivih poveda.) A da psihijatri treba da idu povremeno kod psihijatra, to je poznato.

Budu L. zapazio sam prvi put, i ne znajući šta je i ko je - pred nekim šalterom banke na Zelenom vencu, pre nekih pedeset godina, - bledi lik dekadenta, zakopčanog, skoro odbojnog, tek potom shvatio sam da potiče s teškog kamenjara ostrvskog, ko zna kako je taj lik, nordijski i kierkegaardski stekao. Sada, u Goranke, nakon grandiozne diplomatske karijere, katkad rigidne, pragmatične, ali uvek suverene, u konverzaciji pune opuštenosti, a pri 90 godina života, začuđujuće mudre. Blagost je zavladala u tom gospodinu, a uz ovo, i meni, kao i njegovim državinicima, poučan je savetnik. Primerak *Dnevnika apatrida*, koji sam darovao Edi, ovaj je na početku rata odneo Budi u Indoneziju, moj je, dakle, davni čitatelj.

23 decembar

Šta sve donosi odlazak čuvenog puškara, Kalašnjikova: moja drvena puškica kojom šicam na nekom fotosu iz 1937, negde na Strmcu, nemački soldat marke *Lineol*, u istom stavu, moj dugo-godišnji fetiš (bez obzira na ideologiju), prinudno gađanje u zadarškoj kasarni, puška koju su dva dripca onde ukrala nedužnom seljačetu, nepravedno okrivljenom po tom pitanju, puške gospođe Karar u Brechta, „puška-ženska“ kako se nekad govorilo, sve to pre nego bilo koje puškaranje pored kojeg prošao mi je srećno život, ne okrznuvši me.

24 decembar

Prekognicijski je Th. M. sa svojih dvadeset pet godina u *Budenbrookovima* uslikao sve što će se istom dogoditi u njegovom vlastitom životu, rasap porodični, kroz devijantnost njegove dece, hereditarna samoubojstva u familiji, a potom ono najdramatičnije: devastaciju minhenske kuće u vreme hitlerizma.

Tati je u *Modernim vremenima* mogao za *Mog ujaku* naći mnogo toga, ne samo u ludačkim kuhinjskim novotarijama, nego i onako kako je Luta donedavno govorio (“Vidiš li ti da je živeti, umesto lakše, sve teže, sve komplikovanije?”)

25 decembar

Odlazak Ruže S., iz obitelji desničarskog izdavača (ne znam otkud u džepu moga oca, sa fotosa iz 1940, ta ozloglašena *Pravda*), ta cura da se prometne u poznatu lucprdu našeg kazališta! Od svega, stoji i dalje ona respektabila art deco palatika iz Vlajkovićeve, čija arhitektura premašala je ne samo Sokićev predračni list, nego i ono potom, *20. oktobar*, *Glas*, itd, sve do današnjeg *Službenog glasnika*, koji svojim šarolikim izborom vraća se u staro doba. Eto šta sve, povodom onog curetka koje doguralo je do svojih osamdeset i do svog Alzheimera!

Snješka Knežević

Improvizacija i arogancija

*Zagrebačke vlasti namjeravaju napraviti svjetski presedan:
podignuti spomenik Holokaustu protiv volje židovske zajednice*

Natječaj za izradu "Spomenika za šest milijuna Židova stradalih u Holokaustu" otvorio je, netom što je objavljen, pitanja koja se tiču podjednako židovske zajednice Zagreba - i Hrvatske - kao i hrvatskoga društva. Raspisan je 23. travnja 2017., zaključen 20. srpnja, a radovi su predstavljeni javnosti 27. srpnja izložbom u Galeriji Klovićevi dvori; investitor je Grad Zagreb. Glavna pitanja postavili su gradonačelniku Zagreba Miljanu Bandiću najviši funkcionari Židovske općine Zagreb: dr. Ognjen Kraus, predsjednik općine (i Koordinacije židovskih općina u Hrvatskoj) i Sanja Zoričić Tabaković, predstavnica židovske nacionalne manjine u Gradu Zagrebu u pismu od 27. srpnja, prosljeđenom i predsjednici RH Kolindi Grabar-Kitarović. Pismo je objavljeno u mjesecniku ŽOZ-a *Ha-Kolu*, 2017/5777-5778, br. 151, str. 10.

Najprije se upozorava na činjenicu da židovska zajednica Zagreba i Hrvatske nije uopće bila uključena u projekt – "bez predsedana u svjetskim razmjerima". Glavno pitanje glasi: zašto se uz glavni-središnji europski memorijal, sagrađen 2005. u Berlinu, u Zagrebu podiže spomenik iste namjene i istoga naziva. Ovdje bi, glasi u pismu, trebalo podići spomenik žrtvama ustaške NDH u čije je doba ubijeno 80 % pripadnika židovske zajednice, "a ne utopiti ih u šest milijuna svih židovskih žrtava". Navede se motivi: "neutraliziranje ustaškog zločina, rehabilitacija NDH, prekravanje povijesti i izjednačavanje žrtava ustaških rasnih zakona i svih žrtava Drugog svjetskog rata te minoriziranje hrvatske antifašističke borbe", a potom iznosi dijagnoza. Prema

njoj je naziv spomenika izведен iz opisanog ideološkog stava, služit će "manje ili tek djelomično komemoriranju ubijenih Židova Zagreba i NDH, a više ciljevima koji nemaju veze s time". Napokon se navodi, da o koncepciji spomenika nije postignut dogovor ni s Jad Vašemom, odnosno da je on samo upoznat s inicijativom i bit će uključen u međunarodno konzultativno tijelo kad se oformi – što nikada nije učinjeno. Na kraju pitanje, hoće li spomenik biti podignut.

To nadasve ozbiljno upozorenje neumitno potiče pitanje, hoće li naoko plemenit cilj proizvesti kontraefekt? Zasad to nije izvjesno, kao uostalom ni to hoće li uopće doći do realizacije spomenika. Budući da su izostale reakcije onih kojima je upozorenje upućeno, ali i dežurnih arbitara i javnosti, čini se da će ideja i naum ostati epizodom koja će možda biti pohranjena u spomenar. Kako bilo, ima smisla raščiniti je kao simptom i fenomen doba – u ime kontraperspektive.

Osobni projekt dvojice aktera bez valjane legitimacije

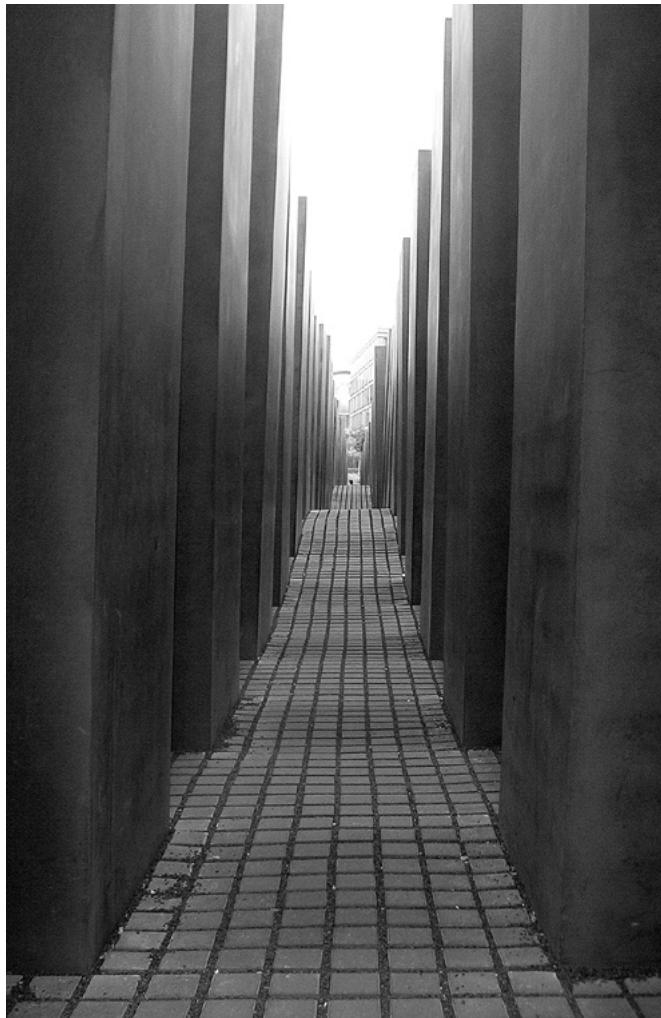
Kao svaki spomenik, tako i ovaj zagrebački memorijal Holokaustu mora odgovoriti na dva pitanja: program (sadržaj) i mjesto (*locus*). Oba određuju cilj (poruku) spomenika. O prvom, dominantnom pitanju riječ je u navedenom pismu ŽOZ-a gradonačelniku Zagreba: zašto se 2017. u Zagrebu predviđa memorijal naziva i formata kakav od 2005. postoji u Berlinu? Ono lo-

Berlin, Spomenik umorenim Židovima Europe, aut. Peter Eiseman, 2005

Jad Vašem, Pogled na novi Muzej Holokausta, aut. Moshe Safdie, 2005

Berlin, Unutrašnjost spomenika

Oswienčim, Državni muzej Muzej Auschwitz-Birkenau, Materijalni dokazi zločina, Kovčevi

Christian Boltanski, Instalacija Reserve of Dead Swiss (One is Not Dead), 1991.

Anselm Kiefer, Arsenal, 1983.

Christian Boltanski, Chemin de Babi Yar, 2016.

Ludwigsburg, Memorijal Synagogenplatz, 2014.

gično vodi do sljedećega: zašto se zagrebački memorijal ne posvećuje Židovima Zagreba (Hrvatske?), stradalima u doba ustaške Nezavisne Države Hrvatske? Nakon veličanstvenog berlinskog spomenika Petera Eisenmana (1992) memorijali koji su se gradili u gradovima nekadašnjeg Trećeg Rajha bili su namijenjeni sjećanju na lokalne žrtve, odnosno na Židove različitih europskih sredina. To znači da je u kolektivnoj svijesti memorijal u Berlinu stekao važnost i razinu univerzalne poruke, kakvu je mnogo prije odaslao Jad Vašem. O stvarnim motivima naoko humanističkog i dobrano zakašnjelog zagrebačkog projekta neuvijeno pišu Kraus i Zoričić Tabaković: zaobilaženjem autentično ustaškog zločina skreće se pažnja na nacistički zločin kao univerzalno zlo i negativnu baštinu Europe. Zazivanje ustaških ideja i idealja, oživljavanje sjećanja na protagoniste i njihovo komemoriranje, ispravljanje povijesti i prešućivanje stvarnog, poznatog i posvjedočenog zločina dio je žilave borbe neoustaških grupacija i pokreta da izbore za sebe i svoje nasljeđe pravo javnog postojanja u hrvatskom društvu i državi. Oficijelno ustaški se režim kvalificira kao totalitarizam, a ustaški zločin vrijednosno povezuje sa zločinima komunizma (socijalizma?) – bez distinkcije da potonji režimi nisu barem ozakonili genocid poput ustaškoga.

Recentni primjer te ideološke "uravnilovke" je preimenovanje Trga maršala Tita u Zagrebu, u čemu je bitnu ulogu imao zagrebački gradonačelnik Bandić. Nije ga teško identificirati kao jednog od autora *konstrukta memorijal*. Drugi je neupitno filmski producent Branko Lustig (1932), poznat javnosti najprije kao "dvostruki oskarovac" (za *Schindlerovu listu* Stevana Spielberga 1993. i *Gladijatora* Ridleyja Scotta 2000). Preživjevši Auschwitz i Bergen-Belsen, Lustig je zadao sebi misiju širenja istine o Holokaustu i propagiranja tolerancije, osobito pošto se zastalno vratio u Zagreb kao umirovljenik. Posljednjih godina profilirao se kao počasni savjetnik i prigodni emisar političara za pitanja židovstva, napose Holokausta, u zemlji i Izraelu. I Bandiću i Lustigu odgovara takva namjena memorijala: legitimira ih etički i ne ugrožava im status. Lustig je zacijelo ideator, a Bandić provoditelj. O Lustigovoj ambiciji govorи i to što je preuzeo ulogu pred-

Grad Zagreb
Ured gradonačelnika
n/p Milan Bandić, gradonačelnik

Zagreb 27. srpnja
Broj 115/17

Predmet: izgradnja spomenika žrtvama Holokausta u Zagrebu

Poštovani gospodine gradonačelniče,
u zapisniku sa sastanka održanog 4. srpnja o temi spomenika žrtvama Holokausta u Zagrebu (dostavljen ŽOZ-u 11. srpnja) nije jasno formuliran zaključak koji se odnosi na naše primjedbe.

Ponavljamo ono što smo na sastanku s vama istaknuli. U cijeli proces – od ideje o gradnji spomenika, do formulacije programa i na kraju izbora radova – židovska zajednica Zagreba i Hrvatske nije uopće bila uključena, što je bez presedana u svjetskim razmjerima. Nikada i nigdje ni jedan spomenik žrtvama Holokausta nije realiziran bez sudjelovanja židovske zajednice, a kamoli uz njezino protivljenje. To što je uključen pojedinac, Žid koji je preživio Holokaust, ne može biti izlika za naše isključivanje iz projekta od tolike važnosti za cijelu židovsku zajednicu.

Glavni razlog našeg nezadovoljstva je naziv: "Spomenik za šest milijuna Židova stradalih u Holokaustu". Kao što je opće poznato, takav spomenik – ispravno i pravedno – podignut je 2005. u Berlinu, ishodištu zločinačkih planova Trećeg rajha. Čemu sada uz taj središnji europski spomenik, graditi drugi istoga sadržaja?

U ustaškoj NDH i u Zagrebu ubijeno je prema uzoru na Hitlerov Rajh 80 % pripadnika naše zajednice. Iznijeli smo mišljenje, da je upravo tim žrtvama trebalo posvetiti spomenik, a ne utopiti ih u šest milijuna svih židovskih žrtava. Primjer bi mogao biti "Spomenik austrijskim židovskim žrtvama Holokausta na Judenplatzu", koji je Republika Austrija podigla još 2000. u Beču.

O motivima takvog pristupa jasno smo govorili u više navrata: to je neutraliziranje ustaškog zločina, rehabilitacija NDH, prekravanje povijesti i izjednačavanje žrtava ustaških rasnih zakona i svih žrtava Drugog svjetskog rata te minoriziranje hrvatske antifašističke borbe, o čemu nema jasnog političkog stava. Mislimo da je planirani spomenik na tragu tog ideološkog stava i programa dobio naziv i smisao.

Upoznati smo i da Jad Vašem nije postigao formalni dogovor s Gradom Zagrebom o koncepciji spomenika, suprotno onome što je na sastanku iznijela gda Vesna Kusin.

Jad Vašem je samo upoznat s inicijativom i najavom da će naknadno biti uključen u međunarodno tijelo koje će biti konzultirano o izvedbi, do čega nikada nije došlo. Dakle, Jad Vašem nije evaluirao ovaj projekt, zato što za to nije imao valjanog osnova.

Naše pitanje glasi: hoće li Grad Zagreb podići "Spomenik za šest milijuna Židova stradalih u Holokaustu" u Branimirovoj ulici? Žao nam je velikog utroška energije, novca i kreativnih napora natjecatelja za izradu tog spomenika. Čini nam se, da bi spomenik utemeljen na navedenim ideoološkim stavovima manje ili tek djelomično služio komemoriranju ubijenih Židova Zagreba i NDH, a više ciljevima koji nemaju veze s time.

Prof. dr. sc. Ognjen Kraus
Predsjednik ŽOZ-a i Koordinacije židovskih općina u Hrvatskoj

Sanja Zoričić Tabaković
Predstavnica židovske nacionalne manjine u Gradu Zagrebu

Na znanje: gđi Kolindi Grabar-Kitarović,
Predsjednici RH

Fabio Mauri, Zid plača, 1992.

jednika ocjenjivačkog suda natječaja, suprotno običaju u svijetu da se ta funkcija povjeri uglednom stručnjaku, dok su osobe njegova profila najčešće konzultanti. Njemu se najposlje može pripisati i ocjena radova. Isključenje predstavnika židovske zajednice i ignoriranje Jad Vašema upućuje pak da je posrijedi osobni projekt dvojice aktera bez valjane legitimacije. To će vjerojatno i odrediti i njegovu sudbinu.

Upitan je i izbor mjesta – zagrebački Glavni kolodvor. Odanle su, kako stoji u programu natječaja, Židove odvodili u logore. Iz literature^{o1}, a i još živog sjećanja, zna se gdje su bila sabirna mjesta: nekadašnji Zagrebački zbor (danas Studentski centar, Savska cesta 25), uglavnom Francuski paviljon, a poslije kolovoza 1941. magazin "Kristalum" u bivšoj industrijskoj zoni na Zavrtnici: to su bila glavna polazišta židovskih transporta u logore, najviše zato što su ondje postojali industrijski kolosijeci povezani s glavnim prugama. Kao sabiralište neko je vrijeme služila gimnazija u Križanićevoj ulici 4, dosta vremena i ženska kaznionica na Savskoj cesti 58 (srušena 1960, kad je ondje sagrađen okrugli paviljon Slovenijalesa). Tim adresama treba pridružiti Ustaško redarstvo u Ulici F. Račkoga 9 i staru zgradu policije (bivše i adaptirane k. u. k. vojarne) u Petrinjskoj 12. Na Glavnem kolodvoru, na sporednim kolosijecima, vlakovi su se samo ranžirali prije od laska u logore. Mjesto na istočnom kraju Glavnog kolodvora izabранo je za spomenik očito zato jer se ondje nalazi stara parna lokomotiva, zvana "Katica", koja je 1941. služila za transport iz sabirnog logora "Danica" pokraj Koprivnice u gubilište Jadovno i druge logore. "Katica" je iz memorijalnog područja "Danica" 1992. premještena u Zagreb i postavljena na mjesto lokomotive Titovog "Plavog vlaka", koji otada rđa na slijepom kolosijeku u dvorištu Hrvatskog željezničkog muzeja na opustošenom arealu bivše tvornice Janko Gredelj – zajedno s trošnim drvenim vagonom za stoku, "fihvagonom", kojim su se iz "Danice" odvodili Židovi i drugi u koncentracijske logore. Taj premještaj školski je primjer oduzimanja izvornog značenja objektu i mjestu, naime, resemantizacije ili kraće, krivotvorena. Bio je to početak puzajuće detronizacije Tita kao glavnog junaka i simbola hrvatskog antifašizma (i poraza ustaštva), dovršene recentnom političkom nagodbom neoustaške frakcije u Gradskoj skupštini i gradonačelnika Zagreba o oduzimanja njegova imena važnom zagrebačkom trgu. U atmosferi tog pripetavanja obznanjen je projekt Spomenika i proveden natječaj za njegovu izradu i realizaciju.

No bez obzira na simboliku mjesta, najprije povezanu s kultom Tita, a od 1992. s "Katicom" i "Danicom", pri čemu je potpuno neizvjesno je, da li se tada uopće htjelo uputiti na sve što one znače ili je restaurirana parnjača nasumce izabrana da zamjeni odjednom zazornu lokomotivu, ozbiljnoj kritici podliježe lokacija za spomenik – između zgrada Glavnog kolodvora i Pošte, doslovno u prostornom sklopu kolodvora. Najprije zbog kaotičnog stanja samog kolodvorskog čvora koji zahtijeva radikalnu rekonstrukciju, o čemu se desetljećima diskutira i ne odlučuje ništa

unatoč bezbroju studija, planova i projekata. Postojanim proširenjima, a nadasve provizorijima i improvizacijama kaos se uvećava, čemu svoj doprinos (i pečat) daje kronično loše održavanje, navodno zbog siromaštva Hrvatskih željeznica ili čak Grada Zagreba (!). U neposrednoj blizini, organski povezana s kolodvorom, nalazi se nekadašnja industrijska zona s napuštenim i gotovo porušenim Paromlinom i ugasлом, besprimjerno devastiranom Tvornicom Janko Gredelj. Taj velik areal primjer je *ne-mjesta – non-lieux, non-place*. U oslonu na definiciju francuskog antropologa Marca Eugéa (1935), to je poglavito mjesto tranzita, gdje nema trajne nazočnosti ljudi ni ikakve urbane aktivnosti. Spomenici se, međutim, u pravilu podižu u uređenom prostoru ili barem iniciraju uređenje nedovoljno profiliranih prostora. O tome ovdje ne može biti riječi. Nije ni poznato je li identifikaciji lokacije prethodila kakva urbanistička studija. Napokon, od položaja lokacije nisu manje važne ni njegove dimenzije. Kako na nevelikoj površini, gotovo procijepu, zamisliti spomenik značenja, kakvo bi morao taj kojem se namjenjuje univerzalna poruka Holokausta i koji – htjelo se to priznati ili ne – konkuriра s veličajnim memorijalom u samom središtu Berlina?

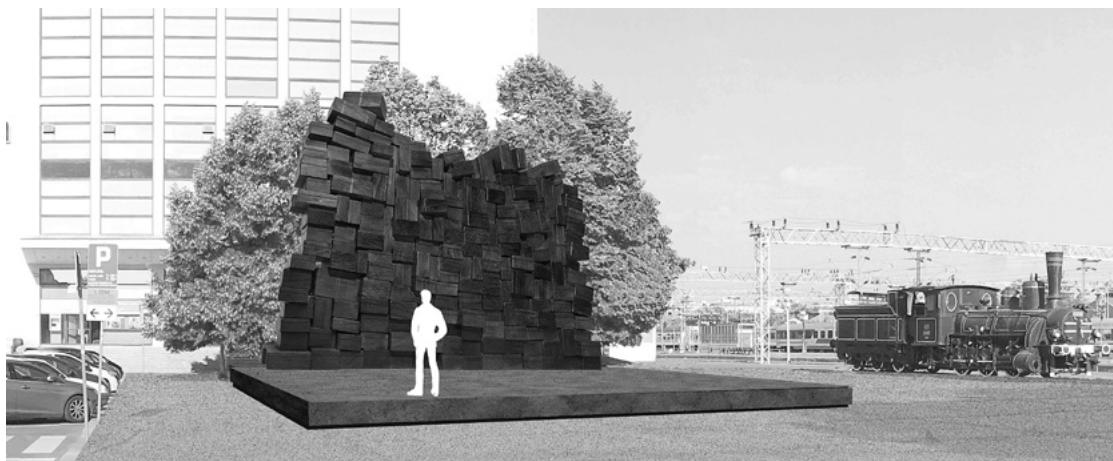
Zagrebački natječaj

Rezultati upućuju na klimave noge programskog temelja, koji klizi u živi pijesak. Trideset osmero autora, očito pripremljenih literaturom i poznavanjem primjera, moralo je zadovoljiti zahtjev za univerzalnom porukom o Holokaustu – nakon Eisenmanovog memorijala, ali i Židovskog muzeja Daniela Libeskinda – i uz to iznijeti nešto novo, vlastito. Radovi svjedoče o velikom ulogu kreativne energije i nastojanju za koliko-toliko suvremenim izrazom. Indikativno je da dio njih poseže za iskustvom i načelima konceptualizma ili neokonceptualizma, bilo da su kipari ili arhitekti, a svi tragaju za simbolično-ikoničkim rječnikom koji zahtijeva interpretacija svake memorijalne teme. U radovima se javljaju motivi koji su uporabom, preradom i obradom s vremenom postali stereotipi: Davidova zvijezda i menora, trokut (Winkel) i brojevi kao oznake na odjeći i tijelu logoraša, kolosijeci i željeznički pragovi, bodljikava žica, šiljci i šipke, elementarne forme kocke i kugle, arhitektonski elementi kao rampa i most, stup i zidovi – izvijeni ili nagnuti tvoreći tjesnace, pa tunel, vrata, osmatračnica i uvijek ponovno labirint... Tek u nekoliko primjera javljaju se figuralne aluzije: staklene prizme nabacane na hrpu inspirirane fotografijom tjelesa izglađnjenih ljudi, figure od čelične mreže ispunjene drobljenim kamenom, hipertrofirane sputane ruke koje u šakama drže pozlaćenu kuglu sa zvijezdom... Dekonstrukcija i deformacija, komprimiranje i sljepljivanje česta su metoda postizanje ekspresije i sredstva očuđenja. Cilj je, kao u svih spomenika Holokaustu, izazvati tjeskobu i zebnju, nesigurnost i nelagodu, istodobno i nadu. Drveću i zelenilu često se povjerava funkcija kontemplacije i izoliranosti, računa se na nebo, sunce i svjetlo. Razabiru se asocijacije na uzo-

^{o1} Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb 2001. (Masovna hapšenja i sabirališta, 249-265)

Dalibor Stošić, *Prisutna odsutnost*, prva nagrada

Dalibor Stošić i Krešimir Rogina, *Perspektivni prikaz memorijala*

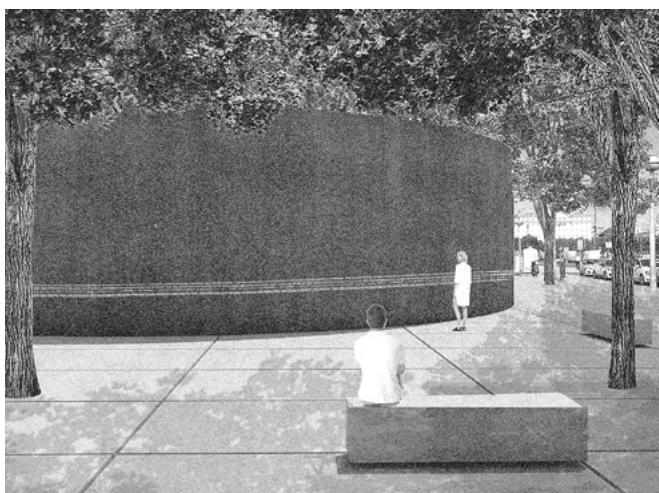
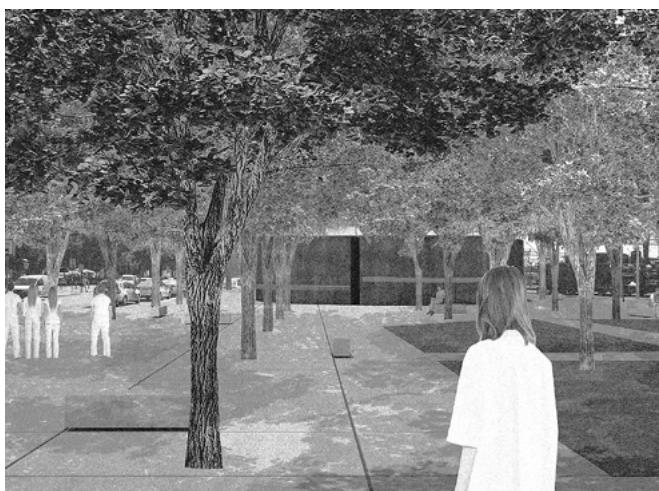
re, ali čini se da nema izravnog posezanja za poznatim rješenjima: svatko prema mjeri vlastita potencijala teži inovaciji. Kad je riječ o mjestu, neki su više ili manje uvjerljivo stvorili otvorene pjacete ili pak omeđene urbane niše, iako je jasno da one mogu steći urbanu i simboličku važnost tek nakon radikalne rekonstrukcije kolodvora i reurbanizacije industrijskog krajolika s *Gredeljom* i *Paromlinom* – ukratko: integracijom u novi red i poredak. Ovako, uguran između ugaonog paviljona kolodvora i dominantanog objekta Pošte, u vizuri snopova tračnica, prometa i jada zaboravljene paleoindustrijske zone, spomenik će neumitno biti marginaliziran kao prizor i poruka – bude li uopće podignut.

Što nude nagrađeni radovi? Prvonagrađeni rad kipara Dalibora Stošića i arhitekta Krešimira Rogine, *Prisutna odsutnost*, ma-

sivni, moćni zid sazdan od stiliziranih, simplificiranih drvenih kovčega, zbijen i neuredan kao da pada. Postavljen je na podeštu-platformi, bez ikakve druge opreme, odijeljen od Pošte tek grupacijom visokog drveća. Motiv i nagrada izazivaju komentar.

Među svim simbolima kovčeg slovi kao “ikonički superznak Holokausta” (Waltraud Wende)⁶² i genocida nad milijunima ljudi. Kao simbol izgona, progona, deportacije rabi ga njemački umjetnik Raffael Rheinsberg (1943) u instalaciji *Koffermauer – Klagenauer* (Zid kovčega – Zid plača) u Kielu već 1976/78, prije nego što je “brijeg kovčega” u Muzeju Auschwitz među drugim “materialnim dokazima zločina” (cipelama, naočalama, odjećom) postao dominantni simbol. Umjetnici su ga počeli rabiti u to do-

⁶² Medienbilder und Geschichte – Zur Medialisierung des Holocaust, u: Waltraud Wende (ur.), Geschichte im Film, Metzler Verlag, Stuttgart, 2002.

BIRO: Hrvoje Arbanas, Saša Košuta, Mario Kralj i Dora Lončarić,
Rotonda i Gaj lipa, druga nagrada

ba kad se smatralo da se Holokaust ne može vizualno prikazati, inficirani čuvenom Adornovom tvrdnjom iz 1949. da je pisati poeziju nakon Auschwitza barbarški. No u "umjetnosti nakon Auschwitza", koja se unatoč Adornu ipak zbila i koja se morala uhnvatiti Holokausta, kovčeg dobiva važno mjesto. Tako u Christiana Boltanskog (1944), francuskog konceptualista, Židova porijeklom iz Ukrajine, obuzetog Holokaustom, ispitivanjem/rekonstrukcijom sjećanja i fragilnošću egzistencije. Svojim inventari-ma-instalacijama: aranžmanima velikih količina jednakih, pojedinačnih predmeta propituje simbolični potencijal naoko nevaznoga, banalnoga i odbačenoga protiv zaborava i održanja sjećanja. Slične predmete, ne i metodu rabi Anselm Kiefer (1945), bližak konceptualizmu i protagonist neoekspresionističkog pokreta, u prikazima njemačke povijesti i germanskog mita, nacističkog genocida i Holokausta, trajno opsjednut nepojmljivim i nepričekivim. Fabio Mauri (1926-2009), pripadnik talijanskog poslijeratnog avangardizma, priatelj Pasolini, Umberta Eca i Edoarda Sanguinetija, baveći se temama europske povijesti, individualnih i kolektivnih ideologija, rabi 1993. kovčeg u instalaciji *Il muro del Pianto* (Zid plača), s jednom urednom i drugom ne-

urednom stranom koja simbolizira razaranje reda (razuma) i gubitak židovske tradicije u Europi. Noviji je primjer memorijal *Synagogenplatz* u Ludwigsburgu (2014), gdje na razoren hram podsjeća tek obris na tlu, a na stradanje židovske zajednice dva desetaka kovčega. Nakon Spielbergove *Schindlerove liste*, koja u Lustigovoj biografiji ima važno mjesto, kovčeg napokon postaje univerzalni simbol Holokausta. Njegova primjena i recepcija potvrđuje tezu da slike predmeta sadrže snažniju simboliku nego slike samog djela (zločina). Sugestivnosti i izravnosti te simbole utječe se rad Stošića i Rogine.

Drugonagrađeni rad arhitektonskog studija BIRO i teama Hrvoje Arbanas, Saša Košuta, Mario Kralj i Dora Lončarić predstavlja crni kružni objekt ("rotondu") u osi Petrinjske ulice, okružen *Gajem lipa*. Ulaz vodi u tunel koji se spušta, sužava te sve tješnji i mračniji završava u središnjoj dvorani – mjestu kontemplacije i sjećanja, otvorenoj nebui svjetlu. Njezini zidovi nose šest milijuna šipki, čime se izravno upućuje na naziv i poruku memorijala. "Treperenje njihova rastera izaziva nemir, nelagodu, novu tjeskobu", stoji u obrazloženju nagrade. Iz kružne dvo-

Nenad Fabijanić, Koridor sjećanja, Spaljeni reljef i Klupa, treća nagrada

rane manje uzak koridor vodi do izlaza i prizora lokomotive. Drugi se pak izlaz odvaja od hodnika na nazužem mjesto ("procjepu") i vodi u *Gaj lipa*. Opremljen klupama, park poziva na odmor i boravak. Na vanjskom zidu objekta na bijeloj je podlozi ispisana *Deklaracija o pravima čovjeka* na hrvatskome, engleskome i jidišu.

Treću nagradu dobio je rad Nenada Fabijanića, koji ne rabi motive posvjedočene metaforičke vrijednosti, a simboliku povjerava arhitektonskim formama, dizajnu i svojstvima građe. Memorijal se sastoji se od dva kontrastna ambijenta: trga i parka. Trg čine Koridor sjećanja – dugački prolaz koji "evocira užas i teror zločina", *Spaljeni reljef* – plitak bazen nagnut prema lokomotivi, ispunjen drobljenim crnim granitom i *Klupa* od žuto-zlatnog travertina ("zlato je oružje svjetla") te zatečena lokomotiva – "nijemi svjedok ustaške strahovlade i terora". Jedan zid koridora, sačinjen od lamela, propušta danje svjetlo, dok drugi, puni, sadrži sljed jednakih niša, namijenjenih prigodnim manjim i personaliziranim izložbama ili instalacijama. Park sadrži zelene površine i novi drvoređ, česmu i stazu koja ga povezuje s trgom ("prijelaz iz mraka u svjetlo"). Prema obrazloženju žirija, spomenik "stvara mjesto koje priziva određeno vrijeme vlastitim rječnikom te poziva na tišinu dublju od šutnje". Fabijanić jedini spašava univerzalno s lokalnim, što programom nije zadano.

Četvrtu nagradu nosi rad kipara Petra Barišića i arhitekata Ive Letilović i Igora Pedišića. Posrijedi je urbana instalacija koja, prema obrazloženju, koristi "arhetipski motiv masline kao mit-

Nenad Fabijanić, Unutrašnjost Koridora sjećanja

Petar Barišić, Iva Letilović, Igor Pedišić,
Instalacija s maslinama,
četvrt nagrada

skog stabla hebrejske ali i univerzalno mediteranske te cijelokupne ljudske povijesti” te proizvodi “znakovitu i uspjelu fabulaciju”. Kontrast tvore realistički prikazana debla i stilizirane, zlatne krošnje u snažnom pokretu. U dramaturgiju su uključeni zvukovi i gibanja, koji dinamiziraju scenu. “Vrlo uspjela, suptilna i inteligentna umjetnička ekspresija... koja bi dostoјno obilježila složenu i tešku temu stradavanja”.

Rad arhitekata Hrvoja Marinovića, Stjepana Miketeka iane Tomšić, “raščlanjena prostorna plastika većih dimenzija”, evocira robusnim kamenim objektima ljudsku kolonu koja se kreće prema lokomotivi, gazeći vodu plitkog bazena, što se tumači kao “metafora nestajanja, odnosno besmisla”. Rad arhitekata Ivana Mucka i Maxa Mucka poseže za metaforikom logorske osmatračnice i interpretira je kao golemo ovalno ogledalo na visokom nosaču u formi ljestava, koje postaje “prostorni znak i metafizička

poruka". Računa na simboliku svjetla kao "pobjedničke sile... duha i ljudske misli". U obrazloženju je pohvaljen kao "uspješna formulacija naizgled nespojivih poruka: težine prošlosti i neograničenih mogućnosti bolje budućnosti". Oba su rada odlikovana pisanim priznanjem žirija.

Od ostalih radova neka budu izdvojeni rad arhitektonskog studija ZETHO i teama Željka Pavlinović, Borna Pavićić i Hrvoje Magdić, koji rabi simboliku heksagrama (Davidove zvijezde) i željezničkih tračnica. Spomenik je konstruiran od čeličnih profila, a visinom od 14 metara uspostavlja se kao svojevrsni *landmark*. Arhitekti Antonio Grgić i Ivana Grgurec Zagrajski svode spomenik na sjenu lokomotive, fiksirane u crnom granitu na tlu. Nalik je Grgićevom nešto ranijem prijedlogu za Prašku sa sjenom razorenog sinagoge. Team Goran Matić, Svjetlan Junaković, Dorođeja Novak, Vedrana Pecotić i Tena Petrović predlažu *Vrata boli* s već spomenutim motivom hipertrofiranih sputanih i svezanih ruku u bronci, koji drže zlatnu kuglu s Davidovom zvijezdom, simbolizirajući užas i ujedno nadu. Team Vesna Morović, Katja Morović i Mia Petričević oblikuju memorijal kao "rez u prostoru" što ga čine dva nagnuta zida s mračno-zlokobnim prolazom, koji podsjeća na Libeskindove tjeskobne i prazne koridore (*void*) u berlinskom Židovskom muzeju. Radove su podnjela dva poznata i afirmirana autora, arhitekti Branko Silađin i Nikola Bašić. Silađin predlaže *Trg tolerancije* sa spomen-obilježjem, što ga čini šest poliranih čeličnih vertikalaka koje iz izviru iz vode. Upućuje na simboliku svjetla i Davidove zvijezde, koju fragmentiranu rabi na više mjesta. Bašić pak poseže za motivom tračnica i bodljikave žice, koji su nakon kovčega najčešće rabljeni simboli Holokausta. Izvedena iz tračnica, žičana ograda proteže se dijagonalno čitavom površinom između Pošte i kolodvora, tvoreći "providnu prostornu formu i metafizičko čvorište". U obrazloženju žirija stoji da prostorni koncept "ne odgovara na već ionako rastочen karakter prostora" i ne konstituira "urbanu nišu".

Natječaj za spomenik namijenjen sjećanju na šest milijuna Židova ubijenih u Holokaustu predstavlja višestruki test: za inicijatore i provoditelje natječaja – možda i realizacije, što je neučitno zanimljivo iz aspekta politike, ideologije i recentnog stanja društva. Test je bio najprije za umjetnike, koji su se sa zadanom temom suočili s empatijom i poštovanjem. Bilo bi drugačije, da je program bio usmjeren stradanju Židova (zašto ne i drugih?) u doba ustaškog terora. Ovakvo smo dobili zakašnjelu interpretaciju jedne od najvećih europskih povijesnih tema – u komornim razmjerima i za neugledno mjesto grada na periferiji Europe.

Zagreb, ni Hrvatska i nadalje nemaju središnji nacionalni spomenik za žrtve ustaškog genocida – ni Židova, ni drugih, a tu ulogu ne odviše sretno ispunjava Spomen-područje Jasenovac sa svojim muzejom, čiji je hibridni postav godinama izazivao kritike, ali je zadovoljio državnu vlast koja je financirala njegovu recentnu obnovu. Nije spomenik u onom smislu u kojem je

Hrvoje Marinović, Stjepan Miketa i Ana Tomšić, *Povorka*, pismeno priznanje

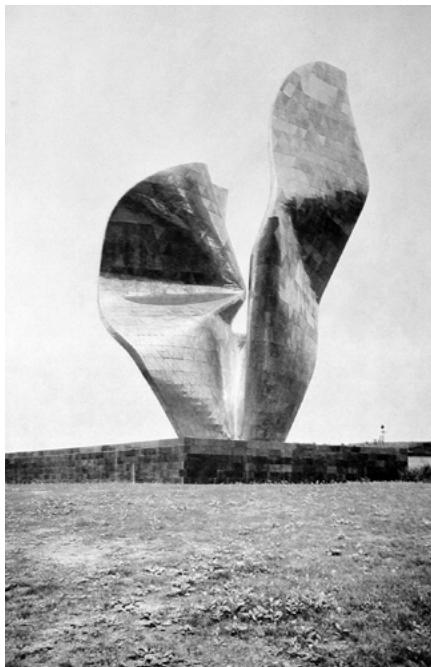

Ivan Mucko i Max Mucko, *Osmatračnica*, pismeno priznanje

to memorijal u Berlinu, nego spomen-park s muzejom na mjestu nekadašnjeg koncentracijskog logora, kakvih ima od Osviencima do Babij Jara pokraj Kijeva. Svi spomenici i memorijali, podignuti na mjestima stradanja, borbe i pobjede sagrađeni su u doba Jugoslavije. Neki su se održali uprkos ikonoklastičkom bješu devedesetih, neki su pali kao žrtve tog bijesa poput jedinstvenog *Spomenika pobjedi naroda Slavonije Vojina Bakića* (1968) koji je miniran i uništen 1992, dok drugi, *Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna* na Petrovoj gori (1982), također Bakićev, nije doduše srušen, ali je unakažen i opustošen višegodišnjom kradom skupocjene oplate, ploča od nerđajućeg čelika, i ponizan postavom snopa antena na vrhu. Židovi mogu komemorirati svoje žrtve najprije na Mirogoju, pred spomenikom Mojsija, djelom Antuna Augustinčića (1932) – prvotno na grobu obitelji

Spomen-područje Jasenovac, Kameni cvijet, aut. Bodgan Bogdanović, 1966.

Kamenska, Spomenik pobjedi naroda Slavonije, aut. Vojin Bakić, 1968.

Gluck, premještenom 1952. na spomen-plato, gdje se tradicionalno obilježava Jom hašoa, svežidovski dan sjećanja na žrtve i junake Holokausta. Sudjeluju u komemoracijama u Spomen-parku Dotrščina, jednom od najvećih gubilišta gdje su stradavali i Židovi, u stratištu/gubilištu Jadovnu, gdje je 1991. uništen spomenik zvan *Vješala Vanje Radauša* (1961), ali i *Spomenik žrtvama logora Jadovno Ratka Petrića* (1988), koji je ipak obnovljen tek 2011. godinu dana poslije kipareve smrti. Pohode i Pag (Slana – Metajna), gdje su spomen-ploče postojana meta vandala proustaške orientacije, te jedva i oskudno uređena spomen-područja Daniča u Podravini i Tenja u Slavoniji. Na židovske žrtve ustaške NDH i Holokausta u Zagrebu ne podsjeća ništa. Ne bi li umjesto megalomanskog i neprimjerenog spomenika, kakav je na umu tandemu Bandić-Lustig, bilo smisleno postaviti na sva mjesta stradanja i mučenja, sabirališta i zatvore skromne spomen-ploče kao točke topografije terora i stradanja?

Berlin bez premca kao memorijalno središte

U Berlinu su poslije središnjeg njemačkog i europskog spomenika u središtu grada, na području Tiergartena, podignuta još tri memorijala: 2008. spomenik proganjanim homoseksualcima, dansko-norveškog umjetničkog duja Michael Elmgreen (1961) & Ingar Dragset (1969); 2012. spomenik umorenim Sintima i Romima Europe, izraelskog umjetnika Danija Karavana (1930) i napokon 2014. memorijalno i informacijsko mjesto za žrtve umorene eutanazijom (1939-1945), i to na povijesnom poprištu, u vili Tiergartenstraße 4, gdje je pod kodnim imenom T4 djelovala centrala za provedbu eutanazije. Posrijedi je memorijalni park, djelo arhitektice Ursule Wilms, vrtnog arhitekta Heinza W. Hall-

manna i umjetnika svjetla Nikolausa Koliusisa, u kojem postoji i prvotni spomenik iz 1988., čelična skulptura *Berlin Junction* Richarda Serre (1938). Tim memorijalima i dokumentacijskim centrom *Topografija terora* (*Topographie des Terrors*), koji se sastoji od zgrade sagradene na području gdje su bila sjedišta najvažnijih nacističkih institucija (Gestapo, centrale SD-a i SS-a), novog paviljona s trajnom izložbom, otvorenog 2010. i od izložbe na otvorenome, Berlin je postao memorijalnim središtem bez premca – konsenzusom gradskih i državnih vlasti. Memorijalima upravlja Zaklada Spomenika za umorene Židove Europe, *Topografijom terora* posebna, istoimena zaklada (osnovana 1992), dok je muzej u sklopu Državnih muzeja Berlin (Staatliche Museen zu Berlin).

Wiedergumachung, pojam za koji ne postoji ekvivalent u drugim jezicima, a dijelom ga pokrivaju riječi popravak, reparacija, restitucija, imao je poslije Drugog svjetskog rata u Njemačkoj značenje materijalne kompenzacije za pretrpljenu nacističku nepravdu. Godinama su se njome bavili pravo i politika, dok se od sredine 1990-ih nisu javila mišljenja da materijalni aspekt nije toliko bitan, pa je perspektiva proširena općenito na suočavanje s prošlošću, odnosno na prevladavanje prošlosti. Time je tema zadobila takvu političku snagu, da su na djelo pozvane društvene znanosti: historiografija, antropologija i sociologija, politologija, najposlije filozofija. Posljedica je bila prava eksplozija literature na svim područjima. Uočena je i veza s kulturom sjećanja: obeštećenje za povijesnu nepravdu nužno zaziva potrebu sjećanja na tu nepravdu. Napokon, popravak (restitucija, reparacija) važan je za konstrukciju povijesnog i socijalnog identiteta pojedinaca ili grupa. Postavlja se pitanje, smije li se taj pojam toliko podvrgnut kritičkim analizama povezati s recentnim izrazima memorijalne kulture u Njemačkoj? Ili kraće: upućuju

Petrova gora, Spomenik narodu Banije i Korduna, aut. Vojin Bakić, 1982., današnje stanje

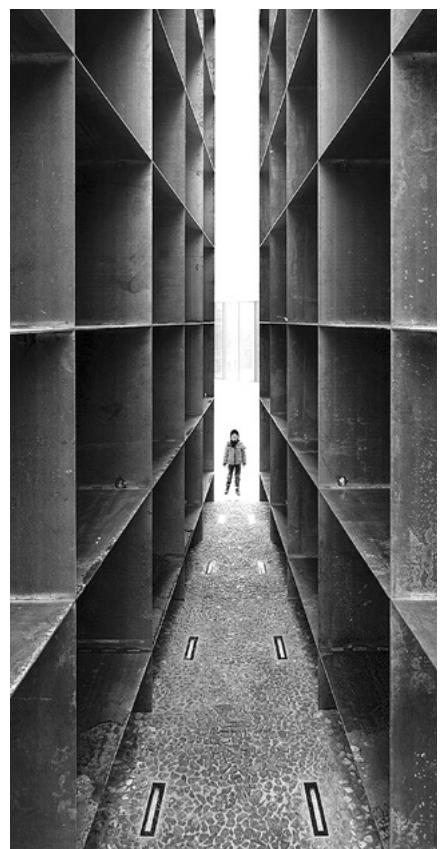
Tenja, Komemoracija Jom Hašoa na obnovljenom spomen-području, 2017.

Berlin, Spomenik umorenim Sintima i Romima, aut. Dani Karavan, 2014.

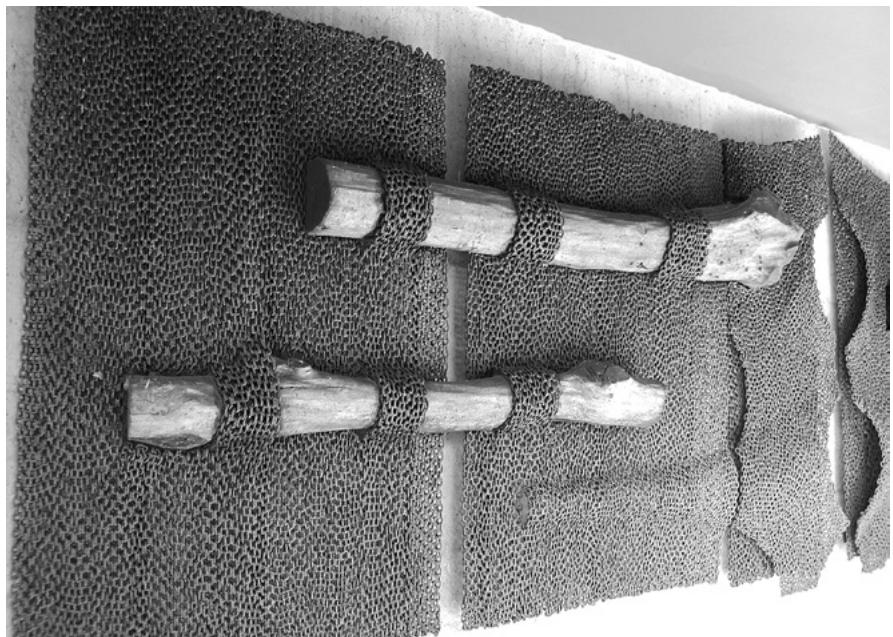
Bologna, Memoriale della Shoah, aut. Kolektiv SET, projekt, 2016.

Bologna, unutrašnjost spomenika

London, National Holocaust Memorial, aut. Adjaye
Assoc. & Ron Arad Arch.

Dušan Džamonja, Reljef posvećen žrtvama fašizma u Jasenovcu, 1968. Memorijalni muzej Jasenovac

Menashe Kadishman,
Šaleket (Palo lišće),
1997-2001. Memory
Void, Židovski muzej u
Berlinu

li oni na etičku snagu pročišćenja? No postoje mišljenja i uvjerenja da unatoč naporima suočavanja s prošlošću u znanosti i ideologiji, politici i kulturi prošlost nije prevladana, niti se može prevladati.

Obvezi sjećanja posvećena su dva najnovija memorijala: u Bologni i Londonu. Iza bolonjskog *Memoriale della Shoah* stoji židovska općina (Comunità Ebraica di Bologna) s privatnim institucijama i pojedincima. Na međunarodnom natječaju, pod predsjedanjem Petera Eisenmana, prvu nagradu dobio je 2016. rad kolektiva SET Architects iz Rima (Lorenzo Catena, Chiara Cucina, Onorato di Manno, Andrea Tanci). Spomenik je smješten u povjesnom središtu grada, na trgu ispod kojeg je nova željeznička stanica, a koncipiran je kao novi *landmark* snažne simbolike. Sastoji se od dva masivna zida od kortena (10 x 10 m), između kojih je prolaz kojim može proći samo jedna osoba. Tlo, izvedeno u bazaltu, predstavlja Židovsku rampu (*Judenrampe*) u Auschwitzu. S unutarnje strane prolaza redaju se boksovi koji podsjećaju na pretince za spavanje u barakama koncentracijskih logora. Danju je prolaz tmuran, noću jarko osvijetljen. Izvedba se previđa do 2020.

National Holocaust Memorial u Londonu s edukacijskim centrom bit će podignut u parku Victoria Tower Garden, u blizini zgrade parlamenta i rijeke Temze. Namijenjen je sjećanju na sve žrtve Holokausta i nacističkog zločina: uz Židove, i na Rome, Slavene, tv. neprilagođene osobe, homoseksualce i druge protivnike Hitlerova režima. Za projekt je raspisani međunarodni natječaj na koji se javilo 92 natjecatelja iz 26 zemalja, među njima Daniel Libeskind, Zaha Hadid Architects, Norman Foster i drugi. Prvu

nagradu dobili su Adjaye Associates i Ron Arad Architects pod vodstvom Sir Davida Adjaye (1966), gansko-britanskog arhitekta, koji se proslavio kao projektant Nacionalnog muzeja afričko-američke povijesti i kulture u Washingtonu (2016). Spomenik tvori monumentalna struktura sastavljena od izvijenih i nakošenih zidova/lamela, koji se stupnjevito smanjuju do ulaza u podzemni dio gdje je edukacijski centar (2.650 m²). "Kompleksnost priče o Holokaustu, uključujući britanski kontekst, tvori seriju s vremenom zgasnutih slojeva. Naš projekt otkriva te slojeve, ne dopuštajući da budu pokopani u povijesti. Htjeli smo stvoriti živo mjesto... orkestrirati iskustvo koje govori o krhkosti i stalnoj borbi za pravedniji svijet" (Adjaye, prigodom predstavljanja projekta u muzeju *Victoria and Albert*). "Sjećanje nije dovoljno. Novi memorijal bit će izraz naše privrženosti civilnim vrijednostima. Stajat će u sjeni parlamenta da opominje što se događa kad se sruše demokracija i civilno društvo" (Sir Peter Bazalgette, predsjednik žirija i predstavnik Fondacije *Holocaust Memorial UK*). Posebnu vrijednost memorijalu pridaje mjesto: Victoria Tower Garden, park otvoren 1914., napušten spomenicima posvećenima demokraciji, ukladanju rostva, borbi za ljudska prava, među kojima je glasovita skulptura *Građani Calaisa Augusta Rodina*. S parkom graniči Westminsterska palača, sjedište Parlamenta, spomenik najviše simboličke i identitetske vrijednosti, od 1987. na listi svjetske baštine UNESCO-a. Realizacija se predviđa 2021., a sredstva osiguravaju država, različite fondacije i privatni donatori.

Izbor mjesta, u Londonu i Bologni, još prije u Berlinu, jasno upućuje na poštovanje prema sadržaju koji se smješta u reprezentativne, mahom povijesne javne prostore, usred života grada, katkad i nacije. To je iskustvo i pouka koju treba slušati.

Ivo Sanader

Uz portret Dinka Štambaka iz pera Petera Ustinova

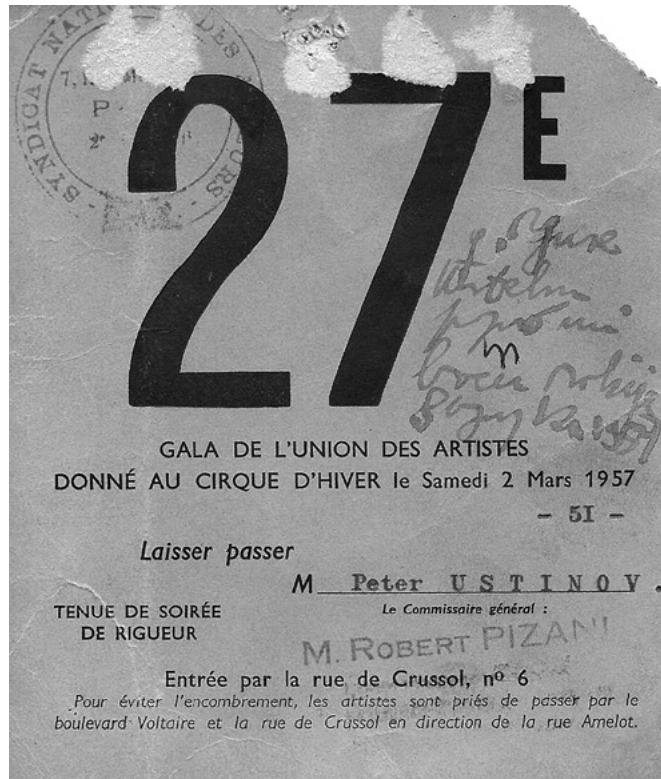
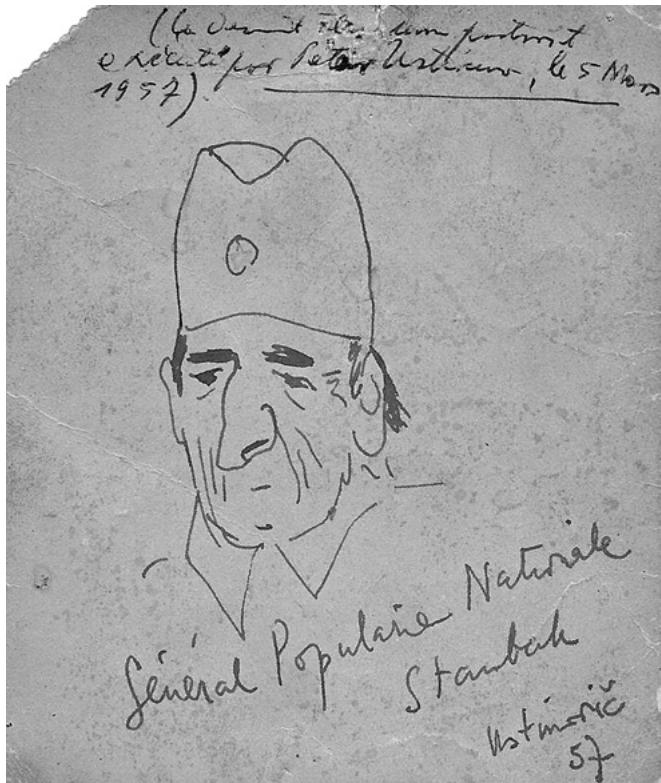
Sjećanje

Brzi, skicozni, minijaturni Ustinovljev portret Dinka Štambaka nastao je jedne pariške noći, u ožujku 1957., kao rezultat njihova neočekivana jednokratnog druženja na večeri i kroz noć. U društvu s njima bio je i glumac Charles Millot, zapravo Veljko Milojević, rodom iz Bjelovara, koji je Štambaka i pozvao na druženje sa slavnim britanskim glumcem, redateljem, dramatičarem itd., Peterom Ustinovim. O tom događaju, večeri i cijelonoćnom razgovoru u njegovu hotelu na Champs-Élysées, Štambak piše u svojoj knjizi (Štambak 1987: 155 – 156), u crtici pod naslovom *Ustinov*, pa ovdje nema potrebe donositi pojedinosti o okolnostima koje će zainteresirani čitatelj lako pronaći. Napomenut ću samo toliko da i u tom tekstu, kao i u cijeloj knjizi *Dvadeset i pet godina Pariza*, kao i u cijelom opusu, pisac ostaje vjeran svom književnom stilu: svojevrsnoj miksturi lapidarnog, duhovitog i eruditskog pera s jedne strane, i lagana, neobavezna boemsко-vlaškog/imotskog nadgornjavanja (sa samim sobom i s čitateljem), s druge. Ipak, radi činjeničnog utvrđivanja datuma nastanka portreta valja naglasiti da postoji razlika od tri dana, koju sam detektirao uspoređujući Štambakov tekst i poledinu portreta. No prije nego iznesem tu (ipak nebitnu) nesklapnost, red je da pojasnim što ja imam s tim portretom i kako sam došao u situaciju da o njemu pišem.

S Dinkom Štambakom sam se počeo družiti u godinama dok sam, najprije kao programski urednik a potom i kao vršitelj dužnosti glavnog i odgovornog urednika splitskog izdavačkog poduzeća Logos, bio zadužen za književna (i neka ne-književna) izdanja. Bilo je to sredinom 80-ih prošlog stoljeća. Danas više sa sigurnošću ne mogu reći kako sam došao na ideju da u Logosu

objavimo njegov roman *Mulci*; je li to bila Dinkova inicijativa, još jedan očajnički pokušaj samog autora da konačno objavi svoj romaneskni tekst, ili prijedlog Anatolija Tolje Kudrjavceva, koji je znao za rukopis i njegovu tužnu sudbinu lutanja po uredničkim ladicama zagrebačkih izdavača. Lako je moguće i jedno i drugo. Možda se i to može utvrditi ako je ostao kakav pisani trag u Štambakovoj ostavštini, o kojoj je *Gordogan* izvijestio u svom tematu 2014. U svakom slučaju zatražio sam rukopis i pročitao ga. Budući da sam i sam bio rodom s Lučca, iz Trumbićeve ulice, dakle iz jednog od najstarijih gradskih kvartova, u kojem je i Dinko proveo prve godine života, njegov roman o starom Splitu čitao sam kao roman o svom najranijem djetinjstvu. Pa i kad smo negdje u 3. ili 4. godini mog života preselili u Marulićevu ulicu, koja spaja Narodni trg, Pjaci, s Voćnim trgom, pa zatim u Plinarsku, ambijent i ljudi nisu se bitno mijenjali. Tipičnih splitskih osobnjaka, zvanih nečasnim i posprdnim nazivom redikuli, bilo je zapravo u svim kvartovima staroga Splita. I, kao da su jedan za drugim iskakali iz Štambakova romana.

Poslije čitanja odradio sam sve uobičajene pripremne radnje u Logosu i sastao se s Dinkom u prvoj prigodi njegova dolaska u Split te mu najavio našu spremnost da roman objavimo. Upamtio sam njegovu reakciju u kojoj se, premda ga je kanio skriti, naziralo ugodno iznenadenje, da ne kažem oduševljenje činjenicom da će nakon dvadeset godina njegov roman napokon biti ukoričen. S Toljom sam dogovorio da napiše pogовор i da ćemo roman objaviti u ediciji *Dioklecijan* koju smo zajedno pokrenuli i uređivali. Ostalo se zna, pa ću iskoristiti ovu prigodu da još samo napomenem kako je likovnu opremu korica efektno pripre-

mio Mario Brzić. Danas su sva trojica, i Štambak i Kudrjavcev i Brzić na nekom boljem mjestu. Iza njih je ostala knjiga (Štambak 1986), na kojoj smo zajedno radili i zbog koje sam neočekivano nagrađen portretom koji je Dinko tridesetak godina čuvao u svom stanu u Parizu.

Kad mi je, naime, u jednoj prigodi najavio da će mi zbog zasluga za objavu knjige pokloniti tu, dimenzijama malu ali zapravo veliku, uspomenu na svoj susret s Peterom Ustinovom, bio sam uvjeren da iz njega progovara autor koji se, kao i svi, raduje izlasku knjige, i ništa više. Nisam tome pridavao nikakvu posebnu pozornost i odgovorio sam nešto iz ubičajena kurtoajiskog repertoara za kojim se i inače poseže u takvim prigodama. U međuvremenu sam bio potpuno zaboravio Dinkovo oduševljenje i njegovu potrebu da svoj (nepotrebni) osjećaj zahvalnosti svako toliko verbalizira, bilo to u "službenim" razgovorima u mojoj uredničkoj sobi na prvom katu Logosova doma na Pjaci, ili u obližnjem kafiću *Gaga* kamo smo se znali zaputiti na kavu, kad se jednog dana neočekivano pojavio s tom Ustinovljevom minijaturom. Sad sam ja bio zatečen i iznenaden, te ga onako malo na tragu njegova tipa zafrkancije, vidjevši više rupa od čavlića na vrhu slike, priupitao – a zašto nije donio i brokvu na kojoj je visio portret. Odgovorio mi je uz šeretski osmijeh – zato što je oruzinavila.

Zatim mi je ispričao sve o tom događaju, o Ustinovu, Millotu, portretu, o Ustinovljevoj tadašnjoj supruzi, drugoj od tri, kanadskoj glumici Suzanne Cloutier, koja se proslavila ulogom Dezdemone u Wellesovoj filmskoj adaptaciji Šekspirova Ote-

la, koja im se kasno u noći pridružila u sobi itd. Uživao sam u njegovu pripovijedanju, kao i svi mi koji smo imali to nesvakidašnje zadovoljstvo bivanja sa Štambakom, zahvalio mu na lijepom daru i uskoro dao uokviriti taj famozni portret. A Dinko je svojim zaraznim entuzijazmom uramio Mulce u našim susretima i nije mu previše smetalo što je korektorica osrednje odradila svoju zadaću. Više smo Kudrjavcev i ja bili na nju ljuti, nego on, premda sam kasnije pročitao što je Mislav Hudoletnjak dočuo od Dinka; a dočuo je to da nije bila riječ o korektorici nego o lektorici (Hudoletnjak 2014: 138). Međutim, uzme li se knjiga u ruke, brzo će se utvrditi da je i korektorica (*nomina odiosa sunt*) već na prvoj stranici romana (u knjizi je to 7. stranica) leksem *proklinjao* pretvorila u *proklinajo*, a da je čak u nultom arku *recenzente* subverzivno prekrstila u *rezenzente* itd. Pamtim trenutak kad smo dobili prve primjerke romana iz tiskare... i bolje da preskočim psovke.

Moje druženje s Dinkom i njegovim književnim djelom nije završilo objavom *Mulaca*. Godinu dana poslije izlaska "naše" knjige iz tiska u Imotskome je, u prigodi njegova 75. rođendana, bilo organizirano predstavljanje svih Štambakovih knjiga. Bilo mi je stalo do toga da nastupim na tom skupu, pa sam obavijestio Dinka i govorio tekst koji sam kasnije objavio u *Imotskoj krajini* (Sanader 1987).

No, da se vratim portretu. Kad mi je Branko Matan u pritvor poslao primjerak *Gordogana* s tematom o Štambaku (u kojem je objavljeno i jedno moje pismo Dinku iz 1987), odgovorio sam mu da nisam siguran jesu li mi mupovi "kustosi" uz ostale slike iz

zbirke odnijeli i taj portret na čuvanje, te – ako nisu – da će ga po izlasku pokloniti Dinkovoj spomen-sobi u Imotskome. E, ni-su. Pa sam ga pripremajući ovaj zapis po prvi put nakon trideset godina izvadio iz okvira, kako bih se prisjetio što je na poleđini slike.

Portret je dimenzija 10,5 x 12,5 cm i zapravo se nalazi na poleđini pozivnice što ju je Peter Ustinov dobio za gala večeru Udruženja umjetnika (L'Union des artistes), zakazanoj za subotu 2. ožujka 1957. u Cirque d'hiver. Dvije su mogućnosti: po prvoj Ustinov nije otisao na tu večeru, jer je tri dana kasnije, 5. ožujka, kako je sam Štambak zapisao iznad portreta, bio na privatnoj večeri s Millotom i Štambakom, te u nekoliko poteza – vjerojatno nalivperom – na toj pozivnici nacrtao Dinkov portret. Ili je, po drugoj, 2. ožujka ipak otisao na gala večeru pa sačuvaо pozivnicu, na kojoj je tri večeri poslije pokazao svoj slikarski talent? Taj podatak ne možemo znati, pogotovo zato što je sam Štambak još više zamutio stvar, napisavši u spomenutoj critici sljedeće:

Potom smo sjeli da večeramo, a poslije toga Ustinov ne htjede na Galu, gdje su ga očekivali. Pokazao nam je pozivnicu (Štambak 1987: 156).

Usve, na pozivnici su dva datuma, jedan otisnuti, službeni – 2. ožujka 1957. i jedan Dinkovom rukom dopisani iznad portreta – 5. ožujka 1957. Držim, da su oba datuma vjerodostojna. Gala večera je bila tri dana prije njihova susreta i vjerojatno je Ustinov na njoj bio. U prilog tome svjedoči i otrgnuti dio na gornjem desnom rubu pozivnice (odnosno na lijevom gornjem rubu portreta). Prema pozivnici možemo rekonstruirati i dan u tjednu u kojem su se susreli Ustinov, Štambak i Millot. Bio je to utorak, jer je gala večera bila u subotu. Kako je moguće onda da je Dinko napisao gornje retke? Vjerojatno je "pao" na poznati šarm renesansnog tipa kakav je bio Ustinovič, tako je signirao portret!, koji je svog slavenskog brata očigledno htio impresionirati, rekavši mu da u odabiru između gala večere i njihova društva, bira njih. Dinko je to prihvatio i tako zabilježio u svojoj knjizi, premda je cijelo vrijeme kod sebe imao i svoj minijaturni portret koji mu je nudio mogućnost lakog dekonstruiranja Ustinovičeve izjave.

Inače, autor portreta je i naslovio svoje djelo: *Général Populaire Nationale Stambak*, a prema Dinkovoj obavijesti nije Ustinov u krugu na kapi nacrtao zvijezdu petokraku, nego je u taj krug na crtežu sam Dinko intervenirao, s čime će se pažljivije oko lako složiti. Bilo kako bilo, držim da je zgoda opisana u *Dvadeset i pet godina Pariza* uparena s ovim portretom zanimljiv prilog našoj književnoj povijesti i njezinu imaginariju. Pa se radujem što će posjetitelji spomen-sobe Dinka Štambaka u Imotskome i kroz ovaj poklon imati još bolji uvid u fascinantni život i djelo ovog sjajnog čovjeka. Kad bolje promislim, Dinko mi je prije trideset godina ovaj portret zapravo povjerio na čuvanje, pa ga sad, o 60. obljetnici njegova nastanka, samo vraćam pravome vlasniku.

Literatura

- Hudoletnjak, Mislav (2014): *Sinovče ispljuni to iz sebe*, u: Gordogan 29-30, zima-jesen 2014., 136 – 139.
 Sanader, Ivo (1987): *Ležernost svjetonazornoga. Prolegomena za pristup književnom djelu Dinka Štambaka*, u: Imotska krajina, br. 394, 1. rujna 1987., 9.
 Štambak, Dinko (1986): *Mulci*, Split, Logos.
 Štambak, Dinko (1987): *Dvadeset i pet godina Pariza*, Zagreb, Znanje.

Josip Horvat bio je gospodin čije je ponašanje pljenilo

*Svjedočenje Vasilija Krestića o susretima s Horvatom u prvoj polovici
šezdesetih godina – pismo Branku Matanu*

Branko Matan
Zagreb
e-mail adresa: casopis.gordogan@gmail.com
U Zgbu, 30. 9. 2017.

Vasilije Krestić
SANU
Beograd

Poštovani gospodine Krestić,

obraćam Vam se kao priredivač knjige pisama koje je Josip Horvat pedesetih i šezdesetih godina upućivao svojem prijatelju Slavku Batušiću. Knjiga je priložena uz ovo moje obraćanje.^{o1}

Prepostavljam da će Vas stvar zanimati. Neka Horvatova pisma odnose se na vrijeme u kojem ste se susretali s njime. U jednom pismu, str. 92, spominje i Vaše ime, kaže da ga posjećujete (zajedno s Elinor Murray i Charlesom Jelavichem).^{o2}

Istraživanjem Horvatova života i rada počeo sam se baviti u prvoj polovici prošle dekade, prije petnaestak godina. U tom razdoblju nastojao sam, uz ostalo, potaknuti ljudi koji su se poznavali s Horvatom da zapišu svoja sjećanja. Kandidata, na žalost, nema previše, a nije ih ni na početku bilo mnogo. Dosta ljudi je otklonilo prijedlog (primjerice, dvojica susjeda iz kuće). Uspješan sam jedino bio s Nikolom Batušićem, Elinor Murray (njezin sjećanje nalazi se u priloženoj knjizi), nekoliko redaka napisao je i Vladimir Lalo Nikolić (sin obiteljskih prijatelja iz Varaž-

dina, u prvoj polovici šezdesetih gost-stanar u Horvatovu stanu, ti retci također se nalaze u knjizi).

Biste li Vi bili raspoloženi napisati nešto? Kako je došlo do toga da se susrećete s Horvatom, kako je to funkcionalo, koliko Vam je pomogao, koliko nije, kakav je dojam na Vas tada ostavio (i kao fizička pojava, i intelektualno)? Što ste tada mislili o njemu, a što danas mislite (ili, barem, kako gledate na te svoje "zagrebačke dane")? Jeste li kasnije ostali u kontaktu? Imate li kakvih zapisa iz tog vremena? Ili njegovih pisama, fotografija ...?

U slučaju da Vaš odgovor na moju molbu bude pozitivan, jedno od mogućih mjesto za objavljivanje teksta bio bi časopis *Gordogan* koji uređujem (posljednji broj Vam također šaljem).

To je jedino mjesto u RH na kojem Vam mogu jamčiti da nitko neće ni na koji način petljati po tekstu, ni lektorsko-redaktorskim zahvatima ni nekim "popratnim napomenama".

Inače, video sam u medijima da ste objavili memoarsku knjigu. Bio sam odmah zamolio prijatelja koji živi u Sarajevu da mi knjigu naruči u tamošnjoj, do tada u tom smislu veoma efikasnoj knjižari. Na žalost knjiga nije stigla u Sarajevo.

Jeste li u tim memoarima spominjali susrete s Horvatom?

Uz srdačan pozdrav,

Branko Matan

^{o1} Josip Horvat: *Pisma Slavku Batušiću, 1952-1968*, priredio i bilješkama popratio Branko Matan, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2014 [zapravo lipanj 2015], 349 str. ^{o2} Za citatelje *Gordogana* kojima knjiga nije pri ruci kopiram to mjesto. Posrijedi je pismo od 2. 11. 1960, Horvat kaže: "Moj privatni seminarij historije 19. st. opet pomalo radi. Dolazi k meni prof. Jelavić s Berkeley-University u Kaliforniji (Dalmata, rođen već u Americi, ali zna naški, jedino s neobičnim naglaskom), neki mladi asistent iz Beograda g. Krestić, koji studira hrv. ug. nagodbu, i Miss Murray, koja se vratila iz Sovjetskog Saveza s interesantnim impresijama o dnevnom životu. Dakle, ja čak i radim!" Spomenuti "prof. Jelavić" je Charles Jelavich (Jelavich, 1922–2013), a "Miss Murray" je Elinor Murray, od 1962. uđena Despalatović (Despalatovic). O njoj vidi biografsku bilješku u *Pismima Slavku Batušiću*, str. 329-330. Disertacija na kojoj je u to doba radila nedavno je objavljena na hrvatskome – Elinor Murray Despalatović: *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*, prev. Nada Kralj Šercar, Srednja Europa, Zagreb, 2016, 235 str.

Josip Horvat početkom šezdesetih godina, u doba kada se susretao s Vasilijem Krestićem, uz njega pas Boy – Foto Tonka

Pisma Slavku Batušiću
(1952–1968)

Naslovna stranica Horvatovih pisama Slavku Batušiću, prir. Branko Matan, izdavač Hrvatski državni arhiv, lipanj 2015, 349 str.

From: Vasilije Krestić
To: casopis.gordogan@gmail.com
Sent: Friday, October 20, 2017 11:02 AM
Subject: Josip Horvat

Poštovani gospodine,

na Vaše pismo nisam odmah odgovorio zato što sam desetak dana bio van Beograda. Hvala vam na pošiljci prepiske Josipa Horvata sa Batušićem i Vašeg časopisa, iz kojeg vidim i Vašu orijentaciju, Vaš smer i Vaša opredeljenja, koja mi nisu nesimpatična.

Što se tiče Josipa Horvata, s njim me je upoznala moja veoma dobra i više nego simpatična, ali, nažalost, već davno pokojna Miroslava Despot. Koliko znam Horvat je imao lep stan u zgradi koja je bila u vlasništvu porodice Miroslave Despot, bolje reći

njene porodice, a ne porodice Despot. Pre no što sam došao u Zagreb radi istraživanja na svojoj disertaciji, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, ja sam se dobro obavestio o čitavoj literaturi koja se odnosila na moju temu, a i mnogo šire. U tom sklopu nije mogao biti zaobiđen ni istoriografski opus gospodina Horvata. Upoznao sam se sa svim njegovim radovima iz istorije Hrvatske i Hrvata i shvatio da je reč o piscu koji zaslужuje pažnju i poštovanje. Stoga sam i poželeo da ga upoznam i s njim porazgovaram o mojoj temi i o problemima koji su s njom u najtešnjoj vezi. Horvat me je, na preporuku gospođe Despot, primio veoma ljubazno. Tokom jedne školske godine, koju sam proveo u Zagrebu radeći na disertaciji, više puta posetio sam g. Horvata. Kad god sam mu se javio i zamolio prijem, nalazio je slobodno vreme da me primi. Razgovori su uglavnom vođeni o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi 1868. ali i o mnogim drugim temama iz hrvatske istorije, pa i o srpsko-hrvatskim odnosima. Jednom prilikom Horvat me je obavestio da se u porodici grofa Jelačić, koja je bi-

Vasilije Krestić kao student prve godine, 1951

la u rodbinskoj vezi sa nagodbenim banom baronom Levinom Rauhom, nalazi Rauhov tekst o nastanku nagodbe. Rekao mi je da on nije imao taj tekst u rukama, ali da mu je jednom prilikom, kad ga je primio, vlasnik tog rukopisa, g. Jelačić, čitao delove tog spisa.

Prijatno iznenađen tim saopštenjem uspostavio sam vezu s grofom Jelačićem i pokušao da dobijem na uvid pomenuti rukopis. Nisam pri tome pominjao g. Horvata. Međutim, taj moj pokušaj nije urođio plodom. Jelačić je poricao i postojanje tog spisa.

Kad god sam, vršeći arhivska istraživanja, u spisima Namjesničkog veća ili Hrvatske dvorske kancelarije, ili u mnogim prepiskama koje sam pregledao u Sveučilišnoj biblioteci ili u spi-

sima JAZU nailazio na neke zanimljivije podatke, saopštavao sam to g. Horvatu, pa smo o tome vodili razgovore. Tako, jednom prilikom, u jednoj od prepiski, naišao sam na zanimljive ali veoma kritičke ocene o Eugenu Kvaterniku. Kad sam ih pročitao g. Horvatu on se saglasio s tim ni-malo prijatnim ocenama o Kvaterniku. Šta više, rekao mi je da i on nema neko visoko mišljenje o tom političaru, da čak misli da on nije bio mentalno stabilna osoba. Tim povodom kazao mi je i to da mu nije bilo priyatno i lako kada je pisao knjigu o Anti Starčeviću, da mu ta ličnost nije odgovarala, da tom knjigom i nije zadovoljan.

Posle završenog mog istraživačkog rada na disertaciji u Zagrebu g. Horvat je bio ljubazan da mi pošalje u Beograd njegovu knjigu *Povijest novinstva Hrvatske*, a potom i *Hrvatski panoptikum. Povijest novinstva* sam i prikazao u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu*.⁹³ To je veoma dobro napisana knjiga proistekla iz pera jednog iskusnog novinara, odličnog znalca hrvatske istorije. To nije istraživački rad i stoga može biti dopunjavan mnogim novim pojedinstvima, ali je to jedna veoma pitko i pregleđeno napisana knjiga koja može da posluži kao udžbenik. Nisam stigao da se odužim g. Horvatu svojom knjigom o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, koju je izdala SANU 1968. godine, što mi je veoma žao, jer on je zasluzio moje poštovanje. Prema meni se odnosio kao pravi učitelj: dobranamerano, širokogrudo i nesebično. Sačuvao

sam o njemu najpriјатnije pamćenje. Bio je gospodin koji je zračio ne samo širokim znanjima već i ponašanjem koje je plenilo.

Za sada toliko. Ako Vas još nešto bude zanimalo stojim Vam na raspolaganju.

Da ne zaboravim. Nisam ga pomenuo u svojoj knjizi *Zapamćenja* ne zato što nisam htio već zato što mi konceptualski nije odgovaralo.

Srdačan pozdrav.

Vasilije Krestić

⁹³ Vasilije Krestić: Šezdesete godine u knjizi Josipa Horvata "Povijest novinstva Hrvatske, 1771-1939", *Stvarnost*, Zagreb 1962, str. 439., *Jugoslovenski istorijski časopis*, Savez društava istoričara Jugoslavije, Beograd, 2/1963, br. 2, str. 123-128.

Veljko Žvan

Hrvatska u predideologjsko doba

Nacistička ideologija u Hrvatskoj nije nacistička (ni ustaška ni domoljubna) niti je ova druga komunistička (ni antifašistička ni jugoslavenska). Radi se tek o osjećaju pripadnosti maglovitim, nejasnim idejama, odnosno predodžbama koje se temelje na povijesnom nasljeđu, a koje se mogu izraziti tek na simboličkoj razini

Hrvatska se danas, sudeći po općem mišljenju, temeljnom na medijskoj slici, Hrvatima doima kao ideologizirana zemљa. Ideologička se slika raspada na dva pola, lijevi koji proizlazi iz antifašističke prošlosti i desni koja se poziva na nacističku prošlost i uspostavu NDH. Uistinu, Hrvatski su mediji prepuni stajališta koja se mogu dovesti u vezu s jednom ili drugom "ideologijom".

No, što je uopće ideologija i na kojim vrijednostima počivaju dvije oprečne "ideologije" o kojima je ovdje riječ?

Ideologija nastaje kad i građansko društvo. Dominantna društvena svijest koja motivira na djelovanje, razvoj i promjenu, obećava opći boljitet, predstavlja se dakle kao opći interes, bez obzira hoće li ga uistinu ostvariti, moguća je tek onda kada se svijest, napuštajući predgrađansko doba, započinje formirati kao slobodna. Do tada, svijest je zarobljena u samonikli okoliš, vjerovanje, tradiciju i običajnost. Zato je statičnost, nepovijesnost osnovno obilježje predgrađanskog doba koje svoj najviši izraz ima u srednjem vijeku, vijeku u kojem, kao nikad prije i kasnije, dominira vjera kao opće mjerilo vrijednosti i ukupnog djelovanja. Vjera, tradicija i običajnost kao dominantne vrijednosti najteži su utezi i najjači okovi koji naciji onemogućavaju povijesni pomak i razvoj. Oni statičnost nacije tvore, jednako kao što su i njena posljedica.

Građanske revolucije donijele su Evropi izlaz iz vječne prošlosti. Parlamentarni liberalizam otvorio je nove mogućnosti ljudskog opstanka. Stvorio je modernu državu temeljenu na racionalitetu, opća pismenost omogućila je sudjelovanje svih u doноšenju ključnih odluka o budućnosti društva. Čak i narod, kao etnička tvorevina, nestaje i pretvara se u naciju kao političku tvoevinu, politički subjekt koji racionalnošću upravlja samim sobom. Ta je racionalnost izrodila ideologiju. Ideju koja, uvidom u mogućnost zbilje, teži svojem ostvarenju. Nevolja je što su nositelji ideologije ljudi različitih položaja u društvu, različitih mogućnosti i različitih interesa. Tako društvo postaje mjesto sukoba različitih ideologija, ali je svima njima zajedničko to da svoj pojedinačni interes žele prikazati kao opći, kao interes svih. To stanje traje do današnjih dana, tijekom povijesti se mijenja kako se mijenjaju okolnosti, ali bit ostaje nepromijenjena. Neoliberalna ideologija, primjerice, pokušava nas (na prvi pogled vrlo uvjerljivo) uvjeriti da je sebičan, pojedinačni interes poduzetnika, samo na prvi pogled njegov osobni interes. U konačnici, zahvaljujući posljedicama njegovog poduzetništva, profitiraju i blagostanje osjećaju svi.

No, prije nego nastavimo sa "ideološkom" slikom Hrvatske, valja naglasiti još dvije stvari. Parlamentarni liberalizam i ideologija nastaju istovremeno kad i političke stranke i moderna, pravna država. Političke stranke nisu ništa drugo nego ideologi-

ja raspadnuta na sastavne dijelove. Pojedinačni interesi, u želji da se prikažu kao opći, formiraju stranke koje se međusobno razlikuju po idejama kako dosegnuti do konačnog cilja, društva blagostanja. Na izborima, stranke dobivaju više ili manje glasova ovisno o tome koliko su njihova rješenja u suglasju s vremenom i dominantnim potrebama društva. Ne postoji, dakle, bolje ili lošije stranke već one koje više ili manje odgovaraju duhu vremena.

Država pak, kao zaštitnica pravnog sustava, u modernom je obliku nositeljica opće ideologije. Ona mora moći, bez bitnih promjena i urušavanja, osigurati funkciranje gospodarstva i društvenih odnosa bez obzira koja je pojedinačna ideologija na djelu. Država jamči slobodu pojedinca i pravo raspolaganja privatnim vlasništvom, to je sastavni dio svake građanske ideologije. Je li u Hrvatskoj baš tako?

Hrvatska ne počiva na načelima moderne države

Ako moderna država počiva na tri načela, parlamentarnoj demokraciji, pravnom sustavu koji jamči slobodu pojedinca i privatnom poduzetništvu (srcu ideologije), onda valja vidjeti počiva li i Hrvatska na istim načelima.

Odmah da kažem – ne počiva. Sva tri načela ne samo da su krhka, slabša i sklona urušavanju, ona nisu nikada ni postojala, ona nisu nikada ni sagrađena. Hrvatska živi u predgrađanskem, predideološkom dobu.

S obzirom da građansko, ideološko, oblikuje stvarnost koja u Hrvatskoj nema, u analizi valja krenuti obrnutim smjerom, od "ideologije" ka stvarnosti, dakle suprotnim putem od onog ubičajenog.

Kada sam spomenuo ideologiju u Hrvatskoj, stavio smo na vodne znakove kako bih dao do znanja da nije riječ o ideologiji već o nečemu što tu ideologiju, u njenom nedostatku, zamjenjuje ili, bolje, što se većini čini kao ideologija pa zaključuju da je Hrvatska ideološki sukobljena, zatrovana i slično. No, nažalost, ključni problem Hrvatske je nedostatak ideologije, nemogućnost njezina oblikovanja, a onda i nepostojanje države koja bi, kako to svaka moderna država čini, ideološke sukobe s lakoćom riješila. To joj je, naime, jedna od osnovnih zadaća.

U Hrvatskoj postoje dvije "ideološke" sukobljene strane, lijeva i desna. Mogu se čuti i drugačiji nazivi temeljni na vrijednostima koje "ideologije" zastupaju - nacistička i komunistička ili ustaška i antifašistička ili domoljubna i jugoslavenska. U ovom ču tekstu koristiti prva dva naziva, iako bi se vjerojatno mogao naći još poneki, ali čini mi se da dovoljno dobro ocrtavaju "ideološka" stajališta za koja jedna strana optužuje drugu. Odmah da kažem, nacistička ideologija u Hrvatskoj nije nacistička (ni

ustaška ni domoljubna) niti je ova druga komunistička (ni antifašistička ni jugoslavenska). Radi se tek o osjećaju pripadnosti maglovitim, nejasnim idejama, odnosno predodžbama koje se temelje na povijesnom nasljeđu, a koje se mogu izraziti tek na simboličkoj razini. Obje "ideologije" nemaju snage biti ideologija jer nemaju kapacitet i mogućnost da postanu program, ideja vodilja, da posredno ili neposredno definiraju i ostvare ciljeve relevantne za gospodarstvo, kulturu, pravni sustav itd. One funkcioniraju tek simbolički, dakle bliže su prvotnom zajedništvu ljudi oblikovanim pod znakom, simbolom, totemom, zajedništvom plemenskog društva.

Baš kao što je duhovan život primitivca ispunjen dok god živi pod plemenskim simbolom, simbolom koji mu ne donosi ništa više od osjećaja pripadnosti, ne donosi mu ništa bolju lovinu, vrijeme, potomke ili budućnost, tako ni život pod nacističkim ili komunističkim simbolima Hrvatima ne donosi ništa više od osjećaja pripadnosti. Kada je, primjerice, promijenjen naziv Trga maršala Tita u Zagrebu, moglo se čuti kako je to povijesni trenutak za Hrvatsku. Povijesno je, međutim, ono što ostvaruje i otvara nove mogućnosti relevantne za društveni život ljudi. U ovom je slučaju promijenjeno ime trga, a ono je svugdje u svijetu simbol. Samo simbol.

Da bi ta simbolička vrijednost postala ideološkom snagom, morala bi imati mogućnost realizacije. No, ni to ne bi bilo sasvim dovoljno. U modernoj državi ideologija, vidjeli smo, mora sadržavati i onu ideju koja će se pokazati kao pokretačka snaga društva. Ona to, doduše, ne mora i biti, ali se mora barem činiti da jest. Ona mora obuhvatiti gospodarske promjene prije svega, a potom i one u području kulture i društvenih odnosa uopće.

U Njemačkoj, nacistička je ideologija nudila rješenje u većini prostora društvenog života. Nudila je izlazak Njemačke iz ne-podnošljive gospodarske krize, nudila je stvaranje države koja će iz poniženog položaja u koji je dosegla nakon Prvog svjetskog rata postati ključna europska pa i svjetska sila, nudila je autentičnu kulturu i umjetnost koja će izraziti najviše vrijednosti germane rase, nudila je jaku socijalnu državu... ukratko nudila je sve. Naravno, cijena koju su za to trebali platiti neki njeni građani, ponajprije Židovi, i ostatak Europe, bio je jeziv. No nacistička je ideologija u danim okolnostima bila uvjerljiva i ostvariva. Perverzna, morbidna, jeziva ali – ostvariva. Njezin neljudski karakter proizlazi upravo iz činjenice da jest ideologija (za razliku od kritičkog mišljenja). Srećom, samo jedna od niza mogućih ideologija. (Kritikom pak ideologije ovdje se nećemo baviti jednostavno zato što je riječ o Hrvatskoj koja živi predideološko doba, koja dakle nije dosegla do razine kritike ideologije).

Što Hrvatskoj danas nudi takva desna, nacistička ideologija? Povijesno gledajući, oslanjajući se na tradiciju, trebala bi ponuditi pravni sustav temeljen na rasnim zakonima, protjerivati Srbe i Židove, osnivati koncentracijske logore, zabranjivati jav-

ne istupe intelektualaca koji su svojim stajalištima bliski europskoj tradiciji, dakle tradiciji koja slobodu pojedinca stavlja u središte vrijednosti. Trebala bi imati teritorijalne pretenzije prema susjednoj Bosni i Hercegovini, ali vjerojatno i prema Srbiji. Po čemu bi, inače, takva ideologija bila uopće prepoznatljiva, po čemu bi inače bila to što jest?

Ništa od toga danas nije moguće. Ako i postoje realne društvene sile koje teže ostvarenju tih ili samo nekih od tih ciljeva, valja reći da su, uz svu medijsku popularnost, te sile u Sabor, prilikom posljednjih izbora, uspjeli na jedvite jude ugurati tri ili četiri ridikula. Ali čak i oni, i u tome se očituje sva bijeda hrvatskog predideologijskog doba, svoj "ideografski" program započinju i završavaju simbolom. Nacistički pozdrav, nazivi ulica i trgova, rehabilitacija NDH, osuda komunizma. Jesmo li štogod propustili? Ne, to je sve. Jedino što je relevantno, jedino što postoji jesu – simboli. Riječ je o ideologiji koja autonomno nikada nije ni postojala, Hrvatska je za vrijeme NDH bila u funkciji druge, izvorno njemačke ideologije, bile je njezina *nuspojava*. Kao što ni tada nije moga stajati na vlastitim nogama, ne može ni sada. Ukratko, desna, nacistička ideologija u Hrvatskoj uopće nije ideologija, kako smo već ustvrdili na početku. Ona je sjena sje- ne, jedini mogući nastavak svoje prethodnice. Njezina je budućnost budućnost simbola, znaka, etničke pripadnosti i iracionalnog ponosa. Zato ta "ideologija" toliko treba Srbe, one druge spram kojih se konstituiru u jezičnoj, kulturnoj, etničkoj različitosti. Inače je nevidljiva. Ta uzajamna ovisnost možda je trajna slika balkanskih vrijednosti.

Ako desna, nacistička, ili kako god je zvali, ideologija danas ima kapacitet za proizvodnju nekoliko ridikula koji su dovoljno utjecajni da nametnu neke (simboličke) vrijednosti, ona druga, lijeva, komunistička, projugoslavenska ili kako se već sve ne zove, od početka je ridikulozna. I ovaj puta je riječ o uvoznoj ideologiji. Za razliku od desne, ona je imala priliku zaživjeti, čak ostvariti neku vrstu autonomije i postići određene rezultate.

Nastala je na tradiciji Oktobarske revolucije i uspostave prve zemlje socijalizma. Teorijska dostignuća i ideološki okvir formulisani su u djelima Lenjina i Staljina koji su se, opet, pozivali na Marxova djela. Već samo pozivanje na Marxa, u okolnostima u kojima je bila carska Rusija, daje naslutiti da je tu u pitanju nesporazum. Marx se koncentrirao na kritiku kapitalističkog sustava, o samom komunizmu pisao je zanemarivo malo. Osnovna načela za život u raju na zemlji morali su napisati revolucionari sami. I napisali su. Na žalost, tu nisu i stali. Misao su sproveli u djelo.

Kako se revolucija, nakon dogovora u Jalti, spontano počela širiti Europom, došla je tako i u Hrvatsku zatečenu u Jugoslaviji. Zapravo, ne baš zatečenu. Komunisti su, nastojeći ostvariti staru (skoro pa i jedinu) hrvatsku političku ideju, ideju Jugoslavije, ali ovaj puta kao ravnopravnu uniju naroda, postavili Hr-

vatsku i Jugoslaviju na, napokon "zdrave", noge. Sve je neodoljivo nalikovalo onome što je učinio sudac Roy Bean u glasovitom Hustonovu filmu. "Ja sam zakon!" uzviknuo je Josip Broz i prevario kako Hrvate tako i čitav svijet onemogućivši ono što je obećao – slobodne izbore. Ono što je njegov učitelj Lenjin učinio ne priznavši rezultate izbora u Rusiji 1917, to je, mutatis mutandis, učinio i Broz, ali jednostavnije – slobodnih izbora nije ni bilo! Najzanimljivije je to što danas, kada se o Titu govori slobodno iz svih pozicija, nitko ili gotovo nitko ne spominje studeni 1945. Tu činjenicu mu malo tko zamjera, a to je, ako se već traži krimen, njegov najveći krimen. Zamjeraju mu se osvetnički zločini, ali takve zločine proveli su i saveznici, to nema nikakve veze s komunizmom i Hrvatima. Zamjera mu se jugoslavenstvo. Jugoslavenstvo su izmislili Hrvati, Broz ga je nastojao realizirati na način na koji su ga oni, za razliku od načina na koji je to realizirano u kraljevini, odavna željeli. Možemo li, budući da izbornu prijevaru nitko ne spominje, zaključiti da je Hrvatima nedostatak demokracije nešto što posebno lako podnose, nešto do čega im baš i nije previše stalo?

Kako danas u Hrvatskoj stoje jugoslavenstvo, komunizam i antifašizam? Vidimo li neke snage koje pripremaju treću Jugoslaviju? Ako postoje, odlično su se pritajile, jer se Jugoslavija i njene vrijednosti ne spominju doslovce nigdje. Kardelj i Bakarić nestali su u magli prošlosti i mlađe generacije ne znaju uopće tko su oni. Samoupravljanje nitko ne spominje već dvadeset i sedam godina. Antifašizam je još živ, ali više nije djelatan. Nedostaju, naime, fašisti. Postoje, pokazali smo ranije, na simboličkoj razini pa onda i sukob može biti samo simboličan. Naši su simboli bolji od vaših. Naš je totem bolji od vašeg. Predideografski karakter hrvatske "ideologije" ovdje doseže vrhunac i svoju pravu istinu. Ridikulozna hrvatska stvarnost generira svijest koja ne samo da ne zna sebe, dakle nema uvjete zrele i samostalne djelatnosti, već nema ni ono malo političke inteligencije koju imaju, primjerice, Francuzi i Srbijani. To su nacije koje falsificiraju vlastitu prošlost. Francuska je to već odavno obavila i danas je u svijesti Europskog zemlja snažne antifašističke tradicije. Teško je znati zašto, ali vjerojatno iz razloga koji su inspirirali Britanci na poznatu seriju *Alo, alo*. Srbija svoju lojalnost nacističkom okupatoru danas preokreće u "općepoznati" antifašizam. Za sada se čudan obrat podupire tezom o spašavanju jednog ili više savezničkih pilota zbog kojih je netko odlikovao nekog četničkog vojvodu. Prilično skromno, ali vjerujem da će Srbija, bude li zatrebalo, smisliti i neku bitku s ogromnim žrtvama, a koja se do danas držala u tajnosti. Groteskno ali – inteligentno. Da našnja se Europa između ostalog temelji na antifašizmu, a u dobrom društvu dobro je biti, makar s krivotvorenom članskom iskaznicom.

Hrvatska tu zaostaje. U inteligenciji, nažalost. Usred Europe na tradiciji antifašizma, Hrvatska svoju povijest krivotvoru u krivom smjeru. Kao jedna od malo zemalja koje su pružile nacistima snažan otpor, danas se poziva na NDH i oživljuje nacistič-

ki pozdrav, odbacuje antifašizam optužujući ga za komunizam. Koliko besmislica u jednom stavu. Antifašizam nema (osim organizacijski) veze s komunizmom koji započinje nakon izborne prijevare o kojoj smo već govorili. Ovakvu političku "mudrost" teško je naći u povijesti ljudske gluposti.

Tako u simboličkom prepucavanju hrvatske ljevice i desnice, postoji maleni detalj koji ljevici ide u prilog. Oni mogu reći – s našim simbolima bolje čete se osjećati u društvu ostalih europskih zemalja. Čak je i članska iskaznica – autentična.

Mogao bi netko reći da se sve do sada napisano odnosi na minorne skupine koje mediji vole jer im podižu čitanost i gledanost. Ako je tako, onda bi se osim sukoba tih skupina još nešto moralno događati. Nešto bitno, povjesno i relevantno.

Možda u gospodarstvu? Ako su komunisti nakon rata, oplačkavši privatne tvrtke i tvornice, te iste tvrtke i tvornice unaprijedili, potom ni iz čega utemeljili nove (i to ne bilo kakve, Pliva i INA npr.), ako je postotak rasta BDP-a pedesetih i šezdesetih bio među najvišima u istočnoj Europi, ako je školstvo i zdravstvo doživjelo najveći razvoj u dotadašnjoj povijesti, ako smo u kulturi i umjetnosti bili rame uz rame s najrazvijenijim zemljama, ako je dakle sustav koji je mrzio Hrvatsku toliko dobrog učinio, koliko će tek Hrvati, samostalni i u kapitalizmu, učiniti više? Hrvati su privatizirali tvornice i tvrtke i većinu uništili. Velike su tvrtke prodali. Nije stvoreno doslovce ništa novo, a Agrokor, koji se sastoji od poduzeća stvorenih u Jugoslaviji, danas se spektakularno raspada. Hrvatska je *pala* (dakle, nije bila) na dno europskih zemalja prema gospodarskim i inim kriterijima. Da ne ma nogometa, pala bi po svim kriterijima. Treba li reći da ključno pitanje nije je li Jugoslavija bila bolja za Hrvate, već zašto nam sada nije (još) bolje? Može se čuti odgovor da su u vrijeme Jugoslavije bile druge okolnosti. Zaključak bi, valjda, trebao biti: Krvožedna prema Hrvatima, Jugoslavija se našla u takvim okolnostima da je Hrvatska napredovala na svim poljima, a kasnije se Hrvatska, samostalna i slobodna, našla u takvim okolnostima da je nazadovala do samog europskog dna. Vrlo uvjerljivo, moram priznati. Kako su Slovačka, Češka, Poljska i Mađarska izbjegle te okolnosti, nije poznato.

Hrvatska nikada nije imala građansku klasu. Samosvjesnu, slobodnu i snažnu klasu koja bi poduzetništvom i idejama, *ideologijom*, pomaknula zemlju s dna vanpovijesnog obitavanja. Ko lika je bijeda hrvatskog građanstva krajem 19. stoljeća vidi se najbolje u knjizi *Uspomene iz Hrvatske Imbre Tkalca*. Građanstvo praktički uopće ne postoji, a poneki intelektualci, svjesni zaoštalošći zemlje, spas traže u jugoslavenstvu. Jednu uniju zamjenimo drugom, možda će biti bolje. Sasvim razumljivo, klasa koja još nije stasala, koja nema razvijenu samosvjest, oslonac traži negdje drugdje, a ne u sebi samoj. Ako jedan oslonac nije dobar, potražimo drugi.

Stotinu godina nakon buržoaskih revolucija, kada građanska klasa više ne gradi nacije (taj je posao obavljen) već oblikuje cijeli svijet, Hrvatska započinje svoju socijalističku povijest u sklopu Jugoslavije i potajno sniva nacionalnu samostalnost. Socijalizam u ostalim zemljama "ideologijom" utemeljenoj ni u čemu osim u glavama vlastitih tvoraca razara građansku klasu koja spas traži u emigraciji ili pognute glave tavori u diktaturama. Osvještena emigracija na zapadu postaje ključan i nezaobilazan dio građanske kulture – velik broj filozofa, sociologa, pisaca, režisera, slikara, kompozitora i intelektualaca stvaraju kulturu u kojoj djeluju. Hrvatska je emigracija ponešto drugačija. Kulturni prostor u kojem obitava ona ne razumije, nije mu dorasl. Živila, autohtona i otporna, nije ni malo inficirana civilizacijskim dostignućima zemalja u kojima živi pola stoljeća. Živi u političkom getu i smišlja planove o samostalnosti Hrvatske. Jugoslavenska politika i dalje slijedi politiku spomenutog suca Roya Beana i obračunava se s emigracijom kao što se sudac obračuna sa svojim neprijateljima, primjerice Bad Bobom – pucanjem u leđa, likvidacijom.

Godina 1971. Hrvatsko proljeće, miriše li na građansko? Miriše na hrvatsko, nema sumnje. Parole i ideje koje se pojavljuju ne dovode u pitanje ni socijalizam ni Jugoslaviju. Traži se veća ravnopravnost, prije svega u gospodarstvu, ali i kulturi, jezičnom izričaju. Buđenje nacionalne samosvjesti i građanska svijest uviјek su išli zajedno. Pokret završava pobjedom i donošenjem Ustava tri godine kasnije uz žrtve koje, u odnosu na susjedni, tvrdi socijalizam djeluju benigno (osim onima koji su odležali, dakako). Čini se da su Hrvati zadovoljni ishodom – u doba oslobođenog nacionalizma, u drugoj polovini osamdesetih, ne dižu glas. Glas dižu Srbi. Život u Jugoslaviji postaje nepodnošljiv, srpski nacionalizam prerasta u osvajački rat za dijelove Jugoslavije u kojoj žive i Srbi, socijalizam se raspada diljem Europe... Hrvatska postaje samostalna, slobodna i priznata zemlja. Što sad?

Tužna slika

S čim imam s tim klimam, kaže se. Hrvatska ima partiju koja se raspala na gomilu stranaka. Najveći broj komunista prešao je u pobjedničku stranku. Dio emigracije se vraća, ali osim ideje o samostalnosti Hrvatske, koja je već ostvarena, ona nema što ponuditi. Stranačke opcije u Hrvatskoj ne formiraju se iz opće građanske ideologije jer ona ne postoji, ne postoji snaga koja bi ih formirala. Novootvorenim političkim prostorom dominiraju partijci koji o građanskoj kulturi znaju onoliko koliko su naučili iz Udbinih priručnika koje su čitali dok su proganjali mali broj neovisnih intelektualaca željnih elementarnih građanskih prava. Doima se kao da se zemlja zatekla u demokraciji, ni kriva ni dužna. Vlast pripada vladaru, tako je uvijek, tako je i u demokraciji. Mediji, gospodarstvo, zakoni, sve je to u rukama vlasti koja time, jer je vlast, neograničeno raspoložje. Slobodno isticanje nacionalnih simbola (napokon!) dokaz je slobode uopće.

Tko, dakle, postaje pokretačka sila Hrvatske? Preobraćeni komunisti koji su odvijek bili za Hrvatsku ali se to nije smjelo reći i, manjim dijelom, emigracija, ona koja je dokazala otpornost na sve vrijednosti zapadnjačke civilizacije. Njihovo se javno djelovanje svodi na klicanje Hrvatskoj, dokazivanje privrženosti svetim nacionalnim simbolima. Skovan je pojam hrvatstva, nikome nije sasvim jasno što to znači (slično bi bilo švedstvo, francustvo... ali što to znači?). U nedostatku ideje valja se oslobiti na predodžbu, maglovitu ideju koja simbolički označava pri-padnost. A zašto nema prave ideje? Zato što ona nije dosjetka (u tome Hrvatska ne oskudijeva), ona je povijesni proizvod nastao formiranjem snažne građanske klase jasnih i prepoznatljivih interesa, onih interesa koji svoju sebičnost skrivaju iza fraza o općim interesima, onih interesa koji se nazivaju ideologijom, pokretačkom snagom građanskog društva, snagom koju Hrvatska toliko treba. Ali Hrvatska klima na onom pokretaču kojeg ima, a to su slučajni pojedinci, istaknuti nositelji simbola hr-vatstva ili domišljati pojedinci, snalažljivi i lukavi dovoljno da se nađu tamo gdje treba i kada treba. Čista slučajnost i osobna spremnost. Drugim riječima, kokošari preuzimaju gospodarstvo. Ambicije proizvodnje, uspjeha, razvoja i profita uopće ne posto-

je, umjesto njih ideje vodilje su trenutačno bogaćenje i laka za-rada bez ikakve projekcije budućnosti, sasvim u skladu s koko-šarskim mentalitetom. Budući da stoji na tako krhkim nogama, gospodarstvo se urušava a poneki usamljeni pokušaj stvaranja jake kompanije brzo se otkriva kao diletantizam i završava ne-uspjehom, osim ako nije u stranom vlasništvu. Dobro je da smo prodali što smo prodali.

Slika je Hrvatske tužna. Urušena i bezidejna, shvativši da su simboli kratkoga daha, nepokretno leži. U depresivnom mrtvi-lu glasni su samo oni koji ništa ne razumiju, ne vide svijet oko sebe i samoživo ponavljaju vlastite, beživotne fraze stare koliko i oni sami. *Za dom spremni... Tito zločinac... 10. travnja... Hrvatska više ni ne govori. Hrvatska bunca.*

Veljko Žvan rođen je 1956. godine u Karlovcu. Diplomirao je filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radi kao predavač na Studiju dizajna Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na kojem predaje Teoriju medija, Estetiku, Kreativnu komunikaciju i Ovlašavanje.

Darko Suvin

Imali smo klasika: bilješke za situiranje Predraga Matvejevića

U povodu smrti Predraga Matvejevića, 7. 10. 1932, Mostar – 2. 2. 2017, Zagreb

Tel qu'en lui-même enfin l'éternité le change
(Kako u sebe samoga na kraju preobrazi ga vječnost)
Mallarmé, Grob Edgara Poea

Kako mogu pisati o prijatelju Predragu Matvejeviću? Pa jasno, samo ono čega se zbilja sjećam, popraćeno mojim reakcijama na njegove knjige i članke koje imam. Nikako se ne može, valjda ni ne treba, izbjegći prvo lice jednine. Ali valja izbjegći ono što je Krleža (naš zajednički uzor) odlično nazvao "japajakanje". Valja naći neku ravnotežu za "japapredraganje".

* * *

Stoga, kako da naslovim ove bilješke? "Razmišljanja sjećajući se i čitajući Matvejevića" zvuči pompozno, mada bi bilo točno. Jedino što je sigurno jest da ovo ne može biti zaokruženi tekst: iz dva razloga. Prvo, premalo sam ga poznavao, osobito u napornu snage (*force de l'age*, rekla bi Simone de Beauvoir). Istina, bili smo imenovani asistentima na Filozofskom fakultetu u isto vrijeme, naime g. 1959. ako me sjećanje služi, pa sam ga sigurno brzo sreo, ako nigdje drugdje a ono na sastancima partiskske ćelije SKJ kojoj smo oboje pripadali. Međutim, tu smo oboje bili novljije u poređenju s *opinion makers* kakvi su bili recimo Mico Prelog i Grgo Gamulin – ne slučajno, redovni profesori – i ne sjećam se da je on ikada revno sudjelovao u partijskim raspravama (za skicu odnosa Predragovih prema SKJ vidi njegov *Mondo ex 32-37*). Oboje smo usto bili potpuno obuzeti i zauzeti stvarima na koji-

ma smo radili; mnogo smo vremena posvetili disertaciji, on u Parizu kod poznatog estetičara Etienne Souriaua (kojim sam se i ja mnogo služio predavajući tih godina u Zagrebu o agensima u dramaturgiji). Rekao bih da smo jedan za drugoga imali prijateljske i drugarske osjećaje ali van užeg kruga onih intimusa s kojima si se privatno sretao bar jednom mjesečno, nego u nekom širem koncentričnom krugu. Bili smo iz iste generacije, i jednako smo vjerovali u nužnost i mogućnost socijalizma s ljudskim licem, naime samoupravnog socijalizma. On je svoju prvu knjigu objavio mislim 1965. (opširni esej *Sartre*), a ja u isto vrijeme dvije (*Dva vida dramaturgije*, eseji o teatru, i *Od Lukijana do Lunjika*, uvod u SF) ali smo se nesistematski čitali. To se s moje strane prekinulo tek kad sam jednom godišnje dolazio u Zagreb iz Kanade, dakle nakon objavlјivanja *Razgovora s Krležom* g. 1969.

* * *

Živo mi je ostao u pameti susret negdje ranih 1970-ih godina, valjda 1974, kad sam – jednom iznimno – ponovno predavao tjedan-dva na Filozofskom fakultetu, na post-diplomskom kursu za vanredne (*extramural*) studente, starije i mislim uglavnom učitelje. Nakon razgovora kojeg se uopće ne sjećam, ispratio sam Predraga (dalje PM) na parkiralište fakulteta. Bio sam mu se tuzio kako moje inicijative da se vratim u Zagreb pozivom fakulteta – dakle bez konkursa – ostaju jalove, moj bivši profesor engleskog jezika Rudica Filipović, koji je u ono vrijeme bio dekan, rekao mi je "Darko, to ovdje ne ide, Vi ste se amerikanizirali". PM me pomno slušao, i ulazeći u auto nasmiješio mi se i na svoj šarmantni način, koji je isključivao uvredu, rekao: "Darko, ti si os-

Predrag Matvejević –
Nije teško shvatiti da
njegov opus izvire iz
indignacije svjesnog
gradanina (*citoyen*)
prožete eruditijom,
nesvakidašnjim
prijevodačkim darom i
lirske dahom

tao djetinjast"... Imao je pravo, uz opasku da to ne smatram jednostavno lošom ili zaostalom osebinom. Djeca vjeruju u bajke, ne držim mnogo do one koja nikad nisu. Tako sam i ja vjerovao da ako je netko uradio ono što sam ja bio, valjda bi i u domovini bio koristan. Dakako, u toku šest godina na faksu kao asistent već sam bio upoznao hladna podmorska strujanja uvrijeđenih veličina, kao profesora Torbarine, ili ideološka sumnjičenja kako nacionalista tako i ponekih praksisovaca (posredstvom Svetе Petrovića, brata Gajinog, s kojim sam dijelio asistentsku sobu ali malo što drugoga), koja su 1965/66. dovela do propasti moje reizbornosti. Po svoj prilici sam u času našeg razgovora bio i pod utiskom Nove ljevice tj. šezdesetosmaša koji su u Sjevernoj Americi bili vrlo prošireni među mладима, tako i na univerzitetu McGill, i s čijim horizontima sam se solidarizirao uprkos rezervama: vrlo dobro su znali protiv čega su (tako rata), a slabo za što su. Svakako, nije mi uopće bilo jasno kako je perfidno i nasilno bila slomljena njena jugoslavenska varijanta; te sam još vjerovao u razmjerno brzi dolazak pravednog društva unutar mogućih okvira SFRJ. Paralele s proto-kršćanskim zajednicom u Palestini koja je prvih pola stoljeća nakon smrti rabija Jehošue vjerovala u njegov skori mesijanski dolazak bolno su očite. Jesu li bili djetinjasti? Pa sigurno, ali valja li ih kudit?

Kasnije, godina 1990-ih te još i više "nultih" godina 21. stoljeća kad smo se u Rimu česče sastajali i marljivo čitali, PM bi mi govorio: "Darko mi radimo u istom smjeru: ti više na teoretskom planu a ja na praktičnome". Nisam siguran koliki je u takvom stavu udio prijateljstva koje zanemaruje ili čak pozdravlja razlike: mislim da smo na šok pada "realnog socijalizma" u svijetu reagirali jednako intenzivno ali ponešto različito. Čini mi se da je

PM povjerovao da je gotovo sva politika zabluda i traćenje vremena, ako ne kriminal protiv kojeg se treba buniti – što je i činio brojnim napisima o nedjelima jugoslavenskih secesionih ratova i novih mini-vlada. Ja se potpuno slažem s pobunom ali volim misliti da se politika dade i dubinski prevrednovati (iako vrlo teško). Možda je ovdje dovoljno reći da te razlike nisu bile tolike da bismo prestali biti saveznici. Dapače je počev sa *Le monde ex* (*Svijetom ex*) na mene ostavio duboki dojam – jer sam dio tog exovanja, kao i on; to se otvoreno vidi u mom pisanju o egzilu i emigraciji, te u posvetama jednog eseja 1998. gdje ga nazivam "utopistem ex-a", te 2000. jedne pjesme o toj temi, *Fudō*.

Okvir ili modalitet PM-ove prakse bio je dakako isti kao i moj: pisati tekstove – Krležina "kutija olovnih slova", danas elektronskih. Možda bih točnije rekao da ja više insistiram na poopćenju a on na posebnostima. Napisi nam koriste određene detalje kao svjedočanstvo, odskočne daske i primjere, ali su moji detalji bili literarne ili teatarske pojedinosti odnosno narativne strukture; a njegovi su zabiti i zaboravljeni zakutci Venecije, ili čudne predaje i recepti o kruhu, ili stari portulani s Velike i Male Sirte, ili poimenično nabrazanje koji su pisci Hrvatske bili "etnički nečisti". Utoliko je bio bliže oplipljivoj ljudskoj praksi, ili recimo svakodnevnoj politici, ali i dalje od filologije (koja mene praktično kao sjena i opomena).

Međutim, zadnjih dvadesetak godina i ja sam uglavnom nadogradio na filologiju nešto što nazivam političkom epistemologijom, primjenjivom na mnogo štošta – od statusa nauke preko narativnosti do fašizma i poezije. Utoliko slijedim njegov primjer. Ali moj ideal ostaje da se filologija može tu uklopiti kao

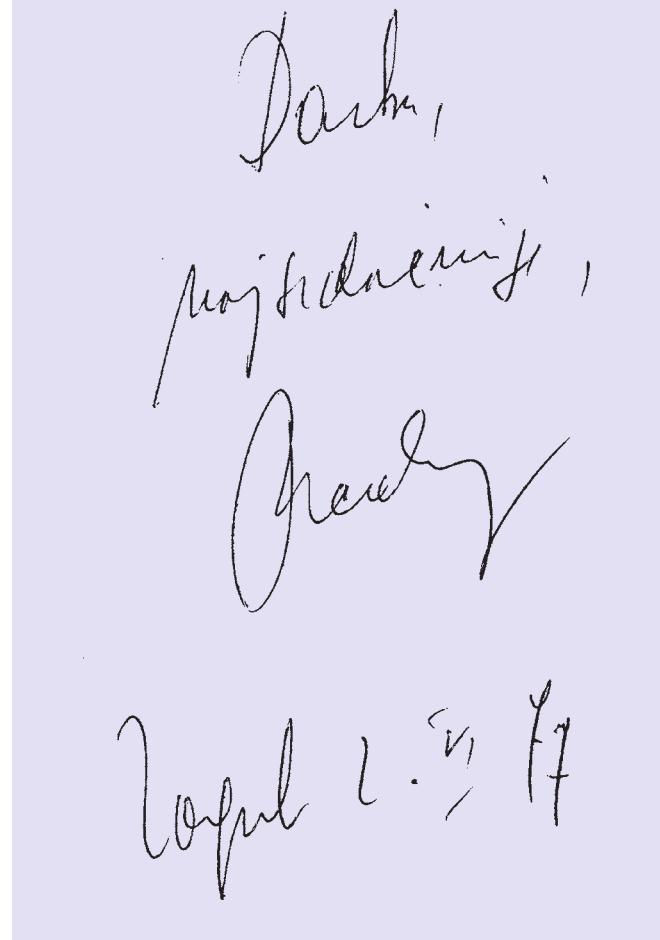
specifična spoznajna praksa. Tu sam zvijezdu cijelog života slijedio.

* * *

Drugo, u emigraciji premalo sam čitao PM-a – i tako se ona plaća. Službeno od 1965, ali praktički od 1963, nisam bio na Filozofskom fakultetu nego u USA ili na bolovanju ili ponovo u USA i u Kanadi. Dolazio sam krajem svakog maja u Zagreb da vidim roditelje i najbliže prijatelje, ostajao jedva tjedan dana i odlazio sa suprugom Nenom na Mali Lošinj, da plivam i pišem; stoga sam ga skoro svake godine sretao ali letimice. Zatim sam ga, mislim 1982. kad je bio u USA, pozvao na predavanje na komparativnoj književnosti univerziteta McGill gdje je mogao nastupiti na francuskom; ostao je 2-3 dana, pa sam mu zbog hladnoće i dao svoju tamnoplavu "francusku kapu", beret basque (vratila se ras-tegnuta, PM je bio bućoglav). Kad je 1994. iz Pariza prešao u Rim, gdje sam bar na kratko bivao svakog proljeća a ponekad i cijeli semestar, vidjeli bismo se i tamo. No sustavno sam pratilo njegove knjige tek od 1990-ih, a napise uopće od perioda našeg intenzivnijeg poznanstva nakon g. 2001, kad sam prešao u Italiju. Pišem dakle o nekim ranijim utiscima i osobito o druženju u Rimu do 2008, kad bismo Nena i ja dolazili na po tjedan dana da vidi-mo izložbe i prijatelje. Usto ču se dulje ili kraće zadržati na devet njegovih knjiga (na raznim jezicima) što posjedujem, od kojih sam kupio četiri a pet je meni i Neni darovao on, a imam i mnoštvo članaka u elektronskoj formi, opet dobivenih od njega.

To znači da nisam sustavno pratilo njegovog opusa, možda njegov afektivni centar, naime nastojanje na oslobođilačkoj jugoslavenskoj kulturi u četvrt stoljeća između 1965. i 1989. On mi je bio darovao dva naslova iz tog doba. Prvi je *Jugoslavenstvo danas*, s posvetom od 7. VI 1983, kojeg sam obilno ispodvukao i s njom se potpuno složio. Ta mu je knjiga donijela valjda najviše slave i napadaju u SFRJ. No ovdje samo koja riječ o drugoj važnoj knjizi tog razdoblja koju imam, *Prema novom kulturnom stvaralaštvu*, koju mi je darovao, možda na onom parkiralištu, 2. VI 1977:

PREDRAG MATVEJEVIĆ
PREMA NOVOM KULTURNOM STVARALAŠTVU

Prva Predragova posveta jedne svoje knjige ...

* * *

Što se meni od tih, dijelom povjesno ne više aktuelnih debata, još čini suvremenim? To je, prvo, PM-ova uporna borba protiv svih nacionalizama, i drugo, insistiranje na samovladi stvaralaca, dakle ovdje književnika i uopće kulturnih radnika u SFRJ. Usredotočit ću se sada na ovo drugo. O čemu se tu zapravo radilo PM je odlično sažeo kao "pretvaranje vlasti uime radničke klase u vlast radničke klase" (str. 63): a radnici su tu bili ne samo oni industrijski nego svi mi koji živimo od svog rada a ne od eksploatacije ili tlačenja drugih. Unutar tog horizonta, glavni je zahvat PM-a razlikovanje između novostvorenih institucija (na primjer radničkih savjeta) i "samoupravljanja kao kulture", koja ima svoje nove vrijednosti i mjerila, a u Jugoslaviji je još slaba. Razvoj takve kulture trebao bi nadopuniti postojeću politiku, čije "pojedine institucije...umjesto da budu izraz javnosti, u stvari zamjenjuju javno mnjenje" (90, a vidi uopće 78-95). U

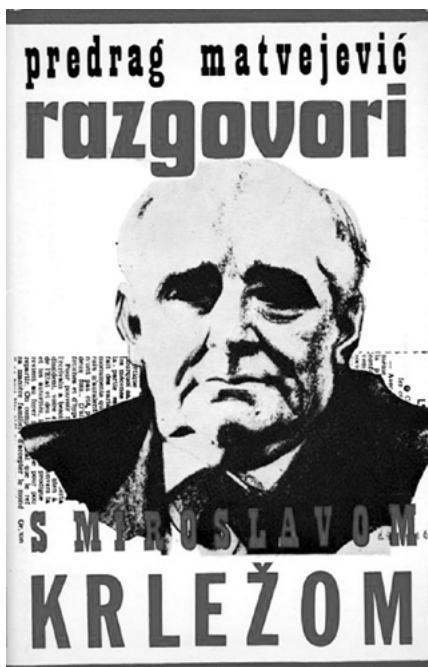
ovom opreznom i pomalo ezopovskom jeziku SFRJ 1970-ih godina dosta je jasno da su to središnje institucije vlasti, prema kojima se oslobodilačka kultura – koju PM koristi kao idealni pojam i mjerilo – odnosi kao stvaralačka inovacija, te je svaki njen čin “po svojoj prirodi manje ili više devijantan (u izvornom smislu riječi: skreće s utrtog puta)” (91). To bi trebalo i moglo na kraju voditi do toga da “rad i stvaranje... postanu dva oblika jedinstvenog stvaralačkog samoostvarenja” (93). Kako je PM to sâm okarakterizirao, on se u ovim napisima (kao i u radu o Sartreu i svojoj disertaciji u Parizu) bavio “sociologijom i teorijom stvaranja” (108, bilješka). Moglo bi se naći dodatnih etiketa; ali slutim da bi za njegove stalne stilske strukture zapravo trebalo stvoriti novu naratološku etiku i pretinac (po mogućnosti otvoren).

A pišući u istoj knjizi o Krleži on taj stav egzemplificira njegovim *Fragmentima dnevnika*: “Ništa nije nepočudnije u redovima političkih suputnika [aluzija je na vladajuću partiju, DS] od angažiranog disidenta. Ništa spasonosnije za pisca doli umjeti odgovarajućom dozom disidencije sprječiti da mu angažman ostane zatvoren, tj. da postane religiozan.” (203). Takvim pristupom, PM ne samo razotkriva na koju se tradiciju oslanja (ponajprije onu Sartrea i Krleže) nego i koliko mu je jasan bio vidik: nezavisni lijevi ”angažman”, kritičan kako prema malograđanskom nacionalizmu tako i prema statici službene partijske vlasti; a usto, kako je taj stav morao propasti uklješten između oligarhijskih vlastodržaca i rastućih nacionalizama.

Ja sam to na vlastitoj koži osjetio 1966-67. Ali sam to uspio shvatiti tek dobrih četrdesetak godina kasnije, pišući “rentgenografiju” SFRJ, *Samo jednom se ljubi*. Bio sam djetinjasto ograničen, usto lojalan, valjda.

* * *

Kad sam ovu knjigu PM-a sad ponovno pročitao, najednom sam pomislio: a koji je bio glavni utjecaj na njega? Osim možda jednog ili dva Francuza, to je očito Krleža. Eseji i ocjene iz bar ove knjige doimljiv me se zapravo kao neka metempsihosa Krleže u semantiku eseferjota, koju bi Mao bio nazvao “proturječnosti unutar naroda”. Riječ “semantika” Krležu je razdraživala, pogledajte *Razgovore* PM-a sa njim, ali to je zapravo nevina neutralna oznaka za vrijednosno značajnu upotrebu jezika karakterističnu

Prvo izdanje *Razgovora s Miroslavom Krležom*,
Naprijed, Zagreb, 1969.

po svakog od nas. Matvejevićeva semantika u ovim esejima njegove (recimo) srednje faze ima isti horizont kao i Krležin: stvaralačku slobodu kulture među jugoslavenskim narodima, devijantno skretanje s puta kako imperijalne ideje tako i malih nacionalizama. Ali, da ovdje zanemarim važne lične idiosinkrazije obojice, po svojoj je post-revolucionarnoj situiranosti opreznija i zamršenija od Krležinog apsolutnog otklona i negiranja kako K.u.K. države i njenog rata tako i vladajuće laži u Kraljevini SHS, tâ PM govori službeno drugovima u tom pothvatu – samo što su oni sada vlast; nema dakle mogućnosti apsolutnog otklona. Umjesto toga, PM pristupa stalnom dijaloškom manevriranju da se u službeno zatvorenoj *langue de bois* (“drvenom jeziku”) napipa manevarski prostor prema otvaranju, tamo gdje je on ipak neizbjježno obilježen ostavštinom iz Marxa, Lenjina i Gramscija – koje PM dobro pozná i na strateškim mjestima citira,

kao vojskovođa koji otkriva tešku paljbu iz artiljerije.

Međutim mi se čini vrlo karakterističnim po PM-a da gdje Krleža govori o književnosti (tu i tamo s primjerima iz slikarstva), on govori o kulturi, koja obuhvaća književnost ali je ne samo šira nego i namjenski drugačija. Kao kod Krleže, radi se tu o oslobođenju, antropološki svrstanom pod Marxovo očječeњe; ali se ona sad tiče svih radnih ljudi – kakvi su i pisci – i svekolikog stvaralaštva. Ako smijem nazvati tu semantiku i psihologiju kidričevskom (po osnivaču i teoretičaru radničkih savjeta, koji je uvelike prevazišao sjajnog ali i staljinski krutog organizatora Osvobodilne fronte 1941-45)⁰¹, to je kidričevsko krležijanstvo.

Uopće, osnovni interes službeno profesora francuske književnosti PM-a, koji ju je izvrsno poznavao i kompetentno predavao, nije bio usmjerен – bar koliko ja znam – prema filološkim specifičnostima pripovijedanja (naratalogija, njegovo prostor-vrijeme, agensi i ostali zahvati), nego prema njegovom strateškom položaju u “kulturi” odnosno pothvatu oslobađanja. Poezija francuskog Pokreta otpora, Sartre i Krleža, ili kasnije Andrić i drugi o kojima je pisao, svi se razmatraju u funkciji tog pothvata. Najbolje njegove knjige traže pak takve strateške saveznike za bar minimum čovječnosti – kad je već socijalizam propao, a s njim i nada u kulturu kao emancipatorsku instituciju – u toploj tradiciji Mediterana, ili u pučkom naličju inače imperijalnog grada Venecije, ili u osnovnom izumu i emblemu društvene pravde: kruhu našem svakidašnjem i za sve.

⁰¹ Vidi moje “Ekonomsko-političke perspektive Borisa Kidriča,” *Zarez* br. 308, 28. IV 2011, str. 10-11, sada prošireno u knjizi *Samo jednom se ljubi*, www.rosalux.rs/bhs/samo-jednom-se-ljubi-drugo-izdanje.

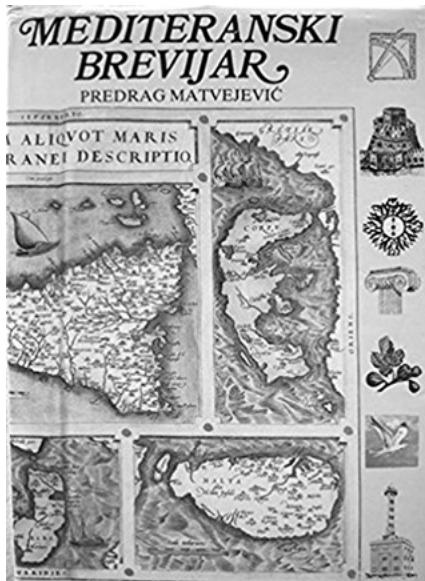
* * *

Mislio sam da nema mnogo knjiga o kojima ne bih mogao sastaviti sažetu karakteristiku i kritiku, ali PM-ov Mediteranski brevijar me je pokolebao. Nisam u stanju sažeti ga, suviše je pun. Ne znam koliko ga je godina Predrag sastavljaо: 20, 30, što li. Manje uporan stvaralac očajavao bi već kod svih predradnji na koje se on u svakoj trećoj stranici ovdje poziva: posjeti svim obalama, razgovori s ribarima i anakoretimi, prelistavanja starih portulana i rječnika, te neprestane križ-kraž posjete, putovanja, pronalaženja, bilješke, klasifikacije kakve uviru u samo pisanje – a sve to uz normalni rad jednog sveučilišnog profesora koji mora predavati svake godine, recimo, modernu francusku književnost novim generacijama koje nezaustavljivo nadiru: koja li je gromada energije bila u tom po francužnom rusko-hrvatskom Mostarcu?

Evo prema tome samo nekoliko tangenata na tu knjigu.

Značajni pjesnik Guillaume Apollinaire ljubio je Julesa Vernea (kojeg i ovaj brevijar dotiče). Misleći valjda na pasuse kao one kad kapetan Nemo i njegovi zarobljeni gosti plove ispod mora i sagledavaju mu svekoliku ribologiju, uskliknuo je: "Kakav stil, same imenice!" To je stil enciklopediste koji želi predati gusto naseljeni kozmos čitaocu. Najbolje enciklopedije nisu alfabetske nego tematske, a njihov izbor predstavlja ideologiju svake enciklopedije. A kako organizirati taj enciklopedizam? Verne je za svoje tinejdžerske čitaoce odabrao okosnicu pustolovnog romana, a PM mislim ono što je Frye, a bolje Bahtin, nazvao *anatomijom*. To je starodrevni književni rod koji prikuplja masu materijala da iscrpi neku temu, a slabo se ili nikako ne brine za fiktivne likove (osim implicitnog lika pripovjedača same knjige) nego insistira na kronotopu, prostor-vremenu, koji gotovo alegorično postaje glavni ili čak jedini "lik". Sveznadar Predrag i to je znao: spominje anatomiju à propos Lawrencea Drella, britanskog ekspatrijata na Sredozemlju (str. 249), a usto, dodajem, kulturnog atašea britanske ambasade u Beogradu ranih 1950-ih godina.

Moja bi teza bila da bar u 20. vijeku postoji neka podzemna ali snažna zagrebačka sklonost enciklopedizmu (Kraljež, Ivan Šuprek, toliki drugi), koju je Matvejević izgleda dijelio, te je naslov "brevijar" tu podesan. Naziv je to osam stoljeća star za multifunkcionalni pregled svih retoričkih rodova što ih je katolički fratar ili svećenik trebao za dnevne pobožnosti: psalmi, lekcije iz Evangeliјa, spisi crkvenih otaca, himne i molitve gurkali su u njemu jedan drugoga. No ipak je to, u poređenju s ogromnom

Prvo izdanje Mediteranskog brevijara, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.

patristikom i slično, bio skraćeni (*brevis*) pregled: takoreći mala tematska enciklopedija kao prenosna knjiga. Međutim je PM taj žanr refunkcionirao: njegov je "vjeruju" sasvim ovozemaljski ili poganski – vrijednosti i razuđenosti Sredozemlja, tog toplog mora koje mu počinje s Jadranom: "Sredozemno More nije more samoće" (prevodim s talijanskog izdanja g. 2004, 203). Podsjeća me to na Slamnigovu tezu iz 1960-ih, koja mi se sviđala, da hrvatska književnost nije ni istočna ni zapadna nego južna. A što se kvazi-religiozne geopolitike tiče, PM se izričito ograjeđuje od čudne zablude vjerovatno najvažnijeg mu prethodnika Braudela, koji je stavio grance Sredozemlja gdjegod počinje "pustinja i Islam" (226).

U svakom slučaju, ova se knjiga u svjetu smatra Matvejevićevim remek-djelom: prevedena na dva tuceta jezika od Maroka do Japana, izšla u 10 sve većih izdanja, prodana, kažu, u 300 000 primjeraka. Pošto nije više bilo Jugoslavije, PM nije mogao postati njen drugi nobelovac...

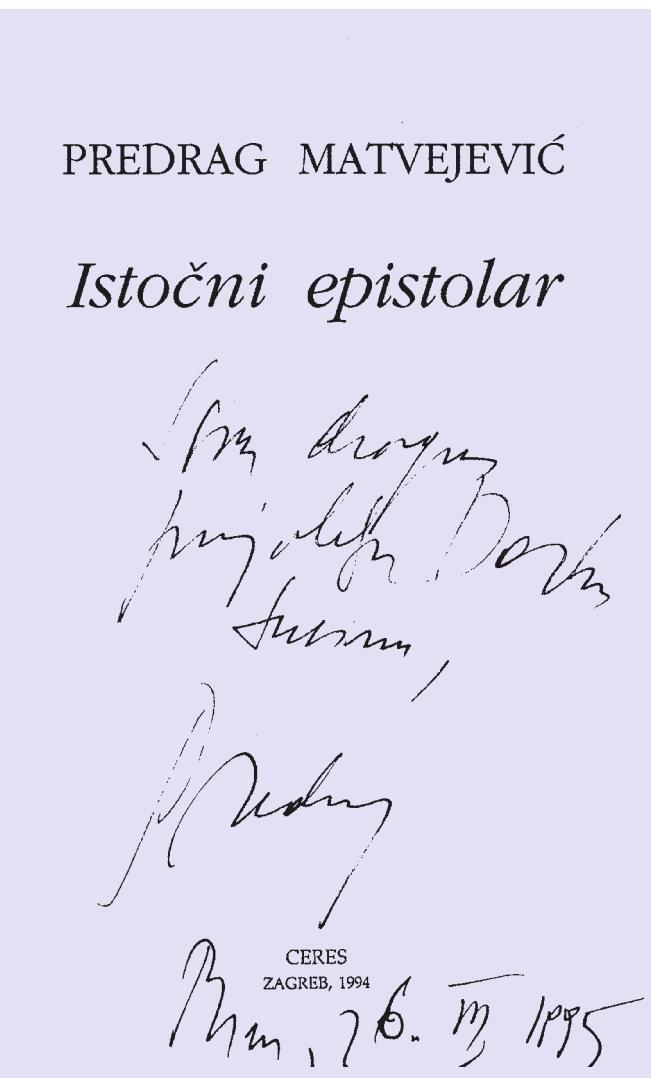
* * *

Uzimam jedno poređenje iz Verdijeve *Traviate*: ne zaboravimo da naslov znači "skrenuta" s uskog puta (*via*) buržoaskog shvaćanja života i morala: kao i ljubav u duetu "traviate" Violette i Alfreda, PM-ovo djelo bit će za profesionalce *croce e delizia*, križ i užitak. Bit će križ za bibliografe, jer je on na raznim jezicima (a i na istome) stalno nešto dodavao i mijenjao u izdanjima, ili kontaminirao postojeće i novo, valjat će da oni stalno vrljudaju između jugoslavenskih (kasnije hrvatskih), talijanskih i francuskih izdanja. Ali bit će užitak za čitati, a usto duhovna hrana – *panis angelicus*, rekao bih koristeći metaforiku djela *Kruh naš* – za sve nas i za bar pola tuceta temeljnih doktorata, nadajmo se uskoro. Na tragu njegovog Kralježe, od svih se južnoslavenskih pisaca za koje znam PM najviše približio idealnom horizontu ili himeri: pisati de omni re scibili; a po takvom horizontu, međunarodnoj slavi, "etnički" mješovitom porijeklu kao i životopisu putnom putovanja, blizak je susjedu Ruđeru Boškoviću (koji nije pisao samo o optici, astronomiji, gravitaciji, meteorologiji i trigonometriji nego i kako da se poprave kupola Sv. Petra, zgrada biblioteke u Beču ili luke u Riminiju i Savoni).

Dakako da je pregled svega što je moguće saznati i shvatiti bio nemoguć već u renesansi, kad se toga poluironički poduhvatio Pico della Mirandola, prozvan izvanrednom zabavom ili igrom prirode (*lusus naturae*), a pogotovo je to nemoguće nakon industrijske revolucije, omasovljena svih društava i popratne speci-

jalizacije nauka. Prije toga, Toma Akvinski još može prilično uspješno pisati *Summu theologiae*, a već Descartes može samo govoriti o metodi (a usto o optici i sličnim posebnostima). Ako svaka naučna grana, od filozofije pa preko tehnike i "slabih" nauka, kao što su one o društvu, do matematike, zauzima određeno mjesto na nekoj zamišljenoj karti svekolikog ljudskog znanja, onda je ideal tog topografskog modela da je diskurs svake nauke za svoj omeđeni djelokrug iscrpan: matematika kazuje sve što se može znati o čistim brojevima, fizika o silama, psihologija o ljudskoj psihi, i tako dalje. Nesreća je samo da takvih "državotvornih" omeđenja zapravo nema, da povjesno najznačajnije spoznaje nastaju kad se granice službenih disciplina krše i na horizontu se pomaljaju kako nove granice tako i spoznavanje bez granica: Darwin, Marx, Freud, Einstein...

Uopće ne mislim da djela čak i najvećih među nama (recimo) humanističkim kritičarima, dakle jednog Ericha Auerbacha, Waltera Benjamina ili Raymonda Williamsa, mjerim prema tim velikanima: njihove su namjere bile različite. Ali govorim o pristupu i metodama. U revolucionarnim ili ako hoćete križnim razdobljima čovječanstva, kakvo je naše od 1914. nadalje, postojeće institucionalne granice bivaju za najbolje umove okovima. PM uopće nije klasični romanista niti (jugo)slavista, pa čak niti komparatista, mada je sve to povremeno predavao i može tim disciplinama biti vrlo koristan kao izazov: kako na primjer klasificirati njegova djela *Istočni epistolari* i *Le monde ex?*

Druga Predragova posveta jedne svoje knjige ...

* * *

Savjetujem budućim doktorantima da počnu od auto-refleksija PM-a. Na primjer u *Istočnom epistolaru*:

Razmišljaо sam о prepiskama koje tvore cjelinu, о čitanju poslanica iz Novog zavjeta koje se u mediteranskim samostanima naziva upravo epistolaram. Neka su od mojih pisma pisana kao molbe, neka kao molitve. Rodovi brevijara i epistolara su srođni: *Mediteranski brevijar* i *Istočni epistolari* pisani su usporedno. (izdanje Zagreb: Ceres 1994 [zapravo 1995], 130-31).

Ali sada nemam prostor-vremena da pišem o toj veoma značajnoj knjizi. To što nije u svijetu slavna i prevodena kao *Mediteran* ili *Kruh valja* pripisati histeričnom neo-liberalnom trijumfizmu: da su naime sve dobre i loše strane takozvanog komuniz-

ma danas irelevantne. Ne, nisu irelevantne: "Oni koji drže da su s komunizmom definitivno obračunali, varaju se" (po talijanskom izdanju, *Mondo ex e tempo del dopo*, Garzanti 2006, str. 38). Ili pak: "Tko ne pozna povijest osuđen je da ju ponavlja", pisao je mislim Santayana – i to ponavlja u varijantama, dodat će, koje lako postaju i gore od originala.

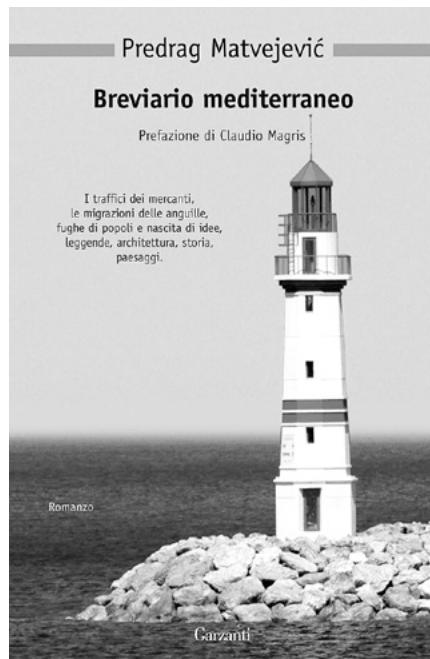
* * *

Recikliranje: ne znam da li se ta riječ već udomila u hrvatskom književnom jeziku, mada je svi ekolozi-ambijentalisti preporučuju. PM je, silom prilika, bio majstor recikliranja, i otvoreno je to priznavao. Mnoge stranice knjige *Prema novom kulturnom stvaralaštvu* mogu se pronaći – proširene, prevedene na francuski i snabdjevene komentarima u kurzivu – u *Svjetu ex* (*Mondo ex*). Tu je njegova polemika protiv nacionaliz(a)ma u kulturi. Tu su i desetak stranica o samoupravljanju iz kojih sam citirao u diskusiji ranije knjige (*Mondo 60-70*). I na kraju presuda: "Još uviđek... donekle vjerujem u samoupravljanje" (u kurzivu PM-a).

Međutim je *Svjet ex* drugačija knjiga, s drugačijom namjenom, koja je vrlo dobro rastumačila politički splet i spletke jugosfere zapadnoevropskom čitaocu: ta recikliranja su bila nužna i korisna. Postala su dio PM-ovog arsenala.

Valjalo bi mnogo toga reći o egzistencijalnim prilikama i neprilikama PM-a da se shvati njegov rad nakon 1991. Ne samo psihološki nego i materijalno, naime financijski, one nisu bile luke. Uz brigu za sebe i suprugu Miru, ulazeći u starost, vrlo je ozbiljno shvaćao i mnogo se brinuo za bolesnu sestruru Splitu, kćer iz prvog braka u Parizu, itd. Ne znam o tome detalje, brojke nisu u našim razgovorima nikakve spominjane. No usudio bih se pretpostaviti da su prihodi od tridesetak ili više preizdavanja *Mediterskog brevijara* (po svoj prilici dobri) kao i brojnih predavanja po Evropi jedva dostajali da podmire što je on osjećao kao nužne solidarnosti prema najbližima, a povremeno i prema jednostavnim poznanicima u nuždi, u ovo doba religioznih ratova. Recikliranje nije nastalo iz potrebe za prihodom nego iz potrebe da se zapadnoevropskom čitaocu objasni što se u nas zbilja zbivalo, ali je odgovaralo i zahtjevima te egzistencijalne situacije. Vjerujem da ta situacija nije bila odsutna ni iz ideje 1990-ih godina da piše o svugdje u svijetu tako popularnoj temi kao što je bio *Kruh naš* (osim tamo gdje umjesto kruha služi riža): jednim udarcem dviće muhe. Prelaz iz Rima u Zagreb g. 2008, od kojeg sam ga ja žestoko odgovarao, uvelike je određen takvom situacijom.

* * *

Predrag Matvejević: *Breviario mediterraneo*, predgovor Claudio Magris, prijevod Silvio Ferrari, Garzanti, 2007 – naslovna stranica drugog talijanskog izdanja *Mediterskog brevijara*

Mediterski brevijar i Druga Venecija meni su najdraže knjige PM-a. Ova je potonja međutim mnogo lirske; definitivno je uobličena (kao i *Kruh naš*) nakon autorove sedamdesete godine. Djelo je to strosti, staloženog iskustva, i bolne mada diskretne i često poetske nostalгије: kad bi me netko koji njegov opus ne zna pitao ot-kuda početi, da prosudi ima li smisla čitati dalje, rekao bih "počni sa *Drugom Venecijom*" (citiram prema hrvatskom izdanju 2002). To je knjiga melankolije. Tematski jasno u rodu s *Mediterskim brevijarom*, napisanim prije njegove pedesete godine, on sunčanomobilju te knjige punoće sada dodaje sjene, u tonalitetu mola. Njeni su objekti i subjekti skromni ali žilavi "proletariat... neuglednih i gotovo bezimenih travki i stabljika", "biljnu siročad" (str. 40, 31 i 37), ili njihovi ekvivalenti u svijetu kipića utisnutih u zidove. Te su *sculture erratiche* (bludeće skulpture) mož-

da originalno bile *eretiche* (heretične), u svakom slučaju one su *arte povera*, siromaški pučki i ulični prizori za razliku od bogatih palača i crkava sa slikama slavnih majstora. Često su im otpali dijelovi, prolaznost im je srodnja grobovima baš kao i zatvoreni a nekoć nadaleko čuveni Arsenal, te PM ne propušta da spomeni i grobove galebova (na moru) kao i pasa (na kopnju). Sve su to jasne eksternacije i alegorije prevladavajućeg raspoloženja: "te skromne travke možda liječe i od netrpeljivosti, ali ih na žalost nema dovoljno" (35). Naličje su realistične – ja bih rekao imperjalne – Venecije, gdje vladaju "[m]oć, prevlast i osvajanje, blago, trgovina i raskoš" (54). Kad sam knjigu pročitao, primjetio sam PM-u da bih od sina naroda stoljećima koloniziranog po Veneciji i pobunjenog protiv nje (slavni su bili gusari s ušća njegove Neretve!) očekivao da govori nešto više o benjaminovskoj cijeni tih raskoši, zbog kojih je svaki spomenik civilizacije također i spomenik barbarstva. Ali ova knjiga govori o drugome: o plebejskoj Veneciji. (Ima i pokušaj izravnog opravdanja na str. 21, koji mi se čini nedovoljnime.)

Veliki dio knjige govori o sutoru koji pada i sjenama koje rastu kako sunce zalazi (drugačije na dvije strane Jadrana). Sutor Venecije se nadvija nad Lagunom. U tom sutoru, sjene su i sablasti nestale prošlosti – kao što su to znali Dubrovčani, gdje sjene i znače sablasti. Sutor u Veneciji svjedok je kraja "[borbe] za izgubljenu stvar", inače čestu karakteristiku Slavena (78). Melankolija se uvijek hvata za bolju prošlost, gdje je bilo toliko nade: "A naš vijek je istekao, naraštaj se iscrpio", pretpostavlja autor odmah na početku, pri čemu "naš vijek" može biti 20. stoljeće a može biti i vrijeme našeg života, *our lifetime*, naime vrijeme nje-

gove i moje generacije (6)... Profesoru koji je predavao Prousta sigurno nije izmaklo da on sâm ovdje, ako već ne ide u potragu za izgubljenim razdobljem sunčanog Sredozemlja, a ono o njemu svjedoči. Evo mu zaključka:

Nestaju riječi, gube se imena stvari, nitko ne vodi brigu o malim biljkama što sahnu po zidovima, "lutajuće skulpture" rune se na pročeljima, vrtova je sve manje uz palače, u bunarima je više tame nego vode, patine je na predmetima manje nego rđe, sutoni više nisu oni što su bili, a i neki vjetrovi su možda iščezli ili promijenili pravce.... (80)

I dalje tako još pet redova. Kako bolje predočiti raspoloženje "svijeta ex"?

Ovakvi lirske pasaži postaju prava post-baudelairevska pjesma u prozi u kratkom trećem i završnom dijelu, "Sjene grada na moru", nekoj vrsti poopćenja koje ovo djelo spaja s *Mediterskim brevijarom* i ujedno ga dopunjaje. Žarište se sada udaljuje od Venecije u nekom anti-zoomu da obuhvati 14 mediteranskih gradova; svaki u svome odnosu sa sjenom, ako treba i daleko od mora (kao Jeruzalem). Dajem ovdje samo dva:

Atena je blistala zajedno sa svojom sjenom. Dugo je trajao sutan pod Akropolom. Pirej je ostao bez svjetionika. Dolazili su putnici i pitali je li ovo onaj isti grad. Gdje su mu stari mudraci? U ruševinama su ostale njihove opomene.

Aleksandriju su opsjedali barbari u navratima. Dio po dio prošlosti pokapali su kraj njezinih zidina. Nakon što su spalili papire, razbacali su pepeo. Sjene slova koje su se sačuvale ne daju se više pročitati.

Neću analizirati ovakve antologijske primjere, osim da kažem da se tu sjena prilično lijepo može čitati kao sablast – pokušajte.

Petnaesta jedinica lista je dalnjih gradova, od Palerma do Odese: "vaše su luke svjedoci vaših sjena, naših brodoloma". Tko želi ključ alegorije, ima ga ovdje.

A šesnaesta i završna uspostavlja vezu sa prethodnim naslovima PM-a, vraćajući se u sadašnjost:

"Evropo, ne traži sebe u sjeni svijeta. Ti si svijet. Ne zaboravi more koje te zibalo, Mediteran."

Predrag Matvejević
DRUGA VENECIJA

Pređrag Matvejević
ZAGREB

Rim, 4. 5. 2013

... i posljednja Predragova posveta jedne svoje knjige

* * *

Posljednju si knjigu, *Kruh naš*, PM usput karakterizira kao "poetik[u] kruha" (34, 108). Sumnjam da je pri tome mnogo mislio na Aristotela, čija Poetika sistematski razglaba kako se pravi ili čini tragedija. Ovdje je to skup predaja i načina, od *Gilgameša* do današnje industrijalizacije, kako se pravio, širio, shvaćao, opisivao, razvrstavao, zazivao, hvalio, žalio i metaforizirao kruh kao prvo jelo, jelo par excellence, kruh naš svagdanji. Ipak, kruh je također plebejsko jelo – za razliku od mesa više klase, koja je u feudalizmu jedina imala pravo loviti životinje, ili od kolača kraljice Marie Antoinette. PM ne insistira na tome, ovo mu je eukumenična i irenična knjiga, želi pomiriti sve predaje, gnostike, pravoslavne i katolike, religiju i ateizam, antiknu, srednjevjekovnu, arapsku i modernu tradiciju – pod uslovom da pogoduju "umnažanj[u] kruha" (47) i općem pristupu njemu, dakle prije svega da nisu ratnički. Horizont je to Braudelove *longue durée*

(dugog trajanja), gdje su današnje nesreće, i rjeđe sreće, samo dio neprekinutog niza praksi. Rekao bih da je ovo matvejevičevska varijanta povijesti ideja, koja kako znamo insistira na kontinuitetu a ne na raskidima i skokovima (po meni bar jednako važnima), te stavlja u drugi plan društvene kontekste i movense tih ideja – ovdje o kruhu – u određenoj epohi. Povijest nikamo ne vodi:

Kruha, kruha! – to je možda jedini slogan koji nije obmanuo one koji su ga istaknuli i za nj se založili, nastojeći prevladati bijedu i ostvariti pravdu. Ostalo je povijest, ponekad bolja ili podnošljivija, najčešće gora ili najgora. (68, svršetak poglavlja *Vjere*)

I, dvosmisleno, na samom kraju knjige:

Što može učiniti književnost da kruha bude za sve i za svakoga?

Može samo izraziti brigu i nemir....

Čovječanstvo je nastalo bez kruha i može bez njega nestati. (140)

Kruh naš pri tome ostaje usredsređen na ideje kako kruh postaje ljudsko tijelo: "tijelo i kruh [se] razumiju" (12); radi se dakle o sasvim materijalističkoj transupstancijaciji. U neku ruku ovo je teže napisati nego prethodne dvije knjige, jer se kako Mediteran tako Venecija, mada imaju dugu povijest, mogu još i danas posjetiti. I kruh dakako postoji danas, ali on nije jedinstven nego rasut, nema stalnog uzorka koji ga definira, poput međunarodnog prototipa metra od platine u Parizu kojemu su se svi ostali morali podvrgnuti. Ponovo imamo ovdje anatomiju, kako predmeta tako (ovdje možda i više) ideja o predmetu, sagledanih sa stanovišta jednog lijevog humanizma.

Jeli humanizam dovoljan? O tome bi se dalo sporiti. Također na kraju knjige, PM spominje: "Na početku trećeg milenija u svijetu je mnogo onih koji umiru od gladi, napose... u raznim krajevima Azije i Afrike" (140). U intervjuu za (zaista) lijevi dnevnik *Il Manifesto* 7. IX 2010. dodaje da mu je poticaj bio i susret s izgladnjelima u Bosni za vrijeme posljednjeg rata. Držim da je to neophodni kontekst za shvaćanje ovog teksta, kao i mjerilo za nj. U tom intervjuu ističe da "postoji i sociologija i sociopolitika kruha. Tko nadzire proizvodnju kruha, tko 'vlada' kruhom može uplivisati na vlast, obnašati i sačuvati vlast"; ustro hvali poticaje koju je dobio od Kropotkinove knjige *Osvajanje kruha*. Spominje također slogan radničkog pokreta "kruha i ruža" (koji je za vrijeme slavnog velikog štrajka tekstilnih radnika u Lawrence, SAD, g. 1912. formulirala Rose Schneiderman, feministica i lokalni vođa borbenog sindikata IWW). Međutim u *Kruhu našem* tog vida društvenog rascjepa i borbe gotovo i nema: PM je, kako rekoh gore, dobro poznavao glavne tokove marksizma ali je, da tako kažem, na tom mikrofonu bio isključio zvuk. Preporučio bih svakom čitaocu ove knjige da uz nju pročita i stvarno klasično i uzorno Kropotkinovo djelo (preštampana je na engleskom opet 2015). U toj sprezi, knjiga PM-a dobila bi na snazi i važnosti.

Naslovna stranica zbornika *Predrag Matvejević – književnost, kultura, angažman*, priredili Nenad Ivić i Sanja Roić, Prometej, Zagreb, 2003, 174 str.

Da svršim u prvom licu, kako sam i počeo: kad sam ovu knjigu dobio od Predraga g. 2009, napravio sam listu tutešta pasusa koje bih volio s njime diskutirati, i to sam mu rekao u jednom od naših telefonskih razgovora. Međutim to je tražilo izravni sastanak, a do njega nismo više stigli. Dijeleći njegovu netrpeljivost prema ratovima, osobito na Balkanu, i sjećajući se Krležine zaokupiranosti "zelenim kadrom" dezterera iz Austro-Ugarske armije 1917/18, htio sam mu predložiti da u slijedeće izdanje uvrsti narodnu pjesmicu hrvatsku iz ratnih i gladnih godina 1917/18:

Care Karlo i carice Zita
Što ratuješ kada nemaš žita?

* * *

Na koncu: ove bilješke nisu cijelovita ocjena poliedarskog lika Matvejevićevoga. Na sreću, prvo približenje jednoj takvoj, i k tome odlično, postoji. Čitajte dakle nekrolog Nenada Ivića u *Novostima* i na internetu, *Život je za njega bio skučen – toplo preporučam*.

Koliko važnoga o PM-u ne znam ili ne znam kako reći! Važno bi bilo razgledati njegov stil, tu parataksu bez obala, ali to zahtijeva pravu studiju. Možda najvažnije, uopće nisam ulazio u kratke člančice koje je pisao, bar ovih posljednjih četvrt stoljeća, vrlo često. Ima ih na tucete, valjda i na stotine: nitko ne zna koji su i koliki su. Meni i Neni dao je njih dva tuceta: o Srbima u Hrvatskoj, o pravopisu, o dnevnim povijesnim gadostima i zločinima. Fulminantni su, prepuni znanja, neumoljivi. Citiram iz lijepih uspomena o Andriću:

Sreća je što nije bio miloševičevski i karadžićevski četnici tukom bombama po Sarajevu i Vukovaru, strijeljaju na hiljadu Srebreničana i, u ime velike Srbije, „etnički čiste“ Bosnu od Muslimana i Hrvata; kako ustaše ruše Mostar i most na Neretvi ostvarujući tako tuđmanovsku „povijesnu viziju Hrvatske“, bacajući nemilosrdno u logore hercegovačke inovjerce i tjerajući sa starih ognjišta Srbe Krajišnike.

„Jugosfernoj“ povijesti Matvejević bio je svjedok i sudac.

Ali i više od toga: ako nije uspio oblikovati pjesničku pravdu u svojoj generaciji – i mojog – uvjeren sam da će oblikovati pravdu budućnosti: gledat ćemo to vrijeme uvelike kroz njegove naočale.

* * *

No ipak: kako da danas, gledajući unazad i unaprijed, damo prvu ocjenu pisca i vizionara Matvejevića? Nije teško shvatiti da njegov opus izvire iz indignacije svjesnog građanina (*citoyen*) prožete erudicijom, nesvakidašnjim prijavljedačkim darom i lirskim dahom. No pošao bih i dalje.

Naime, ako je klasik stvaralačka snaga čija će glavna djela ostati trajno u pameti pokoljenja – onda moramo reći: *Imali smo klasika (jugoslavenskog, hrvatskog, bosanskog, jugosfernog, kozmopolitskog) a nismo ga znali cijeniti.* Ni devijantni angažman, niti širinu svijeta koji je u sebi nosio.

Sve su vlade na ovom području, od 1970-ih do danas, na tom ispitnu kulturu pale. (Prolaznu ocjenu dobivaju Tito, koji se nije uvrjedio zbog traženja da podnese ostavku, i Mesić, političar koji je shvatio kakav bi međunarodni skandal pukao da je PM mario u zatvor.)

Kako mi fale već zadnje dvije godine – otkako je bio onespoljen za rad – Predragove intervencije na savremena zbivanja! Što bi on bio rekao o, recimo, zbivanjima u Hrvatskoj, o našim “handžarašima”, bi li bi bio doprinio Gordoganovom broju o kle-rofašistima (ne kle-rofašizmu, teoretskim poopćenjima se nije mnogo bavio)?

Želim stoga sada – kad sam možda i našao naslov za ovaj osvrt – završiti malim pogledom unaprijed:

Svjetski utjecaj Matvejevićev, sudeći kako po objavljenim knjigama tako i po mom utisku o poznatosti, danas je sigurno veći od svih drugih pisaca iz “Jugosfere” zajedno, beletričkih i političkih – da upotrijebim kategorije koje na njega baš ne pristaju dobro – prošlih i sadašnjih (da spomenem one najviše prevođene: Krleža, Andrić, Tito, Đilas, Kiš, Ugrešić...).

Bilo bi logično iščekivati da bi neko zbilja demokratsko javno mišljenje zemlje u kojoj živi, dakle Republike Hrvatske, podržalo i potpomoglo takav utjecaj, sve ako se dotično mišljenje u većini ne slaže sa mnogim sudovima i stavovima autorovima: demokracija znači i širu toleranciju. Pogotovo to ide onima koji se vole pozivati na tisućgodišnju kulturu i tome slično: hajde dokažite ju ovdje i sada! No očito je iz afere “naših talibana” i uopće sramnih reagiranja i nereagiranja našeg skorupa na vrhu narodnog mljeka da ono za Matvejevića mari malo ili nikako, ako ga aktivno ne mrzi. To onda povratno potvrđuje najoštire reakcije PM-a publiciste.

Bar sada, nakon smrti, bilo bi vrijeme da se takav sektaški stav radikalno izmjeni: prema njegovom opusu, prema njegovoj udovici, i prema njegovom liku. Istina je da se konačno u Zagreb vratio nevoljko (*a malincuore, predaje nam jedan poznanik u nekrologu*^{o2}) i da je na kraju morao živjeti kao “unutrašnji emigrant”, ali ga je ipak Zagreb njegove – i moje – mladosti umnogome oblikovao. Tko ne pozna Zagreb i Jugoslaviju (kasnije jugosferu) koja je odnjedrila njegove spise, shvatit će ih samo djelomično, ili nikako.

A danas: postoji li, na primjer, bibliografija opusa PM-a? Ja ju nisam uspio naći. Predaje li se o njemu na bilo kojem fakultetu Hrvatske (pa i BiH), radi li tko na njegovim tekstovima?^{o3} Hoće li se itko naći ponukan da – zajedno s njegovom pravnom nasljeđnicom – počne organizirati izdavanje njegovih *Sabranih djela?* (Mogao bih nastaviti.)

Tako se naime s klasicima radi.

Domovina ima veliki dug prema stvaralaštvu Predraga Matvejevića.

Bilješka:

^{o2} Michele Nardelli, “A perdere, caro amico, siamo abituati”, www.balcanicaucaso.org/aree/Balcani/A-perdere-caro-amico-siamo-abituati.-In-ricordo-di-Predrag-Matvejevic-177539. ^{o3} Usred opće nebrige, želim istaći pionirske djelo: Nenad Ivić i Sanja Roić ur., *Predrag Matvejević: književnost, kultura, angažman*, Zagreb: Prometej, 2003, koje nažalost nisam imao pri ruci za ovaj napis.

Bora Čosić

Reč-dve o Goldsteinu

Uz smrt Slavka Goldsteina, 22. 8. 1928, Sarajevo – 13. 9. 2017, Zagreb

Slavko Goldstein – veliki mag hrvatske knjige i nepomirljiv borac protiv zla

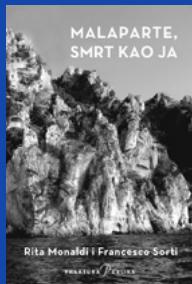
Početak proteklog rata zatekao me je u Rovinju. Boravio sam tako u svojoj staroj kući u podnožju zvonika svete Eufemije, ali dokumente nove države nisam imao. Nije mi pomoglo što sam bio rođen u onoj maloj žutoj kući zagrebačke Zvonimirove ulice, na broju 76. Jedna fina domoljubna gospođa, danas pokojna, dugo je, mimo zakona, držala moje papiere u svojoj ladici. Pa ipak, ljubazno istarsko područje nije pravilo pitanja od mog iznenadnog apatridstva. Samo jednom, na nekoj paradi po rovinjskoj rivi, mladi junosa iz stroja pokazivao je odsečeno srpsko uvo, svoj ratni suvenir, ali taj nije bio Rovinjez. Moj položaj nije smetao prijateljima iz starih dana, Murtić, Ružić, Šoljan, i dalje su sedeli za mojim stolom. Izgleda da je ipak postojala i neka druga Hrvatska, ne samo ona sa srpskim uvetom, a možda je još uvek ima. Potom me je Dane Dragojević pozvao da čitam na radiju svoje eseje, pisane istočnom varijantom, Durieux promovirao je u Zagrebu moj *Dnevnik apatrida*, onamo

morao sam putovati preko Karlovca, na koji još su padale Martićeve granate. Primetiće da u masi ovih imena, još uvek ne spominjem Slavka Goldsteina, velikog maga hrvatske knjige i nepomirljivog borca protiv zla. Njega zapravo nisam nikad sreo, dok me nije pozvao u svoj dragoceni časopis. *Erasmus* označio je ono vreme, kao što je to kasnije činio *Feral tribune*. Dočekao me je malešan, okretan čovek u nekoj skromnoj redakcijskoj sobici, ne znam više gde je ova bila. Onde se našla još jedna mršava, samozatajna gospođa, lektorka, izbegla iz Sarajeva. Od nje sam saznao za sudbinu svih latiničnih izdanja, uništenih onde od Karadžićevih razbojnika. Knjige, među kojima bilo je i mojih, uništavane su posebnom tehnikom, bez ikakve paljevine. Samo su ih polivali naftom, od čega pretvarale su se u testo. To je bio moj prvi erasmuski dan, bez mnogo razgovora sa tim nasmešenim gospodinom, ostatak činila je serija stvari koje sam za njega pisao. Javljali su se ti moji rovinjski tekstovi iz broja u broj, kao što je svaki imao na zaglavju crtež, Vaništin. Tako se polako zatvarao krug moga prijateljstva, karlovački krug: Goldstein, Lasić, Vaništa. Svi su bili stariji od mene, i kao nekakvu stariju braću osećao sam. Iako Lasića znao sam odavno, Vaništa je dolazio u moju kuću, samo se Goldstein, svojim posebnim smeškom, pojavio kasnje, u času, potrebnom, nadam se, obojici. Jedan od prvih priloga onde bio je posvećen Grassu, bio je to *Novi sastanak u Telgteu*. Zovu me moji prijatelji, piše tamo, u grad delimično razoren i gotovo pust, jer da ćemo svojim prisustvom onde tu pustoljni pretvoriti u veseli skup, a rupe na dubrovačkim zidovima zatisnuti svojim spisima. Dubrovnik me tada ipak nije video iz poznatih razloga, jer se bez putovnice kroz novu Hrvatsku nije moglo putovati, ali je zato ovaj spis o neputovanju stigao na ruke Goldsteinove. To je bio prvi tekst objavljen onde, a kako me je daleko odveo! Preveden od Alide Bremer, doveo me je u stvarnu varošicu iz pripovesti, na reci Ems, do Grassa, do nagrade po njegovom imenu, do Nemačke. To je put koji mi je ovaj Erazmo zagrebački otvorio, svojim mekim, jednostavnim, a tako vidovitim potezima, ostavljujući za sobom neizbrisiv trag. Pa makar pećinski pojedinci današnje Hrvatske veselili se njegovoј smrti, ima nas, i drugih, koji smo taj odlazak duboko ožalili.

Recenzija kao ja: Curzio Malaparte i njegov *Nachleben*

U današnje doba, kada fašizam ponovo osvaja svijet namećući svoju sliku raja na zemlji, reči da su fašizam i Malaparte "estetska uspomena" svjedoči o nehaju karakterističnom za one kojima čovjek i njegova sudsina ne znače ništa izim zarade što se može izbiti iz prigode

Nenad Ivić

Rita Monaldi i Francesco Sorti: *Malaparte, smrt kao ja*, Fraktura, Zaprešić, 2017, 493 str, 149 kn. Prevele s talijanskoga Dragana Vulić Budanika i Ana Biloš.
Izvornik: Monaldi & Sorti, *Malaparte. Morte come me*, Baldini- Castoldi, Milano, 2016.

Azinja Poliona su, kaže Makrobi je, pitali zašto ne odgovara Oktavijanu na njegove uvredljive stihove. *At ego taceo, non est enim facile in eum scribere qui potest proscribere*,⁰¹ ja pak šutim jer je teško pisati protiv onoga tko može proskribirati, odgovorio je. Ova rečenica sažimlje dugostoljetni zagrljaj riječi, istine i vlasti, osjetljivo i promjenjivo mjesto gdje se ne može razlučiti kad znanje postaje moć i sila, a sila djeluje kao znanje.

Azinja Polion je bio oportunist koji je naknadno razvio opozicionarsku, republikansku svijest: pristaša Cezara, pa Antonija, kad ga je Oktavijan pitao hoće li s njim u rat protiv Antonija, odgovorio je: *ero pra-*

eda victoris, bit će pljen pobjednika.⁰² Oktavijan to nikad nije zaboravio; kad je Azinije najavio da će pisati povijest trijumvira, znao je da bi Azinijevo priča mogla neugodno protusloviti njegovoj vlastitoj slici, koju je svim sredstvima, a ona su bila golema, želio nametnuti kao istinitu.

Rimske prilike u doba ranog principata bile su, naravno, jako različite od današnjih. Radilo se, najprije, o izvanredno dobro obrazovanim ljudima: i Azinije Polion i Oktavijan su znali što znači šutjeti, govoriti i pisati; znali su da svaka izgovorena ili napisana riječ potencijalna prijetnja životu govornika ili pisca; znali su da uz svako ime stoji nevidljivom tintom napisano grčko slovo Θ. Velike razlike su istodobno i velike sličnosti: one proizlaze iz strukture svih poredaka koji se, na ovaj ili onaj način, brinu o tome kako izgledaju drugima, grade sliku o sebi te nastoje stvarnost zamijeniti tom slikom. Sliku grade poslenici riječi, umjetnici, pisci i u moderno doba, novinari, tzv. organski intelektualci poretka. Fašizam se u Italiji bri nuo o tome kako izgleda, njegovi organski intelektualci gradili su sliku koja je trebala zamijeniti stvarnost. Ali za razliku od njemačkog nacizma (Heidegger je dobar primjer), norveških kvislinga (Hamsun) ili hrvatskih ustaša, čiji se organski intelektualci, u najširem spektru od prvaka do simpatizera, teško uopće mogu nazvati intelektualcima, a više mudracima iz seoskih krčmi (npr. Mile Budak) ili provincijskim učiteljima (npr. Slavko Ježić koji je u svojoj povijesti hrvatske književnosti tog istog Budaka hvalio kao izraz hrvatske arjevske duše), u talijanskom se fašizmu, uz npr. Giovanniju Gentilea, inače respektabilnog filozofa, koji je 1924. ustvrdio "da je svaka sila moralna sila jer se uvijek od-

nosi na volju te kakav god argument bio upotrebljen - od batine do propovijedi - njezina učinkovitost je u isključivom unutarjem pozivu čovjeku i uvjeravanju na pristanak"⁰³, nalazi i drugačijih figura. Jedna od njih, rijetka i dragocjena, je Curzio Malaparte.

Curzio Malaparte (1898-1957) je bio fašist⁰⁴. Nije, duduše, bio ubojica, iako je bio jako blizak ubojicama, kao 1924. godine u slučaju ubojstva Giacoma Matteottija, socijalističkog zastupnika koji je svojim hrabrim prokazivanjem fašističkog nasilja i prevara doveo u pitanje Mussolinijevo preuzimanje vlasti. Dvadesetih-tridesetih godina taj je condottiere bez vojske htio igrati i političku ulogu, ali je od toga bio brzo odgovoren. Kao novinar, bio je svojim intelektualnim sposobnostima i spisateljskim talentom predodređen da postane organski intelektualac talijanskog fašizma. Bio je i profitirao fašističkog poretka, premda je oslobođen optužbi nakon njegova pada: slavna *Casa Malaparte* na Capriju ne bi bila izgrađena bez izdašnih državnih zajmova, kojima je fašizam u Italiji nagrađivao svoje intelektualce. Bio je, u stvari, rubni organski intelektualac fašizma, koji se kretao po sjenovitoj, nejasno iscrtanoj i uvijek opozivoj borduri ili opšivu toleriranih (najčešće umjetničkih) sloboda (Malaparte ih je znao iskoristiti), kojima se, za razliku od nacizma, fašizam okruživao. Moglo bi se reći da je on, sa svojim međunarodnim, kozmopolitskim (najčešće desnim) vezama i sugovornicima, bio upravo taj opšiv. Veliki dio njegova života je mračan i obojan⁰⁵: čak i njegova konfinacija na Liparima nije posljedica protivljenja fašizmu, kao što je to kasnije predstavlja, već pokušaja osvajanja pozicije unutar fašizma.

01 Makrobije, *Saturnalia*, 2.4.21. Ništa se više ne može smatrati poznatim; upozoravam stoga da latinski glagol *proscribere*, staviti neprijatelja na listu osuđenih na smrt, ne znaće isto što i *praescribere*, ocrtati, zapovjediti, kao što to misli jedna doktorska kandidatkinja na mom fakultetu, koja bi zbog predmeta kojim se želi baviti, latinski morala znati. Ovakav odnos prema jeziku je danas raširen: čak i izvan stranih jezika, studentima i političarima riječi, na njima materinjem jeziku, ne znaće ono što znaće, već ono što njima znaće. Takav odnos napada jezik u njegovo biti pa više riječ ne znači ništa: otuda politika, znanost i književnost kao neobavezno čavrjanje, premetanje riječi promjenjiva sadržaja koje ne znaće ništa. **02** Velej Paterkul, *Historia romana*, 2.86.3. **03** Giovanni Gentile, *Che cos'è il fascismo. Discorsi e polemiche*, Firenza 1924, str. 50-51; prema Carlo Ginzburg, "Unus testis" u *Il filo e le tracce. Vero falso finto*, Feltrinelli, Milano, 2006, str. 219. **04** Obrat u valorizaciji života tog kameleona neugodnog suvremenicima i majstora pretvaranja mašte u život i života u maštu predstavlja uravnotežena i pouzdana biografija koju je najprije na francuskom objavio Maurizio Serra, *Malaparte, vie et légendes*, Grasset, Paris, 2011. **05** Sandro Veronesi je povezao sudbinu Malapartea sa sudbinom Pasolinija: "Radi se o dvojici "nebranjivih". Malaparte se ne može braniti u odnosu prema desnicu i fašizmu, jednako kao što se Pasolini ne može braniti u odnosu prema stanovitoj bigotnoj ili ograničenoj ljevici. U stvari, to su bila dva slobodna duha, krajnje individualističke orijentacije, kojima je, navlastito u slučaju Pasolinija, dominirala umjetnost. Njihova se različitost, u mojim očima, susrela; često su njihovi načini mišljenja sličili i sve više sliče kako vrijeme odmiče" (u Serra, *op.cit.*, str. 620)

Curzio Malaparte, 9. 7.
1898, Prato – 19. 7. 1957,
Rim.

Malaparte je "vječni
zavjerenik, vječno u
manjini; njegovi planovi
stalno propadaju zbog
nedostatka opreza"
(Francesco Perfetti)

Fašist i pisac

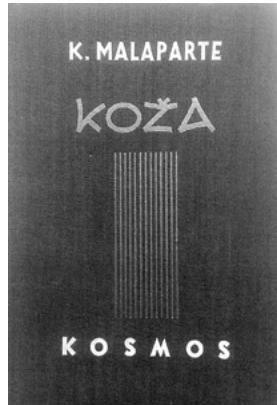
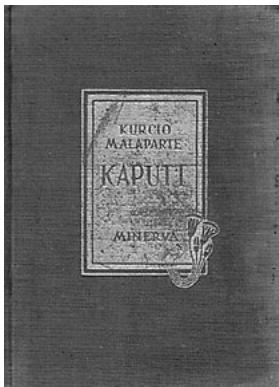
Međutim, Curzio Malaparte nije bio *stupido fascista*. Njemu fašizam, nacionalizam i barbarstvo, rasa i narod nisu stajali umjesto glave. Bio je, najprije, pisac, i to je, osim ispravljanja podataka i legendi, možda najveće dostignuće Serrine biografije. Kakvi god bili *corsi e ricorsi* njegova života, od političkih, literarnih do religioznih, svi su oni, konačno, završavali u pisanju, u književnosti koja je, mimo legendi i kontroverzi, bila jedina prava enigma njegova života.

Kao dobrovoljac, gotovo dječak, sudjelovao je u I. svjetskom ratu. Znao je kakva je rat patnja. Kao što za II. svjetski rat, koji je, kao ratni dopisnik video izbliza, kaže u *Kaputt*, "svi su bježali od rata, gladi, poštasti, ruševina, strave i smrti, i svi su hitali prema ratu, gladi, poštastima, ruševinama, stravi i smrti", tako je i njegovo pisanje bježalo od književnosti, od realizma

i estetizma, od njihove nedostojne istinolikosti pred smrću, i hitalo prema književnosti "masnog i vlažnog smrada strvine, trulog čelika, željeza u raspadanju, gnijelog metala"⁰⁶, bježalo od stvarnosti u san i hitalo prema snu u stvarnosti, uvijek između "izlaska iz sna i ulaska u carstvo *Das Da*".⁰⁷ Svojim pisanjem on je prevladavao opšiv i život, činjenice i legende, fikciju i stvarnost; njegovo svjedočanstvo o stvarnosti, ratu i životu postaje vjerodostojno stoga što je nadrealno, stoga što su ta stvarnost, taj rat i taj život iznova smišljeni i izmaštani, "oduzeti povijesnim, moralnim, društvenim i estetskim kompromisima, [...] ne u svrhu sklanjanja pod okrilje oniričke slobode frojdovske mehanike", već u svrhu "vraćanja mašti, [...] svesti o magijski izmišljenoj stvarnosti, koja nije naslijedena iskustvom, tradicijom ili stilom".⁰⁸ Za Malapartea je umjetnost bit stvarnosti što nastaje razaranjem umjetnosti umjetnošću.

Malaparte je dobro razumio i fašizam i nacizam, ne samo što se tiče tehnika osvajanja vlasti. U nacističkom i fašističkom svijetu opsjednutom "hipotipozom, kao predočivanjem i uprizorenjem, produkcijom istine *in praesentia*",⁰⁹ upravo ta produkcija, ta slika stvarnosti, koju je Gentile želio usaditi ljudima svejedno da li batinom ili argumentima, predstavlja konačno isključenje iz svijeta i leži u srcu pobune njegove književnosti. Malaparte nije samo vidio ono što drugi ne vide, već je video, i svojim pisanjem svjedočio, za one kojima je viđenje bilo uskraćeno produkcijom te slike. Jer ta slika prepostavlja smrt i ubijanje. Sačinjena je od očiju: od očiju stanovnika varšavskog geta, "boje si-vog papira, ili bijelih i kao gipsanog sjaja, nalik čudnovatim kukcima, ustrajnim u rovanju po dnu očiju svojim dlakavim nožicama, sišući ono malo svjetla što je još sjajilo u očnim dupljama" (*Kaputt*, str. 450-451), od očiju, "bez kapaka" njemačkih vojnika "kojima bi jedino ludilo podarilo ma-

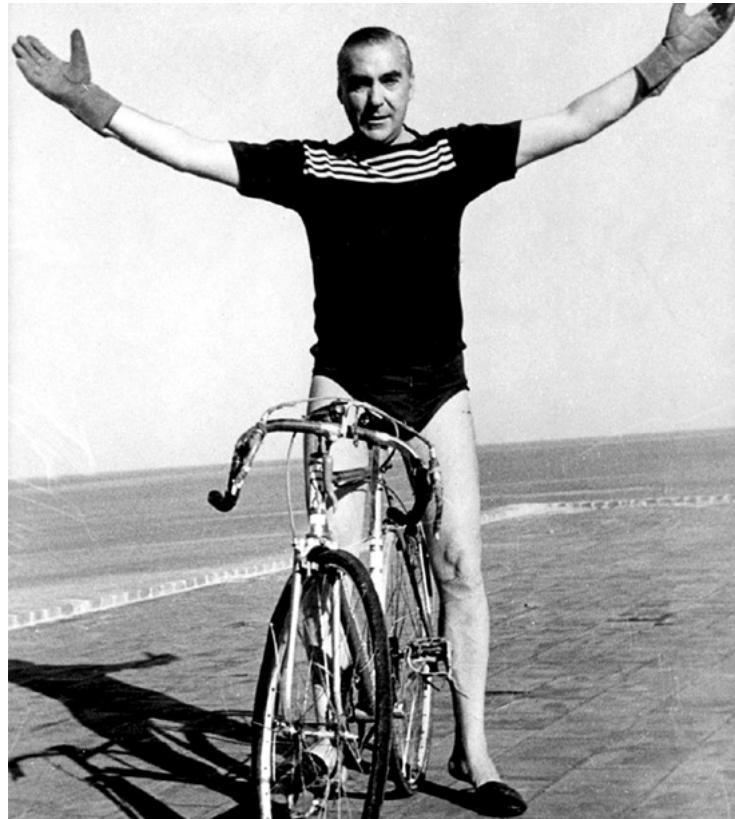
06 Malaparte, *Kaputt* (u *Opere scelte*, ed. Luigi Martellini, Mondadori, Milano, 1997), str. 938 i 481. **07** Malaparte, *Diario di un straniero a Parigi*, Vallecchi, Firenze, 1966, str. 290. **08** Malaparte, "Il surrealismo in Italia", *Prospettive*, 15. siječanj 1940. **09** Jean-Luc Nancy, "La représentation interdite", u Jean-Luc Nancy (ur.), *L'Art et la mémoire des camps. Représenter exterminer*, Seuil, Paris, 2001, str. 24.

Čitati Malapartea: *Kaputt*, Minerva, Beograd, 1961, prevela Jugana Stojanović; *Koža*, Kosmos, Beograd, 1958, prevela Jelena Ristić (mnogo bolje od prevoda Marine Brezović, Zagreb, Rast, 2012).

lo sjene” (*Kaputt*, str. 756), od očiju poljskih žena “nalik ranjenim pticama, zasužnjenim pticama, nalik umornim galebovima koji prolaze, najavljujući oluju” (*Kaputt*, str. 756), od očiju njemačkih vojnika u Ukrajini na početku “izgubljenog rata” što su djelovala poput “očiju suncokreta, tako bijelih i ugaslih” i pretvarala se u ukrajinski pejsaž suncokreta “bijelih i praznih, poput oka slijepca, fatalnog i objektivnog” (*Kaputt*, str. 768–769); od staklenog oka njemačkog oficira “koje jedino ima nešto ljudsko” (*Kaputt*, str. 768–769), od “dvadeset kila ljudskih očiju”, tog “poklona vjernih ustaša” Anti Paveliću (*Kaputt*, str. 781–782). Upravo se u očima svjedočenje tog romana reportaže istodobno ništi kao mrak i potvrđuje kao svjetlost, razara kao ljudskost i gradi kao ljudskost, rastvara kao stvarnost i stvara kao mašta, uspostavljajući poetske razloge i opravdanja vlastitog postojanja: kao što je Italija viđena iz ratnog Berlina za njega “bajka i san” (*Kaputt*, str. 809), tako je i ljudskost, uništena ljudskošć i stvorena njome, za njega umjetnost, magijski izmišljena stvarnost što preobražuje šutnju u snažan govor protiv onoga tko može ubiti. “Blaženu noć su meni iskopali / sa sretnim vidom iz očinjih jama”: u tih dvadeset kila ljudskih očiju nalaze se i oči onoga koji govori Kovacićevu poemu *Jama*.

Malaparte se na krovu Casa come me priprema za putovanje bicikлом od New Yorka do San Francisa (1955)

Malaparte kao junak u kriminalističkom romanu

Malaparte: smrt kao ja: jedan pisac, više od pola stoljeća nakon smrti, oživjava u kriminalističkom romanu. Ništa čudno: u prethodnom su stoljeću kriminalistički romani prodrli u daleku i blizu povijest, od antike do fašizma. To je povezano s ustrajnim preživljavanjem jednog vida književne konvencije koju zovemo realizmom, protiv koje se suvremena književnost borila, s kojom suvremena historiografija, i sama naročiti oblik realističkog diskursa, ima tjesne i ne baš skladne odnose. U stvari, kriminalistički roman je elegantno, modernističko rješenje smrtnosti i smrti, onoga što živo biće, kao što kažu Heidegger, Blanchot i mnogi drugi prije i poslije njih, ne može izravno pojmiti: nemogućnost poimanja pretvara smrt u kalkulaciju, svođenje računa, u utakmicu koju treba dobiti, u stalnu bitku, poput medicinske, protiv smrti, gdje snage dobra (koje je katkad i зло) stalno, iako gotovo

uvijek izlišno, ipak, na ovaj ili onaj način, pobjeđuju¹⁰. Čak i kad se ne čini da jest, kriminalistički roman je modernistički optimističan. Taj je optimizam u srži ovoga romana: on opunomoćuje da se ispiše priča o jednom piscu i njegovu životu kao njegov konačni obračun sa vlastitim životom u obliku neispričane prave priče (a ne ispričanim pravim pričama je Malaparteov život obilovao): “to zaustavljanje vremena, tijekom kojeg ćeš moći napraviti sve što poželiš”, veli Smrt Malaparteu koji umire od raka pluća, “trajat će sve dok ne završiš knjigu” (hrv. prevod, str. 42). Golem je to izazov, koliko god se optimizam činio danas otrcanom utjehom neukih.

Autori su sami ambiciozno stvorili taj izazov; na njega odgovaraju svojim tumačenjem Malaparteova stvaranja i maštanja, koje upravlja njihovim pisanjem i, stoga što je stavljen na sam početak knjige, iskustvom čitatelja: “sadržaj ove knjige je stopostotno izmišljen. Unatoč tome što imena likova dijelom odgovaraju muškar-

¹⁰ Za modernistički odnos prema smrti, Zygmunt Bauman, *Mortality, Immortality & Other Life Strategies*, Stanford, Stanford University Press, 1992.

"Uvijek svjež i sređen u uniformi kapetana alpina"
(Lino Pellegrini): Malaparte na fronti za vrijeme
Drugog svjetskog rata

cima i ženama koji su uistinu postojali, oni ne prikazuju stvarne osobe nego puke povijesne i estetske uspomene" (str. 5). Čitanje Malapartea ovdje postaje pisanje Malapartea, što potvrđuje i naslov, preuzet od Malapartea dragih naslova, npr. *Casa come me, Cane come me, Donna come me* (Kuća kao ja, Pas kao ja, Žena kao ja). Opisani Malaparte je autorska estetska uspomena.

Estetska uspomena je vrlo zanimljivo. Spojeno s povijesnim, postavlja utisak nečega što je udaljeno u vremenu, koliko udaljeno da današnji pisac ili čitalac s tim može uspostaviti samo estetski odnos (u najbanalnijem značenju lijepo priče u kojoj se uživa, kao na primjer u Cezarovim *Komentarima o galskom ratu*). A to ne može biti dalje od istine: roman je smješten u doba fašizma, tren prije izbijanja II. svjetskog rata. U današnje doba kad fašizam, u obnovljenom obliku lokalističkih nacionalizama i globalnog populizma, ponovo osvaja svijet namećući svoju sliku raja na zemlji (glasnogovornici vladajućeg globalnog poretka neumorno ponavljaju da

svjetu nikada nije bilo bolje), reći da je fašizam i jedan od njegovih organskih intelektualaca, koliko god rubni on bio, estetska uspomena, predstavlja ako ne sljepilo i hipokriziju, a ono nehaj karakterističan za one kojima čovjek, i njegova sADBINA, ne znače ništa, izim zarade što se može izbiti iz prigode. Malaparte, preobražen u estetsku uspomenu, u spokojno poglavljje talijanske međuratne povijesti književnosti (što je krajnje upitno), postaje, konačno, jedna od mnogih, istovrijednih prigoda oko koje se može isplesti priča.

Preuzeti načine i pisanje nekog pisca da bi se pisalo o njemu nije nepoznat postupak, koliko god uvjerenje "ja mogu bolje jer sam došao poslije tebe" bilo, zapravo, naivno. Najveća muka za čitatelja ovog romana je upravo u tome "bolje": Rita Monaldi i Francesco Sorti ne mogu bolje od Malapartea, i stoga što ne mogu bolje, ne odgovaraju dostoјno na izazov koji su sami sebi tako preuzetno postavili. Oni se, pokazuju to ovaj roman čija kriminalistička fabula meandrira i proizvodi dosadu, čije otkriće nije zapravo otkriće, čije su neочекivanosti uvijek očekivane, ne podižu na razinu svojeg izazova. "Ja napliwaju Malaparte! Pljujem ja na tebe, Malaparte! rikao sam u dnu duše. Eto, uspio sam sebi to reći i osjetio se oslobođenim. Protresala me bol. Napokon sam se razbio i ispunio radošću" (str. 477). Radost kojom oni nadjevaju svoj lik je preuzetna patvorina, jer njihov Malaparte ne uspijeva "to sebi reći", ne uspijeva reći to što je između, kako je sam zapisao, izlaska iz sna i ulaska u kafkijansko carstvo *Das Da*. Ne uspijeva to reći ne samo zbog dosadne i nezanimljive kriminalističke fabule (kriminalistička fabula, sama po sebi, nije zapreka), već i stoga što se radi o prilično površnom pastišu Malaparteova stila. "Proza ovog romana svjesno se poziva na osobitosti Malaparteova stila (među ostalim, muzikalnu sklonost ponavljanju)" (str. 486), kažu autori: od Malaparteovih književnih opsesija oni prave opća mjesta, od stila zadržavaju sa-

mo njegove manirizme¹¹. Roman djeluje, doista, kao da su ga autori ispljunuli, a ne pisali, nakon površnog čitanja Malaparteove proze.

I neobavezno pisanje, pisanje stopostotne fikcije o nekome, ako je o nekome, obavezuje. Pogotovo ako se riječi tog nekog smatraju, doista, riječima koje nose stanovito značenje i imaju stanoviti smisao. A autori ovog romana, unatoč popisima dokumenata kojima ga ukrašavaju, Malaparteove riječi, pogotovo iz romana *Kaputt* i *La pelle* - njegova ostavština je ogromna, a pisanje neujednačeno - ne smatraju smislenima. Njegovo viđenje čovjekove sADBINA ili stanja, onoga što Malraux, njegov suvremenik i poznanik, poslije Montaignea, zove *condition humaine*, zamjenjuju konfekcijskim likom avanturista u banalnoj fabuli visokog društva. U toj *Smrti kao ja* ja стоји за autore, prozirne poduzetnike pisane riječi a ne za Malapartea, pisca. Stoga, čitatelji koji ga poznaju u toj smrti koja se proteže na petstotinjak stranica, neće naći ništa što bi ugrijalo njihovu uspomenu na njega, a čitatelji koji ga ne poznaju, neće tom izlišnom patvornom biti potaknuti da posegnu za njegovim djelima.

U skladu s ciničnim predviđanjem Azinija Poliona dvadeset stoljeća prije, i Malaparte je postao *praeda victoris*, pljen pobjednika, onih u koje su se, globalno, pretvorili pobjednici nad fašizmom, kojima je književnost neobavezujuće čavrjanje, *event*, a pisanje marketinški trik ili posao koji se uči kursevima *creative writing*, koji sudjeluju u globalnom svijetu istovjetnosti, gdje je istina istovjetna laži, a umjetnička riječ neumjetničkoj. Malaparte će se, kao što se svojim pisanjem izvukao iz vlastitog života, i iz takvog svog *Nachleben* izvući: nisam siguran da će to čitateljima ovog romana uspjeti. Čavrjati o ozbiljnim stvarima - ako nisu istovjetne, sve su stvari ozbiljne, čak i umjetnost - nikad ne ostaje nekažnjeno.

¹¹ Npr. životinje su stalna tema Malaparteove proze. Ispričati bombardiranje Beograda preko sADBINA jednog psa, Spina, u *Kaputt*, ili opisati pse u novelama o Febu (objavljenim u *Gordogau* pa čitatelj može usporediti) ili u *La pelle*, cijeli skup priča koje, kao što je započeno, stvaraju poetiku animalnosti, u ovom je romanu reducirana na psa Feba skoro ljudskih sposobnosti, što je suprotno Malaparteovu viđenju i nakanama. Za njega životinje nikad nisu ljudi i zato su bolje od ljudi. Prevod inače uredno prati nezanimljivu prozu.

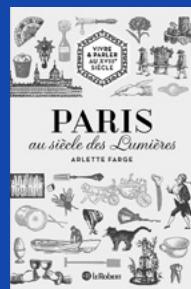
Uporni žamor jezika koji bi govorio posvesam

Dvije nove knjige francuske povjesničarke Arlette Farge

Maja Vukušić Zorica

Arlette Farge: *Le Peuple et les choses: Paris au XVIIIe siècle* [Narod i stvari, Pariz u 18. stoljeću], Bayard Éditions, Montrouge, 2015, 250 str, cijena 19,90 €

Arlette Farge: *Vivre et parler au 18e siècle: Paris au siècle des Lumières* [Živjeti i govoriti u 18. stoljeću; Pariz u stoljeću prosvjetiteljstva], Le Robert, Pariz, 2017, 192 str, cijena 12,90 €

Utrenutku kada blagoglagoljivi Georges Didi-Huberman 2016. izdaje knjigu *Upokojeni narodi, naoružani narodi* (*Peuples en larmes, peuples en armes, L'œil de l'histoire*, 6, Minuit) s poglavljima kao što su "ekonomije emocije", "oscilacije tuge", "poziv na suze", "montaže osjećaja", "politike preživljavanja", "dialektike osjetilnog", Arlette Farge, francuska povjesničarka koja je s Foucaultom "četveroručno" pisala *Nered obitelji* (*Le Desordre des familles*, 1982/2014), pokazuje svoju viziju naroda na primjeru Pariza u 18. stoljeću.

Narod i stvari, Pariz u 18. stoljeću (*Le Peuple et les choses: Paris au XVIIIe siècle* Montrouge, Bayard Éditions, 2015) dobio je nastavak u Živjeti i govoriti u 18. stoljeću: *Pariz u stoljeću prosvjetiteljstva* (*Vivre et parler au 18e siècle: Paris au siècle des Lumières*, Le Robert) u svibnju 2017. godine. *Narod i stvari* zgodna je protuteža sveprisutnom populizmu koja ne završava u mistifikaciji nego trasira autoričino nastojanje da poka-

že "puninu povijesti" koja je, kako kaže Foucault u predgovoru *Povijesti ludila*, onom iz prvog, Plonovog izdanja 1961., "moguća samo u prostoru, istodobno praznom i nastanjenom, svih onih riječi bez jezika koje čuje onaj tko posluša (...) uporni žamor jezika koji bi govorio posve sam".

Heterotopije Pariza 18. stoljeća

Farge progovara o ulasku u grad kao o "senzornom šoku", osjećaju drugoga, angažmanu tijela kroz susrete s materijalima i formama koji ga čine. Uvodeći u povijest ono "ne-ljudsko" (predmete, materijale, građevine, božanstva i životinje) Farge inzistira na heteronomnim značenjima koja stvari dobivaju u susretu s prolaznicima. Fontana, primjerice, kao jedini izvor vode koju Pariz povlači iz porječja Seine, istodobno je i mjesto stanke za šetača, mjesto sastanka, mjesto gdje se može dobiti posao ili zavoditi, i predmet erotizacije. Kao simbol života pokazuje da joj događaji daju drugo lice: kao mjesto sjećanja na sukob, mjesto zločina, početka pobune ili uhićenja. Dok je u antropologiji takva metoda uobičajena (Sophie Houdart, Albert Piette, Bruno Latour, Élisabeth Claverie, Denis Vidal, Tristan Garcia), povijest, prema Farge, teško historizira mjesto predmetima, iako postoje iznimke kao što je Daniel Roche sa svojom povijesnu banalnosti ili Alain Corbin sa stablom kao izvorom emocija. Povjesničar tako teško neživome pripisuje djelatnu individualnost; raskošna povijest odjeće, nакita, mode i uresa, paradoksalno, to dokazuje svojom deskriptivnošću, nepostojanjem teorijskog promišljanja (2015:12). Kada se Farge zalaže da ta interaktivnost dobije smisao i historicizaciju kroz određenu epohu, kontekst i sociopolitički prostor, ali ne pozitivistički i deskriptivno, ona odbija lako rješenje "dekora" i nastoji iščitati signale intenziteta urbanog života, prostore ili heterotopije koje dinamiziraju grad i kroz bijedu ili gadost. Tako "stvari" bivaju pridružene ne samo "riječima", nego i bićima. Nit vodilja tako postaje materijalni i senzualni intenzitet odnosa pojedinca i predmeta.

Nadahnuta Tristom Garcijom, Farge se pita: Što se u gradu smatra evidentnim, simboličkim, nužnim? Što se čini toliko neizbjegnjivo da, u trenutku ekscesa, uzrokuje samo neutralne reakcije? Što, u predmetu i njegovoj uporabi, budi ganguće, ljubav, iznenađenje, zavodljivost, opscenost, odbojnost ili ono neizrecivo?

U 18. stoljeću od gipsa je izgrađeno dvije trećine grada, stoga se ponad grada uzdiže neobičan miris pomiješan s mirisom mesa, voća, ulja, vina, cimeta, šećera, kave; dim i isparavanja ispunjavaju ulice (Louis Sébastien Mercier, *Tableau de Paris*, I : 24). Pariz se gradi kako to nikada nije u 17. stoljeću. Za dovršavanje jednog od frontona crkve Sainte-Geneviève, u utorak 24. rujna 1771, kamen čudesne veličine dopremljen je zapregom nakon 6 dana (i noći). Kamen je postavljen za tri dana pod budnim okom mnoštva. Nekoliko dana kasnije dovozi se još jedan, kojega su vukli, ne više vojnici, nego šezdeset konja (2015 : 28-29). Spektakl rada je teatar, ali i simbol napretka i veličanja svetog. Ta epizoda, koju je ispričao S.-P. Hardy (*Mes loisirs, ou Journal d'événements tels qu'ils parviennent à ma connaissance* (1753-1789), II, 1771-1772), stvara univerzum emocionalne i materijalne znatiželje, omogućujući mnoštvu da reagira. Istinski intenzitet prisutnosti oko njega, čija je avantura tek epi-fenomen, pokazuje spontanost urbanih okupljanja, disponibilnost populacije, njihovu vezanost uz predmete i njihovo značenje.

Šetnja je također "urbani predmet", različit od ulice, jer je čišća, mirisnija i oku ugodnija. Istodobno je i božanstveno mjesto za besposlene libertince i prostitutke i prostor ukradene slobode. Šetnja je "predmet-događaj" živog intenziteta gdje vlada uzavrelost, zabrinutost, pobuna i prostitucija. Slikar Gabriel de Saint-Aubin, zatravljeni šetač zaljubljen u grad, svojim slikama bulevara proturječi opcijama Étiennea Jeurata, i pokazuje bulevar koji živi s narodom (*Vue du boulevard*, 1760). Bogatstvo i siromaštvo prikazani su kroz pojedinca u mnoštву specifične posture i okruženja. Prostor postaje događaj,

mobilna činjenica, pokret i prijenos; modaliteti prisutnosti sazdraju ponašanja, odnose i misli. Prostor obvezuje na djelovanje ili je uzrok društvenih događaja. On ustrojava spektakularni prostor u kojem se životi žive i završavaju, a duhovi promišljaju (2015 : 153-154).

Farge podsjeća da je 18. stoljeće, iako poznato kao stoljeće dekristijanizacije, istodobno prepuno tragova kristijanizacije kao jedna vrst raskoraka između poštivanih običaja, predrasuda, skepticizma i odbijanja crkvenih dogmi. Najčešće nije riječ o deklariranoj ne-vjeri, nego filozofskoj energiji koja želi presložiti karte, smisao tradicije i gesta. Ipak, persiflaža, ruganje, ismijavanje, ironija, najprošireniji su način da se drugog potčini vlastitoj retorici, napose kod libertinaca na dvoru, kojima je oštra riječ jedina dokolica. Ta potonja polako se širi i na druge slojeve. Sveti znanja, vjere, filozofije i kritičkog duha u 18. stoljeću se ne mogu odvojiti. Riječ je o nekom "između" misli, i tek će 19. stoljeće ponovno uspostaviti ono što smatra poretkom znanja. Ali, ono je i revolucija, promjena intelektualnog i duhovnog portreta (2015 : 138). Kasnije će se svijet skeptika suočiti, često slasno, sa svijetom moguće budućnosti. Napredak će biti mišljen kao nada i obećanje, što će se ponekad i dokazati.

Još u knjizi *Razdor, Patnja i društveni raskol u 18. stoljeću* (*La déchirure, Souffrance et délaisson sociale au XVIIIe siècle*, Montrouge, Bayard Éditions, 2013) Farge podsjeća da se u 18. stoljeću rekonstruira svijet koji mobilizira sve, razum, senzibilitet i imaginaciju. Jedna vrst žedi za apsolutom, koja nema veze s Bogom, sljubljuje se sa čulnim užicima, glađu za natprirodnim i ekstravagancijama. Tu potragu za novim portetom ne olakšava nepodudaranje individualne i kolektivne sreće: cilj je javni red i mir.

No 18. stoljeće je i stoljeće istančanih senzibiliteta, naleta melankolije i tuge. Moćnici i elite nisu blagoglagoljivi kada je u pitanju njihova nesreća, ali ni patnje naroda. Povodom katastrofe u Rue Royale

Arlette Farge, 14. rujan 1941, Charleville, departman Ardennes

posljednje večeri proslave vjenčanja Louisa XVI, nakon neuspjelog Ruggierovog vatrometa, kočje suočene s ruljom usmrtile su više od 300 ljudi čiji su leševi izloženi kod Madeleine, kako bi ih prepoznali bližnji. Običaj nalaže da se mrtvi inače izlažu pred vlastitom kućom. Tako je i smrt sveprisutna i svakodnevna. Suosjećanje i užas pred bijedom pokazuje tek nekolicina: pravnik Barbier, markiz d'Argenson, Louis Sébastien Mercier i vojvoda de Croy. Montesquieu, 1752. godine, tijekom boravka u Bordeauxu, piše d'Agdieju da mu neće govoriti o krajnjoj bijedi, no da mu se čini da je bolje dosađivati se nego zabavljati pred jadnicima. I bijeda je spektakl, na jočitija u pobunama protiv cijena kruha (1725, 1740, 1775).

Tri medicinske disertacije filozofski obrađuju problem boli. Kirurg Ambroise Tranquille Sassard (1780) zahtijeva potpuno nepostojanje boli; njegova je briga dirljiva, napose o riječima koje ju trebaju iskazati i ublažiti. Marc-Antoine Petit, šef bolnice u Lyonu, pak, želi umiriti bolesnika pomažući mu da pobijedi bolest ne dokidajući odveć rano normalan učinak patologije (1799). Prema njemu, strpljenje jamči zdravlje jer sama bol ima sveti karakter. Jacques-Alexandre Salgues, profesor medicine u Parizu (1833), također bol smatra moralno i fizički dobrom pojmom. Nalik je moralistu; prema njemu, užitak nas uvijek razočara, dok nas bol nikada ne obmanjuje.

Često se 18. stoljeće naziva stoljećem žene, no i arhive pokazuju koliko je žena izloženija boli od muškarca. Zlostavljanje žena, djevojaka i djevojčica ne tiče se samo njihovih tijela, nego čitavog sustava u kojem pitanje časti, ljage, krivice, sramote i osude samo pogoršavaju traumu. U samim ispitivanjima muškarci obično nisu svjesni zločina i redovito se izgovaraju "ženskom prirodom", nevjernom i sklonom prodavanju tijela. Tako započinje neobičan pravni dijalog – žena govori o intimi, ljubavi i užitku jer je voljena i obasipana pažnjom; muškarac odgovara impersonalno. On ne govori ni o privlačnosti ni o ljubavi, premda čitavo okruženje svjedoči o njihovoj ljubavi. Zar je u 18. stoljeću tako teško muškarцу govoriti o ljubavi iako nije imao namjeru oženiti onu koju je želio ili čak volio? (2013:182)

U *Osuđenicima u 18. stoljeću* (*Condamnés au XVIIIe siècle*, Éditions Thierry Magnier, coll. Troisième culture, 2008), Farge pokazuje da Francuska u 18. stoljeću nije kraljevstvo pravne anarhije, nego prije nereda, paradoksa i neodrživih nejednakosti u okviru ingerencija i institucija. Jednakost optuženika je iluzorna ne samo zbog očitih socijalnih razlika, nego i zbog neuniformiranosti kaznene prakse. No, sveprisutna je spektakularnost kazni i njihova strogost, ponekad i minuciozna okrutnost.

U *Ancien Régime* osuda na zatvorsku kaznu ne postoji. Postoje zatvori, "maisons de renfermement" i bolnice (Bicêtre za muškarce ili La Salpêtrière za žene), ali to su "depoi" gdje su na neodređeno zatočeni bolesnici, razvratnice, prosjaci i nedisciplinirani vojnici. Međutim, postoji tisuću načina da se izbjegne policija u tom poluurbanom-polururalnom prostoru Pariza gdje ulice nemaju naziva.

Zatvor tada nije kazna, i velika Foucaultova teza iz *Surveiller et punir. Naissance de la prison* je upravo promišljanje prijelaza s fizičkih kazni i mučenja na zatvaranje na (ne)određeno vrijeme u zatvor. Delinkventi se zatvaraju prije no što se odluči o kazni (u Parizu u Petit Châtelet). Samo se neki šalju u Bastilju, a latalice i prosjaci odlaze u bolnice, zajedno s prostitutkama, bolesnicima i luđacima, u neopisive higijenske uvjete.

Niti su svi osuđenici jednaki, niti su sva pogubljenja ista, niti su svi umrli jednak: samoubojice se izlaže u metalnim koritima koja se nosi po gradu, posebno razvratne prostitutke se pokazuju određenim danima na leđima magarca, s licima okrenutim prema repu. Žene se pogubljaju na vješalima, a muškarci se živi čereće u dugom, gnusnom ceremonijalu, koji će publiku najprije fascinirati da bi joj kasnije prisjeo (Beccaria, Veri).

U 18. stoljeću, optužba, suđenje i kazna su grandiozni teatar; mora se osjetiti nemilosrdna prisutnost suverena. Intenzivni, raskošni ceremonijal mora pokazati Kraljevu pobjedu nad optuženikom. Trijumf jamči priznanje i sve je određeno protokolom. Na dvoru se utorak ujutro naziva "žabarskim utorkom"; žaba je sinonim za glavnog šefa pariške policije koji kralju prenosi vijesti i traćeve, pamflete i priče. No kazna s vremenom prestaje biti tek spektakularno uništavanje optuženikova tijela, ona dobiva novi značaj: treba promijeniti dušu i duh zatvorenika.

Nered napokon dovodi do uvođenja nove zakonodavne prakse: od 1767. zatvaraju se svi prosjaci i latalice, ali i libertin-

ci, neposlušni vojnici, luđaci, epileptičari i oboljeli od veneričnih bolesti. Postupno se ustanove specijaliziraju (vojnici idu u l'hôpital de la Force, razvratnice u Sainte-Pélagie ili Madelonnettes). U Bastilju se dolazi po kraljevom nalogu ("lettre de cachet") iz mnogih razloga; najčešće je riječ o elitama ili opasnim uglednicima, enciklopedistima, izdavačima, urotnicima, ali i o pojedincima čije obitelji (najčešće obrtničke) mole da ih se zatvori zbog rasipnosti, razvrata, zlostavljanja... Kralj, obasut zahtjevima, napisljeku ukida taj postupak smatrajući smiješnim da sam sudi o privatnim stvarima dok bi trebao brinuti o Kraljevstvu.

No, siromaštvo, nepostojanje skrbi, prehrane, bolesti pogoršavaju posljedice raskalašenog života puka koji ne nalikuje na libertinske menuete, i upravo zbog toga se 18. stoljeće ne može jednoznačno proglašiti stoljećem strasti, slobodne, frivoline, zabranjene ljubavi i ukradenih trenutaka.

Pisanje kao novi vid želje: egzibicija identiteta

Farge ne samo da govori o onima "bez glasa", ona u *Le bracelet de parchemin, L'écrit sur soi au XVIIIe siècle* (Paris, Bayard Éditions, "Le rayon des curiosités", 2014) predstavlja jedan novi vid želje: pisanje utjelovljeno u svakodnevnoj praksi gotovo ne-pismenih pojedinaca, u jednoj vrsti egzibicije identiteta, za sebe i za druge.

Svatko u sebi nosi skicu priče o sebi koju neprestano prepravlja. S druge strane, identificirati se, pripadati legitimnom sustavu i to dokazati papirima koje nosimo sa sobom znači priznati da je tijelo obuhvaćeno pravom. Zakon se neprestano upisuje u tijelo; on se gravira na pergamenu načinjenom od kože svojih podanika, kako kaže Michel de Certeau (*Arts de faire, 1. L'invention du quotidien*, 10/18, 1980: 242). Užitak je to prepoznavanja, čitljivosti imena u društvenom jeziku kojim tijelo uvijek ne vlada; u 18. stoljeću zapisano ime понекad pripada nužnom ponašanju, ono-

me koje daje prvenstveno mogućnost egzistiranja.

U ono doba pisanje ima za mnoge ne-jerojatnu vrijednost. I osjećaj da vladaju pismom vrijedna je stvar koja se može podijeliti, ne kao kapital kojim upravljamo, nego kao izraz želje za slobodom. Možda se od kulture tako tražilo više no što može dati. Kada Pierre Bourdieu govori o pisanju kao kulturnoj praksi, on podsjeća da potrebom ili željom za pisanjem ulazimo u opravданu formu kulture kojoj počinjemo vjerovati.

Nema kod Farge pitoresknog opisa života puka u ekstravagantnim bojama – siromah nije ni savršen, ni degradiran, ni divlji, ni nužno umjetnik, on je tek dio kozmopolitske i hijerarhizirane stvarnosti. On nije uвijek ni u borbi, ni potlačen iako je nejednakost većinom interiorizirana. Ove kratke pisanije siromaha izražavaju mitsku, simboličku i realističnu različitost njegovih namjera (2014: 59).

Susret s nepismenim siromašnim pojedincem krije, prema Farge, iskušenje nadinterpretacije. Riječ je o prepoznavanju onoga što je Paul Veyne nazvao "slabim intenzitetima". Ne treba zanemariti povijest svakodnevice, jer "univerzalna banalnost" prekriva stoljeća i kontinente, i upravo ona ozivljava. Povjesničar se ne smije odati ni egzotizmu, ni balzamiranju mrtvih. To "malo", dakle, proizvodi više povijesti i od izvanrednog, i od heroizma, i od žrtvovanja. Jer krivo bi bilo misliti da, čak i kod elite koja je posvećena virtuoznosti, intenzitet zaokuplja čitavog čovjeka. To "malo" pokazuje mizerni, nejasni jezik bez znanstvenog ili filozofskog dostojanstva, a ipak je svačije iskustvo i djelovanje sačinjeno tek od nebrojenih "malo". Farge ponavlja Veyneovo upozorenje, potaknuta njegovom vjerom u ono što nije ni sublimno, ni intenzivno, ni herojski.

No Farge upozorava na zamku, jer ako te "narukvice od pergamenta" ističu "slabe intenzite" banalnih života, one dobivaju izuzetno mjesto i uzdižu njihov intenzitet samim izdvajanjem. Nedostaje

nam riječ onih koji nose te pisanije, kako upozorava, jer ona daje vrijednost tim pokušajima riječi.

Pisanje kao takvo koža je socijalnoga, kaže Daniel Fabre, a ta siromašna populacija treba rijeći kako bi potvrdila vlastitu društvenu pripadnost. Sluge i radnici u trgovini prilično dobro pišu. Ineksi putem njihovi papiri uistinu imaju homogeni smisao kulture koju ne treba odmah smatrati (infra)kulaturom manjka. Oni ponekad upućuju na životne forme koje su svoje polje i stil stvorile od onoga što su mogle prisvojiti. Narod na buvljaku kupuje ofucanu odjeću aristokrata, kao što kupuje i "second hand" hranu, "regrat", ostatke obroka bogatih.

Tijelo je platno, "porte-enseigne" na koje se upisuju odnosi, namjere ili očekivanja. Ispisano tijelo postaje dokaz individualiteta u društvu u kojem, od sredine 18. stoljeća, biti kraljev podanik više nije dovoljan identitet, na što podsjeća i njeno magistralno djelo *Dire et mal dire. L'opinion publique au XVIIIe siècle*.

Tijelo je i dokaz prisutnosti drugog. Političko mjesto nužnosti, želje za životom, za ekonomskim preživljavanjem, mjesto pregovaranja i tuge. Tijelo pismom zauzima mjesto u univerzumu koji ga sve češće prisiljava da bude imenovan, artikulisani u političkom prostoru o kojem ovi si, dajući sebi prostor invencije. Čak i pašalno učenje pisma uvjetuje interiorizaciju reprezentacija vlastite osobnosti i odbijanja s kojima je suočen onaj kojim se vlada.

Pisanje u najopćenitijem smislu, kao aktivnost, dokazuje želju za dokolicom, ali i rastrojenost i nestalnost mišljenja. Ono omogućuje i malo autoriteta, da se čovjek uzdigne nad onim što nalikuje prokletstvu. Pisati račune, kronologije, izračune, recepte, aforizme, brojeve, molitve omogućuju ovladavanje nestabilnim, ponekad zastrašujućim svijetom. Iako nisu ni talismani ni amuleti, te riječi na papiru omogućuju učenje i sučeljavanje s drugim, želju da se ovладa sobom i nadu

da se uđe u odnos s drugim; one fiksiraju intimnost pojedinca, čak i u njegovim najrudimentarnijim formama, kako nam to potvrđuju i utopljenici, kod kojih su nađene različite sačuvane pisanije.

Kada Farge u *Narod i stvari, Pariz u 18. stoljeću* uvodi crticu iz crne kronike, malu Madeleine koja je izvedena pred kuću poput predmeta, ona pokazuje da ulica prihvata sve vijesti. Narod, učeni i neučeni, u potrazi je za nečuvenim, ali žeda za napretkom, napose medicine. Kralj i njegova obitelj, vojvotkinje, ugledni liječnici petnaest mjeseci obilaze devetogodišnju djevojčicu ravnog trbuha koju su proglašili trudnom, a koja je, k tome, i siromašna, što pokazuje da se oko izvjesnih izvanrednih činjenica koje su postale predmet opće znatiželje, vjerovanja i znatiželja spašaju – kako prikazuje i njena knjiga *Krhki život (La vie fragile, Hachette, 1986:268)*. Ova peripetija je događaj i spektakl, kolektivna predodžba, neobičnost koja napisljenu nema smisla jer sve ispadne varka. Djevojčica, postavši događajem, pretvara se u živi objekt koji narod pohodi kao spomenik, a roditelji izlažu za novac (2015 : 39).

Reifikacija je obično boljka siromašnih i nezaštićenih, no neke žrtve su u 18. stoljeću neuobičajene. Tako Farge spominje anonimni i nedovršeni dnevnik pronađen u Nacionalnom arhivu naslovljen *Dnevnik prevarenog muža (Journal d'un mari trompé) (Y 11 741)* o životu i zbivanjima od 30. ožujka 1774. stanovitog Demontjeana, trgovca modnim dodacima, čija žena žudi da društvenim usponom. Ona odbija raditi, jer biti ženom znači pokazati se ("paraître") u vrtu, u sjeni, u šetnji, na bullevaru, gdje se, prema njoj, život događa i nadilazi.

Farge u knjizi *Un ruban et des larmes, Un procès en adultére au XVIIIe siècle* (Pariz, Éditions des Busclats, 2011) pokazuje da je najzgodnija farandola ona riječi, pomalo izdvojena iz svijeta koji imenuje, girlanda ekstravagancija i užitaka koja priziva Fragonardovu *Ljuljačku* ili *Ključanicu*. Galantine scene donose trenutke užitka punih žara, ali su, u 18. stoljeću, osuđeni na taj-

novitost privatnih odaja. Sličice nalik onima kod Marivauxa, Restifa de la Bretonnea ili Beaumarchaisa i pikantnije koji svoju apologiju nalaze u čudnovatom jeziku libertinaca toliko očaravaju da čak i svjedočenje, o kojem govori knjiga, izgleda po-malo patvoreno. Kao da u "istini" nadograđenoj literaturom prepoznajemo ljubavnu propedeutiku, semiotiku i stereotipe libertinstva. Jer, nemoralna ljubavna veza nije znak libertinstva; njega nužno prate *accesoires* neophodna užitku; *aisance*, pokloni, hrana, likeri, kreveti, podsuknje kreiraju erotizirani prostor, hrane imaginarij i onih koje nisu ni markize ni vojvotkinje. Pothvat zavođenja je stvar lova i potčinjavanja, kao Valmontov primjer zavođenja Cécile de Volanges (*Opasne veze*), no Farge ne govori o vojvotkinjama i markizama.

Međutim, tragovi preljubničkih procesa nisu odveć uobičajeni u arhivima, što njenu knjigu pretvara u značajan doprinos širenju polja mogućih predmeta istraživanja u povijesti. Naprsto, u ono doba voditi proces protiv vlastite žene znači da je muškarac ne zna "držati", i tužbom priznaje vlastitu nesposobnost da je kontrolira. Sudskim postupkom muž gubi svoju muževnost, a muškarci se tome rijetko izlažu.

Godine 1756. bilješka "Žena" iz *Encyclopédie* (Joseph François Édouard de Corsebleu Sieur de Desmahijs) jasno kaže da je priroda muškarcima dala pravo da vladaju, dok su se žene morale poslužiti umijećem da se oslobole. Oba spola iskoristi-vaju svoje prednosti, snagu i ljepotu: dok su muškarci snagu povećali zakonima, žene su cijenu svog posjedovanja povećale teškoćom da ih se dobije.

Diderot, pak, o ženi govori predromantičarskim tonom i žali zbog svega što žensko tijelo mora podnosi: žena je priroda ali se definira kao biće sapeto redovnim fiziološkim tegobama i afektivnim i društvenim odnosima. Diderotov tekst *O ženama (Sur les femmes, 1772)*, dirljiv i dvo-smislen, sažima njegovo gotovo fantazmatsko mišljenje o tom misterioznom

biću. Potčinjena, trpeći poniženja i muke izazvane tijelom, žena podlegne galantnosti koja koketira i s prostitucijom. Ona, prema njemu, ipak posjeduje vlastitu snagu i intuitivnu inteligenciju, jer čita iz "ve-like knjige svijeta dok mi čitamo iz knjiga". Kada pišemo o ženama, kaže Diderot, pero trebamo uroniti u dugu i na nju baciti prašinu s leptirovih krila. Ipak ženama savjetuje da kontroliraju želju i užitak jer, za razliku od muškarca, one trebaju predvidjeti kraj veze – ljubav nije vječna, i unaprijed razmišljati o budućnosti. Takva se vrst pseudo-regulative odnosi na društvenu elitu. No ne može se nekažnje-no imitirati markize. Nisu narodne mase ništa čednije, nego razvrat obrtnika ili njegove žene ima značajne posljedice na ekonomsku ravnotežu obitelji i njen ugled. Ugled i čast su ključne odlike iz perspektive okruženja koje tada znači razliku između preživljavanja i propasti.

Ni u preljubu muškarci i žene nisu isti; pravnici su se za to pobrinuli. jer preljubnica kalja suprugovu čast. Ni na sudu nisu isti; ženi se manje "vjeruje" nego muškarcu - *Rasprava o preljubu (Traité de l'adultère)* Jean-François Fournela iz 1778. kaže da se za ženski preljub treba osvetiti samo suprug, "rođeni inspektor" njenog ponašanja. Žena, pak, ne može optužiti supruga budući da se njegov preljub gotovo uvijek odvija izvan kuće, i u nju ne uvodi nezakonitu djecu. Sve je pitanje častii i pre-vencije nezakonitosti. Preljubnica se zatvara u samostan na dvije ili tri godine; ta se kazna nazivala "la peine de l'authentique". Ako je i dalje sumnjiva, šalje je se u zatvor. Iznimke su ako je silovana ili ako postoje dokazi da ju je muž zlostavljaо. Fournel je jasan, i ma koliko nam se to činilo nevjerojatnim, smatran je jednim od najvećih pobornika ženskih prava svoga doba. Farge ga čak naziva "feministom".

Iako prosvjetiteljstvo u svakodnevni-ci kulturnoški prakticira sublimaciju tjelesnih užitaka, strast je vrsta pristupa – prisjetimo se i opscenih litografija Bouchera, zvanog Baudouin –, uspon do slobode uparen s himnom prirodi. Sreća je go-tovo laicizirani imperativ, a kriza para sve

dublja. No strast je u prosvjetiteljstvu više stvar knjiga i misli, ali i vježba za dušu prepuna kontradikcija – prepustiti se prirodnim užicima ili okititi se slatkom mudrošću umjerenosti.

("étrangere") nego pokazuje i kako revolu-cija povijesti ne mora uvijek jesti svoju djecu.

I liječnici je zazivaju, posve nemoćni pred nepredvidljivošću i senzibilnošću ženskog tijela. Ne samo da ga ne uspijeva-ju ni razumjeti, ni kontrolirati, ni izlječi-ti, nego ga ne uspijevaju ni imenovati. Majčino mljeko, spazmi i konvulzije su još uvijek tajna; još uvijek ne povezuju menstruaciju i trudnoću. Žensko tijelo je istodobno i nepoznat teritorij i fascinan-tan, esktravagantan prostor; ono je prije spektakl nego predmet znanstvenog pro-ucavanja. Njihovo znanje staje na "vapeurs", čestim ali prolaznim simptomima ko-je će približiti neurednom životu na koji ih tjera spol. Tjelesne su tegobe trenutna kazna za transgresije i suvišnu poželjnost njihovog tijela. U 18. stoljeću "vapeurs" i histerija se smatraju modom, napose moćnika. Imaginacija navodno djeluje kao otrov na slabo, tiranizirano i tiransko žensko tijelo. No čuvena rasprava Josepha Raulina, *Traité des affections vaporeuses du sexe* iz 1758, nadahnuta engleskom medi-cinom, konačno odbija svaku seksualnu teoriju histerije. Strasti jesu jezik tijela, ali ponajprije "bolesti duše" potaknute kul-turom, okruženjem i društvenim uvjetima.

Uvodeći neznane pojedince čije su sudsbine bile zakopane u arhivima, i njihovu svakodnevnicu u povijest, Arlette Farge slijedi duh povijesti kakvu su pisali i Fou-cault i Veyne. Uzbudljivu povijest koja ne-prestano uspostavlja odnose sa sada-šnjošću i zorno pokazuje da ništa što se zabilo ne treba preinačiti u povijesnu nuž-nost. Kako kaže Joyceov *Ulks*, svako zlo koje se pojavi u povijesti uvijek je moguće, neprestano je moguće i s time se treba uvi-jek nositi. Arlette Farge neprestano prede nove priče o tim "patetičnim drugovima" koji jedva mrljaju noseći ugašene svjetilj-ke, da parafraziramo Foucaulta, najavlju-jući novi misterij koji pjeva u njihovim kostima. Ona svakom knjigom, ne samo da razvija njihovu legitimnu stranost

Ma gdje je uopće taj Calgary?

Irealistička ili irealna povijest novije srpske književnosti

Dubravka Bogutovac

Стојан Ђорђић
иреалистичко
издавање – књижевност
од 1990. до 2010.
□
књижевност

Stojan Đordić: *Irealističko doba – Srpska književnost od 1990. do 2010; Kritička prolegomena*, Službeni glasnik, Beograd, 2015, 352 str.

Poticaj za pisanje ovoga teksta ne dolazi isključivo od knjige o kojoj će biti riječi. Fenomen o kojem valja nešto više reći tiče se situacije u kojoj se nađe svaki istraživač suvremene srpske književnosti (pa i neprofesionalni čitatelj): nedostaje mu ozbiljna studija o srpskoj prozi tzv. postmodernog doba, koja bi bila napisana u posljednjih dvadesetak, pa i tridesetak godina. Ako pobrojimo knjige kao što su, primjerice, monografija Ale Tarenko *Poetika forme u prozi srpskog postmodernizma* (2013), potom studija Silvije Novak-Bajcar *Mape vremena; Srpska postmodernistička proza pred izazovima epohe* (2015), pa "petoknjižje" Save Damjanova *Srpska književnost iskosa* (2012) te knjige Aleksandra Jerkova *Nova tekstualnost; Ogleđi o srpskoj prozi postmodernog doba* (1992) i *Od modernizma do postmoderne; pripovedač i poetika, priča i smrt* (1991), kao i monografije Petra Pijanovića *Poetika romana Borislava Pekića* (1991) i *Pavić* (1998) i Mihajla Pantića *Kiš* (2000), te studija Maje Rogač o prozi Svetislava Basare *Historija, pseudologija, fama* (2010) i knjiga Igora Perišića *Gola priča; Autopoetika i istorija u "Grobnici za Borisu Davidovića"* Danila Kiša, "Novom Jerusalimu" Borislava Pekića i "Fami o biciklistima" Svetislava Basare (2007), čini se da je polje tzv. postmodernističke srpske književnosti i te kako dobro "pokriveno". Međutim, pitanje koje se neizbjegno nameće jest: što se dogodilo s Davidom Albaharijem u kontekstu srpske književne kritike i historio-

Stojan Đordić, 16. 1. 1950, Modriča, profesor književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu

grafije? Zašto je ovaj važni pisac prisutan u studijama o srpskoj postmodernoj prozi samo u kontekstu rane faze svoga bogatog opusa? Albahari je napisao vrlo vrijedne knjige u periodu od 1994, kad je otišao iz Srbije, do danas – 23 godine nakon toga. A kada čitamo većinu knjiga koje imaju namjeru postati mjerodavni izvori za neku buduću *Istoriju srpske književnosti*, stječemo dojam da je David Albahari pisac koji se afirmirao u osamdesetim godinama 20. stoljeća, a onda iznenada prestao pisati. Na sreću, to nije točno. Albahari piše, i čini se da piše za svijet. A srpska književna historiografija, poslovno, nije sklona biti-u-svjetu, kako bi rekao smrknuti Nijemac filozof.

No, vratimo se rješivim problemima:

Što je to "irealistička književnost"?

Prema autoru knjige koja nosi naslov *Irealističko doba – srpska književnost od 1990. do 2010.*, irealistička književnost okuplja "ona ostvarenja u čijoj slici sveta se javlja u imaginarni, nestvarni, to jest, irealni elementi, ili irealističke shematizacije umetničkog značenja".

Nije jasno po čemu je "irealistička književnost" specifična baš za razdoblje između 1990. i 2010. godine, kad se ovakva odrednica može primijeniti i, primjerice, na žanr srednjovjekovnih srpskih biografija, ili usmenih pripovjedaka koje je sakupljao po terenu Vuk Stefanović Karadžić. Ali autor inzistira na ovakvoj definiciji, i ponavlja je unedogled, a da bi do nje došao, ponavlja također mnogo puta neke od "elementarnih prepostavki", koje nisu ništa drugo nego ponovno ponavljanje značaja autonomije književnoga teksta, koju je zastupao sedamdesetih godina 20. stoljeća Nikola Milošević, a stotinu godina prije njega inicirao Ljubomir Nedić. Autor sam sebe opovrgava mnogo puta u uvodnome tekstu, jer zagovara autonomiju književnoga teksta (u dobroj tradiciji Nedića i Miloševića), ali negoduje nad činjenicom da srpski pisci u posljednjem desetljeću 20. stoljeća i prvom desetljeću 21. stoljeća ne pišu ni o kosovskoj vertikali ni o tragičnome historijskom usudu svoga naroda općenito – što, dakako, nije točno. Naime, korpus koji Đordić odabire za svoju knjigu nije relevantan ni po kriteriju njegovog vlastitog "sustava", a kamoli po kriteriju koji bi zahtijevala monografija ove vrste. U njegovoj knjizi nema ne samo

Albaharija, koji je otišao u Calgary (Kanada) davne 1994, bježeći možda upravo od ovakve književne historiografije (i historiografije općenito); u Đordićevoj "panorami" nema ni Pištala, ni Pantića, ni Vide Ognjenović, ni Biljane Srbjanović, ni Dragane Mladenović, ni Srđana Srdića; nema ni Valjarevića, ni Miće Vujičića, ni Srđana Tešina. Nema čak ni članova zloglasnoga književnog društva *P-70*. Njegovom knjigom paradiraju Radovan Beli Marković, Mirko Demić, Danilov, Ugrinov, Tadić, Aćin, Pavić, Goran Petrović *et al...*

Autorov postupak je jednostavan i on ga u knjizi eksplisitno objašnjava: okupio je svoje književne kritike na jednome mjestu i onda napisao dugi uvod (s puno ponavljanja, kao što je već istaknuto). Nepoznat Netko, tko pojma nema o srpskoj književnosti, mogao bi pomisliti da je srpska književnost sva *irealistička*, u sebe zatvorena, hermetična, autistična i krajnje začudna, a da ima toliko malo pisaca da se neki od njih, jadni, pojavljuju i po nekoliko puta u knjizi, e ne bi li popunili praznину, jer, eto, u Srbiji nitko ništa ne piše.

Na koricama je knjiga opisana ovako:

Knjiga Irealistička književnost Stojana Đordića predstavlja prvi pokušaj književnoistorijskog sagledavanja srpske književnosti na razmeđu 20. i 21. veka, pre svega glavnih evolutivnih tokova i promena na osnovu kojih se taj period može izdvojiti kao zasebna celina. Autor polazi od šireg društveno-istorijskog konteksta i promena u svetu i kod nas (rušenje Berlinskog zida, pad komunizma, ratovi na prostoru bivše Jugoslavije i njen raspad, proces društveno-ekonomskih tranzicija), nudi argumente za vremensko razgraničenje i opisuje poetičke promene u srpskoj književnosti toga doba – od kojih su najvažnije slabljenje postmodernizma, napuštanje mimentičke poetike i prelazak na irealističku književnost. Izdvaja proces estetizacije i jačanja autonomije književnosti kao okosnicu kontinuiteta srpske

književnosti tokom celog 20. veka, prati glavne inovacije u umetničkom nadahnuću, senzibilitetu i postupcima oblikovanja i, najzad, naznačuje najzapaženije umetničke domete srpskih pisaca od 1990. do 2010. godine. U svom pristupu, Đordić pokušava da održi kontinuitet s najboljom tradicijom srpske književne istoriografije, na koju se najviše oslanja i u koju unosi izvesne inovacije, kao što su književnokritička argumentacija i konkretnizacija umetničkih značenja i estetskih kvaliteta u odabranim književnim ostvarenjima, te prebacivanje težišta sa standardnih književnoistorijskih strukturnih jedinica (epohe, pravci i pisci) na poetičke promene i pojedinačna književna dela, koja ujedno postaju ključni predmet istraživanja, saznavanja i vrednovanja književne istorije.

Riječ je, očigledno, o vrlo ambicioznom pothvatu, namijenjenom istraživačima srpske književnosti, studentima, profesorima, kritičarima i zainteresiranoj javnosti. Nažalost, knjiga ne nudi objektivan pogled na književnu produkciju koja se u Srbiji odvija posljednjih desetljeća, nego daje samo individualni pogled na književno polje – to jest, neku vrstu zbirke književnih kritika s predgovorom, s korpusom odabranim po kriterijima koji imaju puno više veze s osobnim preferencijama i individualnim senzibilitetom nego s metodama književne kritike ili – ne dao Bog većeg zla – književne historiografije.

Ako usporedimo Đordićevu knjigu s tekstom koji si postavlja sličan cilj, ali s puno manje ambicije – *Nacrt za tipologiju tranzicijskih puteva savremene srpske proze* Iгора Perišića, doći ćemo do zaključka da postoje najmanje dvije suvremene srpske književnosti, Đordićeva i Perišićeva. Zanimljivo je da gotovo nema podudaranja u korpusima koje ovi autori odabiru za svoje analize. Jedino je Basara neizbjeglan, čini se. Perišić u svome tekstu (u zborniku *Tranzicija i kulturno pamćenje*, Zagreb, Srednja Europa, 2017.) daje nacrt svoga viđenja suvremene srpske ("tranzicijske") pro-

ze, po sasvim suprotnom kriteriju od Đordićevog: Perišićev kriterij je odnos teksta prema realnosti, dok je Đordićev kriterij *irealistički*. Paradoks rezultata sasvim oprečnih tekstova je, između ostalog, i u tome što je kod Perišića Albahari na prvome mjestu (ne samo azbučnoga reda!), a kod Đordića je izostavljen u potpunosti.

Albaharijeva posljednja knjiga, *21 priča o sreći*, počinje onako kako je ovaj prikaz možda najbolje završiti:

Naš pisac je pripadao onom retkom soju pisaca koji su bili duboko zaokupljeni pomicaju da su oni, od svih pisaca koji su se pojavili na dogovorenom mestu, još ponajviše pripadali onom retkom soju pisaca koji su bili duboko zaokupljeni pomicaju da se njihovo pravo mesto nalazi negde drugde.

Dubravka Bogutovac (1981), poslijedoktorandica na Odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavljuje eseje, prikaze i književne kritike u *Journalu*, *Beharu*, *Quorumu*, *Zarezu*, *Književnoj republici*, *Prosvjeti*, *Poljima*, *Letopisu matice srpske*, na Trećem programu hrvatskog radija i drugdje. Uže područje interesa joj je srpska i crnogorska književnost, kao i problematika (post)modernista književnih praksi.

Ardijeve dileme

Ideje o pradavnom ljudskom pretku – nova knjiga plodnog internetskog pjesnika koji objavljuje pod pseudonimom

Stanko Andrić

Sven Adam Ewin: Poeme: Preobrazba – Sentimentalno putovanje, pogovore napisao Josip Užarević, VBZ, Zagreb, 2017, 108 str.

Od Josipa Užarevića dobio sam u Zagrebu primjerak nove knjige Svena Adama Ewina koji je taj tajnoviti pjesnik meni namijenio. Autora, koji je posljednjih godina uglavnom na internetu objavio mnoštvo izvrsnih pjesama i pokazao u pjesmotvorstvu veliko majstorstvo (a to i dalje neumorno čini iz dana u dan), još nitko nije osobno susreo ni vidio; to jest, moguće je i dapače vjerojatno da su ga vidjeli i da ga vidaju mnogi, ali kao osobu pod njenim pravim građanskim imenom, ne znajući da je ta osoba u isto vrijeme i famozni SAE, Sven Adam Ewin. U knjizi, naslovljenoj *Poeme*, tiskane su dvije velike pjesme, slične jedna drugoj po izričaju ili "pjesničkoj frazi", donekle i po unutarnjoj kompoziciji, vrlo različite po temi. Prva, "Preobrazba", tematski je nešto kompaktnija, izlaže i razglaba samo jednu "priču", o kojoj će u ovom osvrtu najprije biti govora. Druga, "Sentimentalno putovanje", sadržajem je nešto rastresitija. Sastavljena je od niza manje-više sa mostalnih pjesama koje (uz provodni motiv podrobno prikazane vrševine ili vršidbe žita nekadašnjom mehanizacijom, vršalicom ili *dreš-mašinom*) povezuje nostalgično i duhovito prisjećanje na starinsko djetinjstvo (točnije, ljetne boravke kod djeda i bake) u istočnoslavonskom selu Beravcima, kakvo se moglo proživjeti pedesetih ili šezdesetih godina prošloga stoljeća. Ti su prizori iz već davno minulih dana do-

čarani u stihovima u svakom smislu uspješnim i vještim, pa nema sumnje da je njihovo tiskano objavlјivanje (nakon nekoliko godina dostupnosti na internetu) značajan datum ne samo za slavonsku dionicu suvremenog hrvatskog pjesništva.

U popratnoj bilješci uz poemu "Preobrazba" autor kaže da je ona rezultat dugogodišnjeg dešifriranja urezanih šara na kamenu koji je pronađen u šaci kostura jedne vrste pračovjeka, *Ardipithecusa ramidusa*, iskopanog u istočnoj Africi i starog oko 4,4 milijuna godina. Poema je i formalno posvećena tome "najstarijem ljudskom pretku". Na početku čitamo posvetu koja glasi: "*Ardipithecus ramidus* – Ardi, s ljubavlju". Pjesnik je dakle, potaknut viještu o pronalasku tih praljudskih ostataka, razmišljao i pokušao zamisliti – što je sve taj pradavni pračovjek mogao doživjeti, kako je umro, što je "mislio" (premda je bio još daleko od razvojnog stupnja *sapiens*). Nešto o tome, ili čak sve najbitnije, Ardi je, predmijeva pjesnik, zabilježio u onim "naoko besmislenim črkarijama" na kamenu. Poema je rezultat odgonetanja toga pradavnog "zapisa", starijeg od svakog pisma. To pojašnjenje mogli bismo opisati kao meta-razinu poeme. U samoj poemi o tome se ništa izričito ne govori. Kao prvo, ona nije doslovno dešifriranje šara na kamenu (štogod da je u njima moglo biti "zapisano"). Poema je očito puno kompleksnija od takva (toboznjeg) "paleografskog" pothvata. Ono što je Arditipik eventualno – ili prije: samo teoretski – mogao misliti i to urezati u kamen, njegovi strahovi i žudnje, a nadasve slutnje o budućnosti njegova roda i o njegovu vlastitom položaju u svijetu/svemiru, samo su polazište za sve što poema govori, tek jedna nit u njezinu tkanju. Ona je bogata ekstrapolacija toga pradavnog "zapisu" i njegova zamislivog "sadržaja".

Ime Ardi – koje je u stručnom žargonu prihvaćeno kao skraćena inačica imena Arditipik – ne pojavljuje se u samoj pjesmi. Iako za to nema nedvojbenih indica, sasvim je moguće da je ovaj pjesnik-erudit u aluzivni krug pjesme promišljen uključio i semantičku vezu dvaju ime-

na: Ardi i Adam. Adam je, kao što je poznato, u etimološkom smislu hebrejska riječ koja znači 'tlo, zemlja'. Osim što je to u Bibliji ime prvoga čovjeka, kojeg je Bog načinio od zemlje, to je i jedno od triju imena koja tvore složeno ime Sven Adam Ewin: pjesnikov *nom de plume*, koji je zapravo i njegovo jedino ime, jer mu drugo ne znamo. Pjesnik je time očito iskazao osobitu privrženost tome biblijskom imenu i svim (ili nekim) njegovim konotacijama. S druge strane, ime Ardi izvorno je riječ iz afarskog jezika (člana kušitske grane afraziske ili hamito-semitske porodice), koji se govori u dijelu Etiopije iz kojeg potječe pronađeni ostaci *Ardipithecus ramidusa*. Ta je riječ uzeta za tvorbu toga znanstvenog imena, a u afarskome znači također 'tlo, pod, zemlja'. Jezikoslovci je smatraju posuđenicom iz arapskoga, gdje imenica *ard* znači 'zemlja'. (Zanimljiva je, i neobjašnjena, upadljiva bliskost ili podudarnost te riječi sa staroermanskim *erda/ertha*, odakle potječu njem. *Erde*, eng. *earth*, hol. *aarde*, sve 'zemlja'). Prema tome, i na jezičnoj razini vrijedi da je Ardi isto što i Adam. A u pjesmi se, kao što ćemo vidjeti, Arditipik ili Ardi upravo tematizira kao svojevrsni "Adam" – tj. kao pravi, evolucijski "Adam", za razliku od fiktivnog ili metaforičkog biblijskoga. No, pitanje je, zasad neriješeno, kako se točno u pjesmi razumije taj potonji odnos, između evolucijske povijesti ljudske vrste i biblijske pripovijesti.

Radnja pjesme započinje u sadašnjosti. Glavni lik pjesme, koji govori u prvom licu, jest entomolog koji priprema doktorat o "noćnjacima" (noćnim leptirima) pa po tom poslu provodi noć na otvorenom uz vatru. Gledajući u plamenove, on pada u neku vrstu sna ili transa, u kojem se "pretvara" u svojeg praljudskog pretka. Ostatak pjesme je u neku ruku snoviđenje toga današnjeg prirodoslovca. To je "preobrazba" u prvom smislu. Druga "preobrazba" o kojoj poema govori nije zamisljena ili fiktivna, nego stvarna: to je dugotrajna evolucijska pretvorba koja je od Arditipikovih praljudi (hominida) dovela do današnjih ljudi. Naslov poeme je, dakle, dvoznačan.

Kroz cijelu pjesmu mijesaju se dvije perspektive, dva glasa: njen tekst govor i Ardi takav kakav jest (odnosno kakav je prema današnjem domišljanju mogao biti) i moderni čovjek (entomolog predstavljen na početku), zarobljen u Ardijevom tijelu zahvaljujući "čudnoj preobrazbi". Ardija opažanja i pomisli neprestano su kontaminirane komentarima i primislama što mogu potjecati jedino od toga drugog, današnjeg čovjeka. Ardi izvješće razmjerno potanko o svojoj životnoj situaciji u kojoj ga pjesma zatječe; uz ostalo, on govor primjerice o tome kako "družicu traži" pa kadšto najde na "zgodnu ženku", koju pomeriše pa ustukne – jer njuhom otkriva da je s njom u srodstvu. S druge strane, samo moderni um zarobljen u Ardiju (i uz to solidno upućen u nebeske konstelacije) može primijetiti ovo: "Pogledam gore: kakvo grozno nebo! / Sve neka tuđa... nepoznata zviježđa! / Kastor i Poluks još su razdvojeni! (...)" Povremeno se tom kompleksnom, ili shizoidnom, centralnom subjektu pjesme događa i paradoksalni dejstvu – kada Ardi vidi nešto što je već negdje video, ne mogući se sjetiti gdje (jer je to video kao entomolog u dalekoj budućnosti).

Te su kontaminacije Ardijevih misli modernom svješću kadšto samo implicantne i aluzivne, a kadšto opet posve izričite. Prvi se postupak čini uspjelijim, jer omogućuje dvostruko čitanje – u okvirima Ardijeva mentalnog obzora, bez uključivanja modernog dodatka, a također i u tom širem okviru koji uključuje znanja o svijetu našeg doba. Jedan primjer za takav slučaj: promatraljući vatru uz koju se grije i koja ga štiti od zvjeradi, Ardi se pita hoće li moći uvijek "upravljati Vatrom". Točnije, kada se jednom "popne na tron od Vatre", hoće li znati njome vladati ili će "u nekoj strašnoj noćnoj mori Vatrom spaliti sve svoje nespokoje" pa onda, "kad krug se zatvori, ponovo zepsti pokraj vatre svoje" (str. 19). Ta moguća buduća "osveta" Vatre, što je još "lugom zapretana", po svoj prilici znači aluziju na neizrečenu prijetnju, danas posve zamisljivu i realnu, od katastrofe nuklearnog rata. Nakon što je zasjelo na "tron od Vatre", ovladavši silnom energijom "zapretanom" u atomskim je-

zgrama, nad čovječanstvo se nadnjela sjećna moguće propasti od iste te pritajene nuklearne Vatre – propasti koja bi ga vjerojatno vratila na civilizacijsku razinu sličnu prapovijesnom početku (ako ga ne bi posve uništila i zbrisala s lica Zemlje). Pjesnikova se vještina tu sastoji u tome što je dao tek naslutiti o kakvoj budućoj Vatri njegov Ardi govor, ne imenujući je. Iako je nesumnjivo i ta mjera slutnji i dvojni o budućnosti odnosa s Vatrom za stvarnog Ardija prezahtjevna, sadržaj njegovih misli nije pritom izravno anakroničan.

Nešto je drukčije s Ardijevim (nazovimo ih tako) proto-teološkim slutnjama. One zavređuju malo podrobnije razmatranje. Dok uz svoju vatru samuje bez druga iz vlastite vrste, plašeći se noćnih zvijeri, Ardija kopka ova misao: "Mora da negdje bolje mjesto ima. / O, takvo mjesto mora negdje biti!". Štoviše, to "bolje mjesto" nije puka mogućnost, nego mjesto na kojem je Ardi nekoć već bio i toga se mutno prisjeća. To prisjećanje odmah poprima oblik judeokršćanske starozavjetne teološke predaje: "Misao ta neprestano me prati, / (Mada ni jednoj nisam dugo vjeran), / Koga da pitam da konačno shvatim: / Zašto sam ono iz njega istjeran? / Koga i zašto da mi duša hvali? / (Zar moj je grijeh što bio sam zaveden?) / Pa ipak: i sad... usred mozga pali / Sjećanje bolno na izgubljen Eden." (str. 28).

Zašto bi Ardepitk mislio takvo što? Nekoliko je mogućih odgovora. Jedan je da je biblijska "istina" o početku ljudskog roda utisnuta u čovječji mozak kao neizbrisiv žig (čak i puno, puno prije nego što ju je starozavjetni pisac Knjige postanka uobičio kao pisani tekst). A ljudi se toga iskonskog i prijelomnog događaja, izgona iz Zemaljskog raja, sjećaju zato što se on u nekom davnom trenutku uistinu dogodio, i to upravo onako kako ga Biblija opisuje. Ako je to razlog zbog kojeg se pjesnikov Ardepitk bavi citiranim mislima, bilo bi zanimljivo od pjesnika čuti odgovor na ovo pitanje: kada se dogodio Izgon iz Edena (odnosno s njime povezan Istočni grijeh i čovjekov Pad) s obzirom na kronologiju razvoja ljudske vrste, odnos-

no biološkog roda *Homo*? Još u vrijeme dalekih ljudskih predaka, hominida, milijuna godina prije pojave vrste *Homo sapiens* kojoj pripadaju današnji ljudi?

Drugi mogući odgovor bio bi antropološki u širem smislu. Možda nam pjesnik poručuje ovo: ideja o izgubljenom Zlatnom dobu, o davnom Raju na zemlji, stara je koliko i ljudski rod, pa još i puno starija. I daleki ljudski preci, koji još nisu bili ljudi, znali su, makar i na svoj slabo artikuliran način, za taj arhetipski mit. Starozavjetna priča o Edenu i Padu samo je jedan njegov književni izraz, uboljeli i zabilježen mnogo kasnije (u paleontološkim vremenskim razmjerima reklo bi se – jučer). Pritom nije jasno što je korijen toga mita, o čemu to on zapravo govor. Pjesma to pitanje postavlja, ali ga ne rješava. Osim ako...

Postoji i treća mogućnost, odvjetak drugie. Ono neodređeno "bolje mjesto" koje "mora negdje biti" i za kojim Ardi čezne nije nikakvo daleko i davno prastanje njegova roda ili vrste, nego nešto puno bliže. Ono zapravo pripada ontogenezi, upravo biografiji, a ne filogenezi, na koju se neutemeljeno projicira. U XI. pjevanju, koje ne posredno prethodi onome upravo razmotrenom, dolazeća tema "izgubljenog Edena" nagovješta se kroz svojevrsnu varijaciju. Prva strofa glasi: "Još sam dijete. Prognan iz zavičaja. / (Tako mi strašno nedostaje mama!) / Još sam dijete. Još željan zagrljava. / A već žigosan prokletstvom Adama" (str. 26). Na to se zatim nadovezuje kratka crtica što dočarava idilu života u zajednici ardepitk: "O, gdje ste oni podnevni sati: / Čopor drijema... Ja ležim pored panja. / Trijebim buhe... I tako vrijeme kratim (...)" Slijede motivi koji već uključuju izričite biblijske aluzije: "sablast istočnoga grijeha" u vezi s Ardijevim seksualnim sazrijevanjem te strah od zmije ("Zašto je, ne znam, ta zvijer koja gmiže, / Vrsti mojoj toliko odiozna?").

Držimo li se te interpretacijske niti, treba zaključiti da Ardijev osjećaj izgnanstva s "boljeg mesta" ne potječe od nekakva povijesnog Pradogađaja, od sjećanja

vrste ili od nekakve arhetipske ideje, nego jednostavno od "biografskog" šoka odavanja od čopora. U pjesmi se, već u II. pjevanju, pojašnjava da je Ardi zapravo iz čopora istjeran. "Šefu čopora osporio sam vodstvo. / Prkosih mu žestokim neposluhom. / On me progna. Bez obzira na srodstvo, / U bliskoj borbi - odgrize mi uho" (str. 14). Pa kada poslije u noćnoj tminici začuje iz daleka urlik nekog drugog arđipiteka, Ardi uplašeno pomišlja "da to je rika - strašnog suparnika". I zatim razmišlja o tome muče li možda i tog srodnika slična teška noćna pitanja, ili će prije biti da se on njima ne zamara nego "poslije vriška opet u svom logu / snažan i opak... zadovoljno hrće" (str. 27).

Pred nama je očita analogija: progonstvo iz iskonskoga Raja na zemlji (u biblijskom rahu) i izgon iz malog raja čopora; Bog koji izbacuje Adama i Evu iz svoga Vrta zbog grijeha neposluha i vođa čopora koji čini isto onome tko mu "osporava vodstvo". Jasno se očrtava figura Boga Oca kao diviniziranog vođe prvoritnog čopora, kako je to teorijski rekonstruirao Sigmund Freud u *Totemu i tabuu* i drugim svojim radovima. Dopadljiva je pritom i moguća daljnja analogija (za koju ne možemo sa sigurnošću znati da ju je pjesnik promišljeno razradio s takvom namjerom): ona između Boga i "strašnog suparnika", odnosno vođe čopora koji se ne zamara "filozofskim" pitanjima, nego "snažan i opak... zadovoljno hrće".

U pjesmi su jasno prisutni svi ti interpretacijski slojevi prapriče o izgonu iz raja koju glavni lik iskušava na vlastitoj koži i pretresa u svojem "malom" i "nejakom" mozgu. Nije pjesnikov posao da rješava probleme iz povijesti mitologije. Dapače, za njegovu je kreaciju obično sretnija opcija određena mjera značenjske otvorenosti i nedorečenosti. Ambivalencija pjesničke objektivne iskaze ne oslabljuje, nego obogaćuje. Upravo u tom smislu, čini se da su se formulacije u kojima se

pjesma bavi idejom "izgubljenog Edena" i motivima koji se na nju nadovezuju – moglo još malo doradičati i dotjerivati. Taj je mentalni arhetip kod Ardipiteka anakronično pretočen u biblijske, starozavjetne motivske formule ("prokletstvo Adama", "sablast istočnoga grijeha", "Eden" itd.). To samo po sebi nije fatalan problem, s obzirom na ukupan kontekst priče o Ardiju i na općenitu pjesnikovu sklonost da prekoračuje granice, kombinira tematske sfere i stilske registre, "interdisciplinarno" miješa različite terminologije i leksike. U IV. pjevanju javljaju se, tako, suvremeni fizicići Schrödinger i Hawking, a u XIII. strogročki bogovi Prometej i Pandora. No, cijela stvar bila bi po mojem sudu uvjernjiva kada bi "biblizacija" Ardijevih teških pitanja bila malo manje eksplicitna, kada bi se u nešto većoj mjeri prepustilo čitatelju da sam prepoznaje aluzije i povlači paralele. Ilustrativan je za to već citiran niz pitanja koja Ardi postavlja u vezi sa svojim izgnanstvom iz Edena (str. 28). Tu imamo posla s ogoljelim anakronizmom, kao da je pjesnik zaboravio na vlastitu malo raniju priču o Ardijevu istjerivanju iz čopora. Osobito je upadljivo pitanje koje, takođe niotkuda, referira na jedan konkretni element starozavjetne priče o Adamu i Evi: "Zar moj je grijeh što bio sam zavenjen?" To biblijsko-egzegeško, teološko, moderno, kršćansko pitanje moglo bi biti i Ardijevu pod uvjetom da je pjesnik u prethodnu priču o njegovom protjerivanju iz čopora ugradio još jedan sastojak. Mogao je ondje spomenuti i ljubavno suparništvo s vođom čopora: dati naslutiti, primjerice, da je Ardi obljudio omiljenu članicu vodina harema, koja ga je sama "zavela" i namamila da do toga dođe, pa kako je vođa pobjesnio i silovito prognao krivca ne samo zbog neposluha, nego i mužjačkog rivalstva i uvrede vladarske časti. To bi Ardijevim teškim pitanjima dodalo blagotvornu dvosmislenost i posve relativiziralo njihovu anakroničnost.

Post scriptum. Pjesma, dakako, nije paleontološka studija. Faktografske netočnosti ne narušavaju bitni smisao ideja iznesenih u njoj. No, ipak ih nije sasvim izlišno imati na umu. U poemu, Ardi je mužjak, odnosno muškarac. U stvari, fosilni ostaci *Ardipithecus ramidusa* o kojima je riječ pripadaju ženki. (Doduše, uz njezin kostur, koji je znatnim dijelom očuvan, pronađeni su i fragmenti kostura većeg broja drugih jedinki iste vrste, muških i ženskih.) Hominidi iz tog vremena bili su još daleko od vještine kontrolirane upotrebe vatre. Tek prije kakvih 600 tisuća godina praljudi su počeli koristiti vatru onako kako je to opisano u pjesmi. Nikakav kamen s urezanim "crčkarijama" nije pronađen uz Ardijev (tj. Ardin) kostur. To je pjesnikov ludički dodatak informacijama o Ardi(ju), zahvaljujući kojem se, kao što u pogовору dobro primjećuje Josip Užarević, pjesma "uklapa u bogatu tradiciju simuliranja pronađenih ili otkrivenih rukopisa" (str. 45). Napokon, i motiv Ardijeva sukoba s vođom čopora mogao bi se tumačiti kao suprotan obrascu ponašanja koji je, prema dosadašnjim analizama, karakterističan upravo za arđipiteke. Naime, pripadnici te vrste imali su neobično male očnjake, što u kombinaciji s drugim pojedinostima upućuje na zaključak da se u njoj mužjaci nisu mnogo sukobljavali radi ženki, nego su prakticirali monogamiju i izraženiju roditeljsku skrb. Kad se sve uzme u obzir, čovječji predak kojeg prikazuje "Preobrazba" odgovara puno manje razvojnom stupnju i ukupnom habitusu Arđipiteka, a puno više nekoj od znatno mlađih vrsta "hominina", svakako već unutar roda *Homo*, koji se pojavio oko dva milijuna godina poslije vremena u kojem je živio Arđipitek.⁰¹

⁰¹ Na pristupačan način izložene spoznaje o Arđipiteku v. u posebnom njemu posvećenom broju časopisa *Science*, sv. 326, broj 5949, od 2. listopada 2009. (11 istraživačkih članaka raznih autora); također i u Jamie Shreeve, "Oldest skeleton of human ancestor found", *National Geographic magazine*, 1. listopada 2009. O mogućim Arđipitekovim vokalnim i protojezičnim sposobnostima v. Gary Clark i Maciej Henneberg, "Ardipithecus ramidus and the evolution of language and singing: An early origin for hominin vocal capability", *HOMO - Journal of comparative human biology* 68/2 (2017), 101-121.

Iz uredništva

Una Bauer objavila je članak *Otkucaji srca pečenih domaćih životinja* u zborniku – Zvonimir Dobrović, prir.: Željko Zorica, *Die Freundschaften: works 2010-2013*, Domino, Zagreb, 2017, 230 str, članak se nalazi na str. 169-173.

Izlagala je na više skupova, evo nekih:

Performance Studies international 23: Overflow, 11. 6. 2017, Hamburg (izlaganje *Online oversharing and impersonal engagement*, u sklopu panela *Overshare, excess and expulsion: symptomatologies of the present in performance* sa Sophie Nield i Louise Owen)

Estetika, filozofija umjetnosti i kulture, feminizam: simpozij u počast Nadeždi Čačinović, 29. 9. 2017, Zagreb (izlaganje *Efemernost plesne umjetnosti: kritičke perspektive*)

Konferencija *Naracije straha: istraživački uvidi, metodološki problemi i teorijski izazovi*, Institut za etnologiju i folkloristiku, 12. 10. 2017, Zagreb (izlaganje *Postdramatic Tragedy and Fear: The Case of *Societas Raffaello Sanzio's Tragedia Endogonidia**)

Tribina Instituta za etnologiju i folkloristiku, 31. 10. 2017, Zagreb (izlaganje *Tanka opna stvarnosnog*)

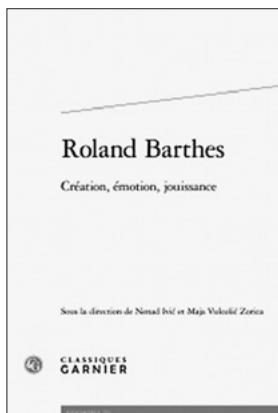
Zora Bjelousov objavila knjigu *Samo svoja*, Škorpion – Femina Media, Zagreb, 2017, 121 str.

Stjepan Ćosić objavio je članak:

Dubrovački Radulovići i njihov grbovnik, Analni Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 55/2017, br. 1, str. 89-129.

Apokrifni popis plemičkih rodova Bosanskoga kraljevstva, Hercegovina, Časopis za kulturno i povjesno nasljeđe, Mostar, serija 3, 3/2017, str. 167-178.

Nenad Ivić i Maja Vukušić Zorica objavili su zbornik *Roland Barthes. Crédit, émotion, jouissance*, Classiques Garnier, Pariz, 2017, 178 str, cijena 62.00 € tvrdi uvez, 23.00 € broširano

Tatjana Paić-Vukić priredila je knjigu – Adonis: *Zrcalo sna*, Sandorf, Zagreb, 2016, 126 str. (izbor i prijevod pjesama s arapskoga)

adonis **zrcalo sna**

Sandorf

Objavila je članak *Persian Manuscripts in Croatia* u zborniku – Alireza Pur Mohammad, prir.: *Persian Manuscripts in the Balkans and Central Europe*, Faculty of Persian Language and Foreign Languages, Teheran, 2017, str. 299-307.

Ladislav Tadić napisao je nekrolog povjesničaru Dubravku Lovrenoviću (30. 8. 1956, Jajce - 17. 1. 2017, Sarajevo), objavljen je pod naslovom *Snaga odgovornosti* u mještečniku *Svjetlo riječi*, Sarajevo, 35/2017, br. 409, travanj 2017., str. 5.

Biblioteka Gordogan

U pripremi:

Branko Matan: *Portreti 1*
Vesna Cvitaš: *Zakulisni pijuni*
Nenad Polimac: *Život u filmu*, 1-3
Nenad Ivić: *Scholia*

Branko Matan: *Proza; 1968 & 1971: iznutra i naknadno*

Branko Matan: *Krleža; Scenski eseji i drugi zapisi*